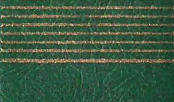
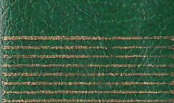

Sim. Lubliner

BRITANNIA
MUSEUM
AND
ASTOR LENOX
TILDEN FOUNDATION
NEW YORK

ВІТАЛІЙ ЛОГВИНЕНКО

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ВІТАЛІЙ ЛОГВИНЕНКО

ТОМ ДРУГИЙ

ЧОРНІ
БУШЛАТИ

ВАЖКА
ВОДА

Романи

Во второй том произведений известного украинского писателя Виталия Логвиненко вошли романы «Черные бушлаты» и «Тяжелая вода».

В центре повествования романа «Черные бушлаты» судьба сельского парня Семена Ромодана, который перед войной пошел на флот, стал опытным командиром, а в суровые годы Великой Отечественной со своими побратимами-краснофлотцами мужественно защищал родную землю на Дунае, на Буге, под Перекопом и в Сталинограде.

Роман «Тяжелая вода» — о героических буднях советских моряков-подводников. Главным героем повествования является контр-адмирал Выдыш — типичный современный командир, коммунист-организатор, вокруг которого сплачивается флотский коллектив.

В своих произведениях автор утверждает романтику морской службы, героизм, верность в любви и дружбе.

~~Текст~~издепт I. М. Власенко

Л $\frac{4702590200-016}{M223(04)-86}$ 45.86

© Видавництво «Радянський письменник», 1986
Перевидасться за виданнями:
«Чорні бушлати», Видавництво «Радянський письменник», 1983
«Важка вода», Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1972

ЧОРНІ БУШЛАТИ

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

Наплавний міст через Південний Буг переправив мене у велике закіптюжене місто, яке хтозна й чим дихало під пекучим сонцем, де одразу я відчув усі переваги польового роздолля. І розгубився: куди йти, до кого звертатися? Навздогад рушив вимощеними бруком вулицями до майдану, спиняючись коло всіляких вивісок і уважно вчитуючись у них. Вивісок було безліч, але жодна не стосувалася моря і кораблів. Я блукав містом, яке було зайняте саме собою і якому не було ніякого діла до мене. Доблукався до того, що ледве ноги переставляв, а клунок на плечі вдвоє поважчав. Присів у скверику перепочити. Розв'язав клунок, відрізав окраєць хліба та шмат сала, заходився їсти, бо дуже зголоднів. Ще не знаючи, куди все-таки слід мені звернутися, я відчув на собі пильний погляд і підвів голову. Неподалік мене, навпроти, стояла дівчина і надто пильно мене розглядала. Вона начебто була нічим і не примітна, хіба що грайливою гривкою, що визирала з-під синього беретика, кирпатим носиком і темними очима, які грали на сонці блискітками. Дівчина була зодягнена у темно-синю матроску з таким же бантом на грудях і білим викотом та трьома синіми тасьмами по його бережках, у цій матросці вона виглядала ніяк не старшою п'ятнадцяти-шістнадцяти літ. Коротенька спідничка на ній, білі панчішки до колін, жовті балетки. Вона усміхалася. Сміливо підійшла і запитала:

— А що, в тебе немає де й попоїсти?

— Немає,— відповів я байдуже і трохи засоромлено.

— А хто ж... ти? — допитувалася зацікавлено. Присіла поруч на лаві.

— Ромодан... Сеня.— Для мене, селока, її сміливість, святкове вбрання у будень, а ще щира участь у моїй біді видалися дивними, і я відсунувся, перестав їсти, а рештки свого скромного обіду заховав у клунок.

— Хто ж ти? Ромодан — що це таке? Візник чи... прізвище?

— Прізвище. І нічого тут смішного немає,— образився.

Вона перестала посміхатися, замислилася. Не зізнатися, не сказати їй усієї правди я вже не міг. Відтак, назвавшись

Стеллою, донькою капітана, звеліла йти за нею до них додому, до її батька. Трохи повагавшись, я, врешті, погодився, і ми попрямували на вулицю Декабристів.

Капітан Дода з родиною займав окремих дім, кам'яницю з відкритою верандою, відгороджену від вулиці високим дощаним парканом. Дім чимось мені нагадував нашу сільську Раду, можливо, тим, що його також оточував старий сад і в палісаді кущився бузок. Двір було забруковано, посеред двору стриміла колонка водогону, і з-під неї іржавим струмочком просочувалася вода. Я зняв з плеча клунки і поклав під веранду. Стелла ввійшла в дім, полишивши мене чекати її. За хвилину вона з'явилася знову, із матір'ю Анелією Арсентіївною, дуже вродливою жінкою, — досі подібних їй жінок я не бачив ні в нашому селі, ні деінде. Анелія Арсентіївна запросила в дім, та я, зважаючи на свою зашлюбленість, почав було відмовлятися, однак Стеллина мати примусила скоритися. Вона була така лагідна і наполеглива, що не послухатися її не можна було.

Квартира мені здалася, як на тоді, розкішною, хоча, за нинішніми часами, нічого в ній особливого і не було. Я почувався ніяково і не знав, куди себе подіти. Стелла провела до рукомийника, подала рушник. Освіжившись, я почав розглядатися. Мене вразила безліч картин про море із вітрильниками і високими хвилями, а ще більше бібліотека, в якій на чільному місці стояли морські атласи, вісники, довідники — все, що треба капітану судна. І ще багато таких книжок, про які я й не чув ніколи. Пригощаючи чаєм із солодким пахучим варенням, Анелія Арсентіївна непомітно випитувала, звідки я й хто, дорікала за легковажність, з якою підняв свої непевні вітрила. Двічі чи тричі зітхнула, коли довідалася, що я ще не вступив у комсомол, не маю ніяких рекомендацій і чийого-небудь благословення. Стелла ж, навпаки, заспокоювала і покладалася тільки на свого батька, капітана Доду Валеріана Іполитовича. Батько для неї був над усе.

Капітан прийшов додому під вечір. Його поява викликала і в дружини, і в доньки якесь занепокоєння, хоча вони обидві чекали його з помітним нетерпінням. Високий, плечистий, з сивуватими вусиками під орлиним носом, Валеріан Іполитович зняв у передпокої формений кашкет, причесався, як у гостях, і лише потім зайшов у вітальню. Перш ніж привітатися і подати руку, він пильно оглянув мене з голови до ніг гострими очима і спитав:

— Гість? Звідки? Хто?

— Ромодан. З села.

— Ромодан, добре. Що ж від мене треба?

Я не встиг прохопитися словом, як за мене все докладно йому розповіла Анелія Арсентіївна. Тим він не задовольнився й ізнову перепитав мене. Слухав, злегка погойдуючись з носків на п'яти і наморщуючи чоло, врешті мовив:

— Я не біржа праці і не бюро працевлаштування. Я моряк. А втім, щось придумаю. Що саме — побачимо.

Мені годилося б іти, та я чомусь зволікав, хоча господар дому, здавалося, втратив до мене будь-який інтерес. А коли я сказав, що мені час іти, ще, мовляв, треба зайнятися деякими справами (які там у дідька справи!), всі Доди в один голос рішуче заперестували і категорично заборонили будь-куди йти проти ночі. Стелла також наполягала залишитися, але при батькові казала те стриманіше, не так сміливо і настійно, як у скверіку, коли сама зачепила мене. Вона принесла мені в палісад, де я окупував канапу, томик Майн Ріда, і, поки не впали сутінки, я встиг подолати майже половину книги. Другу половину дочитав уже згодом, через десятиліття. А тоді я виспався на тій же канапі, на чистій постелі, яку мені постелила Анелія Арсентіївна, а наступного дня після сніданку Валеріан Іполитович повів мене у відділ кадрів порту, перемовився з кількома начальниками, і вже через тиждень поїзд помчав мене до Архангельська у морехідку.

Лежав на полиці товарного вагона-«телятника» і все уявляв собі Стеллу, котра прийшла мене провести й обіцяла відповідати на всі мої листи. Вона, здається, раділа більше від мене і була ніби зовсім щасливою, що все так добре обійшлося зі мною, що моя легковажність не заступила моїх сподівань і що саме вона, по суті, все влаштувала мені якнайкраще. «Я хотіла б тебе побачити іще, неодмінно побачити такого, яким ти станеш згодом».

Паровоз нещадно димів і свистів, мчав мене кудись у невідомий, тривожний і такий жаданий світ. Душа співала, а серце билось гаряче від щасливого хвилювання й остраху перед майбутнім.

Помори — чудові моряки, вони вправно ходять на веслах, легко справляються з вітрилами на своїх ялах, ботах, на маленьких шхунах, і те, що я, з доброї ласки капітана Доди, потрапив до морехідного училища, де більшість курсантів походила з поморів, було для мене безсумнівним щасливим випадком, — у них я зміг багато чому навчитися, надто морській справі. Їхня доброзичливість і товариськість

допомогли напочатку й акліматизуватися, і завести друзів, і відчутти себе в усьому рівнею їм. Як і домовлялися, написав Стеллі листа, у якому похвалився своїми першими успіхами, — тим, що добре оволодів такелажем, на «відміно» вивчив теорію судна, а ще пристойно навчився ходити на шлюнках, правити ними. Стелла не примусила довго чекати відповіді й написала, що вельми пишається моїми успіхами, що мій лист читала вголос за ридинним столом у присутності Валеріана Іполитовича та його старшого помічника і що всі дорослі зішлись на одному: з мене повинен вийти порядний і вправний моряк!..

Морська практика, геометрія, навігація у найстишлішому вигляді, елементарне знайомство з механікою і кораблебудуванням та зачатки англійської мови — все це мною штудіювалося запопадливо, на совість, — що б там не було, але я мушу побачити світ і стати до лав перших червоних магелланів. Увесь свій вільний час я перебував на суднах, піднімаючись то на одне, то на інше, розмовляв з бувалими матросами, слухав їхні незвичайні історії і вивчав особливості оснастки, щоб не сплехувати, коли сам стану матросом на якому-небудь красені з трьома дюжинами вітрил та водорізом, прикрашеним білою із золотом статуєю. Архангельський порт! Його причали, гавань аж кишіли кораблями всіх націй. Яких тільки тут не було кораблів, які тільки прапори не майоріли над ними!.. Величезні, високобортні, повногруді, з вишуканими надбудовами сухогрузи, суворі танкери, череваті лісовози, а поміж них чотирищоголові бриги, кліпери і легкі барки, як нагадування про минувшину, сповнену морської романтики і пекельно-важкої праці матросів, для яких ті судна назавжди лишилися в пам'яті уособленням виключно чоловічої романтичної долі.

Постійно зайнятий морськими науками — навігацією й астрономією, після денних занять я приходив у клас і сидів там над підручниками до пізнього вечора, не помічаючи того, як мої товариші підсміюються над моєю запопадливістю до навчання і позаочі називають Адміралом, тоді ж як вони, за примхами літ, вже завели собі північних красунь і ходили в женихах, водночас і пишаючись цим, і кепкуючи самі із себе. Я ж активно листувався із Стеллою, і в моїх думках вона займала все більше і більше місця, а в уяві — неодмінно дружиною, чимось схожою на свою матір Анелію Арсентіївну. Доди уявлялися мені зразковою моряцькою родиною, і я з нетерпінням чекав свого першого плавання. І врешті діждався.

Двоцоглова бригантина «Жанна д'Арк» прийняла на борт увесь наш клас, і ми, разом із її екіпажем, вирушили в учбовий похід. Допоки ми йшли понад скандинавськими берегами з їхніми численними фіордами і море було порівняно спокійне, я тримався упевнено, навіть зухвало, хоча стояв дублером стернового на містку і мусив разом із ним, за командою капітана, крутити ручку машинного телеграфу то на «стоп», то на «малий», «середній» і «повний уперед». В Німецькому морі нас зустрів міцний південно-західний вітер і здійняв високу хвилю, на якій бригантину було надто легка, а ми, курсанти, іще не пройшли справжніх випробувань, які приготувало нам чуже море. «Жанна д'Арк» розгойдувалася, мовби на гігантській гойдалці, я вже не міг устояти на ногах і попросився в каюту. Капітан, посмоктуючи пригаслу люльку, глянув на мовчазного начальника практики, поблажливо посміхнувся і відпустив мене з містка. Та і в кубрику на підвісному ліжку мені не стало краще: кильова качка чергувалася з бортовою, і все перед очима йшло обертом. Серце мов тіпалося, і ніщо, ніякі рецепти бувалих мореходів, ніяка квашенина не здатні були ізнову поставити мене на вахту. Із заходом сонця вітер послаб, море обліг туман. Повільно посуваючись на південь, паступного ранку «Жанна д'Арк» прийшла в Бременгафен. Як і всі інші курсанти, я дістав від начальства кілька належних мені марок і зійшов на берег. Ходили містом групами і на все позирали з деякою зверхністю. Такі почуття викликає чийсь незрозумілий побут, чиясь, зовсім не схоже на твоє, життя. Вулиці, як усе там, виявилися для мене малоцікавими — прямі, однакові, з нештукатуреними будинками червоної цегли та високими лютеранськими кірхами, увінчаними шпильями та флюгерами. А ще численні пивниці та кондитерські, вітрини яких розписано однаково. На вулицях дефілювали німецькі солдати, рум'яні німкені з кошиками і ридикюлями в руках та провінційні німецькі франти у височенних накрохмалених комірах, яскравих краватках з фальшивими діамантовими пришпильками і камінними обличчями. Хтось із курсантів запропонував витратити валюту — позбавитися марок і повернутися на бригантину. Я сприйняв ту пропозицію як цілком доцільну й одразу завернув у скромну крамничку неподалік порту, на розі двох вузьких вулиць.

Крамничка тіснилася в приміщенні аж ніяк не пристосованому для торгівлі і скидалася на житлову кімнату, всуціль завалену дрібним крамом і непотребом. Що ж купу-

вати? Парасольку, рейтузи чи риболовні снасті? Вибрати подарунок матері чи Стеллі, яка, здається, все мала, та не було з чого й вибрати. Я пробіг очима по стелажах, завважив собі мовчазного господаря крамнички — високого згорбленого німця з довгими, сухими, ніби павучі лапи, руками, жовтим лицем і водянистими очима. Нічого не знайшов придатного, рушив на вулицю. Біля дверей дорогу мені заступили два молодики й заусміхалися. Третій стояв трохи віддалік, коло брички з відкритим верхом і сонним візником на козлах. Я спробував пройти між тими молодиками, на голову вищими від мене, але один, старший, зупинив плечем і притис до стіни. Так само усміхаючись, він кивнув другому, підніс мені до самого носа альбомчик і розгорнув його. Я глянув і отетерів. Із альбомних сторінок на мене дивилися голі кралі в різних позах, таких, що навіть увяйти важко, на що бувають здатні жінки. Я рішуче відхилив альбомчик й ізнову спробував пробитися на вулицю, наздоганяти свою групу, котра, мабуть, і не помітила моєї відсутності. Старший з них швидко заговорив, відтираючи мене назад у крамничку, мовляв, будь-яка фрау небагато коштуватиме, всього кілька марок, і, якщо я не погоджуватимусь, вони захоплять мене силою, відвезуть на бричці, куди їм заманеться. Все, що казав німець, я не міг зрозуміти, але збагнув: треба бути рішучим, діяти притьмом. Вони не встигли схопити мене за руки, як я, відступивши на крок, двигонув кулаком у груди меншого з них, і той, поточившись, звільнив мені дорогу. Проте втекти не вдалося — підставлена нога старшого агента перечемила мене, і я опинився на бруці. Не відчуваючи болю, підхопився, але наступний удар у голову знову повалив мене. Я чекав ударів ногами, та цього не сталося, хоча наді мною виникла вже бійка, хтось когось відчайдушно дубасив, чути було, як тріщав одяг. З мого розбитого носа цебеніла кров, я спробував підвестися. Перед очима мелькнули копита коней, одне ледь не зачепило мене, поруч прогуркотіли колеса брички. Допомогли підвестися мої товариші, котрі спохватилися, що я таки відстав од них, і повернулися до крамниці, де вступили в баталію за мене. Німці-молодики втекли, не ризикуючи потрапити до поліції. Ми повернулися на свою бригантину, яка стояла побіля причальної стінки і драгувала своїм червоним прапором бременгафенських нацистів. Піднімаючись на борт «Жанни д'Арк», я дістав із кишені ті прокляті маркі, всю свою валюту, і викинув у чорну від мазуту і нафти воду бухти. Дісповівши пачальникові прак-

тики всі подробиці пригоди, я дістав дозвіл іти до корабельного лікаря, в якого відлежувався всі наступні дні, поки «Жанна д'Арк» стояла в Бременгафені і поки не знялася з якоря й знову вийшла в море.

Шквальні норд-вестові вітри наздогнали нас уже за кілька десятків миль від берега, розвели високу хвилю, і хитаючи вітрильника, що діймала мене у цьому районі, як і перше, примусила відпрошуватися з вахти, лягати в ліжко. Начальник практики, облишивши всі делікатності, категорично заявив, що справжнього моряка із мене ніколи не вийде, що він схарактеризує мене перед мандатною і медичною комісіями так, як цього заслуговую, і що, сам мушу розуміти, живий баласт на судні не завжди цінний. Для мене це попередження було надто ясне і погрозливе, висновок папрошувався сам по собі — я мусив себе здолати.

А вітер свіжішав, барометр падав, нам треба було якомога швидше обійти Нордкап, утікати від шторму. З вигляду пристойні, але зіпрілі і струхлявілі снасті такелажу лопалися, і їх доводилося заміняти запасними, які виявлялись не набагато кращими. Та скоро вітер послабшав, ми додали вітрил, наша хода уздовж норвезьких берегів стала вневнішою. Норвезькі береги, як пояснили нам, при західних вітрах для вітрильних кораблів небезпечні, — і тієї ночі ніхто не спав, — вони скелясті, стрімкі, всіяні камелями, глибоко покраяні вузькими звивистими фіордами. Гольфстрім, спрямовуючись уздовж цих берегів на північ, переривається припливними і відпливними течіями й утворює круговерті, з яких пайвідомішою є Мальстрем біля Лафотенських островів. Невдовзі океан ізнову відібрав у нас спокій, капітанові довелося оголошувати штормову тривогу. Сила вітру доходила до десяти балів, і величезні хвилі покотили на бригантину, час від часу з гуркотом звалюючись на її верхню палубу. Штурманська рубка, де я ніс свою вахту, була залита водою, корабель клало до сорока градусів. Розмахи були жахливі, неможливо було встояти на ногах, не захопившись за поручні або не тримаючись за стерно, яке розхиталося настільки, що, здавалося, ось-ось розсиплеться на друзки. Заведені на поміч керму талі з нового тросу у три з половиною дюйма не витримували і лопалися, як струни. Шторм відкинув нас на північ не менше як на цілий градус. Команді і курсантам доводилося трудитися без передиху на висоті двадцяти-тридцяти метрів над палубою, обіпершись на підвішені під реями дротяні снасті. Притиснувшись щосили до рей

та просунувши руки у шворкові кільця, ми кріпили, попускали, прив'язували, відв'язували і міняли вітрила. Намокла, напнута вітром, неподатлива, як лубок, парусина вимагала надзвичайних зусиль. Кров виступала з-під нігтів, шкіра тріскалася на долонях і згинах пальців. Мій розквашений бременгафенськими молодиками піс та синці під очима вже видавалися цілком властивими, як для моряка мого ґштibu. Клейончаті куртки і зодягнені під ними ватники та піджаки не рятували від дощу — доводилося трудитися на реях напівлежачи, вітер задирав поли одягу на шию, і холодний дощ сік по спині, пробирався навіть у рибальські непроникні чоботи. Але ніхто не скаржився.

Ми безперервно лавірували, і, навіть коли океан угомнився, нам знову і знову доводилось вибиратися нагору для поворотів. На палубі біля брасів, під скрип блоків, підбадьорюючи себе піснями і жартами, ми тягли снасті, а коли хвиля, що накочувалася, враз накривала всіх з головою, ми лише відпирхувалися і заповзято, посилаючи подалі Нептуна-Посейдона та старий океан, весело сварились у грізний простір, що кінчався десь коло наших берегів, з висоти яких велично поглядав одвічно суворий і замріяний імператор Петро. Зі шпагою і підзорною трубою.

Чого побоювався, те й сталося. Начальник практики, чомусь прозваний курсантами Тамаканькою, таки написав у характеристиці, що я для моря непридатний. Він бачив, він знав, як мене марудила на ходовому містку морська хвороба, як я терпів образливі синці після сутички з німцями, але не знав і не хотів знати мого відчайдушся на реях грот-щогли, де я провисів над розбурханою безоднею, під вітром і дощем, кілька безкінечних годин. Друзі радили нанести Тамаканьці візит увічливості, порозумітися з ним, бодай навіть довелось б стати перед ним на коліна, висловити своє захоплення його витривалістю, яку ніхто не засвідчив, але яка для мене могла б стати взірцем у всіх подальших походах, на всіх широтах морів і океанів. Навідріз відмовившись чинити щось подібне, плазувати перед Тамаканькою, я одного літнього дня, коли Біле море ніжилось під яскравими променями північного сонця, а гавань сповнювалася гомоном веселих чайок і пароплавними гудками, опинився за стінами училища з рундуком у руці, невеликою сумою грошей у кишені й останнім, ще не прочитаним, листом від Стелли. Особливої зажури в тому, що мене відчислили з училища «через фізичну непридатність», я не відчував, проте й радіти не було з чого, — просто це

не знав, як бути далі. Плавання на бригантині трохи охолодило мій моряцький запал, і втішна думка, що досить найнятися на якийсь із пароплавів, походить в морях і потім повернутися в училище всупереч усім тамаканькам, уже не здавалася такою втішною і жаданою. Я присів на сходиці причалу і прочитав Стеллиного листа. За два роки, які віддаляли нас от випадкової зустрічі у миколаївському скверіку, ми подорослішали обоє, і це відчувалося в її, Стеллиних, міркуваннях, ба навіть почерку, де всі літери вже не так старанно виводилися дівочою рукою. Рядки листа засвідчили б дорослість того, хто їх писав.

Справжнім мужчиною-моряком у тому розумінні, яке в нього вкладається, звичайно ж, я ще не був, проте Стелла, хоча й молодша літами від мене, вже могла вважати себе дорослою і готуватися до самостійного жіночого життя. Природно, що весь зміст її писання зводився до цього, притому з делікатною відвертістю друга, який не претендує на тебе. Вона не приховувала від мене і те, що почастишали відвідини їхнього дому батьковим помічником на кліпері «Лейтенант Шмідт» якимось Генріхом Вуколом і що, захоплена його вишуканістю та вихованістю, Анелія Арсентіївна благоволить до його особи, раз по раз примушує її, Стеллу, ходити з ним у кіно, на танцмайданчики, прогулюватися містом. Для інших дівчат їхнього кола, можливо, це було б бажаним дарунком, істинним щастям, та Стелла не вбачає в ньому надійної опори, не відчуває до Вукола особливого потягу і симпатії. Звичайно ж, вона, Стелла, віддала б перевагу мені і ніколи б не порівнювала мене з кимось іще, якби, закінчивши училище і доставши першу відпустку, я знайшов можливим побувати в Миколаєві і начебто з випадку, із вдячності Додам за їхню турботу про мою долю відвідати їхній дім. Вона не вимагала від мене ставитися до неї інакше, ніж ставився досі, не претендувала на роль далекої нареченої, однак і не хотіла бути лише листувальницею-школяркою, такою, якою її я визнавав два роки тому, оскільки з цієї осені вона ставала студенткою кораблебудівного інституту і наші морські дороги неодмінно щоразу перетипалися б на якихось широтах і меридіанах.

— Агей, хлопче, чого розсівся тут, чому не в училищі? — перервав мої роздуми знайомий голос. Я підвів голову і побачив старого Румбу, котрий пришвартувався шлюпкою до пірса і кріпив її ланцюжком до палі. Закнувши швартові звичайним замком, старий скочив на брег і в просмолених пальцях скрутив з міцнюючого тютюну

самокрутку, прислпив її і закурив. Попихкуючи гірким, як дурман, димом, він сидів навпочіпки, дивлячись у воду, що вихлюпувалася на сходи, і слухав про мою біду. Він був у старому, запряному тільнику, сірих парусинових штанях і береті, що приховував голе тім'я від спеки, холоду і вітру, в сандаліях, озутих на босу ногу. Старий Румба зовнішньо був неприємним чоловіком, можливо, своєю неохайністю, рябуватим коричневим обличчям і маленькими колючими оченятами, які постійно шастали з кутка в куток у вузьких прорізах орбіт над високими і гострими вилицями. Можливо, ще й тому, що його усмішка завжди була начебто надто скупою, як і смішок, який видався єхидненьким, котрим старий пирскав з-за жовтих від махорки пенькуватих зубів. Але я знав, що помор Румба насправді був щиросердним чоловіком і чужу біду сприймав як власну, прагнув зарадити людині всім, чим міг. Він уважно вислухав мене, позітхав та пробурмотів собі щось під ніс і, врешті, запевнив, що нічого трагічного зі мною не сталося, що йому на його довгому моряцькому віку доводилося зазнати різних несправедливостей, жорстоких утисків. Він згадує, як до Жовтня, до світової революції, матроси взагалі не мали ніяких прав, а їхня наймана праця за контрактами була чимось схожа на добровільне рабство. Згадує, як уперше потрапив в Атлантичний океан на купецькому вітрильнику «Св. Павел», в океан, що ревів усіма вітрами, гнав велетенські гори-хвилі, змішував їхні білі сичаві гребені з лапатим снігом, перетворював усе навкруг корабля у шалений сіро-синій хаос. «Св. Павел» летів крізь це пекло на південь під нижніми марселями і фоком. Мокрий низ фока обмерз, вкрився товстою крижаною корою. Руслени, брас-боканді, ватерштанги нагадували купи криги. Вахтові матроси, між яких був і він, сімнадцятилітній Румба, день і ніч оббивали лід молотками, сокирами, старими залізними болтами і прогоничами, всім, що було під руками. Зодягнені були абияк: у жовті прооліфлені куртки з грубого полотна і такі ж штани. На головах — зюйдвестки, на ногах — гумові чоботи. Ох, оті чоботи! Їх ніхто не хотів брати, коштували вони, як і шкіряні, але слугували не більше двох-трьох місяців. Та інших не було, бо капітанові не вигідно брати для команди надійне взуття, — брав лише високі гумові чоботи із якоїсь підозрілої перепрілої гуми, грубо змазаної лаком для блиску, і сап'янові черевики для переходів у тропіках. Швидше зносиш — заплатиш і за другу пару. Теплою одягу, звичайно ж, не було ні в кого з матросів, тонкі куртки обмерзли і стовбурчилися на тілі,

як металеві. Зодягнені під них фуфайки і піджаки, інколи один на другий, не рятували від холоду, що проймав наскрізь. Матроси, ледь змінившись з вахти, передусім кидалися до чавунного коминка, щоб якось відігрітися, і тільки тоді сідали до столу їсти. О, ті харчі, які приносив з камбуза днювальний! Гороховий суп, зварений на смердючій солонині, і та ж таки солонина, перекручена через машинку і змішана з тертою картоплею. А замість хліба — галети. Хоча вони білі і гарні з вигляду, та їх не можна було ні розламати, ні розгризти, поки як слід не розмочиш. А відтак, викуривши люльки і перепочивши, пили чай і зодягали на себе все, хто що мав, й ізнову йшли на вахту, знову бралися за обколювання криги. А океан усе ревів і ревів, і сліпило очі снігом, обливало з голови до ніг пінявими солоними хвилями, але то було вже навіть приємно у тому колючому, морозному хаосі, — судно ввійшло в Гольфстрім, і морська вода здавалася матросам теплою... Минав день, другий, третій, і раптом після якоїсь вахти відчуваєш, що не годен підвестися, що ти горюєш у температурі і голова твоя не здатна триматися на плечах. Скаржишся боцманові на хворобу. Боцман доповідає капітанові, капітан велить, щоб у цьому пересвідчився старший помічник, а тоді вже лікар визначає запалення легень, і тебе, як непотріб, залишають де-небудь у закутковій припортовій лікарниці, на чужині, серед людей, з якими тобі й перемовитися словом не можна. Нікому пожалітися, ні в кого щось попросити. Але те все ще півбіді, бо справжня біда попереду, коли вийдеш з лікарні, кволий, як муха навесні, і жодного цента, пфеніга чи копійки в кишені. І ходиш у чужому порту, жебрачиш, шукаєш якої-небудь роботи, щоб зібрати потрібну суму і дістатися додому, до Росії. Зрештою, може, й поталанить, з якимось судном повернешся і зречешся раз і назавжди того проклятого моря. Спершу начебто відрубав, і край!.. А мине певний час — і тебе знову вабить до себе шалений океан, матроське бурлакування, і знову йдеш найматися на судна, і продаєш себе, свою молодість і здоров'я, за солоний вітер.

— Ні, Сеню-Семене, тобі журитися нічого, твоя журба домашня і порядки нині інші. Облиш усе з легким серцем, бери ноги на плечі і їдь-но до себе на Україну. Перепочинь, попей свіжого, з-під коровки, молока, подумай. Море, воно, брате, не всім підходить. Це вже нехай мені нікуди подітися від нього, триклятого, бо я в ньому від роду скупаний. І з баришнями радив би зачекати, цього добра для тебе вистачить. — Старий Румба подав мені руку так, мов-

би розлучалися на день-два, а тоді звільнюсь на берег і будемо сидіти разом у пивничці за кухлем пива, смакувати солониною і слухати його неймовірні розповіді майже піввікової давності. Він був моряк вроджений, оцей добросердний і незрадливий помор.

Скоряючись його розумній пораді, я мусив сам зачинити за собою двері у великий світ морів та океанів. З невідворотним, щемливим відчуттям великої втрати я їх зачинив, навіть не озирнувшись, чи надійно і міцно зачинені. Не можна було не повірити життєвому досвіду Румби.

Брехня починається з одного слова і вже стає тією неправдою, від якої не відмахнутися, як від гедзя, не спекатися її так просто, як збрехав. Моя поява у Русановому мною пояснювалася як заслужена відпустка, і ця піби й невинна брехня вже сприймалася належним чином, не викликала ніяких сумнівів ні в односельчан, ні дома. Відтепер я був відпускником, загадковою особою, великим чоловіком, що плаває в світах. Скромні дарунки — ситець, фланель, а ще шевйотові відрізи матері і тіткам на спідниці та дві пари гумових чобіт — піднесли мене в їхніх очах хтозна на які висоти, і від цього неможливо було відмовитися. Батька вже ми не мали, і мати оселилася з п'ятьма молодшими братами та сестрами у своєї матері, бабусі Зіни. З нею також ще жили моложаві тітки, сільські діви, для котрих у Русановому та суміжних селах не знаходилося женихів. Вони змирилися з цим, сприймали своє незаміжжя як божий дар, повсякчас зітхали над материними дітьми. Бабуся добра ніяк не заступала малих од їхньої скупості, а особливо старшої тітки Килини. Діти відчували це, мстилися їй на подвір'ї і в городі, де щось росло і дозрівало, — все дочасно зривали й з'їдали, а здебільшого толочили і змарновували. Мати ганяла малих, і нещадно біла, і сама плакала тихо, жаліючи їх та проклинаючи долю, остаточно змучена й висотана душевно, але, як завжди, терпелива та мовчазна. Вона вставала з тітками за світ і йшла на бригаду за нарядом, якого давав колгоспний бригадир рудий Сидір. Десь іще були якісь чоловіки — емтеєсівські трактористи і шофери, наїжджав агроном до своєї коханки вдови Гальченчихи, проте їх ніхто ніколи майже не бачив, тоді ж як висока бригадирова постать із сажнем постійно маячила в селі або в полі за будь-якої погоди. Високий, дебелий чолові'яга у брилі, наваксованих ялових чоботях, у білій вишиваній сорочці, підперезаній ремінчиком з мідними оздобами, Сидір любив заглядати до

бабиної хати і в будень, і в недільний день. Заходив, нахилиючи голову, щоб не зачепити низький одвірок рудим тім'ям, привітно вітався, сідав на ослоні навпроти печі і просив кухоль свіжої холодної води. Пив воду з насолодою, неспішно, кілька разів, посміхаючись усім своїм ластовинням та розглядаючись по хаті великими блакитними очима. Під рудими бровами і віями його очі видавалися ще більшими, ніж були. Віп добре знав, що і де лежить у цій хаті, бідній, але затишненькій і чепурній, де все мусило створювати затишок, все для того, щоб не відлякати випадкових сватів, яких хоч і не передбачалося, але ж їх усе-таки сподівалося зустріти старанна і неспокійна бабуся Зіна.

— Де ж ваші дівчата? Килина де? — запитував бригадир, коли не заставав її вдома. Жонатий бездітний Сидір цим запитанням гнівив бабу, котра знала його небайдужість до старшої дочки і вбачала в цьому великий гріх. Бригадирове залицання тітка сприймала з присмністю, і не більше. Вона інколи кокетувала з ним, особливо восепи, коли треба було випросити на зиму соломи чи зорати город, а то й з'їздити на ярмарок. Приходив Сидір і під хмельком, випивши чарочку горілки в якомусь товаристві, до бабиної хати заглядав, щоб закусити смачними плачиндами з гарбузом, вмочаючи їх у густу сметану. Скупуща тітка Килина з такої нагоди розщедрювалася і діставала з погреба сметану чи ряжанку в полив'яній макітрі. Ключі від погреба вона носила завше при собі, не довіряла їх ні бабусі, ні тим більше сестрам, котрі могли розчулитися і погодувати без неї шкідливих дітей. Щедротна до Сидора, вона з такого випадку розщедрювалася до всіх, ставала невпізнанно привітною. Бригадир ішов далі своєю дорогою, і ніяке сонячне проміння у віконцях не могло розігнати у кімнатах сутінки, що наставали. Низенька зростом, порівняно з велетнем Сидором, тітка Килина, наганяючи сум, метушливо все прибирала зі столу, замикала і бігла кудись на село зеленим берегом, і її біленька хусточка лише миготіла поміж осокорів, осочипня та верболозу. Моя поява у вимушену відпустку трохи роздобрила її. Все свіже вранішнє молоко, що не призначалося на сепараторний пункт, урочисто приносила від корови до хати, проціджувала його і розливала у глечики. І першим запрошувала випити натщесерце пінявого молочка саме мене. Я дякував їй, пив і визначав собі потай, скільки ще днів годиться посидіти вдома з матір'ю і якого ранку, на превелике тітчине задоволення, знову лаштуватися в до-

рогу, як і колись, до Чорного моря. Втім, приїзд до Русанового моряка далекого плавання для бригадира Сидора, як і для всього села, що ніколи досі не відряджало односельців у морські мандри, стало небуденною подією. Сидір щодня бував у нас і примушував мене годинами розповідати докладно, в подробицях про своє перебування на «Жанні д'Арк», морські науки, висповідатися, як перед батюшкою, про все, що було зі мною, а звідтак, висловивши кілька неодмінних зауваг і настанов, Сидір поспішав до бригадного табору. Там він старанно переповідав усе кошухам та воловникам, чим немало дивував їх і своєю пам'яттю, і морськими знаннями, яких поспішно набував біля мене з моїх оповідей.

Надходили жнива, і мені, привченому змалку до роботи, годилося б кінчати байдикування. Увечері, лежачи на помості в саду, де мені стелили постіль, я дивився у зоряне небо над собою, де все світилося вічністю і манило невідомістю. Вирішив наступного дня збиратися в дорогу, вдруге випробувати свою невизначену долю. Знав, що цього разу мати поставиться до мого від'їзду спокійніше, а можливо і схвально, позаяк з ніякими трудовнями нам не вибратися із скрути. Десь на вулиці, чи й не на самій бригаді, співали дівчата. Інтуїтивно відчуваючи близьку розлуку, до мене в сад прийшла мати — сухенька, виснажена, на вигляд значно старша своїх літ, присіла на краю помосту, поклала руку мені на груди. Я взяв її руку в свої, і так мені жаль її стало...

— Завтра поїдеш? — запитала тихо, ніби хтось міг підслухати в саду нашу розмову.— Ідь, сидіти і муляти очі людям не годиться. Про нас не журися, все стерпиться. Дбай про себе. Малі виростуть. І не лінуйся, пиши. Читати не вмію, та Килина прочитає. Яюсь перебудемо, думай про себе... Якби ти знав, який ти гарний та важкий став! Аж серце радіє...

Вона поцілувала мене і старанно вкрила. Я не дивився їй услід, лише слухав її тиху ходу. Вона ступала босими ногами по стежці до хати, і вмовкали нічні цикади там, де вона йшла. Світилося зоряне небо, пробивалися крізь віття дерев Північна зірка, Великий Віз і Чумацький Шлях, що перетинав навпіл все небо. Засинаючи, я бачив лише зорі і думав лише про них, мовби в їхній загадковості ховалося і моє очікуване щастя. А заснувши, вперше за всі ці дні бачив сон. Уві сні я не був курсантом-недоуком, не був звичайним матросом-найманцем, а самостійним капітаном, котрому доручено двощоглову красуню «Жанну

д'Арк». Чомусь ніби мушу впочі обходити порт і стежити, як швартуються пізні пароплави. Мені приємно спостерігати за молом, біля якого має стати вантажне судно, та раптом у нього на кормі смолоскипом вихоплюється полум'я. Майже водночас буксир, що стояв поруч на швартових, подає тривожні гудки. Я кидаюся на буксир, але нікого там не знаходжу. Гукаю капітана, боцмана — ніхто не озивається. А вогонь на вантажнику все розгорається, ось-ось має перекинутися на інші судна та цистерни з паливом на молу. Врешті запрацювали машини, буксир відчалоє від стінки, знявшись зі швартових. Зненацька бачу поруч себе старого Румбу, котрий тут і за машиністів, і за боцмана. Ми ведемо буксир до пароплава, що палає. Капітан і вся його команда у паніці вже полишили судно, і мені та Румбі на поміч стають мої матроси з бригагини. Берегова команда рубає швартові, що зв'язували пароплав з берегом, ми беремо його на буксир і виводимо з порту. Вітер зустрічний віддуває полум'я назад, хоча жароту і відблиски палахкотіння я відчуваю на собі, особливо на лівій щоді, яка мені пече вогнем. Я покладаюся на Румбу, котрий ставить пароплав, що горить, на якір далеко від порту, на мілководді. Старий моряк радить затопити судно, щоб урятувати машину і хоча б нижню частину корпусу, але хто це зробить і як? Це під силу військовому кораблю, спроможному випустити у нього декілька снарядів побіля ватерлінії або нижче неї, та військових кораблів у порту не було. І ми, скинувши кашкети, стоїмо з Румбою на ходовому містку буксира і дивимося на велетенське вогнище посеред моря, на те, як горить і ніяк не догорить судно, як поступово полум'я охоплює його полубак, надбудови і як, урешті, падає димова труба, а за нею обидві щогли. У міру того, як пароплав вигорав ізсередини, він піднімався вище і вище над водою, і все розпікалося до червоності, його борти нагадували червоні лемеші під молотами сільських ковалів...

— Друже Семене, судно ми не врятуємо, і ніхто вже його не врятує,— озвався старий,— вертаймо до гавані. А то ще нагодиться ваш Тамаканька, ще звинуватить нас, скаже, що ми самі умисне підпалили грузовоза та захопили буксир. Вертаймо до гавані!

Я був згоден із Румбою, та не міг відвести від вогню свій погляд. А вогонь усе розливався і розливався далі...

Мене розбудив сонячний промінь, який усівся в оці зайчиком, і все, що досі ввижалося, відлетіло вмить, згинуло, розійшлося у безмежжі ранкового сонячного світла. Від-

кліпавшись, я не дозволив собі розлежуватися, піжитись і враз підхопився — треба було збиратися і від'їжджати. Куди, до кого, з чисті доброї ласки заново спробувати свою, поки ще невтішну долю. Потай переймався невизначними сподіваннями на поблажливість капітана Доди та ще на Стеллу, котра в листах усе ж подавала мені якісь надії... Спакований і начисто витертий матір'ю від дорожньої пилуги, мій сундук-чемодан стояв у великій хаті. Біля нього крутилася притихла малеча. І всі дорослі — бабуся, тітки, надто мама — чомусь розмовляли впівголоса, і ніхто не наважувався на когось grimнути, когось прогніввити. Я весело привітався до всіх й одразу відчув себе в дорозі. На підвіконні галаках півень, витягуючи довгу шию, трусив сережками і пишним хвостом, потім розглядався навсібіч із настороженістю, чим непокоїв рябого пса, котрий поскімлював на ланцюгу. До столу, снідати, сіли всією родиною, — сьорбали гарячу картопляну юшку із свіжими перешічками, вмочали піріжки у густу сметану, і тітка Килина нікому не заважувала. Після сніданку приїхав бричкою Сидір — взявся особисто відвезти мене на станцію. Він сказав, що це його нітрохи не утруднить, що це справа честі всієї бригади і всього Русанового і що наступного разу, коли їхатиму у відпустку, мушу попередньо телеграфувати, мене належно зустрінуть, за всіма новітніми звичаями. Перецілувавшись з усіма домашніми, я всівся на бричці з м'якими ресорами, зручно вмовстився і відчув себе, ніби колись у додівському кріслі. Рудий Сидір цвяхонував батіжком, і ми рушили до станції. Дорога злегка пилуюжилася, село невдовзі заховалося у балках, лише осокори ще довго виднілися буйним верхів'ям, та й вони, врешті, зникли з очей. Понад дорогою мигтіли пискляві ластівки, виспівував над нами жайвір, навкруги видзвонювали колосом дорідні жита. І котилися степом житні хвилі, і дорога губилася за обрієм, десь у вишині...

Дода плавав на парусних кораблях упродовж довгих літ, відзначався неабиякою сміливістю, знав морську практику досконало, всюди і постійно вивчаючи її за англійськими джерелами. Валеріан Іполитович любив вітрильники, обожнював їх і, як запевнила мене Стелла, прочитав безліч книг з історії мореплавства, передусім про чудові плавання Веспуччі, Магеллана, Колумба, Крузенштерна і Лазарєва, про кораблі Ост-Індійської компанії, каліфорнійські і чайні кліпери, історії морських катастроф і все те, що колись було ним прочитане і спізнане на власному досвіді, він

запам'ятовував назавжди. Я не мав сумніву, що капітан Дода мене зрозуміє, що не відмовить узяти до себе. Проте, ступивши на миколаївську землю, я завагався. Однак здолав у собі ті вагання, пішов на вулицю Декабристів, до Валеріана Іполитовича, до Додів, де колись так мене гостинно прийняли. Коли прийшов до будинку Додів, то дуже хвилювався. Трохи постояв, щоб заспокоїтися, і тільки тоді зважився посмикати велике кільце надвірного дзвінка, що стриміло у масивній високій брамі. Дзвінок обізвався з глибини двору глухим калатанням корабельної ринди, а перегода зачувся на веранді і на забрукованому подвір'ї стукіт жіночих каблуків. Хвіртку в брамі відчинила Анелія Арсентіївна, в домашньому халаті, зовні начебто заспана і пом'ята. Розглядаючи мене, вона не поспішала запрошувати у дім, скоромовкою і з відчутними у голосі нотками невдоволення сповістила, що Стелли дома немає, що вона з подругами у яхт-клубі і що я, коли влаштуюся, можу прийти до них наступної неділі. Я відкланявся. Не знаючи тепер, куди йти, мимоволі побрів до скверика, де ми вперше стрілися із Стеллою, присів на одній із вільних лав. Повз мене, виляскуючи балетками, дитячою зграйкою майнуло і помчало чиясь ще неусвідомлене і незахмарене життя, прочовгала у сандаліях чиясь пригнічена старість. Сидіти — нічого не висидіти, треба щось робити, кудись іти, але куди? Вдаватися у розпач іще не було ніяких підстав, але й радіти нема з чого, якщо, по суті, Анелія Арсентіївна мене відвадила від їхнього дому. Я зважився зайти до райкому комсомолу, який містився неподалік скверика і з високого будинку якого часто виходили синьоблузники, заходили натомість інші, з портфелями і без портфелів, дівчата й хлопці, в гімнастертках і без гімнастерт, у червоних косинках і синіх беретиках — всі якісь піднесені, ділові, з напускною зосередженістю. Це мене трохи відлякувало, біля вхідних дверей я зупинився. Але відступати вже не було куди — доля зраджує тільки людям нерішучим і несміливим, як повчав мене колись старий моряк Румба. Набравши повні груди свіжого повітря, я ввійшов у просторий вестибюль з мармуровими сходами та колонадами з обох сторін сходів. Будинок, напевне, колись належав якомусь багатієві. Відразу, у вестибюлі, мене стріли численні щити з різними плакатами та об'явами, які закликали свідому молодь їхати на різні ударні будови Далекого Сходу та Півночі, а ще брати путівки на флот, до авіаклубів, записуватися до Осоавіахіму і Червоного Хреста, ставати спортсменами

і значкістами, виявляти молодецьку силу, кмітливість і характер. І мені подумалося: коли не поталанить ізнов потрапити на вітрильняки, я дам згоду будь-куди — поїду освоювати Приамур'я й Арктику, на всі флоти і флотилії і, в крайньому разі, не відмовлятимуся спуститися й під землю. «Ні,— сказав я собі,— все це лише в крайньому разі. Якщо ж мені відмовить комсомол, то піхто не боронить зайти у відділ кадрів, куди водив капітан Дода і звідки мене посилали до Архангельська. Якщо ж і там відмовлять — поїду до Одеси. Я насамперед моряк, я вільна людина! Гроші не дозволять дуже роз'їжджати, це так, день-другий — і мені стане не до мандрів. Але ж світ усе-таки не без добрих людей!»

— Ну що тобі, хлопче? Хочеш куди? — відірвав мене від моїх перозважливих думок якийсь худорлявий хлопчина з бірюзовими очима, що випромінювали оптимізм і завзяття. Він був схожий на тих, що закликали з плакатів — у галіфе і гімнастерці, перехопленій широким ремнем, у хромових чоботях. Світла чупринка визирала з-під широкого кепі, трохи заламаного і зсунутого на потилицю.

— А тобі що до цього? — невдоволено обізвався я.

— Дивак, я ж з добрих намірів! Приїжджий?

— Приїжджий.

— Ясно, морячок. До кого ж?

— До кого доведеться, — відповів йому стримано.

— Цілком ясно. А конкретно?

— Відстань, теж знайшовся допитувач! Без ніякого «конкретно».

Він був від мене нижчий на зріст, але оглядав мою особу так, ніби ми щойно змінялися ростом.

— А ти гор-дяга-а!.. Звідки? З якої організації?

— Ні з якої.

— Позаспільковий, чи що? — питав з тією ж прискіпливістю і цим гнівив мене.

— А що, хіба не можна?

— Як кому, — відповів ухильно.

Я перехопив ініціативу:

— Власне, а хто ти?

— Як хто?.. Ну... ну, активіст.— І, поміркувавши, сказав: — Гаразд, порозумілися. Сам знавш, що комсомол сильний своєю єдністю з позаспільковою молоддю. Ходімо до секретаря.

Ми рушили на другий поверх. Я йшов услід за ним і мимоволі розглядався, — все навкруги мене вражало красою

і величчю. Активіст виявився надійним поводитирем, бо, перш ніж дістатися до кабінету секретаря, нам довелося кружляти довгими коридорами, що нагадували лабіринт, в якому із стін за нами невідступно зорили плакатні комсомольці в робочих спецівках, які закликали до себе на заводи і фабрики, білохалатні медсестри вмовляли ставати донорами, а хлопці в авіашоломах із захисними окулярами на них — оволодівати висотами неба, долати п'ятий океан. «Все вище, и выше, и выше стремим мы в полет наших птиц!» І я подумав собі, що небо все-таки мене більше приваблює б, ніж донецькі шахти чи криворізькі рудники. Врешті активіст зупинився коло солідних дверей, зронив мені: «Зажди, хлопче», і сміливо прочинив перед собою двері. Деякий час довелося зачекати, поки двері знову відчинилися і до кімнати запросила сама секретар — сувора дівчина з хлоп'ячою стрижкою, у білій блузі з широкими вилогами і з кімовським значком на грудях. Вона була взута у красиві, як в Анелії Арсентіївни, модні черевики, а її тонкий стан підкреслювала темно-синя спідничка строгого покрою. «Прошу, товаришу»,— сказала серйозно і пропустила мене до кабінету поперед себе. Вказала на стілець біля письмового столу, сама зайшла за стіл па секретарське місце і, зіпершись на бильця крісла обома складеними в кулачки руками, запитально дивилася в моє обличчя широко розкритими зеленими очима, в яких, здавалося, захололо німе питання: так що? хто ти, звідки і що хочеш мати від комсомолу?.. Як умів, я виклав своє прохання, відверто пояснив, за що відчислений з училища. Секретар веліла подати характеристику, прочитала й перечитала її, потім повернула мені характеристику Тамаканьки. В ній, крім того, що я сумлінний і чесний, нічого більше позитивного не вказано.

— Вас, товаришу Ромодан, як виняток,— каже вона, звертаючись чомусь не до мене, а до активіста, котрий сидить біля протилежної стіни і чекає її висновків,— можу направити до секції автомобілістів. До товариша Звятиги. На його прохання.— І знову запитально вдивляється в моє обличчя своїми великими зеленими очима.

— Хто такий Звятига? — питаю.

— Василь... Василь Звятига — це я,— озивається активіст.— Маємо гуртожиток, до того ж і духовий оркестр. І стипендію для відмінників та спортсменів... Як?

— Дякую, але я попросився б на вітрильники.

— Автомобіль — корабель майбутнього. Як дирижабль.

— Ні, я на вітрильники...

— Довести, що в училищі помилилися? — Вона поглянула на мене з неприхованою іронією, а можливо, й із поблажливістю. Та я вирішив стояти на своєму. Знав, що вперто наполягатиму на своєму доти, поки у неї урветься терпець і вона випровадить мене ні з чим. Проте вона ще раз взяла характеристику Тамаканьки, проглянула її і поцікавилася: чому пі в Русановому, ні в школі, ані тим більше в морехідці я не вступив до комсомолу? До цього запитання я був давно готовий, мені його задавали в Архангельську у прийомній комісії. Тоді виручив один з членів комісії, котрий заявив з приязним усміхом, що в будь-якому навчальному закладі неспілковий прошарок не завадить, що це також є вияв демократизму диктатури пролетаріату, це, мовляв, буде добре для морехідного училища, і мене прийняли одностайно. Здвигнувши плечима, я розповів про це, і настороженість секретаря до мене помітно заступила прихильність. Вона посміхнулася на якусь мить кутиками вуст, однак серйозно зауважила, що така думка в корені неправильна, потенційно хибна. І додала, що коли переконається в моїх здібностях, то сама рекомендуватиме мене до комсомолу і подбає, щоб моя мрія збулася якнайкраще. Передбачливо занотувала собі в настільному записнику мої загальні дані, іще дещо з характеристики, поцікавилася, де я влаштувався і чи маю життєвий мінімум. Моя відповідь трохи її засмутила, і на якийсь час вона замислилася. Відтак звеліла Звитязі провести мене до свого гуртожитку й улаштувати, поки їй удасться знайти мені місце на одному з корветів чи бригаів, які ще ходять каботажем на Азові та Чорному морі. Зворушений такою увагою, я підхопився і так гаряче почав дякувати їй, що вона аж знітилася і замахала на мене руками. Виходив від неї із Василем Звитягою і вперше дуже шкодував, що досі не вступив до комсомолу, не прилучився до цієї, ще не усвідомленої мною, незбагненої сили.

Василь-активіст привів мене в гуртожиток автомобілістів — триповерховий будинок біля ріки з двома під'їздами, без балконів, і всіма вікнами на вуличку, де, крім велосипедистів, ніхто не роз'їжджав. Коридори і кімнати гуртожитку мені чимось нагадували училищну казарму, але досить занедбану. Поселився я на другому поверсі в кімнаті разом з двома практикантами автошколи, на яких помітно впливала словесна еквілібрістика Василя-активіста. Обидва, у присутності Василя Васильовича, якого тільки так і не інакше вони величали, майже німіли,

побожно слухали його високопарні монологи про автомобілі, запобігали перед ним, готові були будь-коли виконати його розпорядження, наказ, забаганку. Потрапивши з глушини у міський вир, хлопці прагнули якнайскоріше вкласти і свій, бодай скромний, внесок у загальний розвиток автомобільної справи. Обидва високі і худощі, як жердини, зазнаючи в усьому скруту, вони могли обходитися без сніданку і вечірнього чаю, лягати натщесерце в ліжку, але перед сном неодмінно вели довготривалі гарячі дискусії про перевагу автомобіля над літаком, дирижаблем, велосипедом, вітрильником, — вони відхиляли всі інші винаходи людства і стверджували, для самих себе передовсім, звичайну на чотирьох колесах автомашину. Про неї завжди мовилося, як про щось живе, чуттєве, і не як про витвір звичайної людини, а ніби про подарунок всевишнього, в якого ніхто з них вже не вірив. Їхні автодиспути мене трохи драгували, інколи я намагався у чомусь їм заперечити, але, крім пінявої зливи з обох їхніх вуст, нічого путнього не домігся і замовк на всі дні, які довелося мені перебувати в гуртожитку. Напередодні виклику до секретаря, де комсомол мав вручити свою путівку на вітрильник «Лейтенант Шмідт», я мав тривалу розмову з Василем Звятигою. Він повторив мені усі попередні істини про автомобіль, не раз чуті від його соратників. І коли Вася-активіст остаточно переконався, що мене ніщо не звабить у його школі, що моє покликання все-таки море, він поплескав мене по плечі і зізнався: вечірні диспути у кімнаті були розраховані лише на мою нервову систему. Вони хотіли, щоб я примкнув до їхнього гурту і зрікся морської романтики. Наступного дня я з ним попрощався, як з давнім і добрим знайомим, з путівкою комсомолу пішов у порт, де стриміли високі щогли кліпера «Шмідт». Під егідою самого капітана Доди мав наново пізнавати принадність та мінливість моряцької долі.

«Шмідт» тримав зв'язок з берегом за допомогою портових і власних баркасів. Я просидів на місці швартовки, біля одного з пакгаузів, не більше години, як від кліпера відійшов корабельний баркас і висадив на берег франтовите начальство — стрункого чорнявого красеня зі смужечкою вусиків над верхньою губою, випещеного і вельми задоволеного собою. В елегантному темно-синьому кітелі, старанно наprasованих чорних швейотових штанах-кльошах, у гарних черевиках, картузі з гербом, у центрі якого червонів емальований прапорець, він виглядав привабливо і значимо. Відкозирнувши старшому баркаса. молодий

начальник пшвидко закрокував у бік портових будівель, а баркас став розвертатися. Я кинувся до баркаса, замахав руками. Старший звелів гребцям затриматися біля стінки. Пояснивши, хто я і чого тут, подав документи. Уважно проглянувши їх, старший дозволив стрибати у баркас. Як і начальство, матроси також виглядали досить пристойно: повісінькі безкозирки відсвічували золотими написами на стрічках, тільняшки були свіжі, темно-сині форми костюми зовсім не заношені. І взуття на них було гарне, добротне — все свідчило, що командування «Шмідта» про них дбає найкраще. Я сказав про це, і видно було, що догодив матросам похвалою, особливо старшому. Вони заходилися вихваляти мені капітана Доду, запроваджені ним порядки на кліпері. Валеріан Іполитович дотримувався в усьому майже військових статутів і традицій: особовий склад вітрильника, як і належить, спав на підвісних парусинових койках, що прибиралися матросами на день у сітки; дотримувалися ритуалу підйому і спуску корабельного прапора; всі на вітрильнику ходили у формі, а боцмани носили дудки на ланцюжках; склянки відбивалися кожні півгодини; перед обідом корабельний кок у білому ковпаку і фартусі підносив капітанові Доді на таці пробу; перед сном провадилися вечірні перевірки в строю, і лише після цього була команда «відбій», а вільне від вахти начальство з'їжджало на берег на капітанському баркасі, який саяв мідними кочетами та румпелем, ішов з кимось із боцманів і шістьма відбірними гребцями під шовковим прапором. Все це трохи нагадувало гру, але команді подобалося, і вона пишалася цими особливостями славного кліпера «Лейтенант Шмідт» та його досвідченим капітаном Валеріаном Іполитовичем Додою. Мені самому все це припало до душі, дуже хвилювався: знав різкий характер Доди і не міг передбачити, як він сприйме мій прихід на кліпер з архангельською характеристикою і як на нього подіє моя комсомольська путівка.

Піднявшись на борт кліпера, я доповів про себе вахтовому начальнику, а в його супроводі пройшов до Валеріана Іполитовича в каюту. Капітан лежав на канапі у смугастій піжамі і читав дореволюційний «Морський вісник». Він неквапно підвівся, вступив у кімнатні тапці, вислухав рапорт вахтового і відпустив його, мені вказав на крісло біля письмового столу. Сам сів навпроти і, пощипуючи сивуваті вусики, почав мене розглядати так, ніби ми з ним ніколи не бачилися і не зналися.

— А куди ви, юначе, — неспішно мовив, — поділися на всі ці дні? Ви коли з'явилися у місті? — Валеріан Іполитович запитав, не підвищуючи голосу, але тон його був досить владний, начальницький. Я доповів усе по порядку, тоді подав свої офіційні папери. Як і секретар комсомолу, він уважно вивчив мою характеристику, потім проглянув путівку, розпитався про здоров'я. Похвально поставився до того, що я відвідав домівку, побачився з матір'ю. Йому принесли вечірній чай з вівсьяними сухарями, і Валеріан Іполитович запросив мене випити з ним гарячого корабельного чайку, загризти його улюбленими сухариками. Я не став себе довго умовляти, взявся за все з неприхованим апетитом. Дода налив мені ще склянку чаю і побідкався, що на камбузі нічого іншого вже немає, ніхто не заявляв кокові на мене розходу. «Все виправиться, все буде добре, бо піде, на всій планеті, немає надійнішого для моряка місця, котре було б для нього притулком і захистом, як його корабель». Як і секретар у райкомі, капітан Дода на характеристику Тамаканьки не зважив, зазначивши при цьому, що визначний російський флотоводець адмірал Упакков упродовж всього життя страждав від морської хвороби, та ніхто не посмів би дорікнути йому за це! Страждати нікому не забороняється — заборона для моряка єдина — постійно ухилятися від своїх прямих обов'язків, від служби та ще приховувати свою нелюбов до моря. Списаний на берег справжній моряк — небіжчик, і ніяка сила не підніме, не поставить його на ноги, окрім моря і свіжого вітру у парусах. Валеріан Іполитович, навіть для годиться, не запропонував інколи заходити на вулицю Декабристів, не обмовився про Стеллу. Та я був вдячний йому вже за те, що взяв мене до себе на кліпер.

Капітан Дода все строго планував, і ніхто з екіпажу не страждав від неробства. Мене, як посланця комсомолу, він зарахував старшим стерновим на правах третього боцмана, визначивши таким чином моє чільне місце на фрегаті і твердо увірувавши в мою будучину. Бралася ним до уваги моя закордонна практика на «Жанні д'Арк» і штурманські знання в заліковій книжці Архангельської морехідки. Я отримав і відповідне обмундирування: командирський кітель, мічманку з блискучим крабом, дудку, якою майже ніколи не користувався, літній, зимовий та штормовий одяг на всі випадки служби на судні і сходжень на берег. Мовою постійною каютою було визначено боцманську, прикріплений я був також і до боцманської кают-компанії. За штатом моїм безпосереднім начальником став штурман

кліпера — під його керівництвом я мав набувати штурманських навичок. У поході екіпаж розподілявся на три вахти, кожна на чолі з одним із помічників капітана. Старпом стояв лише одну вахту — з чотирьох до восьми ранку, інші чергувалися разом із своїми змінами. За статутом, капітан Дода відповідав за всі вахти, за все, що відбувалося на судні, і відпочивав лише тоді, коли вважав для себе можливим і зручним. В години відпочинку капітана його автоматично заступав старший помічник Генріх Вукол — цілком довірена особа Валеріана Іполитовича і флагамана Чорноморського пароплавства, — франтовитий красень із смужечкою вусиків над верхньою губою, котрий ніяким чином не міг припустити, що в моїй особі він матиме за пеклого суперника. Наше знайомство з ним почалося з того, що він через вахтового викликав мене до себе в каюту і докладно пояснив, що дисципліна на кліпері для всіх без винятку священна, що робочий день починається з генерального миття і чистки судна і що присутність у цей час усіх боцманів обов'язкова. О сьомій тридцять загальна побудка, фізичні вправи і спіданок для всіх, окрім тієї вахти, що стояла з півночі до зорі. О восьмій підйом прапора, прийняття капітаном рапортів від усіх служб, передусім його рапорта, старшого помічника. Тому-то боцманат мусить до підйому прапора все йому доповісти як слід, — ніякі причини не звільняють боцманів від цих доповідей. Він завчасно про це попереджає мене тільки тому, щоби згодом не виникало між нами ніяких непорозумінь. Йому дуже подобалося те, що я стояв перед ним виструнчившись, повторював незмінне «єсть!», тримав на витягнутій правій мічманку, а він, розсівшись у кріслі, грався ланцюжком кишенькового годинника, якого тримав у руках, і монотонно посвящав мене в тонкощі корабельної служби.

— Об одинадцятій годині тридцять хвилин припиняються всякі навчання і всяка робота — година політграмоти. Потім передобідне прибирання, обід з відпочинком до другої години. Для всіх. З чотирнадцятої і до шістнадцятої — заняття і суднові роботи, потім дві години прибирання, перепочинок, вечеря, вечірні ігри, перевірка і сон. Зрозуміло, що розпорядок може порушуватися роботою з вітрилами і снастями залежно від зміни напрямку і сили вітру. За свіжих вітрів, при всіх значних маневрах з парусами, оголошується аврал, і всі викликаються нагору. Це — закон: і в морі, і під час перебування на відкритих чи внутрішніх рейдах. Як і старшому боцманові, вам

належить знати, що на відкритих рейдах морський розклад вахт продовжується. У закритих і добре захищених від вітрів гаванях день починається о шостій ранку, коли всіх викликають на прибирання. Після підйому прапора та спіданку — загальні навчання з перервою на обід, короткий перепочинок, знову навчання до вечірнього прибирання. Ввечері дві вахти відпускаються на берег, а третя розбивається на ланки, які чергують позмінно до наступного ранку. З ними чергує другий або третій боцман... Усвідомили, Ромодане?

— Так точно, усвідомив, товаришу старший помічник.

— На певний строк вам доведеться забути про берег і все, що я сказав, засвоїти на практиці. Ваші претензії, побажання, запитання?

— Все ясно, товаришу старший помічник.

— Чудово. Ідіть!

Я козирнув і хотів іти, відчуваючи до нього чомусь гостру неприязнь. Та він подав знак вказівним пальцем затриматися й неквапно, ніби знехотя, мовив:

— Ви добре знайомі із донькою капітана? З його дружиною Анелією Арсентіївною?

— Так точно.

— Мені доручено переказати вам, що відтепер вам не слід бувати у них і дати спокій Стеллі Валеріанівні... Щоб не засмучувати свого капітана. Мусите знати це і дотримуватися дистанції... Прошу пробачення і сподіваюся, що ви скористаєтесь моєю доброю порадою.

— Постараюся, товаришу старший помічник.

— І прекрасно. Через два тижні я прийму від вас іспит з будови судна, рангоута, такелажу і стернової служби. Не заперечуйте?

— Ні, не заперечую.

— Чудово, тепер ідіть.

Мічманка зобов'язувала поводитися достойно, і невдовзі я знав кліпер незгірш інших боцманів. «Лейтенант Шмідт» здавався мені добрим давнім знайомим, і не полюбити його, не полюбити по-справжньому, я не міг, хоча «Шмідт» тоді міг носити не більше двох третин вітрил. Реї на його бізань-щоглі потрухли, і нам довелося їх зняти, довелося зменшити фок- і грот-брамселі, викинути нижні брам-реї і зшити нижні та верхні брамселі в один загальний парус. І все-таки з цією вітрильністю, за легких чорноморських повіїв, що не перевищували трьох балів, кліпер міг давати у піввітру до шести вузлів. Ремонтники, яким було доручено лагодити судно, подбали, щоб кліпер мав привабли-

вий вигляд. На бізань-щоглі замість знятих рей встановлено гаф-топсель, реї на фок- і грот-щоглах дбайливо підігнані, весь рангоут вискоблений, пофарбований, відлакований, стоячий такелаж добре обтягнутий і покритий блискучим чорним «тиром». Палуби з їхніми надбудовами, шлюпками, планшири набули первісної привабливості. Начищена матросами мідь заграла на сонці всією своєю красою. Судно знову стало окрасою вітрильного флоту на Чорному морі.

Свою ненависть до старпома Вукола, що зростала в мені щоразу, коли він збирався з'їжджати на берег і йому подавали до трапу капітанський баркас, як міг, приховував. Мусив іти в каюту і зубрити будову вітрильників усіх класів,— від цього ніде не дінешся. А треба ще складати Вуколові іспит на самостійний доступ до вахт і боцманської служби. Капітана Доду обминав, хоча він і сам, здається, призабув мене і не дуже цікавився моєю особою. Проте через місяць, після вранішнього ретельного прибирання всього корабля, врочистого підйому прапора і сніданку, коли дві вахти були відпущені на берег, а та, що обслуговувала різні пости та шлюпки, заступила на свої місця, через вахтового мене запросили до Валеріана Іполитовича. Капітан і його старший помічник сиділи в кріслах і надчимсь реготали. Моя поява обірвала їхній сміх. Старпом Вукол самовпевнено оголосив, що ближчими днями нас чекає перехід морем, а тому вони вирішили прийняти від мене іспит удвох і, якщо я готовий до цього, зроблять це зараз.

— Як, не заперечуєте, товаришу Ромодан?

Я не заперечував, хоча відчув, як мені відступила вся кров з лица, серце забилося тривожно.

— Почнемо з будови корабля,— запропонував капітан Дода.— Назвіть основні елементи.

— Кіль. Форштєвень. Ахтерштєвень. Шпангоути. Підпалубний стрингер. Стрингери.

— Поясніть докладніше.

— У найнижчій частині корабля по діаметральній площині проходить основний брус, що називаємо кілем. До кіля з обох кінців прикріплені фігурні конструкції — штєвні: у передній частині — форштєвень, у задній — ахтерштєвень. Від кіля відходять фігурні зігнуті штаби — шпангоути, своєрідні ребра корабельної конструкції. Вподовж корабля ці шпангоути скріплюються поздовжніми зв'язками — стрингерами. Верхній стрингер називається підпалубним, тому що до нього кріпиться палуба корабля.

Кіль, штевні, шпангоути і стрингери створюють каркас, до якого кріпиться обшивка.

— Досить. Що ви скажете про оснастку вітрильного флоту? Чим відрізняється бриг від фрегата і від шхуни?

Дещо заспокоєний, я впевнено виклав усе, що знав про вітрильники, й, очевидно, задовольнив своїми відповідями Валеріана Іполитовича. Старпом Вукол запитав мене про стернову систему нашого судна, будову компаса, звелів розповісти про боцманські обов'язки, сигналізацію, прапорний звід, особливості ходових і якірних вогнів.

Відповідаючи на старпомові додаткові запитання, я дивився в очі капітана Доди, котрий поглядав на мене лагідно й розуміюче. Мабуть, його тривога за мене цілком розсіялася, і він із зацікавленістю дивився на мене. На всі питання я відповідав твердо й упевнено. Врешті капітан зупинив старшого помічника:

— Досить, годі, Генріху Рудольфовичу, товариш, гадаю, витримав іспит на «відмінно» і цілком заслуговує на допуск до самостійної вахти. А ваша думка?

— Не погодитися з вами, Валеріане Іполитовичу, не можу. Звичайно ж... Як відомо, теорія завжди перевіряється на практиці. І відкладати немає рації. Завтра товариш Ромодан і заступить старшим зміни.

— Чому ж неодмінно завтра? Ні, ні... Стелла просила вам переказати, — звернувся Дода до мене, — щоб саме завтра відвідали наш дім з нагоди її дня народження. Переказуючи її прохання, я цим засвідчую, що й сам буду радий бачити вас у нашому домі. У відповідній зовнішності і відповідному настрої. — Своєю скупкою усмішкою дав мені зрозуміти, що мною він, як капітан і наставник, на сьогодні вповні задоволений. Та він і не міг бути незадоволений, адже я сумлінно відсидів на кліпері цілий місяць, штудіював до запаморочення основи морських премудростей, не сподіваючись ні на чию допомогу, зате відчуваючи постійну неприязнь старпома Вукола, котрий будь-коли міг стати мені поперек дороги, таємно стежив за мною, був завше відчутний десь поблизу за мою спиною. Старпом Вукол, здається, ні до кого не прискіпував, нікого не ображав і не карав, але його поява на верхній палубі завжди примушувала всіх запопадливо робити свою справу, і було дивно, що цей красень зумів примусити всіх боятися себе і поважати. Можливо, все йшло від того, що капітан Дода високо ставив давні морські традиції, а Генріх Вукол, як його права рука, ніколи не дозволяв собі «пролетарської розхлябаності», і його ви-

пещеність, до певної міри аристократичність відповідали капітановим принципам. Саме його я вперше зустрів у порту, коли Вукол висаджувався з баркаса, і відразу він видався мені привабливим і значимим. Наслідуючи в усьому капітана Доду, я заприсягнув собі напередовсім зрівнятися з Генріхом Вуколом, і якщо не в усіх знаннях, то принаймні зовнішньому вигляді. Я мусив придбати й собі такий кітель, як у нього,— темно-синій, і так само елегантний, придбати чорні швейотові штани-кльоші, гарні, по можливості, лаковані черевики і картуз-мічманку з неодмінним гербом. Старпом Вукол позирав на мене так, немовби здогадувався про мій намір не відступатися від Стелли, готовність змагатися з ним за капітанську дочку. Та це, мабуть, мені лише здавалося. Він був упевнений в собі й не турбувався про свій успіх у Додів, був вище підозр і суперництва зі мною на рівних,— адже я мусив би програвати йому у всьому. Однак неприховано сполошився, почувши від Валеріана Іполитовича про Стелліні запросини мене на день народження, і, вибачаючись перед капітаном Додою, попередив мене, що наступного ранку вони разом із старшим боцманом перевірять ходовий місток і частину палуби, закріплені за моєю командою, і щоб я був готовий відповісти за їхню чистоту і порядок на вахтах. Я відчув у цьому серйозну погрозу, проте вона не могла вже зіпсувати мій піднесений настрій, коли здане іспит на самостійність і моє боцманське звання, по суті, узаконювалося. Та старпомове попередження все-таки не полишало моїх думок і непокоїло. На кліпері, завдяки старшому боцманові і Вуколу, культ палуби був доведений до манії. Її повсякчас натирали заново, спершу поступово — квадратами, потім усю. За сонячних днів давали їй добре просохнути, а відтак густо змащували льняною олією з березовим дьогтем й опісля заново натирали піском, потім покривали особливим лаком. Звичайно, капітан Дода вельми пишався своїм чистим і красивим кораблем, вбачав у цьому заслуги старшого помічника. Генріх Вукол міг забракувати роботу команди і цим позбавити берега мене і мою команду на законній підставі. У цьому я відчув усю серйозність погрози. Йдучи до себе в каюту, я вирішив протиставити підступному задумові старпома свій, не менш продуманий і тонкий план з усією матроською винахідливістю, як навчав мене старий мореплавець Румба.

Як тільки капітан Дода і старпом Вукол зїхали па капітанському баркасі на берег, я покликав до себе молод-

них стерпових, вручив їм немалу суму грошей із тих, що призначалися для купівлі швейцотвих вітанів-кльошів, і відправив їх на запасній шлюпці у порт закушити для всієї команди гарного пива. Матроси сприйняли доручення із захопленням, як і належало сприйняти те молодим дужим хлопцям, котрі поглядали на місто лише з верхньої палуби і потай мріяли про буйні веселоці та любовні пригоди. Вже через півтори години вони повернулися на судно з корзинами пивних пляшок, покритих роговою, та кількома низками свіжої тарані, яку закупили онтом у якогось місцевого рибалки. Після вечері всі вільні від вахти зібралися в матроській їдальні, і за мою команду розпочалося велике вечірнє ласування таранею з прохолодним пивом, що виявилось напругод і смачним, і хмільним — адже пиво було завезене з самої преславної Одеси! За зміною вахт я вже не простежував — стежили самі матроси, підміняючи товаришів, котрі ще не посмакували пивом. Хтось виходив, хтось заходив до їдальні — всі були в незвичайному русі, і я вже потерпав, щоб хто з них не напився, не причастився міцніших напоїв, за якими де-хто поривався сходити на черговому баркасі. Вгамував найзапекліших галасунів і підбурювачів тим, що підвівся над розбурханим столом і скомандував «струнко». Вказав матросам на ілюмінатори, за якими випливав і розлився світлом повний місяць.

— Моряки! — виголосив я у позі Октавіана Августа чи Марата. — Ні веселоці, ні пиво не повинні зтуманити вашу свідомість!.. Уранці старший помічник капітана із старшим боцманом перевірятимуть мене, а значить усіх вас, під час генерального прибирання і доповідатимуть капітанові про придатність нашої зміни лишатися на кораблі у виняткових випадках. То скажіть-но: чи не зганьбимо ми свою вахту? Чи доведемо нашому улюбленому капітанові, що третя зміна варта першої та другої, разом узятих, що стахановський рух на фрегаті якщо не проріс досі, то проросте неодмінно! Кожного із нас чекає своє тридцять перше серпня! Вільним від вахт драїти палубу і ходовий місток! Голосуй, боцмане!.. Отже, прийнято одностайно. Кінчай з таранею! Дозволяється по останній склянці питного!.. Всіх свистіти нагору!

Південна місячна ніч справді була дивовижною. Затока брижилася хвилями, а на них тремтливою іскристою доріжкою відбивалося срібло місяця і линуло за хвилями кудись у далину. Береги затоки були затінені. Ясно-го дня в їхніх крутоярах, здавалося, можна було розгледі-

ти оброслі подорожником стежини, що вели до води. Кілька кабельтових, які віддаляли кліпер від берега, не приховували від зору ніяких земних складок, — чітко виділися лише всілякі уламки та водорості, що бовталися у воді побіля берегових затінків. Мої смаглочолі матроси, за всіма вимогами боцманських правил, узялися драїти палубу і ще до того, як мав сісти місяць за берегові обриси, скинули роби й прийняли душ. Сонячний промінь уже вигравав на мідних, надраєних до блиску облямівках ходового містка, головного компаса, стерна, всіх ілюмінаторів, поручнів, а до підйому ще залишався деякий час, і я розпорядився вільним від вахти перепочити. Натомлені матроси попадали на ліжка, як снопи. Вмить поринув у забуття і я сам. І тоді до мене прийшла Стелла у темносиній матросці з білим викотом та трьома синіми тасьмами по її бережках, у коротенькій спідничці, в білих пап'юшках до колін і жовтих лосєвих балетках. Вона тримала в руках букет із чотирьох троянд — двох білих і двох червоних. Стояла переді мною, гірко посміхалася, раз за разом схиляючись над квітами і вбираючи на повні груди запахи трояндового квіту. Ми мовчали так, ніби нам нічого було сказати одне одному. І вона озвалася першою, запитала, що б це значило і навіщо подарував їй цей букет Генріх Вукол. Я знизав плечима. Стелла сказала, що це і є т р о я н д а віт р і в, що цим дарунком старпом Вукол провістив нам довгу розлуку, визначив мені довічні мапдри в морях та океанах і що мої вітрила нестимуть мене на всі чотири сторони світу, а для неї залишатиметься тільки берег з його крутосхилами й уламками кораблів, яких вивозитимуть шторми на прибережні мілини. Я спробував їй заперечити, відхилити старпомове передбачення, але від мене вона відступилася, потім іще й іще і так усе відходила й відходила кудись у далечінь, поки не стала блакитною цяткою, що розтанула в небесній безодні, поміж сонячного мерехтіння на легких хвилях. Я важко зітхнув і мимоволі розплющив очі. В каюту через ілюмінатор вливалася вранішнє світло. Примусивши себе скочити на ноги, я пройшов до умивальника і нашвидкуруч ополоснувся, скинув із себе залишки сну і сонливої млявості.

Робота на кораблі починається зарані, з четвертої ранку. Передусім треба було простежити, щоб своєчасно затопили камбуз, налили прісної води у титани для вранішнього чаю та в чергову розхідну цистерну, приготували на цілий день палива для камбуза, а ще брандспойт для

мийки палуби, яку вахта мусила закінчити до підйому прапора. Згадавши про брандспойт і про те, що мої матроси з вранішнім прибиранням впоралися ще вночі при місячному світлі, я зауспіхався сам собі, однак чомусь того задоволення, яке мав би відчутти після «стахановської» ночі, нітрохи не відчував. Розгулюючи по верхній палубі, я з нетерпінням чекав повернення з портової пристані капітанського баркаса, пофарбованого у ніжно-зелений колір із смугастим чорно-малиновим фальшбортом, на якому з першою ходкою на фрегат мав прибути старший помічник капітана. Як і належить, за три чверті до восьмої години — врочистого шиккування команди, я наказав розбудити вахту, котра мала заступати після підйому прапора, аби матроси встигли поспідати і приготуватися до виконання своїх обов'язків. Перевіривши ще раз усі служби й упевнившись, що ні старпом, ні старший боцман не можуть зробити мені будь-яких зауваг, я пішов до парадного трапа. Невдовзі до опущеного майже до води трапа підійшов капітанський катер, і з цього досить спритно скочив Генріх Вукол, а за ним, із тим же моряцьким шиком, старший боцман. Опинившись на гладенькій, покритій масляним лаком палубі довгого і вузького юта, старпом трохи затримався і огледівся кругом себе. Поки я доповідав, що за його відсутність на кораблі не сталося ніяких надзвичайних подій і служба виконується справно, згідно з корабельним розпорядком, він ковзнув гострим оком по сухій палубі і невдоволено запитав, чому вахта запізнюється з вранішнім прибиранням. Я пояснив, що з доброї волі вахти те зроблено вночі, при місячному світлі, і що матроси заслуговують за це лише подяки, про що я маю і доповісти капітанові. «Я вас не питаю, хто і яку ініціативу виявив уночі, я питаю: чому вахта запізнюється виконувати обов'язки? Хто вам дозволив порушувати корабельний розпорядок?» Віп ще до підйому прапора звільнив мене від чергування, а натомість поставив старшого боцмана, котрий і мусив виправляти всі мої довільності, відступ од усталеного порядку. Старший боцман негайно рішучими свистками викликав на верхню палубу всю вахту, і за його командами вахтові матроси притягли на ют перепосний брандспойт. «Палубу мити й витирати насухо!» І за хвилину вже переливалася на палубі кліпера тепла прозора вода, шурхали щітки, ляпотіли намілені мачули. Втім, потреби в тому не було ніякої, палубу промили для годиться, протерли, і, коли на корабель зійшов капітан, усе вже було так само, як і до появи Вукола. Проте стар-

ший помічник доповів про зняття мене з вахти і прибирання під началом старшого боцмана. Капітан Дода, нахмурений і невдоволений мною, зажадав пояснень.

— Старший помічник Вукол неправий, — не зморгнувши, відповів я і захлинувся на останньому слові. Передихнув і докладно доповів, що вахтова служба виявила стахановський порив і майже усю ніч прибирала корабель. Вукол із старшим боцманом могли переконатися, що все вимите-вчищене з моряцькою сумлінністю і що повторне прибирання було непотрібне й викликало у матросів нарікання на самодурство старшого помічника. Капітан Дода понолотнів, навіть начебто трохи розгубився від моїх пояснень і спершу не знав, як далі повестися зі мною. Поціпуючи свої сивуваті вусики, Валеріан Іполитович запитав, чи справді хтось називав нашу вахту стахановською, а діставши схвальну відповідь, відпустив мене — звелів іти відпочивати, готуватися до виходу в море. «Віднині зносини з берегом припиняються. Для всіх, товаришу Ромодан». Я спустився до себе в каюту, сповнений різних суперечливих думок. Був упевнений, що з Генріхом Вуколом нам ніколи не вжитися разом на одному кораблі і що у нерівному змаганні виграс все-таки він. Капітан Дода недовго стоятиме на моєму боці і врешті-решт візьме сторону свого старшого помічника, своєї правої руки. А як воно складеться тоді, як буде далі, коли мене остаточно спишуть із судна, — не знав. Хіба що матиму якісь заощадження, щоб дістатися до Одеси і починати свою моряцьку службу з самого початку. Я себе вже переконав, що капітан Дода не забариться списати мене на берег.

Зніматися з якоря треба було наступного ранку, щоб скористатися передсвітанковим береговим бризом, як пояснив команді Валеріан Іполитович. Курс — на Одесу, за курсантами морехідного училища, котрі мають проходити на кліпері морську практику. Я не міг не порадіти цим вістям, позаяк рятівна Одеса вже міцно засіла в моїх мозкових звивинах і з нею плекалися передчасні рожеві надії. Зустріч із Стеллою відкладалася на невизначений термін. Втішало те, що ні капітан Дода, ні старпом Вукол не зійшли на берег також, — капітанський баркас і шлюпки були підняті на борт, забортні трапи також підняті, і весь кліпер був налаштований по-похідному. Залишалось підняти на шлюпбалки черговий баркас, поставити вітрила і підняти якір. Кріпити все, що треба було кріпити на випадок шторму, всі інші судові роботи були припинені, і від

вахтової команди вимагалось лише бути наготові і не йти із палуби. Всім іншим дозволялося прати, чистити верхній одяг, читати книги або просто нічого не робити й одлежуватися. Я намагався ніде не стикатися з Вуколом і майже весь день був у своїй каюті, писав листи рідним, в Архангельськ старому морякові Румбі і, звичайно ж, Стеллі Валеріанівні, на іменини якої піхто із нас не міг уже потрапити. Заліг спати з відкритим ілюмінатором одразу після відбою, дослухаючись до бринькання чиєїсь мандоліни на юті та легкого плюскоту хвиль побіля борту. Прокинувся лише тоді, коли було оголошено загальний аврал і всю команду покликали боцманські дудки нагору.

З гавані «Лейтенант Шмідт» вийшов під буксиром майже у мертвий штіль. Ще не скінчився лиман, як капітан Дода скомандував віддати буксирний трос і ставити вітрила. Береговий бриз виніс нас у відкрите море, а незабаром він перейшов у супутний нам норд-зюйд, і ми полетіли над морем, легко обгаюючи ваптяжні пароплави. Сновитий від палуби до верхівок своїх сорокавосьмиметрових щогл білими вітрилами, які дуже надував свіжий вітер, виблискуючи на сонці свіжою фарбою та начищеною міддю, наш кліпер, напевне, і попереду, і позаду, надто збоку, викликав неабияке захоплення у всіх, не лише в моряків, а в кожного, хто розумівся на морській красі і був здатний її чуттєво сприймати. Під цими вітрилами кліпер мав хід до чотирнадцяти вузлів, і любо було дивитися з ходового містка, як він, трохи нахилившись на один борт, без щонайменшого буруна і виплеску різав своїм гострим носом воду. Дві широкі водяні складки піднімалися, відступивши на кілька метрів від форштевня і зливаючись далеко побіля горизонту з легким хвилюванням моря. Третя складка — кильватер, паче щілина, що вирувала й одразу зливалася, тягнулася у нього за кормою. Десь на траверсі Очакова ми відчули перші напати мертвої хвилі, яка ставала все більшою, а вітер дужчим. Розмахи качки також збільшилися, але ще не були такими великими, щоб я посправжньому відчув її і попросився у Валеріана Іполитовича з містка. Фрегат не черпав бортами, не бив ні кормою, ні носом, але йшов увесь у хмарі водяних бризок.

Море у важкій знеможі повільно сповнювалося напруженої тривоги. З-за обрію непомітно почала підійматися дивна хмара, її буро-лілова смуга була обрамлена жовтуватим краєм, ніби то виднівся вдалині рівний і голий пустельний берег. Хмара грізно повзла вгору, а блідо-зелене

сонце, що помітно тьмяніло, спускалося донизу, павстріч тій дивній хмарі. Й ось вони стрілися, зійшлися, і краї хмари, пронизані зеленуватими сонячними променями, одразу стали сірими, а сама хмара почорніла і почала вбирати його в себе. Сонце викидало й викидало пучки зеленого проміння, але громаддя хмари, піби велетенський срут, вкинуло поперед себе вузлуваті щупальці, які зламали, зівечили, поглинули все сонячне проміння разом із сонцем, і море остаточно потьмяніло, горизонт злився з небом, яке вже нічим не виділялося від грізної хмари. І небо, і море поглинулися моторошним задушливим мороком, — і задушливим, і непроглядним.

Я стояв на ходовому містку коло капітана Доди і стежив за стерновими, а Валеріан Іполитович потай спостерігав за мною. Мої вуха й очі напружено і чутливо ловили кожну зміну, кожес новий звук за бортом судна, на самому судні, де не було жодного вогника ні на палубі, ні в приміщеннях. Капітан навіть звелів накрити ковпак головного компаса чохлом, щоб світло від маленької лампочки не заважало стежити за темним горизонтом. Капітан Дода і всі, хто був поруч нього, здавалося, уп'ялися очима в непроглядну птьму. Раптом десь далеко щось тьмяво сяйнуло, і одразу ж яскрава голуба блискавиця полоснула по небу. Зліва, де тягнулася уявна лінія обр'ю, застрибали маленькі каламутно-зелені вогники «зайчиків», що бігли по морю, і це було першою ознакою, що нам назустріч ішов невідворотний шквал. Його треба приймати з корми і під зменшеними вітрилами.

— Право на борт! Розсильний, всіх нагору вітрила збавляти! — скомапдував Дода, і я прокричав його команду у мегафон. Несподадано по кораблю пробігло відчутне тремтіння, і судно нервово стрибало на маленьких гострих хвилях. Справжнього вітру ще не відчувалося, але він наважно наближався, і не можна було передбачити, з якою люття накинеться він на корабель. В цілковитій птьмі одна за одною долітали до слуху капітанові команди, і я ледве встигав повторяти їх у мегафон. Скрипіли невидимі блоки, хрипко шелестіли м'які манільські троси, шурхотіли вітрила, які спускали і піднімали на снастях. На ходовий місток і ют долинали окремі вигуки додаткових команд молодших помічників:

— Повахтово до своїх щогл! Нагору вітрила кріпити!..

Різкий і дзвінкий звук гостро-солоного вітру, що налетів, несподівано прорізав густу птьму, й одразу все навколо перетворилося у справжнє пекло, поійнялося шаленим

ревищем. Залопотіли об щогли вітрила, потім напнувся і кліпер, нахилившись під навальним натиском вітру, але все ж таки вистояв,— кермо вже було перекладене на борт, і судно повільно почало відвертатися праворуч, важко вирівнюючись і приймаючи шквал з корми. Нестерпне світло величезного жмутка блискавиць ізнову розірвало пільму і засвітило на мить нижні вітрила, що надималися, павутину снастей і матросів, котрі повзли вгору по дротяних вантах, що гули від вітру. Наступний грозовий розряд вибухнув десь над ними й ізнову заглушив і виття вітру, і наші голоси, і клекіт розбурханого моря. З неба враз зринули потоки води,— палуба, дашки рубок, люків, ковпаки, вентилятори зашуміли безперервним барабаним дробом. За першим розрядом ударив другий, третій і четвертий,— і небо повсякчас освітлювалося сліпучими спалахами, і грім не встигав за блискавками, зливався у суцільний і безкінечний гуркіт. Гойдаючись на високих реях, матроси боролися із складками важких парусів, що одразу намокли, і намагалися будь-що їх закріпити. Капітан Дода не відходив від керма, обережно поправляв стернових. У гуркоті неба і моря, поміж спіненої води і безперервних синіх спалахів блискавиць наш кліпер летів чимдуж уперед і вперед.

Повільно минав час. Раптово, якимось одразу, злива обірвалася, спалахи блискавок ставали все рідшими і рідшими, врешті, в'яло пробуркотівши, замовк і грім. Залопотіли на щоглах вітрила і зависли, ніби мокре опшмаття. Порідшали і розсунулися хмари, з яких ізнову показалося сонце, сипонуло веселим промінням, що враз, до самого обрію, заблищало скалками на морських хвилях. Стало видно кормову палубу і боцманську команду — матроси ходили по палубі йще в дощовиках і зганяли швабрами за борт рештки води. Капітан Дода повеселів і скомандував ізнову триматися бейдевінда лівого галса. Вітрила наповнилися свіжаком, ми взяли попередній курс, на Одесу. Валеріан Іполитович звелів мені підмінити стернового. «Єсть!» Я зайшов на навітряний бік, став позаду стерна і, поклавши ліву руку на ручку штурвала, спитав вахтового: «Курс?» Матрос чітко доповів. «Як ходить кермо?» — «Півтора шлага під вітром».

— Єсть курс! Кермо ходить півтора шлага під вітром! — повторив я і поклав другу руку на штурвал, приймаючи його з рук у руки. Струмись кильватера, здіймаючи бурун за кормою, полишився таким же рівним, як і був, до самого обрію. Капітанові Доді сподобалося, що я змінив

стернового за всіма правилами морського мистецтва і те, що я надійно правив. Він навіть не втримався і закинув своєму старшому помічникові: «То що скажеш на це, Генріху Рудольфовичу? Школа?» — «Школа, школа, Валеріане Іполитовичу, не заперечиш... Якби ще не бракувало внутрішньої культури цьому хлопцеві». Капітан промовчав, а згодом попросив Вукола спуститися на пів'ют на корму і подбати, щоб з приходом до Одеси не було на судні від шквалу ніяких слідів. Старпом підкреслено ввічливо йому козирнув і спустився з містка униз. А Дода, зоставшись стояти побіля мене, як і стояв, з любов'ю і гордістю поглядав на високі білі вітрила судна. Гарно стоять вітрила! Всі шкоти і фали дотягнуті до місяця, реї розгорнуті віялом, підвітряні браси обтягнуті якраз у міру — не надто туго і не надто слабо, так, що мають маленьку, ледь помітну «гру» на качці, — і загалом увесь кліпер начебто ладен здолати всі морські милі, замислені своїм капітаном. І я позаздрив Валеріанові Іполитовичу, що корабель і капітан чудово розуміють один одного, і якщо мені все-таки судилося коли-небудь водити кораблі, то я нічого більшого не хотів би, як отакого взаєморозуміння.

Я міцно тримав штурвал, поглядав на компас, намагався ні про що стороннє не думати, а в голові як на те вихорилися різноманітні думки, і пайбільше ті, що були далекі від нинішнього мого становища, від того, як мені самому годилося поводитись далі, щоб уникнути сутичок із старшим помічником і завоювати незаперечну довіру капітана Доди. Але ж як? Той, хто ніколи не шукав ні довіри, ні дружби, ні любові, ніколи їх не знаходив. Я вже знав, що багато на цьому вітрильнику залежить від Генріха Вукола, що, порозумівшись із ним, я зможу уникнути й неорозумінь з Валеріаном Іполитовичем, котрий, здається, не був схильний до загострення стосунків із будь-ким з матросів і тим більше із своїми помічниками. Можливо, він походив з тих інтелігентів, котрі й через два десятиліття після революції ще ніяк не зважувалися повірити в її достеменність і невідворотну справедливість? «Любов пізнається по-справжньому лише після того, як її піддадуть випробуванням», — казав він, і всі його симпатії належали тільки морю. Але ж чому він цілком довіряв старшому помічникові і здебільшого довірявся йому? Хто ж тоді такий Генріх Вукол? Звичайний франт, морський ф'раєр-задавака? Але незалежно від того, хто б він був, я маю поступитися перед ним своїм гонором і з його поміччю готувати

себе до жаданого життя в морях і океанах, до складності морської служби, не шукати для себе, як радив старий Румба, зайвих, подібних Тамакапці, ворогів. Причина мого морського благополуччя в Стеллі Доді, для якої я ще не був нареченим і вона не була моєю раз і назавжди визначеною долею. Відступитися, відступитися від Стелли і забути цю випещену капітанську доньку! У мене свій світ, у неї — свій, і їх нічим не поєднати — ні молодістю, ні комсомолом, ні помислами, ні способом життя, до якого ми прагнемо... Відступитися!.. Як там, що запам'яталося з читаного? Що лише велике кохання може згладити дрібні непорозуміння? Що немає нічого сумнішого в житті жінок, як те, що вони прагнуть виставляти тільки, красивими і жадібними до всього. І що в коханні, як і в ненависті, можуть поєднуватися найрізноманітніші почуття: і страждання, і втіха, і радість, і журба, і страх, і сміливість, і навіть гнів та ненависть. Нічого цього я не зазнав у дружбі із Стеллюю, мабуть, ніколи не зазнаю. То чому ж мені змагатися за Стеллу із Вуколом? Ніжність і глибина — в цьому вся жінка, як визначив Віктор Гюго. Та чи я відчував ніжність Стелли і чи пізнав якоюсь мірою в ній глибину? Ні і ще раз ні! Той же Віктор Гюго запевняв, що справжнє кохання не знає переситу, що, будучи цілком духовним, воно нездатне охолоджуватися, сходити нанівець...

— Ромодане, курс! Про що ви думаєте? — застеріг голос капітана Доді. — Викиньте зараз же все з голови, що заважає вести корабель. Як ходить кермо?

— Півтора шлага під вітром!

— Добре...

Попереду звелися обриси одеського берега, і команда фрегата, під пильним і вимогливим наглядом старпома Вукола, квапиться постати на рейді красуні Одеси якнайліпше, — матроси, у попідкочуваних штанах і засуканих до ліктів робах, босоніж, ревно мили палубу. Другий помічник сам ходив із шлангом і поливав її, тоді як боцман з матросом качали брандспойт. Палуби мили за рецептом Вукола, із шліфовкою. По мокрій, посипаній піском палубі четверо з боцманської команди безперестанку тягали за товсті мотузки десятипудовий гладкий піщаник. У закапелках і тісних проходах, де їм з цим пристроєм не впоратися, матроси натирали палубу вручну камінням, стоячи на қолінах. І всюди було видно постать старшого помічника, котрий начебто походить-прогулюється і йому немає ніякого діла до того, що діється навколо нього. До містка долинають

гучні баци старшого боцмана та його помічників, чутио легкі пересвари матросів, команди вахтового, а голосу Генріха Вукола не чути, хоча я напевне знаю, що старпом Вукол не може, не повинен обходитися без зауваг, без своїх настанов і люб'язних погроз.

Одеський берег тим часом насувається, і вже добре проглядаються орієнтири Великого Фонтана. Коли кліпер змішує курс у напрямку Воронцовського маяка, команда полишає верхню палубу, що блищить і сяє всіма мідними облямівками так, ніби судно не пробивалося крізь шаленість грозового шквалу, а десь стояло в затишній гавані і лише займалося тим, що тижнями чистилося і милося до парадну чи інспекторської перевірки. Вукол урешті піднімається на ходовий місток і доповідає капітанові, що прибирання закінчено і що він розпорядився команді перевдягнутися у вихідну форму. Валеріан Іполитович схвалює дії свого старшого помічника, він цілком згоден із ним, що команді слід надати можливість побувати в Одесі, команда цього заслуговує, і якщо не буде ніяких розпоряджень з пароплавання, вони із Вуколом також не відмовлять собі зійти на берег, пройтися цим чудовим містом, відвідати оперу або ще якийсь цікавий заклад.

— Місце стоянки пам визначене, Валеріане Іполитовичу?

— Пасажирська гавань.

— Чудово.

— І я так кажу, що чудово. Зараз найголовніше: красиво увійти в неї і красиво стати на якір.

— Звісно, Валеріане Іполитовичу! Красиво увійти і красиво стати на якір. Одесити на цьому розуміються. Начальство тутешнє, звичайно, не забариться особисто засвідчити наш вишкіл.

— Саме так, Генріху Рудольфовичу, ви праві...

— Фоска-шкот, клівер-шкот розкрити, гік прямо!

— Стернові, ліво на борт!

І кліпер під усіма парусами розвернувся на вітер, зіткнувся з ним і, відчувши його приховану силу та пружність власних вітрил, почав повільно втрачати хід. Обігнувши лівим бортом Воронцовський маяк, кліпер увійшов у простору гавань.

— Віддати правий якір!

— Фали попускати, вітрила прибирати і кріпити!

За чверть години фрегат з гарно викатаними на чорних реях білими вітрилами, виправленим рангоутом, відкинутими вистрілами і спущеними на воду черговими баркаса-

ми та шлюпками стояв спокійно на внутрішньому одеському рейді. Капітан Дода витер носовичком спітніле чоло, мовив, звертаючись до свого старпома:

— Дивовижна річ морська культура! Я завжди потерпаю за неї, ні, ні, не за себе, а саме за неї, коли стаю на якір або знімаюся з якоря перед очима інших моряків, особливо на одеському чи севастопольському рейдах, де на морській культурі багато хто розуміється. Якщо не всі. І чим більше старію, тим більше хвилююся... А здавалося б, з чого? Все мусило бути навпаки! Аж ні!.. Слава господові-богу... Закривайте вахту. Зійдемо вниз і подбаємо про те, щоб належно зустріти гостей, коли зволють одразу навідатися.

— Одеські маври не забаряться, — посміюється Генріх Вукол. — Я добре знаю тутешніх туземців і їхні звичаї та уподобання. Недаремно Пушкіна вони собі приписали павічно. Скажи одеситам, пусти серед них чутку, що вперше Ієрусалим засновано на цих берегах, і вони спершу з гумором, а згодом із усією південною гарячковістю доводитимуть, що Одеса — це і є той самий Ієрусалим, звідки й почався справжній Ієрусалим.

Дода засміявся, належно поцінувавши кепкування старшого помічника над самоглумливою бундючністю одеситів. Я подумав собі, що Вукол походженням також десь із цих країв. Бо хіба його вишуканість і вміння підкоряти собі інших, зокрема наших бувалих моряків, не є свідченням одеської мертвої хватки, перед якою не всякий вистоїть?.. Довго чекати гостей не довелося: ось до вітрильника підійшов моторний катер з начальником порту і начальником училища. Вони піднялися на борт по парадному трапу, де їх люб'язно зустріли капітан і його помічники. Гості були зодягнені, як і наше начальство, у білу морську форму із широкими золотими нашивками флагаманів на кітелях. Обидва гладко виголені, трішки напахчені. Високий, з вусиками, таким, як у Доди, відрекомендувався начальником порту, другий — низькорослий товстун — скромно назвався представником училища, курсанти якого мали проходити практику на фрегаті. Їх разом з їхніми ад'ютантами капітан Дода запросив до кают-компанії. Вістові подали до столу біле вино і фрукти. Через півгодини черговий помічник капітана звелів мені з'явитися до Валеріана Іполитовича.

— За вашим викликом, товаришу капітан... — почав було я.

— Ромодане, Генріх Рудольфівич пропонує вас призначити старшим по прийому курсантів на борт судна, — мовив Дода, — як ви? Впораєтеся?

Старпом непомітно мені підморгнув.

— Постараюся, товаришу капітан.

— Я не сумнівався. Прошу підкріпитися і разом з начальником училища відправитися до них на катері. Втручатися в їхні справи не втручайтеся, але простежте, щоб хтось із курсантів не брав на борт недозволених речей. Інформуйте командирів навчальних груп. Тут, на кораблі, — засміявся, — дозволяється вживати до порушників морської дисципліни заходи, але в рамках закону. Розселити за розписом Генріха Рудольфівича. Вам його вручать...

Коли я виходив із кают-компанії, то почув схвальні відгуки гостей про себе. Я міг би бути цілком порадуваний виявленням мені довір'ям, якби певдєві не виявилось, що вже чи не наступного дня вітрильник має полишити одеський рейд і вийти у плавання по Чорному морю і що мені ніяк не випадало звільнення на берег. «А все-таки цей Вукол знову підклав мені свиню!» — лаявся собі потай, не здатний на щось більше. Я ще не встиг зібратися з думками, як мене покликали на катер начальника порту.

Давши останні настанови й оглянувши мене, капітан Дода залишився мною задоволений, звелів стрибати в катер. Катер заторохтів мотором і відійшов од борту. Одеське начальство по-військовому віддало честь прапорові судна, катер виписав півколо, помчав до дальнього причалу, де, напевне, ніколи не швартувалися ніякі судна, а лише катери і баркаси.

— Давно плаваєте? — раптом звернувся до мене начальник училища.

— Як сказати...

— А ви скажіть.

І, не чекаючи моєї відповіді, зауважив начальник порту, що за моїх літ він виконував обов'язки і місії майже схожі з моїми обов'язками і місією, мав чудовий хист швидко пристосовуватися до будь-яких нових обставин. Він недовго займався власними спогадами й ізнову запросив мене до їхньої спільної розмови. Зі своєю непереборною паївністю я розмовив про випадкову зустріч із Стеллою Дода, про знайомство із нинішнім своїм капітаном Валеріаном Іполитовичем, про Архангельську морехідку і печальний фінал мого курсантства. Про дівчину-секретаря з райкому комсомолу, котра все-таки зважилася мене рекомендувати на вітрильник, і про випадковість чи не

випадковість у тому, що доля звела знову нас із капітаном Додою, під рукою якого маю заново виборювати право стати справжнім моряком, утвердитися на морі. Начальника училища, котрий, слухаючи мене, погляджував собі викохане обличчя кінчиками пальців, і начальника порту я зацікавив розповіддю не на жарт, і вони, співчутливо поглядаючи на мене, поспитали, чи не маю наміру колись закінчити морехідку і скласти випускні іспити. «Хіба це можливо?» — «А чому ж ні?» Переді мною вони вже поставали не якимись начальниками, не чиймись командирами, а втіленням моєї золотої мрії, надії і віри, втіленням справедливості. Я почав було дякувати їм за увагу і доброту до моєї скромної особи, але начальник училища дав зрозуміти, щоб помовчав, і зауважив, що, крім практики, мушу розумітися на геометрії, знати основи тригонометрії, бути ознайомленим з логарифмуванням і навігацією, мати деякі знання з кораблебудування, вивчати англійську та німецьку мови. Я поспішив привітати їх, неспогаданих своїх покровителів, англійською, а відтак і німецькою. Вони дружно розсміялися. «Годиться хлопець?» — «По-мосму, годиться...»

Моторний катер швартувався біля причалу, за яким підіймався триповерховий, з грецькими колонами, будинок управління порту. Катер з начальством зустрів чоловік міцного складу з кучмою чорного, як у сущого цигана, волосся, високим чолом, дуже яскравими, розумними очима, з басистим і водночас начебто невпевненим голосом, яким він, здавалося, побоювався налякати, — слова не вимовляв, а ніби пришіптував: «За вашу відсутність ніяких подій, ніяких термінових розпоряджень...»

— Гарзд, товаришу Розкаль. Це — Ромодан, представник з фрегата. Що йому робити — проінструктований капітаном. Третій боцман у них на судні. Вчився в Архангельську і не довчився. На фрегаті поселився з ним і підготуєш до випускних... Думаю, лейтенанте, ви знайдете з ним спільну мову. А раптом із нього все-таки вийде капітан нашого флоту? — наостанку, перед тим, як зійти на берег, мовив крізь усмішку начальник училища. Опасистий і начебто зовні повільний у рухах, він першим віддав честь прапорові і спритно зістрибнув на пірс. Після нього зійшло все інше начальство, і моторний катер вільніше загойдався на воді. Перепитавши моє ім'я, прізвище, лейтенант подав знак іти слідом за ним. Мене чомусь охопило дивне хвилювання, ніби все мало остаточно вирішитися зараз, цієї миті, хоча насправді ще нічого особливого не сталося і не могло статися, — все попереду, все ще тільки

заявлене і відтепер залежатиме лише від мене самого, від мого сумління, моєї наполегливості, а ще впертості, яких ніде і ні в кого не запозичиш, бо той, хто вимріяв собі романтику, згодом мусить її виборювати. Ніщо в житті не дається задарма, все дістається у повсякденній боротьбі, і передусім із самим собою.

Легкий бриз повівав з берега у море. Гавань, постійно словнена чайного галасу, пізно змурилася від щедротного проміння, цей ранок обіцяв, що день буде вельми жаркий і втомливий. Звечора я виконав усі капітанові розпорядження — гідно прийняв і розмістив на кораблі всіх курсантів, а потім ревно піс свою чергову вахту, нітрохи не шкодуючи за тим, що мені так і не довелося за дві доби стоянки зійти на берег у звільнення і прогулятися одеськими вулицями, завітати на знаменитий Привоз, про який був уже наслуханий, і взагалі поглянути на Одесу зблизька. Мене повсякчас утішала думка, що ми незабаром ізнову вийдемо в море, що віднині моїм сусідом по каюті стане начальник практики лейтенант Розкаль і що разом із ним, всупереч усім і всьому, я таки підготуюся до випускних іспитів в училищі, стаду незалежний не тільки від старшого боцмана і старшого Вукола, а навіть самого Доди. Ніхто з корабельного начальства не повернувся з берега, і моя вахта минала без ніяких ексцесів, можна було трохи розслабитися, спокійно поринути у безоглядне мрійництво, вифантазувати собі те, чого ніколи не було і, можливо, не могло бути зі мною, навіть за найщасливішого збігу обставин. Дивно, але репліка одного з матросів, який повернувся з берега, що коло оперного театру йому стрівся Дода з дружиною і донькою в компанії Генріха Вукола, мене зворушила на якусь мить, і я лише подумав, чому ж не міг я знати про приїзд Стелли до Одеси і хто подбав, щоб дізнався про це тільки від матроса? Згодом почав потроху усвідомлювати, що море і жінка чимось схожі, що це, врешті, дві стихії, які разом не подолати і не приборкати морякові. А для мене все ж таки на першому життєвому крутосхилі поки що є і залишається напередовсім море, корабель, служба, і я мушу викинути з голови Стеллу, своє песногадане захоплення, свою вигадану любов. Для себе я вже усвідомив, що на березі, на земній тверді, люди живуть по-різному, хоча все підпорядковане усталеним земним порядкам, де ніч і день різко розмежовані, тоді ж як на морі інакше. Якщо немає авралу, коли службою зайнятий весь екіпаж, то кожен моряк, незалежно

від того, день випадає чи ніч, мусить відстояти чотири години на вахті і вісім годин бути під вахтою, тобто відпочивати. А щоб вахта, так би мовити, пересувалася й одним і тим же матросам не доводилося її нести в одні і ті ж години, час від четвертої години пополудні до восьмої вечора поділяється на дві піввахти. Лише капітан не має на кораблі визначених годин служби — він на службі завжди, — знання моря і корабля самі йому диктують час, коли він безперервно пильнує і коли дозволяє собі перепоchinoк, бо ж відповідальність за судно і життя екіпажу ніколи з нього не знімається. Облік часу на кораблях подвійний: загальний — двадцятичотиригодинний і повахтовий — чотиригодинний. Поблизу від штурманської рубки, де зосереджено управління кораблем, висить невеликий дзвін, по-морському — ринда. Здавна побіля ринди, коли ще в ужитку були скляні піскові годинники, підвішувалися такі склянки — півгодинна і чотиригодинна — і коло них ставили вартового. Як тільки остання піщинка півгодинної склянки пересипалася із верхньої частини у нижню, вартовий бив у ринду, перекидав склянку і підвішував її за протилежний край. Таким чином, він відбивав спершу одну, потім дві, і три, і п'ять, і вісім склянок. За восьмої склянки пісок із верхньої частини чотиригодинної пересипався також униз, й обидві склянки водночас перекидалися вартовим і знову підвішувалися, й ізнову ним час лічився спочатку, й ізнову він бив у ринду від першої до восьмої склянки. Давно призабуті піскові годинники на кораблях, натомість біля вартових висять сучасні годинники з хвилининими і секундними стрілками, але традиційна ринда відбиває півгодинні склянки. А на баці висить великий дзвін, й інший матрос, впередзорець, зобов'язаний пильнувати за обрієм і негайно про все доповідати вахтовому начальникові, а ще відзначати кожну склянку ударом у великий дзвін. Нічної пори, перед тим, як бити в дзвін, він спершу мусить оглянути, чи добре горять розпізнавальні вогні корабля, і, відбивши склянку, голосно повідомити: «Вогні горять ясно!» Кожен член екіпажу знає завжди, котра настала година, а вахтовий начальник потішений тим, що впередзорець недремний і пильнує. Якщо ж на кораблі запитати будь-кого і будь-коли, котра година, то неодмінно дістанеш у відповідь: «Шоста склянка на спаді», «Третя склянка на початку» або: «Зараз сім склянок мусять пробити».

Капітан Дода і старпом Генріх Вукол прибули на судно після третьої склянки моєї вахти й одразу, після мого ра-

порту, звеліли оголосити загальний аврал: кораблю із швартових і якоря зніматися. Забили дзвони гучного бою... Без чверті вісім усе було завершено, всі шлюпки підняті на місця, закріплені по-похідному, всі вітрила розгорнуті й поставлені. Екіпаж і курсанти завмерли напоготові, вичікуючи команд Валеріана Іполитовича. Капітан не квапився. Рівно о восьмій, з останнім ударом склянок, він скомандував у мегафон: «Віддати носовий дуплин!» Під тиском вітрил фрегат зрушився назад, та кормовий дуплин, натягнувшись, затримав його рух, примусив розвертатися кормою до вітру. Як тільки вітрила нагнулися із зворотного боку, фрегат, поки що прив'язаний за корму, зупинився, але продовжував розвертатися, наближаючись до лінії курсу. Зрештою капітан Дода скомандував віддати і кормовий дуплин. Кліпер, звільнений від припону, враз кинувся уперед, пройшов до Воронцовського маяка, чудовим маневром обігнув його й одразу залишив за кормою.

Змінившись із вахти, я пішов на ют до групи лейтенанта Розкаля, яка вже з секстанами в руках готувалася брати полуденну висоту сонця. Випускні іспити з теорії курсанти склали ще весною, і завдання групи тепер полягало в тім, щоб підкріпити теорію морською практикою. Моїй появі лейтенант несприховано порадив й одразу вручив свій секстан. Вітер помітно почав свіжіти, завертати із заходу, тоді ж як в Одесі ми знімалися з якоря за тихого зюйду.

Поминувши на пристойній відстані піщану Тендрівську косу, що тяглася від кримського берега майже сорок миль, ми вийшли на її південний край, туди, де Тендра разом із берегом утворили затоку. Я пояснив курсантам, що впродовж усієї цієї коси завжди досить відчутна західна течія, надто небезпечна для вітрильників, що йдуть з півдня на Одесу або в Дніпровсько-Бузький лиман. Вона непомітно зносить їх із курсу на схід, і в тумані чи за негоди не один десяток кораблів наштовхнувся на косу, загинув на її піщаних відмілинах. Курсанти-випускники слухали уважно, поглядаючи занепокоєно на фарватер Кіркинітської затоки, куди прямував наш корабель. Невдовзі перед судном проліг увесь звивистий фарватер, позначений білими і червоними віхами.

— Повахтово до своїх щогл, вітрила прибрати!

Матроси в одну мить розбіглися на свої місця, і через три хвилини льняні крила кліпера піднялися вгору, красивими складками неперушно повисли під реями.

— Марсові, до вант! Всі нагору вітрила кріпити! —

І матроси рушили вгору по вантах, розповзлися по реях, і почалася робота.— Не квалитися, скочувати акуратно і туго, як хусточки! — гучно командує вахтовий.

Наступна команда з ходового містка:

— Ромодана на місток!

Я віддаю секстан лейтенантові, збігаю на місток, доповідаю капітанові Доді. Валеріан Іполитович пояснює, що змушений турбувати мене після вахти з потреб служби, що стоянка на цьому рейді буде використана головним чином для шлюпочних навчань курсантів і що я правитиму за боцмана і стернового на головній шлюпці. Своє вміння веслувати, завозити якорі на шлюпках, причалювати до трапів, розставляти промірні віхи із шлюпок я мушу передати майбутнім капітанам і штурманам. А в них вчитися тому, що треба мені самому для випускних іспитів, зокрема інструментальної зйомки окремих ділянок бухти. Валеріан Іполитович зворушив мене своєю увагою, і я поспішив запевнити, що постараюся все бездоганно виконати. Він кивнув і доброзичливо посміхнувся. У нього був чудовий настрій, пахло ж перед вітрильними навчаннями та ходінням на шлюпках. Особливе пожвавлення з-поміж матросів викликав пим самим вигаданий жарт, а точніше, запозичений в адмірала Бутакіна, жарт, який добре розвивав окомір стернових. Полягав він у тому, що бралася довга бамбукова вудочка з дзвіночком на тонкому кінці, а товстий кінець прикріплювався до кормових поручнів. Стерновому слід було, йдучи під вітрилом, так би мовити, «різати» корму корабля, щоб зачепити вантиною за гнучкий кінець вудки. Дзвінок, що лунав при цьому, означав капітанову подяку за гарний окомір і вміле кермування. Над стерновими, які оскандалювалися при цьому, матроси довго глузували, але щонайбільшою ганьбою вважалося накотитися на вудку і зламати її. Аби за подібних випадків не втрачати дзвінка, його неодмінно з'єднували з бортом окремим шнурком. Мені завжди вдавалося кермувати так, щоб одержувати лише подяки, й тому те, що капітан Дода довірив мені курсантські гонки, було не випадковим збігом обставин.

Одразу після обіду вахтовий помічник подав команду:

— Праву четвірку до спуску! Ромодана на шлюпку!

Завчасно готовий, я стрибнув у шлюпку, як тільки вона опинилася на воді, взявся за румпель.

— Трап! — крикнув вахтовий.

— Ніякого трапа, спускатися по талях! — скомандував Вукол.

Четверо курсантів один за одним умить спустилися до мене, розібрали весла й улад кількома гребками відійшли від судна. А вахтовий помічник ізнову командував:

— Дві ліві четвірки до спуску!.. Стартовою віхою визначено третю від корми! Старшим вивести шлюпки на старт!

Як завжди, на верхній палубі кліпера незагайно з'юрмилися всі матроси і курсанти, вільні від вахт,— неодмінні уболівальники всіляких корабельних масових змагань та розваг. Стартова віха була в кількох кабельтових від корабля, ближче до виходу з гавані, однак я добре бачив на капітанському містку старпома Вукола, котрий скеровував підзорну трубу на мою шлюпку і правицею щось показував капітанові Доді в мою напрямку. На що саме він показує? На те, що я, не діждавшись підходу решти шлюпок, звелів курсантам ставити вітрило? Що цим виграю час? Але це ж не змінить суть і наслідок змагань, коли прохід шлюпки під кінцем вудлища залежить не від виграшу в часі, а від мого окоміру і курсантів, їхнього вміння маневрувати вітрилом. Вукол — моя біда, у цьому я певец, бо як би він не приховував свою зпевагу й упередженість до мене, це нічим не приховаєш, не замаскуєш. Стелла... А хто сказав, що між нами стоїть і завжди стоятиме капітанська донька? Адже це її особиста справа, нам із старпомом нічого ділити, Вукол у моїй особі міг би мати собі старанного помічника, а не одвертого ворога, котрий йому запам'ятає всі незаслужені образи та приниження і колись принагідно відплатить сповна,— нікому ще не талачило вічно стояти комусь поперек дороги. Я не хотів напружених стосунків з ким би там це було, тим більше зі старшим помічником, стосунків, які нічого хорошого не обіцяли і вже зовсім не сумісні із спільною службою на морі.

Парило. Як тільки ми поставили вітрило, вітер раптово зник, поверхня бухти стала гладенька, без щонайменших брижин, і полотнище вітрила неміжно зависло. Та я не міг не помітити, що це пенадовго, що над горизонтом уже почала набухати чорно-фіолетова хмара. Голуба гладінь моря за кілька хвилин почала темніти, а тиша штилю словнюватися прихованої напруги. Чи не вказував Вукол капітанові на недалекий шквал? Всі шлюпки, що мали взяти участь у гонках, ще не зайняли вихідні позиції, як водночас із зеленою сигнальною ракетою, що летіла над фрегатом, спалахнула в хмарі рудувата блискавка, покреслила її, а вслід за блискавкою долинув віддалений гул, схожий на приглушений рокіт прибою. Так, це йшов шквал. Ще над бухтою коромислом висів димок від ракети, який від-

носив на схід перший вітровий повів, як моя шлюпка враз застрибала по маленьких гостроверхих хвилях. Шлюпка ледь помітно задрижала, в щоглі щось заскрипіло, м'яко зашемрала вітрило і снасті, в кормовий зріз захлюпала вода. Я наказав попустити шкоти, ніс шлюпки піднявся, і вона почала стригти гребені хвиль, легко торкаючись їх своїм днищем. Ми помчали в бік судна з усією спритністю і відчайдушністю. За спиною наближався високий вібруючий звук, що ставав нижчим і гучнішим, перетворюючись у шалене ревище. Я різко взяв на себе румпель, шлюпка гайсонула вбік, нахилилася і помчала вперед, зрізаючи гребені хвиль, що вже пішилися. Один борт шлюпки ледь не повністю пішов під воду, тоді як другий оголився майже до самого кіля. Один з курсантів, тримаючись правийцею і ногою за планшир, виліг тілом на борт, щоб протидіяти собою різкому крену, під ним, зовсім поруч, шалено мчали піняві струмені, бризки боляче сікли його по обличчю, заливали очі, але курсант мужньо тримався. Розпластавшись, я міцно тримав румпель, що виривався з рук, не дозволяв йому вийти з мого послуху. Вітрило не вмільало велетенського натиску вітру, дзвеніло від напруги, гнуло щоглу, натягаючи ванти, як струни. А хвиля з-під шлюпки злітала прозорою скибою і з шипінням падала на хлопців, стрімко скочувалася назад і полишалася буруном за кормою. Перед кормою корабля я відчайдушно наказав вітрило розсмикнути, підібрати шкоти. Шлюпка, не втрачаючи інерції, поринула під корму, і вантина тієї ж миті зачепила гнучкий кінець вудки, що обізався до нас дзвіночком, «капітанською подякою». «Все, порядок, вельмишановний старпومه!» — гукнув собі, і враз на душі полегшало. Весело глянув у очі хлопцям-курсантам, які так справно виконали всі мої команди. Вони також були безмежно раді.

Скоро вітровий шквал ураз обірвався, ніби його і не було, небо почало швидко світліти, хмари рідшати і тапути, а на хвилях заблищали блакитні полиски. Вітрило звисло, шлюпка загойдалася на рівному кілі. Курсанти вдоволено усміхалися. Ми полинули по згладжених хвилях, ніс шлюпки ритмічно підіймався й опускався, долаючи невисокі брижини. «Вітрило прибрати, весла розібрати!» Пройшлися на веслах до передньої віхи, розвернулися і причалили до кормового трапа. Тим часом всі наші суперники також закінчили гонки, але з наслідками для них вельми невтішними, — жоден із них не спромігся повторити наш маневр. Розкаль привітав першим, потиснувши міцно руки

всьому моєму екіпажеві. Старпом Вукол був стриманіший у виявленні своїх почуттів. Капітан Дода зауважив, що мій маневр був надто сміливий, навіть ризикований, хоча ніхто ніколи не судить переможців, — своїм ризиком я не принизив стяг свого корабля, честь свого мундира і мундира свого капітана. Він зізнався, що всі ці місяці мною був цілком задоволений і, звичайно, шкодуватиме з того, що я вирішив розпрощатися з судном, на якому, мовляв, так добре вони мене прийняли в свою корабельну сім'ю.

Пополудню барометр ізнову зрушився вгору, і до вечора запово розбурхався норд-вестовий вітер. Небо втратило свою прозорість, горизонт став імлістий, повітря було задушливе. Вечірнє забарвлення неба поступово переходило із голубого у зелене, а відтак золотаво-жовте, малиново-червоне, й урешті все воно мерхло у бузкових тонах, що відбивалися на хмарах, які копичилися на сході перед заходом сонця. Норд-вест не стихав і опівночі, й ще пізніше — певна ознака, що цей вітер буде довго. Я піс вахту на ходовому містку, коли до мене піднявся капітан Дода, вислухав мій рапорт, мовчки походив по містку, ніби вимірював його чи принохувався та прислухався до забортних шумів. Діждався восьмої склянки і скомандував оголосити загальний аврал: усіх нагору з якоря зніматися. Вахтовий матрос ударив у дзвін гучного бою. Весь корабель умить ожив. Матроси забігали навколо шпилья, закладав брашпиль, і якірний ланцюг почав повзти в клюз. Невдовзі носовий дзвіл сповістив панер — якір знявся з ґрунту. На палубі зчипилася весела метушня, і за чверть години кліпер забілів вітрилами й одразу, підвладний керму та вітрилам, став носом до виходу в море. Перша вахта все ще вовтузилась на баці з якорем, не знаючи, як з ним бути: залишати під клюзом чи кріпити по-похідному? Я запитав про це у Валеріана Іполитовича. «Кріпити по-похідному», — звелів капітан у рупор другому помічникові на бак. Корабель повільно рушив фарватером і незабаром полишив за кормою останню віху. «Ромодане, — сухо сказав мені капітан. — Здайте вахту і зайдіть до старшого помічника. Він чекає вас...»

Досі Генріх Вукол не з'являвся на містку, і це було дивним. Я здав вахту своєму наступнику й пішов до старпома в його каюту. Постукав у двері. «Ввійдіть!» — голосно озвався Вукол. Він сидів за письмовим столом і щось писав. У піжамі Вукол виглядав якимсь пом'ятим, невиспаним, нічим не схожим на того франтовитого красеня, до якого

ми звикли. Хіба що смужечка вусів над верхньою губою, та колючі очі, що проймали наскрізь, та ще в'їдлива, по-тайна посмішка примушували не забувати, з ким масш справу.

— Проходьте, сідайте,— вказав він на вільне крісло.

— Дякую, не турбуйтеся, я постою, товаришу старпом.

— Сідайте, розмова буде довга.— Він прикрив газетою своє писання, прочинив ілюмінатор, заналив дорогу цигарку, наповнюючи каюту духмяним, аж солодким димом.

— Сідайте! — звелів мені і ліг з цигаркою на канапу, присунувши ближче попільницю. Я всівся у м'яке шкіряне крісло, і від того, що порипув у ньому, що воно для мене завелике, сидіти мені було незручно, але й вставати вже ніяково. А Генріх Вукол, здається, умисне посадовив мене в крісло, щоб наочно довести мою невідходящість для подібних крісел. І від того, що я починаю це розуміти, що він з канапи стежить за мною і під смужечкою вузеньких вусиків усе так само ховається ехидна посмішка, я ще більше відчуваю незручність, проте намагаюся триматися достойно, внутрішньо проймаюся незалежністю від нього. Вукол відчуває це і дуже обережно, вкрадливим голосом починає говорити, що вони, капітан Дода і він, як старпом, завжди прагнули бачити в мені свою людину, моряка-однодумця, людину, безперечно, обдаровану морським хистом. І він, і капітан добре обізнані в тому, що я ще до Одеси, на внутрішньому рейді, посилав за пивом матросів, улаштував, по суті, колективну пиятику на кораблі, а потім примусив сп'янілих матросів авралити всю ніч, назвавши це неподобство стахановською вахтою. То, мовляв, була непогана вигадка, що межує із справжнім авантюризмом. Вукол весело розреготався і закашлявся від власного цигаркового диму. Висміявшись і відкашлявшись, він сказав, що саме ця вигадка стримала їх, капітана Доду і його, Вукола, від того, щоб покарати мене, що вони обидва підтримають мою заяву про вступ до комсомолу.

— Старший боцман збирається в загранку, і ви маєте можливість посісти його місце,— упівголоса мовив Вукол, ніби довірливо повідомляв мені величезну таємницю.— Чим не приваблива перспектива? А нам потрібна така молода людина, яка б мала авторитет у матросів і з якою приємно було б приятелювати нам, вашому начальству.

Я був шокований і не міг нічого йому сказати. Він пригасив недокурок у пошільниці, підхопився з канапи, став наді мною демоном і поспішно, ніби боявся щось призабути, почав доводити, що для справжнього моряка переду-

сім пабувати і пабувати практыкі, што я мав час перекона-
тася: ніяке училище не здатне дати мені стількі, скількі
дае плавання на такому кліпері, як «Лейтенант Шмідт»,
і ніде не дзістаці глыбокіх знань та штурманскіх навичок,
як на вітрільнікові.

— Вы браліся за секстан із лейтенантам Розкалем, я ба-
чыв, і што?.. Одне діло, калі вам даюць, напрыклад, три-
чотыры гатовы высоты свіціла і моменты, калі іх бралі, а
вам треба ліше вірахуваті сярэдня высоту і сярэдній мо-
мент, і зовсім інша справа — взяті ці высоты секстаном
на караблі, што гойдаецца, і водночас відзначыці моменты
по хронометру. Розповіці біля класноў дошкі з крейдой
в руках, як слід заводзіці на шлюпці становіць якір за
заданых умов вітру і течыі, куды прастіше, ніж практычна
выконаті все це на самій шлюпці і на высокай хвілі. І так
у всьому. Ваш Розкаль, я певен, у квал ніколі б не зва-
жывся так прайці шлюпкаю пд кормою кліпера, як прай-
шлі вы... У вас школа... школа! У нього ж золоты нашыв-
кі, і тількі... До речі, є чутка з вірогідных джерел, што, калі
прыбудемо до Севастополя, карабел відвідае флагман флоту
і курсантв заберуць у балтійскі флотскі екіпаж
на курсі камандірв вйськовага флоту. Ось і подумайце,
чы варта вам туды йці? Все той же флот, все те ж море,
тоді ж як вас чекаюць шыроты і мерідыаны всіх морів та
океанів. Ніякі справжній моряк, што себе шануе, не змін-
ыць вітрыла на залізну палубу якогось заштатнага траль-
шыка чы навіць міноносыя. Вся романтика насамперед у
вітрылах і тількі у вітрылах... Ну, чому вы мовчыце?

— А што я вам скажу? Розмова для мене справді дуже
несподівана, і я ніяк не збагну, што і до чого, товаришу
старшы помічнык,— сказаў я і пдвіўся з незручнага для
себе крісла.

— Даруйце, што ж я,— взяўся за другую цыгарку Вукол.—
Невже я казаў штось незразуміла, неяснае?

— Чому? Ясна, але звідкі до мене така доброта? За які
такі заслугы?

— За кмітлівыць. За старанныць. Урэшці, за відданыць
карабелві.

— Дякую. Однак мушу завершыці свое навчаньня. Я хо-
чу маті дыплом. Вы його маеце? То чому ж не маті мені?

— Резонна,— мовыв Вукол, клацнуўшы запальнічкаю.—
Резонна. Після Севастополя вы будзеце потрібні нам на
судні більше, ніж зараз. Мы выходым з інтэресів карабля,
екіпажу і з вашых власных інтэресів. Якщо домовымося, то
я сам пдбаю про ваш екстэрн. Перед пароплаўствам.

— Я вам щиро вдячний, але начальник училища доручив лейтенантові Розкалю готувати мспе, і з мого боку буде несерйозним відмовлятися від його послуг. Ні, це вирішено остаточно.

На пом'ятому, невиспаному обличчі Вукола не промайнуло ні маленької тіні, ані прихованого гніву на мене, ні досади, ні розчарування, як на те сподівався я, відповідаючи категоричним «ні». Старший помічник, здається, нічого іншого й не чекав від мене, хоча йому треба було якусь хвилину, щоб зважити мою відповідь й опанувати себе для подальшої розмови. Вукол сходив за ширму, що відділяла душеву і рукомийник від каюти, виполоскав рот, пройшов до столу, підняв газету і подав мені своє пи-сання.

— Візьміть прочитайте. Це характеристика на вас. Я написав її на запит училищного командування. Можете пересвідчитися, ніяких згадок ні про ваш так званий стахановський рух на кораблі, ні про попередні вивихи, відомі нам з архангельської характеристики, ні про все інше, що я міг би написати чесно, по справедливості, як старший помічник, що ліпше від будь-кого знає вас. Але я нічого подібного не написав і не збираюсь писати. Заради честі прапора нашого корабля і нашого капітана, добре ім'я якого я ставлю вище всього і всіх, нехай буде відомо вам. — Генріх Вукол витримав паузу і додав до сказаного, що після наказів капітана Доди і начальника училища я буду списаний з судна і переданий під училищну опіку, переведений з боцманської кают-компанії в загальну матроську їдальню. Відповідно я мушу звільнити своє місце в каюті і перевестися у курсантський кубрик... Усе я сприйняв спокійно, без хвилювань, і в мене не майнула навіть жодна зрадлива думка відступитися бодай на півкроку.

— Дозвольте іти?

— Поки що від вахт не звільняємо. До наказів. Я просто вирішив усе з'ясувати для себе.

Повернувшись до себе у каюту, я несподівано відчув у собі дивну спустошеність, невдоволення самим собою, немовби всі прикромці, що чекали мене, готувалися не Генріхом Вуколом, не кимось іншим, а моїм власним невинним самолюбством, яке зашкодило мені раніше і, напевне, ще зашкодить не раз. А якщо не складу іспитів, якщо ясных, безхмарних ночей, що подаровано мені цього літа, не вистачить, щоб напрактикуватися визначати місце-перебування судна по зорях і по місяцю, погано знатиму морехідну астрономію, метеорологію, а врешті, і теорію ко-

рабля, то що тоді буде зі мною? Неминучий провал усіх моїх маленьких надбань? Й ізнову все починати спочатку, шукати нового Доду, сподіватися на його милість, на добросердя? А чи є ще на світі другий Дода? Другий Вукол, звичайно, трапиться, але щедрість душі Валеріана Іполитовича мені вже ніхто не замінить. «Все минеться, все владнається»,— подумав собі і трохи заспокоївся.

До чергової вахти я ще мав доволі вільного часу і, не роздумуючи, роззувся, роздягся й приліг на ліжко, прихопивши один з підручників лейтенанта Розкаля, що лежали на столику,— про ескадрені міноносці. Погортав книжку і зупинився на передмові. «...Вони є одним із класів бойових кораблів, призначених для знищення ворожих ескадр масованими торпедними ударами, охороняють свій флот від підводних та повітряних атак, атак торпедних катерів та інших сил ворога, несуть дозору та розвідувальну службу, ставлять міни і виконують безліч інших завдань. Швидкохідні, маневрені, оснащені сучасною технікою, есмінці найбільш універсальні кораблі і широко використовуються у різних бойових операціях. Поява ескадрених міноносців тісно пов'язана з історією розвитку торпеди, або, як називали її раніше, саморухомої міни... Торпеда походить від латинського слова «торпедо», що значить електричний скат — порода риб, яка вражає здобич електричними розрядами. Першим винахідником торпеди був талановитий російський технік Іван Александровський, за фахом художник-фотограф...»

Мені пригадався фотограф з Миколаєва, котрий також був чудовим майстром у своїй справі, він робив карточки-п'ятихвилинки, виготовляв їх у наметі, що стояв поблизу міського базару, там завжди юрмився торговий люд. Мої фотокартки для паспорта й особової справи вийшли настільки вдалі, що я навіть насмілювався дві послати поштою: одну матері і другу Стеллі, яка сердечно дякувала за те. Гарний був фотограф, але винайти торпеду він, мабуть, був неспроможний.

— Читаєш, друже? Читай, читай,— похвально відгукнувся Розкаль, коли зайшов до каюти. Він зняв з голови формений кашкет, пригладив долонею кучму свого чорного волосся, присів поруч.— А що саме читаємо? Покажи-но!.. Так, про ескадрені міноносці? Похвально. Я служив на міноносцях і дуже вподобав собі ці кораблі. Потрапиш на флот — просись на міноносець. Чудові кораблі, перспективні!..— І він, мовби безпосередній учасник російсько-турецької війни чи викладач з військової академії, почав

розповідати про перше застосування торпед російським лейтенантом Степаном Макаровим, згодом славетним адміралом. Співвідношення сил на Чорному морі було за тих часів явно не на користь Росії. До початку війни турки мали в своєму розпорядженні вісім панцерних фрегатів, п'ять корветів, два панцерні монітори. Ці кораблі були озброєні семи-, дев'ятидюймовими гарматами, їхня швидкість досягала дванадцяти вузлів. Росія ж володіла лише двома панцерними кораблями, точніше, панцерними самохідними батареями, кількома пароплавами, шхунами і буксирами, — виграти війну на морі з таким співвідношенням сил їй було майже неможливо. Макаров запропонував застосувати проти турецьких панцерників нову зброю: спершу тичкову та буксирну міни, а згодом торпеду, посіями якої мали стати катери. Їх спустили на воду з пароплавів, і вони скеровувалися на ворожі кораблі з тичковими і буксирними мінами та торпедами. Зовсім нова, передова ідея звела панівець кількісну перевагу турецького флоту. Від екіпажів катерів це вимагало мужності і відваги — саме тих рис, якими вже не раз уславили свої прапори російські матроси. Вони ж і під командуванням Макарова також досягли блискучих успіхів над ворогом, який переважав у силі, а макаровські міни катери стали прообразом сучасних міноносців та торпедних катерів. — Світла особа в історії нашого флоту Степан Йосипович Макаров! — з одвертим захопленням мовив лейтенант. — Служити, Ромодане, у військовому флоті треба тільки пристрасно. Ваш кліпер — це передмова до флоту, а справжній флот стоїть на Севастопольському рейді. Ми побачимо його, нам відкриється вся його краса і сила. Вітер у вантах не менш привабливо шумить морякові, ніж вітер у вітрилах. І якщо служити у військовому флоті, то неодмінно служити так, як служили кращі його флотоводці. Як Макаров, наприклад. Як Нахімов, або Ушаков, або Казарський. Про Казарського чув?

— Не доводилося.

— Темнота!.. Капітан-лейтенант Казарський командував бригам «Меркурій» на Чорноморському флоті понад сто літ тому. У травні вісімсот двадцять дев'ятого російський загін у складі фрегата «Штандарт», бригав «Орфей» і «Меркурій» несли сторожову службу під Босфором. Якогось дня виявили турецьку ескадру. Вступити у бій з турками вони не могли, бо на боці ворога була величезна перевага, і російські кораблі почали відходити у район, де перебували головні сили нашого флоту. Бриг «Меркурій».

відстав од фрегата «Штацдарт» і брига «Орфей». Він потребував уже ремонту, і йому одному довелося відбиватися від османських лінійних кораблів. Турки були певні, що російський бриг не витримає бою і вони або його потоплять, або візьмуть у полон. Що не кажи, а вони мали сто вісімдесят чотири важких гармати, переважали в гарматах Казарського більше ніж у дев'ять разів!.. Та командир «Меркурія» мав відмінних гармашів. Їхні ядра спершу пошкодили весь такелаж і рапгоут стадесятигарматного «Селиміє», а слідом і на сімдесятичотиригарматному «Релалбеє» попадали реї з вітрилами, і лінійний корабель був змушений припинити погоню. Сталося неможливе: зрапений увесь «Меркурій», з продірявленим корпусом, з палубою, що була залита кров'ю, повільно відходив за обрії, залишаючи за кормою два турецькі лінкори, яких вивів з ладу. А матроси! Яких матросів мав Казарський!.. Один нідняв на гафелі прапор, якого було збили турецькі гармаші, а інший заступив собою командира від кулі туркастрільця.. Відтоді у нас завжди є корабель, що має назву «Пам'ять «Меркурія». Є гідрографічне судно з цим іменем, є морський тральщик «Казарський». Отож якщо служити у військовому флоті, то служити треба насамперед на ескадрених міноносцях. Цей клас постійно прогресує, повітній клас!..

Він рвучко підвівся, пригадавши, що йому треба після четвертої склянки обійти курсантські пости, надів кашкет і, полишивши мене самого, пішов нагору. Після його розповіді не хотілося читати, і я лежав горлиць із заплющеними очима, детально обмірковував те, що казав Генріх Вукол, і те, що Розкаль. Лейтенант розсіяв усі мої сумніви щодо вуколівського повідомлення про Севастополь та балтійський флотський екіпаж, куди мають посилати курсантів. Що ж, нехай буде так, якщо вже виявлять мені довір'я і визнають гідним учитися на командира флоту, готуватися до суворої служби, до грізних баталій на морі. Найважливіше — стати грамотним командиром, щоб із чистим сумлінням підніматися на ходовий місток, оголошувати загальний аврал, визначати правильний курс і бачити, як, полишивши затишну гавань, корабель долає будь-яку хвилю, а стернові дотримуються визначеного тобою курсу. Стернові, як і ти, добре знатимуть свою справу, як і штурман, і старший помічник, і всі підлеглі, — головне, щоб ти подавав лише правильні команди, правильні і своєчасні, як подає їх капітан Дода, і щоб всі команди бездоганно виконувалися. А коли твій «Меркурій» зіткнеться

з ворожою ескадрою, треба, щоб матроси-гармаші були готові вести лише прицільний вогонь по ворожих лінійних кораблях, щоб їхні влучні постріли діставали ворога на будь-якій відстані, а твій ескадрений міноносець, виходячи зраненим із бою, міг іти й іти далі своїм курсом... Відрада од цих думок виповнює мене всього, і мені вже байдуже, що тепер думають про мене Дода і Вукол і що скажуть потім, коли зійду з цього судна назавжди. Ні, неправда, ніколи справжньому морякові не байдуже, як думають про нього у рідному домі, а корабель для моряка і є рідний дім. Ні, не байдуже, що скаже про мене Валеріан Іполитович!.. Переді мною висока мета, високі обов'язки, які зможу виконувати завдяки йому, своєму капітанові, котрий чимало чого навчив мене на цьому вітрильникові, прищепив любов до моря і підняв мене у власних очах, зміцнив упевненість у моє покликання моряка, вкорінив мету, яку сам я віднайшов собі, але не розумів її, щоб залишатися вірним їй завжди, на все життя. Тепер я знаю, що досягну своєї мети, і з радістю віддамся своєму покликанню. Віп, капітан Дода, прийняв і зрозумів мене, і не бути йому за це вдячним, звичайно ж, не можна.

Вахтовий матрос відбив чотири склянки, й одразу почулася команда з ходового містка: «Ромоданові на вахту!» Я підхопився, промив очі, привів себе в належний вигляд і швидко піднявся на ходовий. Капітан дозволив прийняти вахту. «Курс зюйд-ост за головним компасом». — «Єсть. Лаг кожну годину». Місяць посвічував на заході, заливаючи тиху гладінь ніжним зеленуватим світлом. Теплий вітерець приємно лоскотав обличчя. Капітан з підзорною трубою під пахвою спустився до себе в каюту, а натомість з'явився Генріх Вукол у білому картузі. «Ну як вахта?» — зронив мені педбало. «Відмінно. Кліпер стерно слухає добре». — «Чудово». І більше ні слова, ніяких запитань, ніяких зауважень. Щогодини я брав у старшого помічника дозвіл і ходив з містка на ют кидати лаг. Інколи, вже на світанні, зустрічалися пароплави та військові сторожкові кораблі, і мені доводилося відхилитися вправо від курсу, щоб розійтися лівими бортами — «червоний» до «червоного». По морю довгими світло-зеленими смугами перекочувалася розлога мертва хвиля, і судно погойдувало. Палуба, лави, люки — все було вкрите великими краплями роси, що провіщала спекотний день. Моя вахта кінчалася, на містку з'явився другий помічник капітана, котрий мене зміняв. Я не встиг ще звільнитися від вахти, як на

сходах з'явився Валеріан Іполитович із своєю підзornoю трубою. Він привітався з усіма на містку, неначе досі з нами не бачився, і поманив мене до себе вказівним пальцем. Подаючи трубу, сказав:

— Погляньте, чи зможете розгледіти Синій мис і маяк?

— Його вже, товаришу капітан, видно і без труби.

— Дякую. Придивляйтеся до нього добре, потім доведеться плавати з іншими капітанами. А мис підступний. За гидкої погоди я ближче як на сажнів п'ять-сім його не обходжу. Візьміть пеленг маяка за головним компасом, зійдіть униз і нанесіть на карту наш пункт за пеленгом, глибиною і антретною відстанню, а потім, коли зійде сонце, візьміть його амплітуду і визначте девіацію на наш курс. Потому визначитеся крюйс-пеленгом і нанесете на карту.

Валеріан Іполитович улаштував мені справжній практичний іспит з навігації і частково навіть з морехідної астрономії. Я розумів, що від швидкості та точності виконання цього його завдання залежить багато чого, й усвідомлення цього мене дуже схвилювало. Насамперед пітила поправка компаса за амплітудою сонця,— в Архангельську я не дійшов до астрономії, але в плаванні на «Жанні д'Арк» трохи навчився визначати за сонцем поправку компаса і широту місця. Чи не забулося?.. На власний подив, я спромігся виконати всі завдання капітана Доди з незначними помилками, і він, усміхаючись, сказав своєму старпомові: «А знаєш, із цього впертого селяка все-таки щось вийде!» — «Після Ломоносова ніякими Ромоданами моїх співвітчизників не здивувати»,— сміючись, відповів Вукол. Ніхто не підтримав його, і він, мовби вибачаючись перед капітаном, зауважив, що військова служба у флоті передбачає більше армійського вишколу, ніж флотських знань, суворой покірності, а не розумувань.

Капітан Дода нагадав, що мені після вахти годилося б перепочити, і, як і раніше усміхаючись, звелів іти в каюту.

Я замкнувся в каюті, що вже, за погрозою Вукола, невдовзі мала належати комусь іншому, роздягнувся і під відчутне погойдування клінера на мертвій хвилі вмить міцно заснув. Мос забуття, мабуть, було надто тривожне, якщо й уві спі я продовжував стояти на вахті, а корабель летів кудись крізь несамовитий вітер у штормову безодню. Вітер і вітер... Він гув у тисячу контрабасів. Вітрила кліпера напружилися так, що здавалися вирізьбленими з граніту або сірого мармуру. Гнулися стінги і реї. Морська

вода, що котилася на палубу, не встигала стікати, клекотіла між боргами. Гребені хвиль були такі високі, що навіть на ходовому містку я був змушений дивитися на них ізнизу, щоразу ухилившись від їхнього пакуту. Хвилі це лише високі, а й довгі, і це рятує корабель, а з ним і нас усіх. Тієї миті, коли зелений гребінь уже нависав над стерновими, корма злітає догори, ніс провалюється у безодню, кліпер стрімко летить під гору і втікає від своєї загибелі. Оранжеве сонце повільно плине понад бурю, що дедалі помітно розвихрюється. Жалісно пишуть стінги та реї, їм улад скриплять корабельні перетинки, і, здається, іще кілька павальних ударів морської хвилі — і судно розвалиться навщіл... Спав я, папевне, дуже міцно, бо лише відчутний струс примусив мене розплющити очі і підвести голову, — ошелешено глянув на Розкаля, який стояв наді мною, спробував ізнову влягтися, але в наступну мить прочумався, піби скинув із себе сон, підхопився на ноги.

— Щось сталося?

— Заходимо, моряче, на севастопольський рейд! — Лейтенант мав чудовий настрої. Я завжди прагнув зрозуміти його незбагненну для себе вчистість і піяк не міг. Згодом, коли пролетить багато років під севастопольським небом і мною будуть сходжені всі дороги, що ведуть до Севастополя, коли пізнаю всі його вулиці і перехрестя, надто ж бухти і рейди, я врешті зрозумію їх, моряків, їхню вчистість, схвильовану радість, коли їхні кораблі, повертаючись з далекого і тривалого плавання, входять у головну гавань флоту, коли бачиш, особливо з моря, як повільно пасувається тобі навстріч Костянтинівський равелін, а за ним із глибини бухти постає пам'ятник загопленім кораблям, де бронзовий орел розправив крила, щоб понести над хвилями вінок слави. І просторі бухти з бойовими кораблями, і високий берег, з якого добре видно всю далечінь моря. Я ще роздумував над тим, чого це раптом лейтенантові спало на думку мене будити, як враз засвітіла переговорна труба, і він, зсунувши кашкет на потилицю, висмикнув із труби корок, озвався: — Лейтенант Розкаль слухає! — Капітан Дода розпорядився, що після постановки корабля на бочки всьому курсантському складу, разом із командою фрегата, вишикуватися на шканцах у парадній формі, командному складу також із кортиками. У відповідь Розкаль сказав, що все зрозуміло і буде виконано бездоганно і без піякої затримки. Він заткнув переговорну трубу корком й артистично вказав мені на ілюмінатор:

— Перевдягайтеся, дорогий, і виходьте нагору! Виходьте на сонце! Севастополь біля ваших ніг!.. Се-ва-сто-поль!.. Головна база Чорноморського флоту!

ЧАСТИНА ДРУГА

Істина істин — життя. Для пізнання його людина відводить певний відмірок за всіма параметрами: і в часі, і в розмірах та висоті власного лету, і в глибині дружби та любові, у визначенні покликання, а в остаточному підсумку, в сукупності, — чи судилося, чи не судилося їй, людині, врешті-решт такі статі собою, громадянином. Військова служба на флоті зажадала від мене ще додаткових запевнень у вірності добровільно взятим на себе високим обов'язкам, — цими запевненнями стала військова присяга, яку склав у Кронштадті і під якою засвідчив підписом свою готовність до самопожертви за високі ідеали рідного народу й Вітчизни. Майже дослівне запевнення склав і в заяві про вступ до комсомолу, чим іще, вдруге, скріпив свою готовність до будь-яких випробувань, що чекали на флотах. Військовий флот не припускає ніяких довільностей, безладності, вимагає постійного самоконтролю і самодисципліни, суворий у всьому. Можливо, тому мені, молодому старшині, який уперше потрапив у Кронштадт, усе здалося таким незвичайним, де за дощовою сльотою, за пожовклим листям, що злітало з дерев і, підхоплене холодним вітром, летіло в гапаш, за мокрим брукованим каменем на вулицях і майданах поставала велич матроських колон у чорних бушлатах, відблиск над ними багнетів, маєво червоного стяга і гучна ритмічна хода — пога в ногу, крок у крок, обличчя до обличчя. І не було ніякої диспропорції в тому, що старовинні форти і пам'ятники з минулими мовчазно супроводжували їхній стрій, а Петро Перший, як і до цього, закликав: «Оборону флота и сего места держать до последней силы и живота, яко наиглавнейшее дело». І змовкала стара історія перед новою, що народжувалася у той непогідний день, і гуртувалися десь її непримиренні вороги, з якими ще належало боротися упродовж усього життя. З берегів непрямої Балтики я повертався на Чорне море червоним командиром флоту. З новим своїм званням я зживався із потаємною тривогою, чи здатний віднайти себе на військовій ниві? Лейтенант-штурман па тральщиках! Велике діло, як на ті часи. Відтак невдовзі надійшло чергове звання і допуск до самостійного управ-

ління кораблем, і це знову бентежило мене і пітило. Майже навпомацки пробирався до своєї певності через вихори різних думок-сумнівів і злився на самого себе, що відтоді, як полишив рідне село, ніяк не міг позбутися всіляких сумнівів, неначе ними боронився від самовдоволеності. Але ж людина, надто командир, не вартий доброго слова без усвідомлення своєї сили, своєї гідності! Про це мені нагадав командир дивізіону тральщиків, котрий мав здійснити разом із нами перехід на ремонтний завод. Мій корабель вийшов у море спозаранку, коли ще сірів холодний передвесняний світанок, а на матроських бушлатах і чорних командирських регланах одразу засріблилося ішеем. Свистів вітер, розбурхуючи морську воду, що була всуціль укрита сивизною брижин, облікав обличчя. Вподовж корабельних бортів ряктів білястий лід, і екіпаж корабля начебто притих і засмутився. Спробували пробитися на фарватер, але корабель, який було вривався у лід з розгону, деякий час іще рухався вперед, та незабаром усе-таки зупинився, і ми були змушені повернутися на рейд. Чекаємо буксира, що має прийти за нами, кидаємо якір.

— Командире,— посміхається мені комдив,— чи не нагадує часом вам оцей крижаний затор Архангельськ, північні приваби?

— Нагадує, товаришу капітан третього рангу.

— Тож і не сумуйте, Семене Дмитровичу. Командири пізнаються в морях і випробуваннях. А вас чекає згодом і бурхлива весна, і жарке літо... Характер гартується потім і працею, тим більше командирський характер.

До вечора, поки не підійшов до нас криголам, взяв на буксир і потяг на фарватер, ми з комдивом то мерзнемо на ходовому містку, то гріємося міцним чаєм у кают-компанії за різними спогадами. Комдивові є про що згадати, він пройшов усі матроські й унтер-офіцерські сходинокки у царському флоті, знався з багатьма революційними воєнморами і комісарами. Він охоче згадує свою молодість і на містку, коли тральщик услід криголаму входить у лиман, де помітніше тісниться крига і третється об борти, і її скрегіт усе тривожніше й тривожніше долинає до нас, і несамохіть мовчки подумаєш: чи здатний наш корабель прорватися до морзаводу крізь крижаний панцир? У глибині лиману його стрічають два буксири, стають на підмогу і ведуть до причалу. Швартова команда ледве встигає подати із юта на стінку корабельний трап, як по ньому збіг на тральщик представник штабу і подав командирові великий пакет. Командир дивізіону неквапно розкрив

штабне послання, пробіг очима текст і, лукаво глянувши у мій бік, простягнув мені вкладений у пакет папір, де пропонувалося старшому лейтенанту Ромодану здати справи своєму помічникові і за три доби відбути в розпорядження командуючого флотом. «Нічого надприродного, звичайна флотська кадрова штука. Не встигнеш підняти когось із командирів на ноги, як уже відправляй на більший корабель». — «Ви гадаєте?» — «А що тут гадати? Флот росте... І люди флоту, об'єктивно, мусять рости. Війні бути... Ми мусимо відстоювати Вітчизну, бо любов до неї мертва без волі до боротьби з її ворогами. Бойові походи для військового моряка така ж професійна необхідність, професійний вишкіл, як для будь-кого удосконалення в його власному середовищі, у його безпосередній справі. Як там у Гавриїла Державіна? «О росси! О доблестный народ. Единственный, великодушный, великий, сильный, славой звучный, изящностью своих доброт! По мышцам ты неутомимый, по духу ты непобедимый, по сердцу прост, по чувству добр,— ты в счастье тих, в несчастье бодр...» — І, глибоко зітхнувши, піби перед стрибком у воду, комдив зробив крок із містка, спинився біля поручнів і звелів оголосити на кораблі відбій.

Мій помічник, якого комдив ознайомив із змістом штабного пакета, відверто розхвилювався, переживаючи і за мою подальшу службу, і за себе, не маючи ніякої уяви про нового командира, який уже міг розгулювати десь тут неподалік і чекати своєї благодатної миті, щоб піднятися на тральщик новим господарем, коли я від'їду до Севастополя. Помічник розчулив мене своєю відданістю, зізнавшись при комдивові, що годен служити моїм помічником будь-де і будь-ким, незалежно ні від чого. Він казав це з таким глибоким і щирим переконанням, що у нього на щоках від хвилювання з'явилися рум'янці. Командир дивізіону, поглажуючи свої розкішні будьоннівські вуса, відкинувся на спинку крісла, закинув ногу на ногу і з усмішкою слухав молодого лейтенанта, мовби його тішило все те, і він, значно старший віком від усіх командирів у дивізіоні, вбачав у ньому щось таке для себе приємне, значуще, чого не бачив, не розпізнав раніше.

— Даремно гарячкуєте, юний флотоводцю,— сказав він,— я пройшов усі нижні сходинки, найважчі, всі, як є, передбачені штатним розписом, і можу вас запевнити, що ніколи не буде по-вашому, а скоріше навпаки. Нічого немає нового, і ніщо не вічне під сонцем. Ви ж поки ще не знаєте намірів штабістів щодо вас особисто? Не знаєте

і моєї думки. А якщо я не прийму нового командира і запропоную вашу кандидатуру?

— Для цієї ролі я ще не доріс, товаришу комдив, — знічено відповів помічник.

— Це вже, голубе, мені самому вирішувати, доріс ти чи не доріс.

Відпустивши з кают-компанії мого помічника, він звернувся до мене з проханням передавати справи якнайсумлінніше, хоча, як комдив, знав, що ніхто з моїх підлеглих так не обізнаний з корабельними справами, як помічник. Він також знав про мою прихильність до помічника, вельми старанного і сумлінного лейтенанта. Я зважився про це нагадати, але командир дивізіону враз підвівся з крісла, поспіхом підійшов до ілюмінатора і в дивному захваті вказав на вітрильник, що входив у закриту гавань під егідою криголама і двох буксирів.

— Краса! Диво, командире! — захоплювався вітрильником комдив. — Красивий, чортяка, як у дитячому букварі! Ну, що скажеш?

Я нічого не казав, я не міг щось казати, одразу впізнавши наш кліпер, наш незрівнянний «Шмідт»!

— Красивий! — похитав головою комдив. — Видно, що і капітан, і старший помічник розуміються на флотській естетиці.

— І люди, товаришу комдив, старанні, досвідчені. І, звичайно, капітан особа неабияка, скажу вам.

— Ви плавали саме на цьому вітрильнику?

— Саме на цьому.

— По-чесному, можу вам тільки позаздрити.

Я почав йому розповідати про всі корабельні принади, навіть ті, яких не видно сторонньому оку.

— Корабель знаєте чудово, — похвалив комдив.

— Довелося взнати, товаришу капітан третього рангу. Дода нікому не попускав.

Комдив засунув руки глибоко в кишені штанів і, широко розставивши ноги, не зводив погляду з кліпера.

— А яка висота щогл?

— Понад сорок метрів над ватерлінією.

— А вітрила ж які?

Під зимовим прохолодим промінням вітрила судна здавалися не білими, а світло-рожевими і мовби відсвічували не зимове сонце, що час від часу ховалося в клоччі туману, а мідний блиск планшира, верхівок корабельних шпилів, дзвона, ґрат на світлих люках, що виблискували, ніби відполіровані. Я не міг намиливатися красою і плав-

ністю форм вітрильника, який з цілковитою байдужістю пропливав мимо. Певец, що, окрім мене та командира дивізіону, за його величною ходою стежили всі командири і матроси. Хотілося гукнути на весь голос, так, щоб почули всі: «Дивіться, дивіться! Я починав морську службу саме на цьому красені! Саме на цьому вітрильнику, і пишаюся цим!..» «Шмідт» проплив кудись далі і сховався за стіною заводу, лишивши нам для оглядин тільки верхівки своїх трьох щогл. Комдив сів у крісло, втопив у ньому важке тіло, дістав із кітеля люльку.

— Не помилюся, якщо скажу, командире, що вам зараз дуже хочеться сходити на клішер і декого побачити. Чи не так? — І лагідно усміхнувся, був задоволений тим, що розпізнав хід моїх думок і бажань. — Зізнайтеся.

— Зізнаюся, товаришу капітан третього рангу, — спробував також усміхнутися.

— Правильно, я так і знав. Нічого дивного, цілком зрозуміле бажання. Отже, здавайте справи й узавтра будете належати самому собі. Не заперечуватиму. Ви матимете три вільних доби і педілю, тобто чотири. А я зв'яжуся зі штабом і профільтрую, у який спосіб відправити вас до Севастополя.

— Дозвольте здавати справи?

— Не дозволяю, а наказую згідно з розпорядженням штабу флоту. — Всі слова, які зроняв крізь клубки тютюнового диму комдив, набували у нього неабиякої вагомості, неначе кожним словом він підкреслював мені, що всі комдиви клопочуться не мізеріями, а вищими принципами, що їм ніколи марнувати свої дні, що вони стоять не на задвірках, а на перехресті світів. Після якихось роздумів командир дивізіону потер підборіддя і сказав, що йому також було б приємно, коли десь у прийдешньому я так само захотів би відвідати тральщики, як сьогодні хочу побачити вітрильник і колишніх товаришів, що йому боляче знати, як багато хто з дивізійних вихованців згодом начисто забувають це скромне гніздо — тральщики, які вчать не лише діставати з морських глибин ворожі міни, перед походами проводять кораблі на фарватерах, а, безсумнівно, були і є початковою школою для майбутніх командирів на крейсерах та міноносцях й інших бойових кораблях. Він, комдив, чимало кого вчив морських премудростей до мене і вчитиме після, а його дехто позаочі називає ходячим статутом, приписує риси, яких він ніколи не мав і не матиме. Які-бо недосвідчені молодики! Яка в них недолуга самовпевненість і незрілість! Він, літня людина, знає, що

незабаром прийдуть нові командири, молоді й освічені, що ніхто із них, можливо, ніколи не згадає добрим словом нинішнього комдива, але він плекав і плекатиме нову зміну для флоту, для оборони країни, її морських рубежів, і в цьому, тільки в цьому, він бачить своє покликання, свій партійний і громадський обов'язок...

Наступного ранку, попрощавшись із кораблем і екіпажем за всіма правилами морської етики і морського братства, зійшов з тральщика із валізою у супроводі вістового ка берег. Морозний вітер стих, але потроху повівав холодом у тому ж напрямі — на південь, і крига з бухти помітніс рушила за течією. Я мав перебратися у міський готель «Континенталь», де комдив замовив мені окремих номер і де я мусив чекати найближчої флотської оказії до головної бази флоту. Та насамперед усе-таки я завітав на вітрильник, що, як виявилося, також прибув на завод для капітального ремонту і кинув якір за визначеними межами заводу, на злитті Інгулу з Бугом. До судна я підійшов на випадковій, що якраз трапилася, заводській шлюпці. Біля парадного трапа, до якого причалив, стояв вахтовий у бушлаті і щулився від вітру.

— Скажіть, — звернувся до нього, піднявшись на борт, — як пройти до капітана?

Досі зовсім не знайомий мені матрос привітно відповів:

— Будь ласка, вниз другим трапом ліворуч. Але товариша Доди зараз немає. Зійшов на берег. Його заступив старший помічник Вукол. Другий трап направо.

Ні, вже я добре знаю трап, по якому востаннє викликав мене Генріх Вукол, щоб ізнову, тепер за власним бажанням, туди спускатися.

— А штурман на кораблі?

— Штурман також зійшов на берег.

Я слухав невтішні для мене відповіді і розглядався так, неначе ніколи не ступав на палубу цього вітрильника і ніколи не домагався від матросів, щоб верхня палуба судна була відтерта піском і цеглою до білизни, до тієї чистоти, що не поступалася б чистоті старанно вискобленого кухонного столу в гарної господині. Навіть у сутінках раннього вечора горіла мідь, і були витягнуті снасті, і бездоганно вирівняні реї, і вітрила вкочені та закріплені за всіма вимогами вітрильного корабля. Й усюди чистота та порядок, як візитна картка старшого помічника. Мій корабель був доглянутий незгірше вітрильника, але його чистота і його порядок були по-військовому суворіші і не такі привабливі, не такі помітні, як для стороннього ока. Подякувавши мо-

лодому матросові, я спустився ізнову в шлюпку, звелів кермовому правити назад до берега.

Як промірюють лотом глибину фарватеру, так і я промірював можливості побачення із Стеллою, — йти на вулицю Декабристів, стояти під високою брамою господи Додів, смикати кільце надвірного дзвінка і чекати, коли мене стріне сердитим поглядом Анелія Арсентіївна і знову відвадить, не просто не хотілося, а було б не чим іншим, як приниженням. Одразу спало на думку скористатися послугою когось із вуличних хлопчаків за певну винагороду і передати Стеллі записку, яку задалегідь приготував у готелі і яка чомусь була найвідчутнішою з усього, що мав у кишенях. Невдовзі нагодився підхожий хлопчисько, котрий витягнув на мокрий сніг заіржавілі санчата і намагався влаштувати собі на тротуарі з купи призабутої глини ковзанку. До мого прохання він поставився цілком серйозно, уважно вислухав, кому саме вручити записку, і, тріпонувши вухами шапки, подався до господи Додів. Я приховався за стовбур акації й постежував, як хлопець сміливо і пагально смикав кільце надвірного дзвінка і як той озивався з двору калатанням корабельної ринди, — йому, певно, було втішно смикати кільце в брамі і дослухатися до глухого калатання з двору. Врешті скрипнула брама, і в її отворі появилася сама Стелла, в чомусь (якщо не в усьому) нітрохи не схожа на ту, колишню, Стеллу, котру досі я знав і котра стільки непокоїла мою уяву, — ніякої грайливої гривки, ніякої задержуватості дівчиська, а ставна дівчина у суворому темно-синьому костюмі, чобітках і в'язаній шапочці, що продовжилася краями в своєрідний шарф. Хлопчисько пересвідчився, чи записка адресована саме їй, і вручив, кивнувши у мій бік, що чекаємо або її саму, або якусь її відповідь. Стелла подала мені знак, щоб нікуди не дівався, зачинила за собою браму, зникла на деякий час. А коли вона вийшла з дому вдруге, я знову був приємно вражений вишуканістю її вбрання, грацією, витонченістю її постаті, кожним її рухом. Вона підійшла до мене і спинилась за два кроки, приховуючи в собі колишню сміливість, що так бриніла у ній.

— Ой, хіба це ви? Ніколи не подумала б! Ну, здрастуйте! — І в її темних очах спалахнув приємно-лукавий зблиск. Руки у неї були гарячі і ніжні, з довгими пальцями, як у музикантів.

— День добрий, Стелло. Я дуже щасливий вас бачити, дуже!

— Я також... А вас і впізнати важко. Поважний, досить величний навіть.

— Не кажіть!

— Справді, без жартів... То куди ми підемо? — Стелла похапливо озирнулася на свою браму, ніби хтось мав вийти за нею вслід і завадити нашому побаченню, взяла мене під руку і повела подалі з цієї вулиці на сусідню. — Хіба що в кіно, як усі ще не закохані, але вже недалекі від цього, — і вона розсіялася з власних роздумів. Відчувши на собі мій пильний погляд, Стелла обриває свій сміх, зупиняється і покійно заглядає мені в очі, немовби знову запитуючи: «То куди ми підемо?» Я змушений їй пояснити, що моє перебування в їхньому місті тимчасове, що я щойно здав корабель і відбуваю до Севастополя і що наша зустріч не що інше, як приємний випадок у моєму повсякденні. Вона помітно спохмурніла і прикинула, мовби враз зневірившись у якихось своїх сподіваннях, що ніколи не збудуться. Я поквапився сказати, що моєму комдивові ще досі не відомо, чим відправляти мене, і що це може бути не раніше, як наступного дня, а можливо, і через добу чи дві. Від цього повідомлення їй не стало веселіше, і ми надовго замовкли. Йшли якимись невідомими мені вулицями, десь поруч із головною, по якій, було чути, під громові марші духового оркестру крокували військові колони, здійснюючи неодмінну недільну прогулянку. Стелла ненароком зронила: «Сказано ж, що початок дороги всіяний попелом». Сказала і вмовкла, не пояснивши, до чого ця її заувага, кого стосується: чи нас із нею, чи військової колони. Ми схожі були збоку на звичайне подружжя, якому давно все ясно, все вияснено й обмірковано і немає ніякої потреби заново перебирати і так усе зрозуміле. Лише зрідка перекидалися з нею випадковими слівцями, і це тільки тоді, коли Стелла спинялася, щоб поправити шапочку чи шарф чи підтягнути чобіток, який нібито їй муляв. І ми обоє чомусь сміялися, хоча і не було з чого. Однак мені хотілося радіти, хотілося загальної уваги для нас обох, до того, що я йшов поруч стрункої і вродливої дівчини, котра ще сама не збагнула всієї своєї краси, ще не знала, яка вона гарна собою і яка приваблива жінка іще має в ній розвинути. Врешті вона спинилася, ще раз підправила чобіток і сказала владним, як у батька, голосом, що це ходіння міськими вулицями спричиниться до небажаного для неї наслідку: вона розітре ногу і всі канікули буде змушена відсидіти дома. «Ми маємо кудись зайти». — «Ходімо до мене в готель», — вирвалося знена-

цька, і я сам сторопів від своєї пропозиції. Стелла сприйняла її досить спокійно, трохи повагалася з відповіддю, роздумуючи над сказаним мною, і погодилася.

— Я ще ніколи не заходила в наш готель, — мовила з невеселим усміхом. — Тато кажуть, що для дівчат це не годиться, що це непристойно. А втім, я дозволю собі переступити цю умовність. Ходімо.

Далі все мало бути так, як того хотів сам. А місто над нами пливло хмарами та хмарами, і сіявся дрібний, із мокрим снігом, південний зимовий дощ, і люди під ним ішли з парасольками, неначе тими парасольками відокремлені одне від одного, і нічого спільного, здавалося, немає між ними. Ми зі Стеллою рухалися у людському потоці і так само були нікому не цікаві навіть на короткий випадковий погляд, хоча Стелла раз по раз позирала з недовірою й острахом на всіх перехожих, ніби в кожному із них убачала лише недругів та зловмисників. Вона помітно хвилювалася, поки ми підіймалися на третій поверх повз бородатих швейцарів і поки я ввічливо розмовляв з черговою поверху, котра, віддаючи мені ключ від номера, пахабно оглядала Стеллу від голови до п'ят, мовби давню знайому. Стелла почувалася винною, нічого і нікому не завинивши, і, звичайно, картала себе за легковажну згоду піти зі мною в готель. Але все стерпіла, бо ніяких шляхів для відступу у нас уже не було. І як вона зраділа, як відчула себе вільною без стороннього нагляду, коли ми опинилися в номері на самоті, коли я допоміг їй роздягнутися і вона зручно всілася на канапі, підібгавши під себе ноги й обсмикнувши спідницю на колінах. У теплі, в затишку Стелла мені видавалася доступнішою, ближчою, ніж досі, і я міг дозволити собі вільність, якою користуються спокусники, але чомусь мене всього наскрізь пройняв холод тільки від однієї думки, що мені надано право заволодіти нею. І ця думка збуджувала мене і бентежила, і я намагався якось позбутися її, відкинути її геть, заповнити себе більш поважними, пристойними думками. У ці хвилини дійшов найголовнішого висновку, що вона, Стелла, мені потрібна в усьому і назавжди, що вона і є тією сдипою, яка судилася і з якою разом належить пройти все життя, всю привабливість його і скороминучість. Вона непомітно для себе почала оповідати про всіх Додів, які перед революцією власним сумлінням і власними мозолями все-таки вибилися в люди, зібрали певну суму на корабель для її батька, якусь каботажну шхуну, яка прислужилася не більшовикам, а денікінцям, котрі втікали з України від Червоної

Армії через море до Румунії чи Болгарії. Нова влада не переслідувала Додів, а сам Валеріан Іполитович запрошений до пароплавства на вітрильники, які знав незгірш визнаних морських капітанів. Дода-батько ніколи не згадував свій власний корабель, свою жалюгідну шхуну, що мала прислужитися всій родині і не прислужилася нічим, хіба що постійно була для Додів тільки нагадуванням їхнього не пролетарського походження, нездійсненною мрією розбагатіти і посісти чільне місце принаймні у дворянському зібранні. Російська імперія розвалилася, дворянство зліквідоване, і Валеріан Іполитович, по суті, цим був уже цілком задоволений, хоча пітрохи не розумівся на політичних програмах і всі колишні знання та досвід моряка щиросердно віддавав сучасному флоту, який для нього був і залишається взірцем доброчесності і мужності, посієм культури та своїх неповторних морських традицій. Всі ці твердження капітана Доди, якщо вірити доньчиним переповідкам, були надто наївні і в корені неправильні, проте я не дозволяв собі їй перепиняти і зауважувати, зацікавлено слухав її розповіді про ті чи інші перипетії, які гнітили родину Додів, — хоча революційні зміни і новітні порядки для багатьох склалися куди складніше і трагічніше, — я слухав Стеллу і намагався її зрозуміти, вловити той підтекст, що крився за її висповіданнями, за прихованим наріканням. Я дивився на її граціозну постать, що вигинисто стриміла над канапою, на привабливі руки — м'які і витончено подовжені, що лежали на міцних колінах і якими вона натягала на них спідничку, на темні, з обводинами очі, в яких усе ще посвічувала радість цієї зустрічі і з яких я сподівався довідатися: чи прокидається в ній, Стеллі, до мене якесь почуття, а чи все це звичайна жіноча допитливість, яка ні до чого не зобов'язує? Вона непомітно для себе і для мене перейшла на матір, на Анелію Арсентіївну, котра, як і я, походила з селян, прийшла до міста на заробітки й опинилася в робітницях у домі Додів, з часом вилюднила і запала в очі Валеріанові Іполитовичу, який у революцію, рятуючи її від офіцерів-спокусників та різних анархістів-гвалтівників, одружився з нею за всіма церковними правилами, чим прогнівив і свого батька, плебея родом й аристократа з непомірними амбіціями, і всю родину славнозвісних Додів-моряків. В останню фразу вона намагалася вкласти якомога більше гумору, щоб звеселити нас обох, але ми тільки пересміхнулися й ізнову зосереджено насупилися. Все, що казала Стелла, безумовно, було для мене новою, але все ж таки мене

напередовсім цікавили її, Стелліні, стосунки з Генріхом Вуколом, однак про старшого помічника вона не прохоплювалася жодним словом, а вивідувати в неї я не міг. Цьому, певне, заважало ще дивне внутрішнє напруження, що враз взяло мене і не відпускало, хоча зовні я полишався цілком спокійним. Мені б годилося переступити всі умовності, що виникли між нами, рішуче встати і перейти до неї на канапу, спробувати якось приголубити, обійняти її і поцілувати, — якщо не в уста, що повнилися гарячою червінню, то хоча б торкнутися своїми губами її білого личка, яке помітно зарожевіло. Але я ніяк не зважувався підвестися з крісла, сидів у ньому, наче якийсь бовдур, і не знав, як далі поводитися. Вона говорила незвичним голосом, мені незнайомим, і чим далі заглиблювалася в родовід матері, тим була майже до сліз схвилюваною її мова, що нагадувала шеніт, тим інтимнішим виглядало наше побачення, яке не могло скінчитися нічим. Скориставшись паузою в її розповіді, я все-таки запропонував їй зійти до ресторану. Вона відповіла поважно і роздумливо, що було б ліпше всього просто перекусити в номері звичайними бутербродами чи якимись пиріжками із студентською начинкою — звичайним горохом. І запити водою. Запивати що-небудь солоною миколаївською водою мені не хотілося, і я, не роздумуючи, зійшов униз до буфету, взяв пляшку пристойного вина, хліба і шинку, а ще дві пляшки солодкого напою й ізнову з'явився перед Стеллою з пакунками в руках і кишнях. Стелла зіскочила з канапи, допомогла мені приготувати стіл, похвалила за старанність і, перш ніж сісти на стілець, покуштувала шматочок шинки, яка дуже їй сподобалася. За столом вона ні від чого не відмовлялася, все похвалювала і запивала маленькими ковтками вина, що також їй припало до смаку. Мені ж воно видавалося надто кисле, і я пошкодував, що не послухав буфетниці, котра радила купувати щось пристойніше, надто ж для дами. Вдвох із Стеллою ми ледве подолали пляшку сухого вина, припрошуючи повсякчас одне одного. Стелла помітно розімліла й відставила склянку з рештками вина, смакуючи шоколадом. Потім вона вишукано подякувала, так піби перебувала в якомусь пристойному домі, де усміливо постежують за твоїм кожним рухом і кожним словом, де твоя поведінка в усьому надалі вважатиметься своєрідною візитною карткою. Стелла мені усміхалася, і я, також трохи збуджений хмільним вином, у її присутності відчув себе певніше й урешті спробував її поцілувати, але вона рішуче відсторонилася, ви-

ставивши руку долонею до мене, ніби поставила перед собою заслон, чим і остудила мій неспогаданий порив. «Ви-бачте, товаришу командир, про це ми з вами не домовля-лися»,— і розсміялася. Її сміх, її рішучість мовби враз все ставили на свої місця, давали зрозуміти, що нічого спільного у нас з нею немає і не може бути, що я з'явився з чужого її світу і повернуся туди, звідки прийшов. Ці думки враз мене спантеличили, я знітився від своєї нестри-мності, вродженої селюцької парубочості і несамохиті про-мирив якесь невиразне пробачення. Стелла розсміялася знову й ізнову всміхалася мені, а я все так само, як і досі, невідривно дивився розгубленими очима на її губи, що повнілися гарячою червінню і неначебто назавжди стали для мене недосяжними. Вона перестала посміхатися і, до-пивши склянку з вином, серйозно запитала: «Сеню, скажи відверто, ти зважився б узяти мене до Севастополя... якби я тебе попросила?» — «Звісно,— відповів невпевнено.— Але ж... у якому ранзі?» — «Яке це має значення? У будь-якому». — «У будь-якому складно. Завадять фORMALЬ-ності». — «А приміром, видати за свою паречену?» Я мов-чав і не знав, що думати. «Що, те не годиться?» — «Ні, чому ж? Але справжня паречена неодмінно стає дружи-ною». Стелла засміялася. «Помиляєшся. Все залежить від обставин. І нас самих». — «Звичайно». Дівчина прибрала з вуст усмішку. Вона підвелася першою, почала збирати зі столу рештки наїдків, загортати їх у газету. Я поспішив їй допомогти, ніби цим прискорював кінець побаченню, яке, мабуть, уже гнітило її також. Короткий день був на спаді, в кімнату завітали ранні сутінки і стали дідами по кутках. Я міг запропонувати Стеллі ввімкнути електричне світло, але чомусь не вмикав і не пропонував, хоча мимоволі кидав погляди на вмикач, який стримів біля вхідних дверей. Стелла поглянула на ручний годинник і сказала, що ми зловживаємо свободою, а ще терпінням готельної адміні-страції, що в Одесі, де вона зустрічала наш вітрильник разом із матір'ю, нікому з добрих знайомих чергова готелю не дозволила затриматися, і вони всі, Доди та їхні приятелі, були змушені проводити вечори на вулицях та в рестора-нах,— Валеріан Іполитович цим дратувався, обурювався нетактовністю готельної служби, проте ні з ким не кон-флітував і вважав за краще не доводити відвідини друзів до якихось некорозумінь з черговою. Я слухав її і не слу-хав, мовби щось надто жалюгідне і негідне постало між нами, мовби переді мною сиділа не омріяна дівчина, а хтось інший, мені нав'язаний кимось, чи не самим Вуколом. Зга-

давши Вукола, я повернув розмову у попереднє русло і сказав, що не від того — забрати її із собою до Севастополя у будь-якій ролі. Стелла поставилася до моєї заяви з належною увагою, не позабувши при цьому зауважити, що її примха минулася, що вона ніколи мені не завдасть ніяких клопотів і даремно я думаю про те, що вона вже й забула. Стелла чомусь зазбиралася додому. Я провів її до місця, де ми зустрілися, і постояв на розі вулиць, поки вона не сховалася за високою брамою свого двору.

Дивна річ, але, повертаючись до готелю, я не відчував ні розчарування, ні глибокої досади, а, навпаки, якесь внутрішнє полегшення. Місто горіло вогнями, висвітлювало на цілі квартали кінотеатри, перед якими юрмився люд. Я звернув до кіно, поштотхався серед численних невдатників, котрі не дістали квитків, задовольнився тим, що постояв перед вітриною з фотографіями кінокадрів, на яких пишалися симпатичні льотчики-винищувачі та їхні подруги, а відтак з якимсь незрозумілим тривожним передчуттям рушив до свого тимчасового пристанища.

Після цього я довго ніяк не міг зосередитися на чомусь, моя голова повнилася плутаними думками, і в проясненні тієї плутанини вирішив закінчити невизначеність наших із Стеллою стосунків законним шлюбом. Я ще не знав, не годен був знати, як до цієї моєї готовності поставляться Доди, сама Стелла, але переконав себе, що це необхідно для нас обох, — все, що здається спершу неймовірним, з часом стає єдино правильним рішенням, як любив повчати старий Румба. Я був надто збуджений, щоб заснути, і майже всю ніч думав над одним і тим же. Переді мною все поставала Стелла як приємне видиво і явилася також у сні десь під ранок, коли я вже втратив усяку надію заснути. Я знову ніби перебував на кліпері, стояв вахтовим і повторював команди капітана Доди, Валеріана Іполитовича, котрий особисто правив зняттям корабля з якоря і невідступно перебував біля мене. «Лейтенант Шмідт» підіймав якір майже у шторм і, вийшовши з гавані, відразу потрапив у шалений вітер та високу хвилю. Валеріан Іполитович зменшував вітрила, а вітер свіжішав і набавляв кораблеві ходи. Вранці ми залишилися під одними нижніми, а хід судна не зменшувався, і десь на траверсі знайомого порту лягли у дрейф і пробули в ньому, допоки горизонт не посвітлів на сході, а берегові обриси не стали добре помітні. Тоді корабель, весь у білій піні, влетів на рейд і став на двох якорях. І хвили все це перекочувалися через брекватор, билися об борти корабля, і не було ніякої

надії на скорий штиль і теплінь — сонце все ще ховалося за штормовими хвилями у густому тумані, що всюди заліг суцільною пеленою. Я глянув на барограф, який незмінно креслив рівну, злегка хвилясту лінію, що не провіщала ніяких змін у погоді. Потім знову ніс корабельну вахту, й ізнову коло мене, на ходовому містку, стояв капітан Дода. Як і перше, море було розхвилюване вітрами, гойдало корабель, що пробивався вперед крізь густий туман, який під вітром рвався на пухнасте м'яке шмаття і пролітав кудись у безвість. З бака пролунали три удари у дзвін і почувся голос впередзорця: «Прямо по носу вогні!» Незабаром за ледь помітної хмарки диму, що підіймався з моря, вималювався військовий корабель, чимось схожий на той, яким досі я командував. Корабель йшов назустріч і трохи папереріз пам, очевидно, не помітаючи нашого зеленого відмітного вогню. Валеріан Іполитович умить запалив зелений фальшфейер, і яскравий зелений спалах висвітлив весь правий борт вітрильника, нижні вітрила та снасті. Зустрічний корабель відвернув і пролетів повз нас, залишивши на воді тільки зелену піняву смугу. А я ніби йшов зеленими хлібами... Як морський простір, хвилювався пшеничний лан, — урівень зі мною підіймалися гілки стебла, колосся торкалося мого обличчя, приємно лоскотало. І, мовби ошмаття туману, над пшеницями летіли хмарки золотавого пилку, що зачіпалися за добірні колоски й ізнову осідали на них...

Прокинувся я не від рапкових півнячих співів, а пастиїного стуку в готельні двері. Прибув розсильний від комдива, молоденький матрос у новісінькій ворсистій шинельці і безкозирці, на якій свіжою позолотою сяяв напис: «Чорноморський флот». Матрос вручив мені записку, де повідомлялося, що по обіді за мною прийдуть матроси і щоб я нікуди не відлучався, ніде не затримувався, чекав матросів у номері. «Що покажете відповіді, товаришу старший лейтенант?» — запитав розсильний. «Перекажіть комдивові, що я вдячний за попередження... Буде виконано». Матрос круто повернувся, клацнув каблучками черевиків і пішов, а я, кинувшись у ліжко, заходився запово передумувати вчорашній вечір, хоча все ще переді мною поставало бурхливе море і в ньому красень вітрильник, поставав степ з високими і густими пшеницями, рвав ошмаття білих хмар і небесна безкінечність над усім цим. Ураз я підхопився, не усвідомлюючи ще ніякої потреби, задягнувся їй, страшенно хвилюючись, вирішив, поки є час, таки відвідати Додів і неодмінно по-

бачитися з Валеріаном Іполитовичем. Мені було ніяково перед самим собою, надто тоді, коли голився і розглядав себе в дзеркало, ніяково за те, що намагався одурити себе самого, неначебто справді мене цікавив мій колишній капітан або Анелія Арсентіївна, ворожість до якої в мені повсякчас зростала, — я не міг, не годен був собі зізнатися, що вчорашня зустріч із Стеллою обернулася для нас обох не чим іншим, як незлагодюю, і не з чибєсь, а з моєї провини. Ми були зобов'язані порозумітися, якщо досі між нами не стояв хтось третій. Хто б то не був, нехай і сам Вукол. Я мусив узнати все, до крихти, всі ті подробиці, які приховувала від мене Стелла і не повинна була приховувати. Я мушу все в'яснити для себе сам, раз і назавжди. Єдине, що роз'їдало душу, червоточило, була непевність, що до моєї появи Доди поставляться доброзичливо. Сватання... Я готував себе до всіляких душевних терзань, до приниження, глузу, образи чи звичайної відмови у найделікатнішій формі, у найвишуканішій обгортці. Сповнений цих суперечливих думок, я поспішив на вулицю Декабристів, мовби боявся втратити свою сдину можливість, що випадала саме на цей туманний ранок. Опинившись на вулиці під уїдлигим холодом, я трохи затримався, неначе злякався всього того, що чекало мене, але подумав: богузтво сидить передовсім у тобі самому, ти сам боїшся виявитися не тим, за кого себе маєш!

Молодість чудова тим, що в ній зосереджено людське пізнання, що, пізнаючи світ, ти неперемінно пізнаєш усе, досі тобі незрозуміле, пізнаєш пасамінеред внутрішню суть людського єства. Лише молодість урятовує нас від самозневаги, від зненависті до себе і свого оточення, надто свого захоплення. Втім, того ранку про все це я зовсім не думав і немало подивувався, коли в отворі брами, у яку подзвонив, з'явилася Анелія Арсентіївна в незмінному домашньому халаті, але зовні вже свіжа і причепурена, ніби готова приймати гостей, і, не приховуючи радості зустрічі, ніжно обняла. Усміхалася мені напрочуд осяйною усмішкою, зверталася якимсь мелодійним голосом, що вчаровував, гіпнотизував. Я не впізнавав мадам Доду. В її щирості, простоті виступала не знана мною раніше тонкість спілкування, вихованість, уміння привабити до себе напередовсім незбагненною її чарівністю. У ній, здавалося часом, виступала неспогадана сором'язливість, що раніше мною не помічалася, а в чистоті і ясності очей, крім бездонної глибини, проглядалася ще неприхована щедрість доброго серця. Я вже готовий був упасти перед

нею на коліна і випрошувати прощення за неприємні думки про неї, проте лише червонів, нітився, ніяково осміхаючись, насилу стримував у собі незвичайне захоплення її привітністю. Вона шляхетно подала правицю, і її рука, ще не вироблена, випечена і вичепурена, відкрилася з-під широкого рукава майже до ліктя. Її я лише злегка потиснув, затримавши в своїй руці.

— О Семене Дмитровичу, який-бо ви молодець!

— Даруйте за несподіваний ранній візит. Я маю цього разу усього-на-всього кілька вільних годин.

— Що ви, що ви! Ми потішені вашою увагою!.. Особливо буде приємно Валеріанові Іполитовичу! Він удома, трохи застудився... Проходьте ж. Щоправда, ми трохи заспали. В кімнатах звичайний ранковий розгардіяш, але ви ж розумієте все і пробачите нас із Стеллою...

Я залишаюся надворі на певний час, поки Анелія Арсентіївна попередить про раннього гостя чоловіка і доньку та дасть у кімнатах якийсь лад. Невдовзі припросила мене у кімнату. Як і робив сам господар, я зняв у прихожій формений кашкет, роздягнувся, причесався, оглянув себе і тільки після цього зважився пройти до вітальні.

Капітан Дода, укутаний пледом, сидів у кріслі-гойдалці, поклавши на коліна випростані руки, які здалися мені надто великими для нього. І він увесь якось помітно змарнів, виснажився, лице покреслили нові зморшки, горбатий ніс загострився, а щітка вусів під ним пеначебто порідшала і стриміла щетинкою. Він також усміхнувся мені з неудаваною щирістю, поспішив висловити захоплення моїм візитом, чим примусив мене знову, як із появою Анелії Арсентіївни, червоніти, ніяковіючи, виправдовуватися. В квартирі Додів усе так само було багато різних картин про море з кораблями на них, різних морських пам'яток та сувенірів, старовинних компасів та барометрів у мідній оправі. А ще вражали вази, статуетки, кришталеві та фарфорові прикраси, яких чомусь раніше я не помічав, так само, як і туалетний столичок перед високим люстром, де вилискували з коробок якісь жіночі прикраси. Я присів коло Валеріана Іполитовича і, відповідаючи на його запитання про самопочуття, про службу і перспективи на майбуття, поглядав на Стеллину кімнату, звідки мала вийти моя обраниця, плід моїх фантазувань і тривожних хвилювань. Вона згодом і вийшла, привітавшись із стримапою ввічливістю, загадково всміхаючись сумними очима, прихованими чорними війми. І як учора, в її темних, з об'єднаними очах на якусь мить спалахнув приємно-лукавий

зблиск й одразу згас. «Ви ще не від'їхали?» — «Як бачите, — відповів їй, трохи підводячись. «Коли ж у дорогу?» — «За кілька годин, Стелло. Вже попереджений начальством». — «Сподіваюся, ви не відмовитеся з нами поспіdatи?» — «Вважатиму за честь, Стелло». Мене зворушувала люб'язна гостинність Додів, проте я ніяк не зважувався і не знав, у який спосіб повідомити їм мету моїх відвідин, завести розмову про сватання — висловити свою пропозицію Стеллі. Я вже потай себе картав за не обачність, за те, що не заглянув до гастроному, не прихопив хліба, ні якогось питва, як водиться, що само по собі промовистіше всіх перших слів у хаті, де на виданні дівчина. Але ж хто знає цих Додів і яких традицій дотримуються у подібних випадках?.. За сніданком Валеріан Іполитович, мовби розпізнавши моє душевне сум'яття, дістав з буфета карафу з перцівкою, налив мені і собі чарочки, а відтак розшукав у тому ж буфеті розпочату пляшку шампанського і наповнив ним бокали для жінок. Він ходив повільно, нечутно човгаючи по підлозі пантофлями, як хворий, котрому не хочеться завадити навіть собі голосними кроками, не те щоб роздратувати когось із присутніх своєю хворобливою незграбністю. Нарешті, закінчивши всі необхідні готування, він усівся і, беручи чарку, звернувся до мене:

— Семене Дмитровичу, я не поспитав тебе про службу, про твої можливості... і дозволив собі пригостити тебе. Але дивися сам. До від'їзду маєш іще якісь невідкладні справи?

— Найневідкладніша у вашому домі. Запропонувати Стеллі руку і серце.

Між мною і Додами залягла тривожна тиша, немовби вони всі розгубилися від почутого, не ймучи віри, що це випалив я, а не зненацька вчулося їм, кожному окремо. Якби ж то знали, відали, що в мені самому це неспогодане зізнання відбилося громом, пройняло наскрізь, засліпило і приголомшило, і я також не знав уже, як поводитися далі. Валеріан Іполитович збагнув усе першим, посміхнувся і мовив з вимученою байдужістю:

— Про сватання поговоримо пізніше, а перш за все подякуємо Семену Дмитровичу за постійність, за вміння знапуватися, за моряцьку вдачу. Моряками не всі народжуються і не всі стають. Мрії змінюються з часом, як з часом можуть змінитися і погляди. Але воля, характер, чесність, правдивість можуть змінитися тільки на гірше, скажімо, на байдужість, корисливість і ще на якісь людські вади... Сподіватимемося, Семене Дмитровичу, нічого подібного з тобою не станеться і ти не втрапиш ні за яких об-

ставин глузду, своєї скромності, яка так мені завжди подобалася в тобі. Море у шторм викидає на берег першими зарозумільців та нікчем. Море швидше очищується від скверни, ніж наша грішна земля... Твоє здоров'я, товаришу командир!.. Ні, ні, дами, не пасуйте, не гнівайте нас, адже всяке сватання, як вам відомо, ігнорувати неможливо. Це зачіпає честь усіх нас чотирьох.

Слова Валеріана Іполитовича не розвеселили ні мене, ні Стеллу, надто мадам Доду, котра якось одразу притихла, зіщулилася, і від її попередньої жвавості та запобігливості не залишилося ні сліду. Полишаючись усе ще такою ж завбачливою та чарівною, вона все-таки, ніби равлик, приховала те, що було зручно приховати, не виказуючи своєї стурбованості моєю пропозицією і тим, що чекало її доньку зі мною в майбутньому,— доля Стелли для неї була напередодом, і її, матір, можна було вповні зрозуміти. Я удавав, що не помічав ні потьмянілості в очах Анелії Арсентіївни, які до цього випромінювали лише щедрість і доброту, не завважував зміни у її голосі, який з високих мелодійних ноток опустився до грубуватого контральто і вже нітрохи не вчаровував мене, не гіпнотизував. А втім, зміна в настрої Анелії Арсентіївни мене начебто і не обходила, я потай стежив за Стеллою, котра незворушно-байдуже слухала материні міркування про непевність у всьому, про те, що, з усього видно, йдеться до війни і заводити нам із Стеллою свою сім'ю навряд чи доцільно. Анелія Арсентіївна врешті вичерпала всі свої аргументи і, важко зітхнувши, ніби скинула непосильну ношу, замовкла, увіп'явшись очима в збентеженого чоловіка. Валеріан Іполитович сидів якийсь припшклий і знічений, начебто аж змалілий. Усім виглядом капітан Дода удавав, що все це його не обходить, що він покладається на волю доньчиної долі, яка цілком залежить від неї самої, від Стелли, а ще від загальних обставин, про які так довго і докладно говорила матінка Анелія.

— Чого ж ти мовчиш, батьку? — не втрималася Анелія Арсентіївна, підвищивши голос.

— А що казати? Я ще не чув Стеллиної думки... Як вона? Йдеться про неї...

— Від мене нічого не залежить,— спокійно мовила Стелла.— Ніхто не питав і не шукав моєї згоди, коли заручали з Генріхом Рудольфовичем. Самі заручали і самі відповідайте Семєнові, що вже рік я ходжу в наречених... І скільки ходитиму—невідомо. Принаймні доти, поки батька не звільнять з посади капітана судна і не відіравлять на пенсію.

Стелла встала з-за столу. Обличчя у неї враз стало надто бліде. Навіть на вустах не видпілося жодної кровинки.

— То ти згодна? Так? — підвищив голос Валеріан Іполитович. — Так?

Він домагався від доньки певної відповіді, і чим настійливіше домагався, матінка Анелія багровіла, наливалася влістю.

— Ну, чого тобі сікатися до дитини? — не втрималася вона. — Хіба не зрозуміло, що Стелла заручена і нам усім дивитися в очі людям, а найперше Генріху Рудольфовичу. Запізнився Сеня, запізнився. Так і слід казати.

— Я сподіваюся на татову порядність, — обернулася Стелла від дверей вітальні. Її очі повнилися стримуваними сльозами. — Він колись казав вам, мамо, що в житті порядність — велика в усьому підпора.

— То ти згодна? — вже лагідно запитав Валеріан Іполитович. Стелла відповіла йому, що годилося їй вирішувати, але після материних моралізацій вона не годна щось сказати їм і мені передусім, що взагалі вона не вважає себе засватаною і ніколи не вважатиме. — А ти міг хоча б попередити про свій намір! — дорікнула мені й вийшла. Ми всі лише зглянулися, і я вже не знав, як надалі мені поводитися, яку ж усе-таки дістав відповідь: згоду чи відмову, той самий женихівський гарбуз? Сидіти чи негайно піти?.. Я набрався сміливості підвестися і подякувати Додам за гостинність, Анелії Арсентіївни окремо — за відвертість. Увічливо відкланявшись, пезагайно пішов. Ніхто мене не затримував, хоча Валеріан Іполитович наостанку попросив не губитися і подавати про себе звістки. Якщо не через Стеллу, то хоча б на його адресу, писати прямо на судно. Він і провів мене до воріт, зважаючи на те, що Стелла із своєї кімнати не вийшла, не показала, чим, певне, порадувала свою матінку. Того дня, пізно ввечері, я відбув до Севастополя, сповнений невизначними сподіваннями і передчуттями близьких тривоги.

Примхлива доля розпорядилася мною по-своєму і не затримала мене ні в Севастополі, ні деінде на Чорному морі. Потрапив на Дунай, на флотилію, яка щойно зорганізувалася. Дізнатися, з чисі ласки мені було наказано шлях на жадані міноносці чи ще якісь помітніші кораблі, що стояли на севастопольських рейдах, не дізнався, та й не прагнув цього. Вирушив у Ізмаїл командиром загону бронекатерів, що базувалися у прикордонних містечках. Севастополь я взяв не більше, ніж попереднього разу, встиг

за два-три дні лише відігрівся під кримським сонцем, яке здійсалося вище, ніж будь-де, і вже не пророкувало весну, а пестило її лагідними променями. Море, яким ішов я до Одеси і звідти до Ізмаїла, де розміщався штаб флотилії, здавалося, ще не втихомирилося після осінніх та зимових штормів. Наш сторожовик гойдало на високих хвилях упродовж всієї путі, усього переходу. І чим ближче підходили ми до Одеси, тим холоднішим ставав стрічний вітер. Командир корабля знав мету мого переходу до Одеси і принагідно, за чаєм у кают-компанії, застерігав від усіляких несподіванок, що чатують на Дунаї, який донедавна був для нас чужим, потойбічним світом. Він не заздрив мені, він співчував і визначив як гарну прикмету мій холостяцький стан. Проте не відмовив собі застерегти від будь-яких випадкових знайомств, повторював і наголошував на всіх тих прописних істинах, якими мене було нащиповано в севастопольських інстанціях, коли вручалися накази про призначення на посаду та підвищення в званні до капітан-лейтенанта. З Одеси до Ізмаїла я йшов на чепурному кораблику, що курсував па цій лінії один раз на тиждень і на якому здебільшого вояжували військові, оскільки ходити до Бессарабії ще будь-хто не міг,— від усіх вимагалися перепустки, якими відало військове відомство. Чорне море врешті зовсім заспокоїлося і лежало під весняними променями зелене і прозоре. Лише під форштівнем кипів білий бурун та за кормою залишався цінявий слід. «Доглянутий на совість»,— вказав на корабельну палубу молодий матрос, котрий, як і я, був направлений до нового місця служби. Він стояв поруч мене на шлюпочній палубі, де, крім нас із ним, ще сиділа самотня молода жінка у вишуканому одязі. «Корабель увесь повністю,— відмовів я матросові,— може бути або чистий, або ж брудний. Від кіля до клокотка. Не тільки на верхній палубі, заради начальства. Досвідчений інспектор скоріше пройде до корабельного галюна, ніж обмежиться оглядом палуби, доступної усім. З верхньої палуби сувора служба моряків не завжди помітна. Чи не так? Усе напруження там, усередині...» Матрос зауспіхався. «Так точно, товаришу капітан-лейтенант. Одрозу впізнається морська хватка!» І мені, як не дивно, матросова заувага полестила, однак продовжувати розмови з ним на морські теми я стримався. «А вони давненько не бували у морі,— знову зауважив матрос, помітивши муху, що повзала по стінці надбудови.— Та що з них візьмеш? Каботажники!» І в його голосі відчувся докір, а може, й прихована насмішка. Я промовчав, відбувшись

ледь помітним усміхом і поглянувши на матроса, темпозелені очі якого споглядали мене із жвавою цікавістю і в них відбивалася щиросердність і довіра до мене. «Ви не хочете присісти? — запитав червонофлотець, показуючи на лаву, де сиділа жінка. — Ми не завадимо вашій самотності?» — вже допитувався у жінки, котра, видно, була не від того, щоб скласти нам товариство. Я підійшов до неї, галантно вклонившись жінці, присів побіля неї з протилежного від матроса боку.

— До Ізмаїла? — запитала з неприхованою кокетливістю.

— Як сказати... — невизначено відповів я і глянув на неї, немовби хотів пильніше розгледіти, з ким мене звела ця неспогадана подорож. Вона не відвела свого погляду. При сонячному світлі, що коливалося, відбиваючись од поверхні притихлого моря, я побачив у її очах, в її обличчі щось таке, що мене вразило, неначебто я цієї миті заглянув кудись у неможливу глибину, у ту далечину, в якій ніколи не жив, але яка цілком могла стосуватися тільки мене. В її притемнених великих очах, на її блідому лиці, здавалося, відбивалися якісь потаємні співчуття мені, небайдужість до моєї долі, готовність заступити своїм жіночим тендітним тілом, коли виникне потреба, мою чоловічу гартовану статуру. Я чомусь повірив цій думці, як і повірив у те, що вона розгледіла в мені свого надійного заступника, що в неї, як і в мене, зараз не все гаразд, що ми готові прийняти обопільну підмогу і ніколи не зрадити одне одного. Якби мені довелося пояснювати, звідки і чому виникла ця, ще нічим не підтверджена впевненість, я не зміг би пояснити. Так само, як віруючий не зуміє пояснити свою віру в бога, котрого ніколи не бачив і не чув, але якому відданий без ніяких застережень. Вона усміхнулася собі кутиками вуст, і та її прихована усмішка осяяла все її ясне, вирізьблене обличчя, де кожна рисочка неначебто була умисне прихована і виявилася враз із усмішкою всією привабливою вродою, що дочасно ховається від сторонніх заздрісних чи хтивих очей. Якесь наслання!.. Я спробував розвіяти навкруг себе те наслання, позбавитися його, але чим настійніше прагнув цього, тим невідривніше дивився на неї, тим усе більше захоплювався її неземною красою, мовби поринаючи в ній. Я встав перед нею і не знав, що казати.

— Сідайте, чого ж, — сказала і відсунулася в бік матроса, надаючи мені більше вільного місця. — І чи не зволіли б відрекомендуватися дамі, товаришу командир? —

додала з тим же таки причасним усміхом у кутиках повнявих уст.

Відрекомендувавшись, я слухняно знову присів, і вона, без ніяких перепрошувань, також назвалася. Її ім'я, видно, їй не дуже подобалося — Вероніка, тому попросила звертатися до неї простіше — Віра, а точніше — Віра Василівна. Вона — педагог, філолог. Приїхала, як за її поняттями, здалеку, десь з-за Дніпра, відгукнулася зліквідовувати на визволених землях суцільну неписьменність, нести поміж людей світло добра і правди. Вероніка Василівна виповідала все з якоюсь сумовитою зосередженістю, а її голова, увінчана короною русьвих кіс, мені все ще звижалася повитою золотавим пімбом, що сліпив очі. Мені хотілося поговорити з нею про щось веселе, легке, як хмарини, що інколи пролітали над пароплавом, і яскраве, ніби море, а відтак і Дунайський лиман. Вероніка Василівна почала говорити про «складність світових проблем, від яких нам ніяк не відмахнутися і які невдовзі стануть у нас на порозі. На мої зауваги, що все це не обходить нас із нею і нам більше годиться вести розмови про щось інше, про те, що підносить душі та веселить серця, вона відповіла: «Ніхто, Семене Дмитровичу, не від того, щоб повсякчас віддаватися добросердю, розкошувати в спокої, але ж ми йдемо до кордону, а не павнаки, йдемо майже на вістря подій, яких не обминути і яких нам не позбавитися, що б там не говорило радіо і чого б не писали в газетах поінформовані мужі». Вона все це висловлювала так вільно і незалежно, що я несамохіль трохи відсунувся від неї, неначе хотів пильніше її розгледіти, а вона, помітивши мою застереженість, сказала, що нам не слід боятися правди, боятися слід нещирості та фальші — саме вони часто-густо заважають усе збагнути по-справжньому, визначити справжні цінності, утвердитися в самому собі. Вона казала все це так переконливо, що мені не було чим їй заперечити, а матрос-веселун узагалі непомітно зник, полишивши мене на самоті з учителькою, з якої, здавалося, кудись подівся золотавий пімб, і вона постала звичайною жіпкою, хоча й зоставалася не менш привабливою і вродливою.

Вероніка Василівна запропонувала прогулятися палубами пароплава, і ми пройшлися до юта, розглядаючись на всі боки, непаче ніколи не доводилося йти в морі на будь-якому судні, бачити лискучу, вкриту дрібними хвилями, синю безбережність. Вероніка розпитувала мене про кораблі, а я давав їй елементарні пояснення. Вона подивувалася, коли сказав, що на цьому пасажирському пароплаві

немає нічого цікавого, що це пересічне суденце, яких ще, на жаль, чимало добуває свій вік на подібних лініях. Вона слухала мої пояснення надто уважно і лише інколи зважувалася у чомусь зі мною не погоджуватися, стверджуючи, що старі речі — цього разу пароплав, на якому пливли, — також викликають захоплення, цікавість. За розмовою ми не помічаємо, що пароплав уже поминув відповідні річкові знаки і ввійшов у Дунай. Ми присіли на юті під широким тентом, де досі блаженствували на свіжому повітрі дві благопристойні старенькі жіночки і посмокував із пляшки одеське пиво чорний, як грек, опасистий громадянин у кремовому костюмі та вишиванці. На цьому був солом'яний капелюх з коротенькими заломленими крисами, а взутий був у жовті лаковані черевики. Пасажир тримав на руці легенький світлий плащ і був схожий на якогось комівояжера, котрий вирішив змиритися із нашою, не звичною для нього дійсністю.

За лиманом пароплав супроводжував прикордонний катер, і не вірилося, що на протилежному березі, який нічим не різнився від радянського берега, починався чужий світ, де правив король і де на всьому позначалася королівська корона, а не сплетіння колосся із серпом і молотом на тлі сонячних променів, як у нас. Обидва дунайські береги кучерявилися верболозом, що вже розпустив бруньки, відчувувалися малі ріки високими стінами торішніх сухих очеретів з виметляними негодами рідкими мітелками. Поміж тих комишевих заростей плинула широчіпню велична ріка, яка дивувала не блакиттю, а жовтизною, нечаче її течія підіймала з річкових глибин глиняний памул.

— Я їх боюся, — зізналася Вероніка і зіщулилася від цього зізнання. — Мені ввижається, що вони невідривно стежать за нами. З-під кожного корча, із-за кожної комишини.

— Чого ж? Там такі люди, як і ми.

— Звісно, але я не вірю їм, вони здаються мені надто підступними...

— Не настільки, щоб нам їх боятися. Ми будемо берегти свої кордони, це наш священний обов'язок.

Вона погодилася зі мною. Вона взагалі начебто була готова погоджуватися з усім, що я казав. Мені подобався тон, яким вона говорила зі мною, лестив моєму чоловічому самолюбству. Нам обом подобалося триматися одне одного, ходити вдвох і вести розмови про все і ні про що, час від часу обмінюючись поглядами, в яких, мабуть, прозирало щось значиміше, ніж схвалення тієї чи іншої думки.

Вероніка ще не встигала щось висловити до кінця, як я вже був певен у її правоті, у тому, що все справді так, як вона каже. І якби вона запитала мене: «Ви вірите?..», я поквапився б відповісти, що цілком вірю їй, хоча треба було б у чомусь і посумніватися. Коли я наважився запитати її, чи вірить мені, то Вероніка гаряче мовила, що вона у всьому вірить мені. Я сприйняв її запевнення як щось дуже важливе для себе, хоча невловиме, як повітря, неймовірно важливе, що обумовлює подальші наші стосунки, скріплює це пароплавне знайомство. Вероніка, як і я, напевне, думала так само, і вона знайшла в собі сили поглянути мені прямо в очі, коли на підході до Ізмаїла я ненароком злегка поклав руку на її тонкий стан і вона вдала, що цього не помітила, хоча поглянула у мої очі майже випитул, ніби вони мушили їй підказати те, що вона хотіла знати. Вона так само, як і я, була готова шукати бажаний вихід із складного лабіринту почуттів, у який потрапили обоє. Сказала, що час збиратися, і я провів її до каюти складати речі. За дверима каюти я вхопив її в обійми і припав губами до її м'яких вуст. Вона безвільно заплющила очі, мовби підкорилася мені, і затамувала подих. Згодом, після цього взаємного запаморочення, різко відштовхнулася, мовила з передихом: «Які-бо ви! І не думала...» Ніби в чомусь розчарувавшись, вона притлумила в собі образу, що було підкотилася клубком до горла, і сказала вже спокійніше:

— Навіщо ж так одразу, Семене Дмитровичу? Я ж... не лялька. Я довірилася вам не для дорожньої прогулянки. А ви... а ви, виходить, як усі...

Вероніка Василівна цими словами мовби остудила мене відром холодної води, і я стояв покірний, насторожений, ніби чекав од неї помилування. Моя щира розгубленість дуже вразила її, вона підійшла до мене і пригорнулася, поклала голову мені на груди. «Навіщо ж одразу, павіщо? — тихо мовила, ковтаючи сльози.— Хіба не бачиш, що я і так закохалася з першого погляду? Закохалася і, можливо, заслуговую, щоб ви зневажали... Але ж ви такий хороший... Я прошу вас, благаю... Я ж не лялька... Я людина...» Дослухати її мені вже було несила, і я почав щось казати свос, невиразне, нелогічне, але застережливе для нас обох. Вона дослухалася до всього, що я їй казав, і потроху заспокоювалася. Врешті, приховуючи від мене очі, заходилася поквапливо спаковувати валізу. Я відпросився сходити до себе в каюту і також зібратися. Вона мовчки кивнула.

За чверть години ми стояли біля трапа і чекали, допоки пароплав швартувався коло пристані. «Товаришу капітан-лейтенант, дозвольте зійти з вами»,— з'явився поруч нас веселий червонофлотець і поглядав то на мене, то на Вероніку Василівну замруженими сонячними променями сірих очей, від яких увсбіч, також променисто, розходилися по засмаглому обличчі молоді зморшки. «Не заперечую».— «Дозвольте вам допомогти»,— підхопив він валізу Вероніки Василівни. Вона подякувала матросові за увагу. Ми попрощалися з вахтовим помічником капітана і зійшли на дунайський берег, де над високим шпилем пристані маяв наш прапор, а з фронтона позирав на всіх з портрета суворий вождь.

Місто забрало у нас два дні на різні службові формальності, на ходіння по інстанціях. Матроса відправили до скіпажу, і з ним дружньо розпрощалися, сподіваючись на паступні зустрічі. Наостанку він, сміючись, назався Валею-шкетом, так, як звали його по-вуличному в Одесі, на Молдаванці, де він залишив матір з двома молодшими братиками, котрі, як і він, постійно марять морем і кораблями на морі. За його власним бажанням і було зараховано на флот, нехай і «москитний», але все ж таки військовий, гідний справжнього одесита. Він розпрощався з нами і все, допоки не сховався за поворотом, озирався і помахував рукою, чим розчулив Вероніку Василівну. Вона сказала про нього щось надто приємне, але, що саме, я не розчув за гуркотом армійських ваптажних машин, які колопою посувалися кудись на північ. Вероніка повідомила, що у міському відділі народної освіти їй запропонували посаду інспектора, та вона відмовилася навідріз і зголосилася їхати до Вилкового у середню школу. Я ще не мав конкретного призначення. Весь час, поки мене мав прийняти командуючий флотилією і поки я мав дістати в штабі остаточне направлення, Вероніка не полишала мене ні на хвилину, не відступалася від мене ні на крок і врешті зізналася, що зі мною почувається надійніше, що вбила собі в голову несусвітну ересь, ніби від мого благополуччя залежить її майбутнє і вона мусить триматися мене, як узагалі вміють триматися жінки за чоловіків. Вона полишала мене тільки тоді, коли я йшов до штабу, а її зоставляв десь поблизу у скверіку на лаві, де вона незрушно сиділа до мого повернення. Під вечір, маючи відмітку військового коменданта і бланк його дозволу на почівлю, я з Веронікою поселився в якомусь другорядному готелі неподалік пристані. Я видав адміністрації готелю Вероніку не менше як

за власну дружину. Розглядаючи її паспорт, молодий інтелігентний адміністратор чомусь прискіпливо поглядав не на неї, Вероніку, а на мене, хоча, здається, нічим не виявляв нашої з Веронікою безвинної неправди. Нам відвели неподалік від службових кімнат просторий номер з широкими вікнами, що були спрямовані на ріку, і ми могли споглядати Дунай стільки, скільки б заманулося. Вероніка розпорядилася щось купити до вечері, а сама взялася збирати до столу. Я хутко сходив у магазин, набрав усього вдосталь, так, ніби ми мали тут затриматися на кілька днів, і повернувся тоді, коли вона перевдягалася, примусивши мене певний час вистояти під дверима. Вона відчинила мені з дивною вишуканістю, з тією жіночою граціозністю, що належить лише надто чемним жінкам і перед якою пасують навіть найгрубіші чоловіки. Вероніка Василівна заново виклала на голові свою корону із кіс, причепурилася. У легкому шовковому вбранні — рожевій сукні з рожевим літнім жакетом — вона стала ще тендітніша і тонкостаніша, така, що знову при сонячнім світлі над нею завис райдужний німб, і я знову мав хилитися перед нею, як перед богинею, котрій дозволено і пробачається все, що їй заманеться. Я пристукнув каблуками і поцілував ручку своєї богині, що пахла якимсь духмяним милом, — воно нагадувало любисток чи жасмиц, але холодило свіжою м'ятою. «Ви розумієтеся на красі, — сказав я їй і ще раз пристукнув каблуками. — Знаєтеся на всьому, що причаровує чоловіків. Проте я мушу вам нагадати, що ви вже дружина, дружина морського командира, як зафіксовано в готельному ресстрі, і мусите триматися не інакше, як справжня морячка, з усіма наслідками, що випливають з цього».

«Тобто?»

«Вірність і безмежна відданість. Що, власне, одне й те саме».

Вероніка спохмурніла і начебто замислилася над столом, якого заставляла нашими скромними стравами. Відтак повільно, слово за словом, мовила:

«Я ніколи не хотіла б, щоби ви мені нагадували про відданість. Я поїхала від людини, втекла, як утікають злочинці... втекла від людини, котра безпідставно мене повсякчас звинувачувала в невірності і моралізувала про вірність, про шлюбні обов'язки... Я одружена, і він має на мене право за всіма законами. Я третій рік уже одружена. Колись розповім, як сталося це незбагненне для мене одру-

ження, але я була вірною дружиною. А він цього не цінував... Ви вірите мені?»

«Вірю».

Минуло лише кілька днів після моєї хвилюючої вечері в готелі зі Стеллою і мого сватання в Додів, а мені здавалося, що вже промайнула вічність, яка не тільки все змінила навкруг мене, а змінила й мене самого. Я відчув у собі впевненість, якої досі мені бракувало, і був готовий не лише командувати бойовими кораблями та вирішувати чийсь долі, долі своїх підлеглих, а боротися за себе і за Вероніку, без якої вже не міг себе уявити.

Всі складності, перипетії з моїм призначенням, на які сподівався чи міг сподіватися, дивовижно мене обійшли. Мені навіть не довелося говорити контр-адміралові про Вероніку і випрошувати дозвіл узяти її з собою. Після нетривалої бесіди і пайкращих мені побажань з його боку штабісти вручили виписку з наказу про призначення мене командиром загону моніторів, що стояв тоді у Вилковому. «Узнаєте всі припади цієї української Венеції». Мені запропонували дістатися на місце служби бронекатером, який ішов туди з якимось дорученням командування, та я відмовився, бо мав забрати з собою Вероніку і порадувати її тим, що наші дороги не розійшлися, що ми все-таки житимемо поруч і ніхто нам не боронитиме вважати одне одного так, як самі того хочемо. Я дістав у штабі дозвіл іще на один вільний день, — доброзичливий начштабу, капітан першого рангу, не відмовив. Подякувавши йому, я одразу подався до скверика, де чекала мене Вероніка. Нічого до ладу вона тоді не второпала і належним чином не поцінувала моє високе призначення. Звідки їй було знати, що Дунайська флотилія організована лише близько року тому, після возз'єднання Бессарабії та Північної Буковини з Радянською Україною, і входить до складу Чорноморського флоту, що я, по суті, так і лишився чорноморським моряком. Для неї це нічого не значило, тоді як для мене чимало важило. На флотилії було 5 моніторів, 22 бронекатери, 7 тральщиків, 6 озброєних глісерів та деякі інші плавзасоби. Командир дивізіону моніторів — надто помітна на флотилії посада, і тому призначення своє я ще мав виправдати взірцевою службою, довести правомірність цього призначення. А Вероніка лише дуже зраділа, що мене також, як і її, направляли до Вилкового і що до цього призначення я ніяких зусиль не докладав. Я не став розраджувати її в цій її переконаності, полишаючи Вероніці можливості для світлих роздумів. Ми з нею востаннє обійшли

ізмаїльські крамниці, де з-поміж державних ще функціонували приватні, тих крамарів, котрі не розгубилися і не втекли від Червоної Армії разом з румунською армією та місцевими боярами. В одній із таких крамниць я купив їй гарні лаковані черевички — чорне з білим — і на додачу м'якеські лайкові рукавички, що, мабуть, призначалися на офіційні прийоми, а не на морозну вулицю. Вероніка була в захопленні від цих моїх, як на її думку, щедротних дарунків і не посоромилася при крамареві чмокнути мене в щоку. Втамували голод у якійсь харчевні, куди не заходили командири, і, здається, вже затримуватися в Ізмаїлі не було ніякої потреби.

Під вечір, скориставшись армійською вантажівкою, яку зупинили на шляху, ми розмістилися в її кузові і вирушили в такий спосіб на Вилкове. Пронизливо посвистував стрічний холодний вітер, вантажівку підкидало на вибоїстій ґрунтовій дорозі, погримувало якимись залізяками, що були складені горою у кутку того ж таки кузова. Як і вчорашнього вечора, нам услід посвічував надщерблений місяць, раз по раз зникаючи в хмарі дорожньої куряви, що схоплювалася іззаду, з-під коліс нашої машини.

...Біліє церква з двома блакитними банями вгорі. І біленькі хатки на палях та човни поприв'язувані до паль. Аркові містки впоперек вулиць, усуділь залитих повноводдям. А ще вишневі садки побіля хат, неначе райські островки на тому мокрому місці. Та шпаківні на жердинах і ящики-голуб'ятні над ними. І кладки із скрипучих дощок попід парканами. Все незвичне, як у самій Венеції, де я ніколи не бував, але вірив, що все так само і є там, що прив'язані до паль просмолені човни цілком схожі з італійськими гондолами і правлять ними керманічі-гондольєри, а не звичайні українські гречкосії та рибалки, нащадки славпозвісних січових козаків. І всі вони не товариші-браття, а якісь синьйори та синьйорити, вміють вибренькувати лише на гітарах чи мандолінах і наспівувати проникливі, на зразок неаполітанських, любовні серенади. Та, на приємний подив, вилківчани майже нічим не різнилися від моїх земляків, зодягали такий же одяг і дотримувалися таких самих звичаїв.

Орися Минівна — господиня квартири, яку ми зняли, виявилася напрочуд чепурна і товариська. Її хатина містилася неподалік рибальських причалів на узвишші, мені було видно її з базової бухти, зручно будь-коли навідуватися до неї з кораблів. Вероніка поселилася в окремій кімнатці, обставленій старовинними дерев'яними меблями

і прикрашеній такими ж давніми рушниками, на яких виспівували солов'ї та бундючно походжали червоші півні. Під ними скрізь було вишито «Дай боже нам і всім добра» та «Доброго ранку!» І шафа, і лава, і ліжко, і стіл та стільці — все було грубе і масивне, але Вероніка покванилася заспокоїти Орісю Минівну, котра бідкалася, що нічого сучаснішого не придбала до хати («Бо таки й ніде придбати щось панське»), сказала жінці, що вона, Вероніка, чудово почуватиметься і серед таких меблів. Господиня з шістнадцятилітньою донькою Ляною поселилася в кімнаті навпроти, через сіни. Про господаря балакуча Оріся Минівна нічого не розповідала, а ми з Веронікою не допитувалися. Залишилися переночувати, щоб на ранок розійтися по службах і взаконитися у Вилковім. Про харчування у господині, здається, й не домовлялися, проте на ранок, тільки ми розплющили очі, не встигнувши обдивитися запово своє помешкання, Оріся Минівна внесла сковороду зі смажениною, нарізаний буханець та глек з молоком. Вона пояснила, де вмиватися, дала рушники. Мені ж нагадала, що пора вже на службу. Через кілька хвилин після її попередження було чути, як у гавані просурмили рапкову зорю корабельні сурмачі. Я змушений був пояснювати Орісі Минівні, що перший день маю можливість трохи запізнитися, допоки ще не на посаді.

Монітори складали основну ударну силу Дунайської флотилії, вважалися річковими бронепосцями, здатними нести баштові гармати солідного калібру. Великі розмірами, вони, проте, мали незначну осадку і вільно маневрували, були здатні звідусюди вести вогонь. Артилерію моніторів на флотилії доповнювала артилерія канонерських човнів, малокаліберні гармати бронекатерів, берегові батареї та гармати деяких десантних засобів. Але могутністю дунайців усе-таки вважався загін моніторів, яким мені належало командувати. Флагманом було визнано монітор «Жемчужный», на якому здебільшого тримав свій прапор командуючий, а я підплав брейд-вмпел на «Ударном», нічим не згіршому від флагманського корабля. Мені сподобався не лише зразково доглянутий корабель, не тільки дисциплінованість особового складу, що не раз відзначалося інспекціями на різних рівнях, а ще й тим, що монітором командував мій ровесник і земляк старший лейтенант Барабаш — дочасно опасистий, неквапливий чоловік, який більше вислуховував думки інших, ніж висловлював свої. Поруч зі мною Вікентій Барабаш видавався поважні-

ший, огрядніший, з передчасним «морським мозолем» — черевцем, яке зажив на моніторі завдяки корабельному кокові, визнаному майстрові куховарства. Все, що готувалося на корабельному камбузі і потім подавалося до столу, як свідчив боцман, обов'язково дегустувалося командиром, який не скупився на похвали своєму кокові. Барабаш завжди ухитрився запросити адмірала за стіл в кают-компанію і пригостити моряцьким обідом, особливо борщем, який готував його незрівнянний кок. Хтось пожартував, що, завдяки кулінарним здібностям кока, і я підняв брейд-вимпел на «Ударном». Що ж до тих борщів чи макаронів по-флотськи і компотів, то їм пічим не поступалися страви на інших кораблях, і цим визнанням трохи засмутив Вікентія Барабаша, — командир монітора зауважив, що боєготовність корабля дехто схильний визначати передусім порядками на камбузі, а тому він буде мені вдячний хоча б за те, що я подбаю не розвінчувати цей приємний для екіпажу розголос на флотилії. Барабаш довірчо висловив мені сумніви про доцільність стоянки кораблів на прицілі румунських берегових батарей, які ховалися у заростях дупайського правобережжя і які добре можна було розгледіти в бінокль, капонірами і дотами з артилерійськими точками румуни нашпигували всю свою прикордонну смугу. До речі, його турбувало і те, що гавань, у якій стояв наш дивізіон, також була доступна ворожому нагляду і з нашого боку, де, як на його думку, також причаїлося чимало королівських покидьків, котрі чекають слухної миті, щоб запустити нам у спину лезо свого підступного ножа. Я запитав Вікентія Архиповича, чи висловлював він ці думки комусь із начальства. Він лише поморщився, піби від гострого зубного болю, і сказав, що контр-адмірал Абрамов та бригадний комісар Кузнецов його вислухали і наказали взагалі не вести подібних розмов, не поширювати паніки, а наголошувати на тому, що нам боятися немає чого, що пакт про ненапад з Німеччиною гарантує країні безпеку і що Румунія, з якою межуємо по Дупаю, ніколи не наважиться з нами загострювати взаємини. «Дунай — не Севастополь, і, мабуть, багато хто з флотських чинів цього не розуміє», — сказав він. Барабашеве вільнодумство навіть трохи мене налякало. Відтоді я тримав командира «Ударного» на достатній відстані, і, на честь Вікентія Архиповича, у моїй присутності він таких тем більше не зачіпав. Я прагнув підтримувати гарні стосунки з усіма командирами кораблів. Безпечністю ніхто із них не страждав, хоча всі передумови до війни начебто вже вимальовувалися.

Весна настала, як для цих країв, пізно, і, поки зовсім не вкрилися річкові береги прозеленню, а дунайські хвилі не взялися сонячними блискітками, ми не підіймали якорів, обмежувалися тренуваннями на бойових постах та командними навчаннями. Спокій у всьому, ніякого гарячкування ні в чому не було. У середині травня надійшов із Севастополя наказ прийняти на кораблі групу моряків з цивільного флоту на перепідготовку і розмістити дублерами командирів та їхніх помічників на моніторах. Ми ще всі по черзі вивчали телеграму віце-адмірала Октябрського, а вахтовий начальник уже доповів командирові дивізіону бронекатерів, що з Ізмаїла вийшов десантний корабель з основним для нас контингентом резервістів. Розмістити їх на кораблях було майже неможливо, і я з політруком дивізіону пішов на берегову базу, щоб віднайти й обладнати для них придатне помешкання. З усього, що нам пропонувалося, зупинилися на цейхгаузі — старому складському приміщенні, що його полишив нам якийсь румунський підрозділ і яке, власне, пустувало і не мало певного призначення. Воно стояло впродовж причалу, вибілене знадвору, підведене розчином сажі, і нагадувало колгоспну конюшню. Вкрите очеретом, з підпірками всередині і загородами, схожими на звичайні ясла, приміщення насправді нагадувало кавалерійську конюшню, а не причальний цейхгауз. Політрук подбав, щоб усе помешкання було дезинфіковане і прибране, розставлені двох'ярусні ліжка, які заправили чистими постелями на ватяних матрацах. До розподілу на кораблі запасники мали харчуватися окремо на беревій базі. Ледве ми встигли приготуватися до прийому цих флотських кадрів, як над спостережним постом вахтового бази злетів вітальний прапорець — десантна баржа заходила у гавань. Зустрічати баржу з поповненням вийшов майже весь особовий склад загону, і ця подія мимоволі стала своєрідним святом на флотилії, — матроси і старшини висипали на верхні палуби, шеренгами стояли впродовж корабельних бортів, вітально розмахуючи безкозирками. Вікентій Барабаш ходив пасуслений, невідступний, розганяв червонофлотців свого і сусідніх моніторів, щоб не скупчувалися, нагадував, що кожен із них має своє місце, свої обов'язки. А ще це втримався і вказав на протилежний берег, звідки постійно стежили за всім, що діялося у нашій гавані. Це його нагадування найбільше впливало, і моряки поступово розсоталися на втіху не лише самого Вікентія Архиповича, а й усіх командирів дивізіону.

Після висадки запасників із баржі я наказав вишикувати їх перед казармою-цейхгаузом і прийняв рапорт супроводу — ніяких за дорогу відставань, ніяких порушень дисципліни. Обійшов стрій. Всі моряки як на підбір, один до одного, у формених картузах із позелілими морськими крабами, які в морях загубили свою позолоту, але свідчили, що їхні власники не засиджувалися на березі, шапували морський фях, своєю службою. Всі були зодягнені досить пристойно, і я був змушений нагадати, що їх усіх переобмундирують у військову форму, що свої шикарні костюми їм доведеться заховати у валізу на певний час, а після лазні зодягнути те, що видадуть їм інтендант. Всі резервники були розподілені військкоматом на групи, мали старших у кожній групі, і ми з політруком зажадали, щоб усі певідкладні питання вирішувалися через старших груп. «Нікому ніяких потурань не буде. Все згідно з військовими статутами і за прикордонними законами». На цих словах я обвів їх пильним поглядом, і мої очі наптовхнулися на гострий погляд Генріха Вукола, що стояв у другій шерензі. Раніше, коли я вперше оглядав стрій, його чомусь не помітив. Я затнувся і забув, що іще мав сказати резервістам. Цоквапився подати команду розпустити стрій. Вукол сам не забарився підійти до мене і в присутності політрука і всіх командирів відрекомендувався. Я сухо привітався з ним, увічливо подав йому руку, запитав, для годиться, чи не має він якихось окремих прохань до командування. Сказав і пошкодував, що цим надав Вуколові можливість затриматися біля мене, вислухати його претензії. Вукол, як завжди, з підкресленою увічливістю поцікавився, де вони мешкатимуть і чи дозволятимуться їм звільнення. Він іще не дістав відповіді на перше запитання, а вже запевнив, що всі резервісти — досвідчені командири і декому із старших віком та досвідом не завадило б дозволити жити по-командирському, на приватних квартирах. В Ізмаїлі їх прийняв командуючий і сказав, що все залежить від місцевих командирів. Генріх Вукол почав було розводитись, що він мене добре знає, і завірив декого із запасників у моїй поступливості та доброті.

— Даремно завірили,— стримався я, щоб не сказати щось дошкульніше.— Ніяких додаткових вказівок ми не маємо. Нікому ніяких потурань. Усе, як належить у військовому флоті.

Вукол пройняв мене наскрізь своїми гострими очима. Смужечка його вусиків над верхньою губою нервово перемикнулася.

— Дозвольте ще особисте...

— Прошу.

— Я мушу написати листа Валеріанові Іполитовичу. Чи не дозволите послати їхній родині привітання і від вас, товаришу капітан-лейтенант?

— Не заперечую. Але подбайте про дотримання військових таємниць. Усвідомили?

— Так точно, товаришу капітан-лейтенант.

— Ще запитання до мене будуть? Претензії? Побажання? — Це вже була дрібна помста. Ніхто не здогадувався і не міг здогадатися, що в моїй особі Генріх Вукол усе ще вбачав свого занеклого суперника, не відаючи того, що дома мене чекає кохана дружина. Однак, що це дрібна помста, якої я не зумів подолати в собі, він збагнув. Вукол стояв перед командирами блідий і ще впертіше дивився мені у вічі. Він не міг потішатися наді мною, як йому заманеться, не лежав на дивані і не покурював дорогі цигарки в той час, як я стояв перед ним. Не він, а я питав точнісінько так, як він дозволяв собі питати мене, розмовляти зі мною, тими ж словами, взятими із його лексику. Все оберталось для Вукола бумерангом.

— Ніяких, — мовив він і усміхнувся тією ж знайомою мені ядучою посмішкою.

— Чудово. Йдіть.

Вукол підкреслено, з гідністю, круто повернувся і пішов до казарми, яку ми приготували їм наспіх. Вікентій Архипович зауважив, що цей Вукол йому не до вподоби, фронт, який привчивий себе нав'язувати навіть там, де ним одверто нехтують. Барабаш не знав моїх стосунків з Генріхом Вуколом, але безпомилково визначив, що від таких, як Вукол, можна чекати чого завгодно. «Не приведи господи стрітися з цим типом у скрутній ситуації», — зробив свої висновки про Вукола передбачливий Вікентій Архипович, і з ним не можна було не погодитися. Я сказав Вікентієві Архиповичу, що немає ніякої потреби роздумувати над цим, є щось важливіше для роздумів, ніж Генріх Вукол, і закликав Вікентія Архиповича до стриманості, надто з резервістами, які не призначені до військових порядків. «Людська гідність потребує до себе і відповідного ставлення. Забувати про це, Архиповичу, аж ніяк не слід». Я запропонував Барабашеві взяти на себе розподіл запасників по кораблях. Заповнятий Барабаш подбав, — було це вже через пару тижнів, — щоб неприсмний для мене і для нього також Генріх Вукол не потрапив ні на «Ударный», ні на «Жемчужный», ні на «Железняков». Вікентій Архипович

визначив Вуколові монітор «Мартынов» — корабель, якого не дуже шанувало командування і який досі нічим прикметним не відзначався. Очманілий від амбітності, Вукол намагався вберегти і в цьому свою гідність, він негайно явився на «Ударный» і через вахтового попросився до мене на прийом. Ми з Вікентієм Барабашем саме обмірковували подальший план перепідготовки резервістів, хоча подібний план нам було надіслано із штабу, щоправда, досить загальний, конкретизувати який мали на місці командири, виходячи із своїх умов. «Товаришу капітан-лейтенант, до вас на прийом проситься лейтенант запасу Вукол, — доповів вахтовий. — Як бути? Що відповісти?» Можна було послатися на те, що дні і години прийому визначені розпорядком і що Вуколові, як старшому групи, передусім годилося б вивчити цей розпорядок і тільки тоді прориватися до командира дивізіону. Через вахтового лейтенанту запасу Вукола можна було б нагадати військовий порядок: до будь-кого із старших командирів чи начальників можна звертатися лише через командира «Мартынова». Переглянувшись із Барабашем, я наказав вахтовому пропустити до мене Вукола. Мій колишній старпом уже був переобмундирований у свіжий бавовняний кітель, чорні сукольні штани, випрасувані «в стрілку». На командирському кашкеті сяяв позолотою новий краб. І всі гудзики виблискували на кітелі, дбайливо вичищені асідолом чи крейдою. Похвально, якщо зважити на те, що Вукол ніколи цього сам не робив, а користувався послугами вістових. Він був зразково виголений, папахчений, являв взірць моряцького вишколу. Смужечку вузеньких вусиків Генріх Вукол, як мені здалося, трішки підфарбував тушшю, але це могло здатися, бо не лише вусики, а й його колючі очі також здавалися темнішими, ніж раніше.

— Слухаю вас, Генріху Рудольфовичу. Щось нагальне?

— Так точно. Я отримав листа від родини Додів. Вони всі дуже порадувані вашим флотським зростом і висловлюють своє шанування.

— Дякую. Відповідатимете, то напишіть і від мене щире вітання. Особисто від мене, а також від моєї дружини.

— Про те, що ви одружилися, я вже повідомив. Повідомив і про те, що щаслива флотська доля звела нас разом, на одному кораблі... Виходить, що я написав неправду. Старший лейтенант Барабаш, — кивнув у бік Вікентія Архиповича, — спровадив мене на монітор «Мартынов».

— Чим же «Мартынов» не припав вам до душі?

— Тим, що не разом із вами.

Я змушений був спокійно і довго пояснювати, що його, Вукола, розподілено на корабель, який нічим не поступається перед іншими, що на «Мартинове» такий же гарний екіпаж, як і на інших моніторах, досвідчений командир, у якого багато чому хорошому можна навчитися. Щодо мене, то я — куратор-командир і, звичайно, подбаю пригідно поцікавитися, як усе-таки посувається перепідготовка резервістів і його зокрема. Мої аргументи були настільки переконливі, що Вукол не наважився заперечити і пішов від мене невдоволений за свій невдатний візит. Вікентій Архипович був уповні задоволений моєю відповіддю Вуколові і зазначив, як тільки за тим зачинилися двері каюти, що він не зумів би так стримано і довго розмовляти з таким типом, і вже потерпав, що я можу відмінити його розпорядження і наказу перевести свого друга Вукола на «Ударный», хоча відомо: фальшивих друзів небезпечніше мати, ніж одвертих ворогів. Я сказав Барабашу, що Генріх Вукол ніякий не друг, але мені не слід перекладати особисту неприязнь на службові стосунки, чого не робив ніколи і не робитиму. Барабаш назвав мене невинним ідеалістом, а мені чомусь думалося про реакцію Додів, особливо після того, як вони дізналися з Вуколового листа про моє одруження. Власне, чому це мене хвилює реакція Додів? Валеріана Іполитовича? Анелії Арсентіївни? Стелли?.. І чи кохав я Стеллу? Хлоп'яче захоплення, і тільки. Ніяка Стелла не виграла б поруч з моєю Веронікою, котра була для мене чарівною в усьому, за що не бралася б. І чим далі віддалявся той незабутній день нашого знайомства, подорож з Одеси до Ізмаїла пароплавом і з Ізмаїла до Вилкового на армійській ваптажівці, тим більше переконувався: моє захоплення Веронікою не було випадкове і тимчасове, це — кохання і не що інше. Я вірив Вероніці, що вона втекла від першого чоловіка через його незмірні ревності, але незаперечно і те, що це їй подобалося. Вона вміла, знала, коли і як викликати ревності, і блаженствувала, якщо це їй удавалося. Все рідше і рідше я мав можливість побувати дома і щоразу, коли ця можливість випадала, квапився на квартиру з певним хвилюванням. І перував, і лютівся щоразу, коли заставав у Вероніки якогось колегу-вчителя. Попервах засиджувався фізик, який з моєю появою супив розгонисті брови і з діловитою міною допитувався у Вероніки, якого саме року вона поступила до університету, хто викладав і чи ще живий їхній славнозвісний професор Варавва, котрого не можна було не шанувати за енциклопедичність знань і вміння

дохідливо читати лекції. Фізик згадував професора, непаче він був для нього або Вероніки близькою людиною, яку ніколи не варто забувати. Мені не подобався цей фізик, випещений, самовпевнений молодик, який усі свої розмови зводив до університетських споминів, мовби цим підкреслював при мені мою неосвіченість і нікчемність у їхньому з Веронікою товаристві. Він чимось нагадував Генріха Вукола, хоча перед Вуколом поступився б і статурою, і тим, як ходив Вукол перед жіпками: пружно і велично, як умів схилитися перед ними в поклоні, чекаючи їхніх рук для поцілунків. Вероніка також дозволяла фізикові цілувати правицю, коли той прощався, а відтак виходила за ним услід до порога. Вона дивувалася, чому цей увічливий чоловік мені не припав до серця і чому я при ньому стаю непривітний навіть до неї. Як кожен, хто любить, я хотів їй завжди подобатися, мене переслідував ганебний страх, що Вероніка колись віддасть перевагу фізику і поличить наш ковчег без ніяких пояснень і попереджень. І я мусив змиритися з фізиковими відвідинами. Намітилися в загальних рисах дружні стосунки, і Вероніка визнала мою здатність бути не тільки розумним, але й гнучким чоловіком, здатним до поблажливості, ба й до маленьких компромісів. І Вероніка пачебто запово до мене запалсила нестримним коханням. Проте, повернувшись із навчачь, однієї неділі я застав у неї іншого прихильника — вчителя-фізика заступив учитель історії, якого висунули інспектором районного відділу народної освіти. Я подивувався цьому і запитав Вероніку, чим викликана ця зміна. Вона серйозно відповіла, що правда на моему боці, що фізик не тільки пудний-пренудний чоловік, а ще неабиякий нахаба: він увірував, ніби вона, Вероніка, жіпка легкої поведінки, і наважився залищитися. Мені хотілося їй сказати, що молодик-інспектор також не від того, але я промовчав і ввечері нагадав, що вже час нам з нею оформити стосунки офіційно. Вона не заперечувала, пролила сльози і, як перше, сказала, що зараз це неможливо, бо відразу з'явиться у Вилковому чоловік і зчинить скандал. Все це так, але що буде, коли дізнаються командування і політвідділ, що я живу із чужою дружиною? Як переконувати їх, чим? Посилатися на роман Чернишевського? На самосвідомість, на сумління? Врешті — на любов? Кохання визнається і ніким не заперчується, але не завжди люди стають на боці закоханих, не завжди співчують і боронять їх од різної скверни. Вероніка мала рацію: не треба нам розголошу у цьому ділі. Я змирився і потроху звик до того, що не міг мати па неї

ніяких законних прав, почав миритися з тим, що до нас приходжали різні її освітянські колеги, яких Вероніка з часом відваджувала по черзі з невідомих мені причин, про які я не питав, але здогадувався. Всі спершу заслуговували на її і мою увагу, а ближче знайомство з ними перекопувало, що Вероніка помилялася в них, що здебільшого це звичайні джигуни-зальотники, які приховують справжні наміри машкарою доброзичливості. Я знав, що Орисі Мипівні неприємні знайомі Вероніки, її верне від них, і наважився сказати про це Вероніці. Якщо хочемо і надалі квартирувати саме в цієї господині, то слід зважати і на її сприйняття людей, які нас оточують. Вероніка відразу погодилася зі мною і відтоді заказала дорогу до хати всім залищальникам. Який же був мій подив, коли однієї неділі я спромігся раніше піти зі служби і ще знадвору помітив за столом у нас чергового візитера. Мимоволі подумав, що можна було тільки співчувати її першому чоловікові! Тут не лише заревнуєш, а пенароком збожеволієш.

Накрапав літній дощик, до червиків палипли мокрі грудки чорнозему, і я, чистячи їх об істик, що стояв біля порога, невесело думав про те, як повестися з цим новим жіпчиним кавалером. Я вирішив дати Вероніці бій. Як завжди, причепурена, напахчена гарними духами, із старанно заплетеними і викладеними короною кісьми, Вероніка стріла мене в сінях чарівною усмішкою.

— Як добре, Сеню!.. У нас гість.

— А невже це добре?

— А як іще? Поглянь.

Вукол, Генріх Вукол. Він поволі підвівся з-за столу, за яким попивав духмяний чай, і недбало торкнувся пальцями руки свого чола,— цей жест, видно, мав означати вітання.

— Ну, здрастуйте, Генріху Рудольфовичу. Де дістали мою домашню адресу?

— Адреси всіх великих людей досить відомі, товаришу капітан-лейтенант. Не знаю, чи ви ще шануєте своїх колишніх навчителів, але я наважився день нашого судна, день підйому державного прапора на ньому, відзначити саме з вами разом. Я не наважився відкоркувати без вас пляшку чудового вина і випити з вашою незрівнянною дружиною перший моряцький келишок за те, щоб під кілем вітрильника «Лейтенант Шмідт» завжди і повсюди було не менше як сім футів, а його капітан, наш дорогий Валеріан Іполитович, ніколи не скаржився на хвороби. Сподіваюся, що не заслужив гніву з вашого боку...

І вельмишановної Вероніки Василівни також. Я до вас з найщирішими памірами, повірте.

Вукол казав усе це з таким невдаваним, трохи сумовитим, щиросердним, гідним подиву виглядом, що не сприйняти все, ним сказане, було неможливо, і я сприйняв так само, як сприйняла Вероніка. Її зворушило і те, що Генріх Вукол спромігся принести нам обом вишукані дарунки: мені — макет кліпера «Лейтенант Шмідт», Вероніці — брошку, зеленавого павучка із золотими очима. Макет кліпера, як він пояснив, виготовили самі матроси корабля, котрі не могли вже мене знати, але традиційно шанують кожного моряка, який колись мав чи має моряцький вишкіл під вітрилами цього чудового судна. Що ж до брошки, то, на жаль, вона була одеського виробу, де все, в Одесі, вміють виробляти, пітрохи не дбаючи про якість, про одеську марку, яка мусила б бути неодмінно зразковою. Проте брошка дуже сподобалася Вероніці, і вона приколола її на груди при гостеві. Невдовзі зібрала скромний стіл, за який з моїх наполягань запросила й Орісю Мінівну, котра покуштувала лише солодкий напій, бо вже, мовляв, пообідала з Ляною. Вероніка готувала смачно, і ми з Вуколом вихваляли її страви, що дуже їй імпонувало. Генріх Вукол справив на неї гарне враження. Надто тоді, коли, приправляючи домішками пристойного гумору, розповів про мої з ним сутички на службі і в любовній епopeї за Стеллу Доду, котру, по суті, я вже виграв. Стелла чекала мого листа з вирішальною пропозицією їй погодитися на шлюб, але я зненацька передумав й обрав собі у дружини чарівницю Вероніку Василівну. Я не сприйняв цього Вуколового закиду і зауважив, що піколи і ні в чому не керувався кон'юнктурними міркуваннями, особливо в особистих справах. Вукол мені підтакнув, але не забарився поспитати, як йому відповісти Додам про моє одруження, неначе хтось чекав від цього докладних пояснень. Я стримано сказав Вуколові, а заодно і Вероніці, що мицуне полишимо минулому. Після цих Вуколових згадок Вероніка посмутніла, неначебто вона перейшла дорогу якійсь закоханий цютливій дівчині і стала на заваді чийомусь щастю, — у неї виступили сльози, і мені довелося втішати її, доводити, що гість не думав, не гадав щось казати лихе, а що так вийшло, то вже це його клопіт, як виправдатися перед власним сумлінням. Моя заувага зовні пітрохи на нього не вплинула, він сидів задоволений собою, такий, якого я побачив уперше: чорпавий красень зі смужечкою вусиків над верхньою губою, в елегантному темпо-синьому

кітелі, напрасованих шевйотових кльошах, у лакованих черевиках, що ніби самі виставлялися пам напоказ. Він знав, що для жінок його особа завше приваблива і значима, і нічим не клопотався. Пускаючи вгору дим коштовної цигарки, Вукол перепитав, що ж йому все-таки відповісти Додам. Я вже не стримався і сердито мовив: нехай утішаються Генріхом Вуколом!.. Ця моя відповідь, здається, протверезила, він незагаймо зазбирався. Вероніка почала вмовляти, щоб затримався ще на годинку або хоча б на півгодини, Вукол не квапився, видно, сподіваючись діждатися таких самих припросин і з мого боку. Я не припрошував, і він усе-таки пішов. Вероніка закинула мені, чому я не провів гостя до воріт, не був люб'язний, прощаючись, не подав руки. «Подавати руку негіднику — самому песамохить ставати негідником». Оріся Минівна, котра досі мовчала і лише пильно оглядала нас усіх, підтвердила мою думку. Вона мовила це з осторогою, боялася чимось образити нас із Веронікою, перепрошуючи за кожним словом, немовби вже сказала щось образливе. «Хто його знає, що мав на умі, пробачте, ваш друг чи просто знайомий, не знаю, не скажу... Але, перепрошую, Семене Дмитровичу, де вони беруться у вас і в Вероніки Василівни такі прудкі? Прудкі і несусвітешні, просто — тьху! І начебто ж грамотні, і зодягнені по-панському, а послухати немає чого. Тільки й того, що вмє козиритися. За свій педовгий вік усіяких бачила — і папів, і підпапків, і простолюдинів...» Вероніка почала їй заперечувати, доводити, що Генріх Вукол справив на неї гарне враження, що він пристойний чоловік і декому варто у нього повчитися культурі, ввічливості. Цей її закид я сирійняв на свою адресу й образився. Я сказав, що, видно, для мене і для неї буде краще не знатися. Вона промовчала — не заплакала і ніяк не виявила бажання затримати мене у якийсь спосіб. І я пішов на корабель, ще не маючи ніякої уяви, де мені доведеться поселитися. «Моє кохання не витримало випробувань на міцність з перших же ускладнень. Не все, що постає перед нами в чарівному німбі, здатне витримувати життєйські випробування».

Чергував по дивізіону Барабаш і дещо був подивований моєю появою. Як і палезить, він доповів, що на кораблях усе гаразд, ніяких подій. Він вважав, що я з'явився знепацька з одним наміром — перевірити чергову вахту. «А взагалі, що там видно, Вікентію Архиповичу?» — «На румунському березі помічено активність військових частин у прикордонній смузі». — «У чому це виявилось?» — «У тому, товаришу капітан-лейтенант, що із заходом сонця

помічаються колони вантажних машин, які доставляють гарнізонам капонірів додатковий босзапас. Це добре видно у бінокль з рубки монітора». — «Чому з рубки?» — «Там призахідне сонце не висвітлює скельця і не так помітно румунам, що ми стежимо за ними». Ми з ним обійшли всі пости, оглянули все до найостанньої шпарини і пішли до його кают-компанії пити вечірній чай. Я нікуди не поспішав. Вікентій Архипович витлумачив мою непоспінливість як бажання стріти червонофлотців із звільнення. «За рядовий і старшинський склад ручаюся, Семене Дмитровичу, нічого зайвого не буде. А за резервістів потерпаю. Народ непевний, дуже запоситься. Як-пе-як теж командири в потенції. Гонорові...»

Барабаш любив гарячий міцний чай, настояний його коком на камбузній плиті в чайничку, якого Вікентій Архипович приніс на монітор з есмінця «Безупречний», де він раніше служив штурманом. До міцного чаю при звичаївся завдяки командирові есмінця, котрий шанував традиції на ескадрі, де вечірне чаювання в кают-компаніях було доведене майже до якогось священнодійства. Вікентій Архипович попивав чайок лише із блюдця, вприкуску, не визнаючи ніякого іншого цукру, крім рафінаду, на який давав кокові власні гроші.

— Як ваша господиня, піяких повин не приносить з базару? — відкинувшись на спинку дивана і витираючи хусточкою повняве спітніле лице, запитав мене Барабаш. Я відповів, що піяких.

— Дивно... Помічено, Семене Дмитровичу, що всі базарні новини ґрунтуються на фактах. Моя господарка пропозилива козачка й упевнена, що вже цього літа румуни повернуться з-за Дунаю. Й ізнову їх, українських поселенців, гнобитимуть ще виснажливіше й ненаситніше. Сказала, що втікатиме разом із нами. До Сибіру...

— Оп як! А ти її, Вікентію Архиповичу, не питає, хто саме їх пустить сюди, на лівий берег?

— Звісно хто. Всі думають, що ми з вами.

— Дунайський рубіж — це не одна флотилія та прикордонні застави. За нашою спиною — Червона Армія, Союз. Це їй ви не розтлумачили?

— Вона певна, що з румунами прийдуть німці.

— Версія темряви, — визначив я. — Неймовірно до неімовірності. Гітлер вручив Молотову залізний хрест... А пакт з Німеччиною? Як бути з пактом?.. Ні, любий Вікентію Архиповичу, цій базарній провокації ви мусили б дати належну оцінку і роз'яснити.

Барабаш завірив мене, що він усьому дає належні оцінки, але його місцеві не розуміють чи не хочуть розуміти. Він дійшов висновку, що цей край усе-таки нам чужий, що тутешні люди, визволені з-під боярського ярма, полишаються рабами, уярмлені неспівомістю і не здатні подолати нею опір колишніх уявлень про людську рівність, про нас і про нашу нездоланність. І не нам уже дбати про це, — подбас за всіх час, якому природою дано право змінювати покоління.

— А пильність, до якої негласно закликають нас придунайці, товаришу капітан-лейтенант, не слід відхиляти. Вам варто вдосвіта, до схід сонця, поглянути на протилежний берег у бінокль, — сказав наостанок Барабаш, проводжаючи мене до своєї каюти, яку люб'язно надав мені для відпочинку. Сказавши на прощання «на добраніч», Вікентій Архипович залишив мене в своїй каюті, пішов далі виконувати службові обов'язки, а я почав улягатися на спочинок з гірким осадком на серці, з причаєним гнівом на себе і Вероніку, особливо на Геспіха Вукола, котрий з'явився у нас без п'яного запрошення і через якого сталася між нами сварка. Я лежав на канапі і дивився на місяць через ілюмінатор і несподівано виявив для себе, що цей придунайський місяць дуже мало схожий із нашим у Русановому місяцем, — той був світло-ясний, завжди у золотавій короні, тоді ж як цей видавався якимсь зеленуватим і затемненим, на ньому, наче на давній румунській монеті, було важко розібрати, що зображено — королівська корона і кукурудзяний качап чи якісь певідомі знаки... Я розглядав місячне коло, а думав про Вероніку, якій не вистачило глузду затримати мене і не допустити розладу між нами. Засинав із цим докором Вероніці, яка все ще неначебно стояла переді мною такою, як пізнав її, але вже ніби йшла полем у високих травах, і литки її ніг вилискували на осонні краплями роси. Краплі не скочувалися по ногах, а тремтливо блищали, і від цих блискіток мені сліпило зір. Босою Вероніку я бачив лише дома і був подивований тим, що вона паважилася йти степом босоніж, до того ж у весільній сукні, що просвічувалася наскрізь. Вероніка ступала по землі сміливо, і перед нею хилилася-розступалася біла ковила, плетиво з пирію, горошку, суріпки та конюшини. Я гукнув Вероніку, але вона або не почула, або вдала, що не чула мого поклику. Віддалялася від мене кудись у бік синявої далечини далекого лісу і вже ховалася у тій синяві, і ми вже загубимо одне одного назавжди, не зуміємо зустрітися. Усвідомивши це, я кидаюся

її наздоганяти. Мої черевики топчуть осот, будяки, поли кітеля зачіпаються за якісь колючі стебла, та я ні на що не зважаю і все біжу і задихаюся від нестримного бігу. Здається, ще трохи, ще мить — і моє серце вибухне в грудях. Я наздоганяю Вероніку. Зачувши позаду себе мій біг, вона спиняється, пеквапно озирається. І тоді я торопію: на мене суворо і пильно дивиться не Вероніка, а Стелла Дода. Стелла... Її очі сповнені зневажливо-лукавого блиску, і повняві уста також повні тієї зневаги. І ніякої колишньої гривки, що грайливо спадала на чоло, ніякої колишньої задержуватості. Витончено граційна у весільній сукні, вона нагадує собою журавку, яку зненацька сполохав серед буйнотрав'я і якій несила злетіти у небо. «Що тобі? — врешті запитуй. — Сприйняв за свою Вероніку, так? Не відмовляйся, знаю, що так», — і крутнулася, рушила далі своєю, лише її одній відомою дорогою. «Стелло, зажди». Дівчина знову спиняється, знову свердлить зневагою. «Що іще? Хочеш сказати про невдатність долі? То ж знай, що моя не краща від твоєї, а може, ще невдатніша». І Стелла пішла від мене, прискорюючи крок, а відтак і побігла над ковилою, як птаха, котрій треба злетіти. І вона злетіла, розгорнувши, мовби крила, ніжні руки. Весільне плаття маяло, піби зіткане з білих нир'їн, що легко тапуть у небесному мареві. Я стояв, мовби прикутий до нагрітої землі, і, скільки не поривався злетіти за нею вслід, не злетів. Стелла востаннє промайнула над лісовою синією, зникла за обрієм. І все ніби розтануло за нею, за її білим летом, а натомість звелася голуба гладінь моря, яким пропливав до далекого горизонту кліпер капітана Доди. За кліпером пінився слід і юрмилися, вимахували крилами морські чайки, з-поміж яких майнула рукою-крилом і Стелла, яку було вже годі й розпізнати у чайному вихорі. Біла туманна запона переді мною заступила видиво, я збагнув, що сон відійшов, що я прокинувся, та все лежав так само незрушно горілиць, дрімотно дослухаючись до ранкових шерехів за стінками каюти. З-поміж приглушених голосів вахтової служби я вловив голос Вікентія Архиповича, — Барабаш ішов коридором сюди, до мене. Якусь мить постояв біля дверей, а тоді рішуче смикнув двері на себе й увійшов.

— Товаришу капітан-лейтенант, даруйте... — І торкнувся мого плеча.

— Нічого, пічого, — поквапився його заспокоїти, підхопився і сів на постелі. — Котра година?

— П'ята.

— Щось пагальне?.. Чи хочете, щоб поглянув у бінокль на румунів з вашої рубки?

— Перебіжчик з того берега. Сидить у кают-компанії під наглядом вахтового старшини.

Прохолодна ніч змусила Вікентія Архиповича одягнути китель і наглухо застебнутися на всі гудзики. Підперезаний широким ременем, з якого звисала кобура з револьвером, синьо-біла пов'язка чергового по дивізіону вище ліктя на лівій руці — все це робило Барабаша дуже войовничим, справляло неабияке враження. Він видавався ще огряднішим, мав вигляд борця, якому під силу борюкатися навіть з Піддубним, — такому ніпочому вселяки морські стихії. Його повняве червоне обличчя влискувало від кремів після гоління, а в очах не було й сліду втоми.

— Перебіжчик? Хто він? Ізнову якийсь карний злочинець?

Неподалік на румунському березі, за очеретяними островами, був королівський виправний табір, де ув'язнених використовували на косінні очеретів та на земляних роботах у спорудженні військових укріплень. Звідти, з табору, в'язні не раз перепливали Дунай, і ми були змушені переправляти їх назад до румунських прикордонників. Моряки-дунайці самі бачили, як жандармерія розправляється з утікачами, — їх били канчуками просто на березі, били мало не до смерті, коли виводили з прикордонного катера і віддавали жандармам. Зойки і нестямні вигуки приречених голосно лунали понад дунайськими хвилями. Засуджені добре знали про те, що ми обов'язково передамо королівській поліції втікачів, що потім їх чекає жорстока розправа жандармів, а все ж наважувалися тікати. Як доповів Барабаш, цей утікач не був ніякий злочинець, а звичайний рибалка і родом звідси, з Вилкового. Його вивезли до Румунії минулого літа вилківські гендлярі, залякавши більшовицькими тортурами, і він повірив гендлярським оповідкам. Він має на цім боці дружину і дочку. Годен за всяку ціну спокутувати свою вину перед нами. Його перехід не полишився непомічений — човен вилковського рибалки румунські прикордонники обстріляли. Й обстрілювали вже тоді, коли рибалка вигрібав веслами до нашої гавані, а припинили стрільбу після наших попереджень ракетами.

— Чи не думаєте, Вікентію Архиповичу, що це запланований перебіжчик? Що його послано на розвідку?

Барабаш так само подумав спершу, але рибалка запевнив тим, що він українець, має тут батьківську хату і найголовніше — родину. Про перебіжчика він, Барабаш, як

черговий по дивізіону, негайно повідомив відповідні органи і з хвилини на хвилину чекає слідчого особливого відділу. Я зодягнувся нашвидкуруч, сполоснув лице, витерся чистим рушничком. «Все, командире, я готовий, веди!» Вікентій Архипович пішов попереду на верхню палубу. З коридорної напівтемряви ми вийшли на ранкове світло, що розливалось понад рікою. Густиї туман осідав на кораблі великими сизими росами. Вахтові стояли ще по-півночному, у бушлатах, на яких також сизіли росинки, і відігривалися од півного холоду на сонці, що зводилося на сході. Барабаш звернув до кают-компанії, відчинив переді мною двері. Коло столу сидів невисокий чоловік у лихенькому сіряку, м'яв в руках бриля. Вгледівши нас із Барабашем, він ураз підхопився і покірно схилив перед нами кучмату гезову. Я подав йому знак сидіти, затим запитав, чи він обізнаний з прикордонними порядками, чи знає, що ми негайно відправимо його назад на лівий берег. Він усе знав, і по його сухих щоках котилися сльози. Те, що він плакав, і те, що благав привести дружину й доньку до нього на побачення перед відправкою, змушувало мене бути до нього прихильнішим, ставитися поблажливніше. «Панові офіцеру нічого не важить поспитати у когось із сусідів Тимоша Ливаря, і кожен вкаже на нього, на його дружину Орисю, на дочку Ляну». І живе він неподалік гавані, на згірку. Я був ошелешений його зізнаннями і наказав Барабашеві негайно послати когось із червонофлотців до мене на квартиру за Орисею Мипівною і Ляною, завчасно не розголошуючи їм причини нашої зацікавленості їхньою родиною. Вікентій Архипович послав свого вістового. Можливо, з усього доброго, що я міг зробити для своєї милостивої господині, якраз було це. Вона посявилася з Ляною за якусь мить до появи слідчого особового відділу, який одразу зажадав передати Тимофія Ливаря до їхньої організації й обурився з того, що я необачно запросив до перебіжчика якусь жінку з дівчиною. Він заповзвся перебіжчика ізолювати і розпорядився помістити його в якірному яцику, завбачливо виставивши охорону. Слідчий бігав по монітору і розпоряджався так, ніби нас із Барабашем не існувало. Він помітно притих, однак мені довелося провести Орисю Мипівну з Ляною до прохідної. «Вероніка не спала ніч, виходила надвір і дослухалася, чи не повернеться,— сповістила Орися Мипівна.— Не можна бути таким жорстоким. Мій Тимофій онде не послухався мене, а тепер маєш... Чим воно для нас скінчиться, один бог відає». І схлипнула, не стримавшись. І подибала під руку з доч-

кою, раз по раз витираючи мокрі очі кінчиком білої косинки.

А до нашого берега вже мчав румунський катер з білим прапорцем. Сліпивши гвинтами воду, підійшов до вільного причалу, і з катера скочив на пірс офіцер з перекладачем. Відрекомендувався. Офіцер вибачливо повідомив, що його начальство розгніване на прикордонників, які недогледіли селянина, котрий у тумані помилково причалив до нашого берега. Як представник румунської прикордонної служби, він вибачається за цей інцидент і просить передати йому заблудлого селянина. Якщо ми згодні, королівський уряд буде вельми вдячний радянським морякам, до яких вони всі мають найкращі дружні почуття і не хотіли б засмучуватися з такого випадку. Його вразила моя відповідь: на жаль, нічого вже від мене не залежить. Хто перебіжчик — рибалка чи селянин, звідки він і чий, все це виясниться згодом, коли дасть докладні пояснення і попросить передати його королівській прикордонній службі. Зустрітися з паном офіцером перебіжчик також, на превеликий жаль, не має змоги, — його відправлено у вищі штаби, якщо чи не в самій Ізмаїл. Ми люб'язно розкланялися з румунами, простежили, як румунський катер полишив наші води, а відтак наказали з Барабашем негайно відправити перебіжчика разом із слідчим до штабу флотилії. Ливаря перевдягнули у матроську робу, накинули матроський бушлат і звели з монітора з усіма пересторогами, на які напустилися, щоб його ніхто не примітив на румунських спостережувальних постах, — Тимофій Ливар записягався повідомити нашому вищому командуванню щось дуже пагальне і для нас важливе. Цей нелукавий рибалка заборжився, що він згоден постати на очі самому Сталіну і тільки йому довірити важливу таємницю. «Наївний, — мовив Барабаш, — чого доброго, і голову загубить». З того ранку більше у Вилковому не довелося зустріти чоловіка Орисі Мипівни, а румунська прикордонна служба ще двічі навідувалася до нас у гості за своїм перебіжчиком. Чи з його повідомлення командуванню, чи то був випадковий збіг обставин, але під вечір оголосили флотилії бойову готовність. Начальник штабу флотилії розпорядився негайно відправити резервістів назад у Ізмаїл. Відразу за ними прийшла десантна баржа. Я потай щиро порадив цьому розпорядженню: як-не-як у мене скінчилися всілякі стосунки з Генріхом Вуколом, котрому, видно, не дуже хотілося полишати дивізіон, Вилкове, спілкування зі мною і Веронікою. Допоки запасники стояли строєм коло казарми.

і слухали наказ із вищого штабу, Генріх Рудольфович стояв похмурий, втупившись у землю. Він був ображений на всіх, хто командував, хто вигадав суцільний неспокій у військовій службі. Тож навіть було засилати сюди їх, запасників, щоб так скоро перекидати кудись до іншої частини, можливо, ще менше влаштованої, кудись на голу, піскувату Тендру чи острів Зміїний, де, крім моря, самотнього будиночка із спостережувальною вишкою, піщаних синучих дюнів з безліччю різних отруйних гадів та колючого перекотиполя, нічого немає, де жіночі голоси тобі лише вчуваються... Та якби не гнітючий пастрій, Вукол подумав би над тим, що всі призабуті чорноморські кутки з їхніми навучими нетрями йому не загрожували, що, крім Ізмаїла, його могли очікувати ще Одеса, Миколаїв, Очаків, Севастополь, а то й Херсон. Або Акерман, де осінь завжди багата виноградом, фруктами і свіжою рибою. Я сказав про це Генріху Вуколу, коли після шиккування він підійшов до мене попрощатися. Ми міцно потисли один одному правіці, поглянули у вічі. «Коли щось не так було, Семене Дмитровичу, не осудіть. Світ не такий широкий, щоб не зустрітися. Гора з горою не сходиться...» — «Щасливо, Генріху Рудольфовичу. Може, й поталанило нам з вами стрітись». Він раптово розчулився і ледве стримався, щоб не обійняти мене прилюдно, чим зачепив і мою вразливу душу.

З відплиттям резервістів дивізіон полишився у тій-таки боєготовності, командний склад перейшов на казармені умови, біля прохідної повсякчас збиралися дружини командирів з сумками й сіточками, в яких приносили чоловікам скромну поживу, пеначе їхні кохані чоловіки могли охлянути на корабельному пайку. Вахтові скаржилися на жіночі облоги прохідної, на те, що постійно вмовляють чергові служби когось викликати, а когось і розшукувати. На кораблях раз по раз лунали нагадування тому чи іншому командирові поквартитися до прохідної на побачення з дружиною, котра знемагає вже там із досвітку або й просто з нетерплячки скоріше побачити чоловіка. Я не встигав давати дозвіл офіцерам відлучитися на побачення з дружинами, особливо Вікентієві Барабашу, дружина якого частенько бігала до свого чоловіка. Можна було вважати делікатністю з боку Вероніки те, що вона досі ще не з'являлася побіля прохідної, не давала ніякого приводу до небажаних для мене розмов серед підлеглих, як би не боліло мені її мовчання, її байдужість. Я втішав себе тим, що у школах закінчувався навчальний рік і Вероніка Васи-

лівпа була вкрай завантажена шкільними справами, приймала й асистувала іспити. Я ходив на кораблях з піднятою головою, широко розправивши плечі і випнувши груди, де приховано від усіх клетотів нестерпний біль. Одного дня, коли вахтовий оголосив, що мене чекає дружина, я навіть здивувався. Ні, я не побіг з усіх ніг до прохідної, як це робив Барабаш, не стрепенувся і лише комось з присутніх недбало кинув, що не затримаюсь. Вікентій Архипович закинув, що на побачення з дружиною не завадило б поголитися й одягнути свіжий кітель. Я подякував йому за підказку, спустився в каюту і заходився чепуритися. Як не прагнув робити все повільно, ґрунтовно, як належить, але у мене чомусь тремтіли руки, і я, двічі порізавшись, погано виголився. Не знайшов і чистого підкомірця, розлютився на самого себе і пішов до прохідної в тому, в чому був. Іще здалеку вгледів Вероніку з-поміж інших жінок, котрі юрмилися біля неї і про щось її випитували.

— Вас чекають, товаришу капітан-лейтенант,— доповів черговий контрольно-пропускного пункту, стрівши мене перед прохідною.— Все гаразд, п'яких подій.

— Дякую,— козирнув я черговому і пішов до жіночої юрби, напускаючи на себе суворість. Вероніка виступила наперед, кинулася в обійми, обціловуючи все моє обличчя, припала до моїх грудей, з яких, здавалося, ще мить — і вирветься очманіле серце. Я стояв, мовби істукан, безсилий і збентежений, не втішав її, хоча мені й хотілося її втішати. Врешті вона заспокоїлася, і ми відійшли вбік, присіли під в'язами на камінчиках. Низько шугали меткі ластівки, пахло бузиною і курявою. Вероніка була легко зодягнена — в квітчастому сарафанчику і стоптаних черевичках на невисоких каблуках. Вона була невпізнанна й заворушливо чарівна своєю простотою, що впадала в око і своїм одягом, і манерою розмовляти, і тим, що не посоромилася при сторонніх — вахтовій службі й інших жінках — обіймати мене, виспути на моїй шиї. Я був готовий засперечатися на що завгодно, що вона зналася на чарах, уміла ненароком бути такою, якою тобі хотілося бачити її цієї хвилини,— поставала то римською богинею, то звичайною аристократкою, яка цінує себе попад усе, то панночкою-селянкою, як цього разу, для якої ти залишаєшся і повелителем її, і підлеглим водночас. Я думав про все це з дивним душевним сум'яттям, з певідворотною думкою надалі завжди і всюди коритися лише її бажанням, звільнити її і самому звільнитися від будь-яких суперечок та ревнощів, що отруюють довіру і любов. Я спостерігав за

її витопченими руками, що розв'язували сіточку, в якій вона принесла мені смачну здобу від Орисі Минівни та ранню черешню, якої в цю пору скільки завгодно понад Дунаєм. Я запросив Вероніку також пригощатися, і вона, посміявшись з моєї уваги, несміливо скупиувала кілька ягідок.

— Як же воно буде далі, Сеню?

— Між нами?

— Взагалі. Мене питають жінки командирів, а я не знаю, що ї казати. Деякі збираються від'їжджати. І мені радять не чекати, поки Дунай стане фронтовою зоною. Орісія Мишівна також радить поквапитися звідси на Україну.

— А тут хіба... не Україна?

— Як для кого. Для мене там, де Дніпро.

Вероніка питала дозволу перебратися до матері хоча б на літні канікули, але сама одразу ж відмовилася від цієї думки, — перший чоловік її розшукуватиме, і пасамперед у матері. Я запропонував їхати у Русанове до моєї матері. Вероніка зраділа моїй пропозиції, але, трохи поміркуювавши вдвох, зважили, що й моя мати в прийомах у тітки Килини, тому їхати до неї Вероніці ніяк не випадало. В тому, що війна стоїть на порозі, Вероніку було годі й відраджувати, вона не тільки сама упевнилася в цьому, але потроху переконала і мене. «Газети і радіо говорять своє, а мені звідси видніше. Війна, Сеню, таки буде». Я потерпав, щоб ті слова, бува, хтось не підслухав, і заквапився на корабель. Вероніка сказала, що їй також треба поспішати, щоб встигнути до директора школи та в бухгалтерію за відпускними. «Я прийду сюди завтра, принесу твої речі», — пообіцяла вона. Ми розпрощалися, як рідні, як мусять прощатися чоловік з дружиною. Я стояв коло прохідної і дивився Вероніці вслід, поки вона йшла кладками, а потім переходила містками на центральну вулицю, поки не сховалася за крилатими стовбурами верб, що заступали вуличку. І в мене защеміло серце, защеміло так, наче до нього ніколи інше не щеміло, не ятрилося, — невже судилося їй втратити? І втрачу. Невже слід звикатися з цією гіркотою, з фатальністю долі, що визначалася пам обом?

Вікентій Барабаш зустрів мене багатозначним усміхом, зауважив, що відвідини дружин зміцнюють моряків не лише духовно, а й фізично також, що після побачення зі своєю я начебто аж посвіжів і тепер не засуджуватиму нікого з командирів, котрих викликать до прохідної, що весь командний склад загону відпині завдячуватиме моїй дружині за відвідини мене, їхнього начальства, кот-

рий тільки й дбає про службу і не цікавиться іншими людськими потребами. Барабаш, якого спершу я не дуже сприймав, поволі і непомітно для мене входив у мою орбіту, зав'язуючи зі мною міцну дружбу. Йому можна було вже звирітисся майже в усьому, але я поводився з ним, як і раніше, обачно, що, звичайно, він помічав. Проте Вікентій Архипович удав, що нічого не відчуває і не відає, і продовжував зі мною, як на той час, крамольні балачки. «Семене Дмитровичу, як ти поставишся до моєї пропозиції, щоб сьогодні нам сходити до дружин на квартири? На почівлю?» — «Кому це „нам“?» — «Хіба не ясно? Тобі і мені», — пояснив, навіть не зморгнувши оком. «Вікентію Архиповичу, ти що, збожеволів?» — «Шановний капітан-лейтенант, хіба не бачиш, до чого йдеться? Не за горами війна, а ми, наче ті страуси, ховаємо голови у пісок... Невдовзі згадуватимемо наступну ніч, як утрачену молодість, що нічим не відшкодовується. Слідчий повернувся з Ізмаїла і сказав, що наш перебіжчик сповістив: німці вже в Румунії і непомітно займають румунські укріплення, готують напад. То як, сходимо ввечері додому?» Ми стояли на спардеці, нас ніхто не чув, але я спалахнув і попередив: «Барабаше, припинить! А то я буду змушений...» — «Доповісти по команді?.. Доповідайте. Якщо ви тільки на це здатні», — відповів мені з непритаманною йому різкістю, крутнувся і пішов од мене, наче від маніяка: рішуче і безоглядно. Я не думав, що командир «Ударного» — поступливий, поміркований — може вдаватися до таких різкостей вищому командирові, і навіть розгубився. Та в кают-компанії за обідом серед інших командирів ми поводитися обидва так, ніби між нами нічого не сталося і не могло статися, — Вікентій Архипович усе так само виявляв мені увагу і сварив підлеглих молодиків за недогляди на корабельних бойових постах. Вимогливий Барабаш ізнову був різкий до знервованості. Я ніяковів від того, що у моїй присутності декому з молодих лейтенантів Вікентій Архипович знову говорив про перевагу річкових кораблів, зокрема моніторів, над морськими мисливцями, які не здатні вести такого інтенсивного артилерійського вогню, як монітори, що відзначалися також кращою маневреністю на річках, а тому-то слід їх пильнувати над усе, пишатися службою на таких чудових кораблях. Ніхто з молодих командирів не заперечував ні маневреності, ні вогневої сили моніторів, що здатні на будь-які військові операції на ріках, але порівняння їх з морськими мисливцями, до якого вдався Вікентій Архипович, подивувало всіх командирів, і Барабашеві

зауважили, що його приклад недоречний, монітори і мисливці — кораблі різних класів і різного призначення, а тому порівнювати їх у такий спосіб — зонайменше виявляти свою флотську неосвіченість. Командир «Ударного» на це відреагував бурхливо: «Все, що я кажу, — мовив із знервованою гарячковістю, — все було і буде правильне. На користь справи я можу порівняти на Дунаї своїй корабель з крейсером «Аврора» на Неві або ще з іншим кораблем. Наш монітор заслужовує, щоб ми до нього ставилися краще». Я швидко пообідав й одразу пішов з кают-компанії. Вікентій Архипович, звичайно, програв молодому випускникові училища — поступився знаннями, але не дався до рук, звів суперечку до боєготовності, до того, що своєю відданістю кораблю нікому не поступиться, і, по суті, закликав до цього всіх своїх командирів. Він невдовзі з'явився у мене в каюті й схвильовано оголосив радіограму із штабу флотилії, в якій наказувалося командирам підвищити пильність особового складу, без додаткових команд й інструкцій не відкривати вогонь по будь-яких перозпізнаних літаках і кораблях, які порушують повітряний простір чи ввійдуть у наші територіальні води. Нікому нікуди не відлучатися. «Як це розуміти? — мимоволі вихопилося у мене. — Радисти, Вікентію Архиповичу, нічого не переплутали? Невже таке передали? А поруч же і румунські станції». — «Ніхто нічого, Семене Дмитровичу, не сплутав. Помилки виключені». — «То як це розуміти?» — «А як хочете», — спробував він посміхнутися, але замість усмішки його вуста лише викривилися, а лице стало ще блідіше. Він зіщулювся від холоду, якого досі не відчував, — мене ж, навпаки, кипуло в піт. «Що ви пропонуєте?» Вікентію Архипович радив передусім розосередити кораблі, вивести їх з гавані за штабним розписом. Зв'язатися з базою і выяснити, як бути з родинами, домогтися їхньої організованої відправки з Бессарабії в тил. Він уже послав свого помічника до райкому, щоб выяснити, чи не надійшли якісь термінові вказівки місцевим органам влади. Я висловив Барабашеві своє невдоволення його гарячкуваням, хоча Вікентія Архиповича годилося похвалити за оперативність. Стримуючи Барабаша, я песамохіть збирався з тією покvapливістю, до якої взагалі звичні військові люди. Ми пройшли з ним у командирську рубку, де вже розгортав свої карти корабельний штурман і стояв біля штурвала кермовий. Сигнальники дістали квитанції з усіх кораблів про готовність до виходу з гавані. Я роздумував, як бути далі. До рубки вбіг збуджений черговий командир. «Німецькі літаки!» —

не доповів, а закричав він. Усі, хто був зі мною, мимоволі підвелися і зацімпили. «Уточніть», — не втрачаючи самовладання, звелів я, памагаючись заспокоїти себе і всіх, передо всім схвильованого чергового, котрий начебто вкрай розгубився. Трохи опам'ятавшись, він пояснив, що над нами і містечком щойно пройшов літак з німецькими розпізнавальними знаками, що його висота не перевищувала двісті триста метрів і червонофлотці навіть бачили пілота в кабіні літака. Він сам, черговий, бачив німецького льотчика у чорному шолофоні і темних окулярах, котрий крутив головою навсібіч. Ні, це був не румунський літак, а німецький розвідник. Безсумнівно, що німець фотографував гавань. Сигнальниками з «Железнякова» помічено: німецького розвідника прикривала ланка румунських винищувачів, але вона літала понад своїм берегом і, звичайно, вище. Чому мовчали зенітки? Чому не відкрили вогонь? Чому віп, черговий командир, не віддав наказу? Йому відома інструкція для такого випадку? Відома? Але ж інструкція інструкцією, а пояснення до неї застерігають, що найосновніше — це не піддаватися на провокацію, не допуститися до головоп'яцтва, до інциденту, а звідтак і до прикордонного конфлікту, що може прислужитися формальним приводом для розв'язання війни.

Барабаш запевняє, що ця неясна і тривожна обстановка довго не триватиме, що за добу-другу все проясниться. Особовий склад начебто став інший: ніяких порушень дисципліни, усі насторожі, але тримаються спокійно, зосереджено. Ніяких жартів, надто тоді, коли в районі Вилкового появилися наші винищувачі і почали нести безперервну повітряну вахту. Ізнову радіограма: «Перевести кораблі на підвищену боєготовність, забезпечити їх запасним босзапасом і продовольством». Вікентій Архипович, дочекавшись вістового, котрого посилав до райкому, доповідає, що в райкомі все спокійно, що вістовий там майже нікого не застав і що конче потрібно тримати зв'язок з штабом флотилії. З його наполягань я зв'язуюся з Ізмаїлом, де всі чини на службі і також запелюкнені, як і ми, — над базою також пролетіли німецькі розвідники, також на невеликій висоті і також безкарно зникли за Дунаєм, на румунській території.

Що робити? Передусім розосередитися і чекати вказівок командуючого флотилією, — командуючий послав запити в Севастополь і Москву. Нічиїх родин не тривожити, ніяких вигадок не припускати, всім лишатися на місці. Барабаш нервує, він ладен незагаймо відправити дружину

і дітей на будь-якому транспорті. Я удаю, що не помічаю цих нервувань, не знаю його розпорядження вістовому привести до прохідної його дружини. Він біжить на прохідну, тільки-но з'являється вістовий, і там перебуває не більше чверті години. Повернувшись, велить боцманській команді віддавати швартові. Час обідати, але ніхто не нагадує про обід. «Ударный» першим полишає гавань, за ним віддають швартові інші монітори. Із заходу через Дунай летить ланка німецьких бомбовозів. Якесь із берегових батарей відкриває вогонь. Літаки ідуть на чималій висоті, і їх нашим зеніткам не дістати. Вони навіть не відвергають, не виявляють запевкоєності зенітним вогнем, — білі хмарки вибухів полишаються від них унизу, остороп їхнього курсу. Вікентій Архипович не витримує, щідить крізь зуби:

— Даруйте, але я відмовляюся розуміти вище командування! На що воно сподівається? На божу милість чи на те, що фашисти здатні опам'ятатися?

— Сподівається на нашу з вами, Вікентію Архиповичу, готовність повністю виконати свій обов'язок, — і нагадую Барабашеві, що ми стоїмо з ним у корабельній рубці, де все мусить бути підпорядковане лише безпечному курсу корабля, де немає місця стороннім міркуванням і пусто-порожній балаканині, де весь екіпаж — одне ціле і де ніхто не зважиться у чомусь посумніватися, коли не сумнівається сам командир. Барабаш умовкає надовго. Він стоїть попереду мене на командирському місці, праворуч кермового, і пильно вдивляється у дунайський простір, що потроху темніє, — сонце сідає десь за річковими плесами, тіні прибережних верболозів й очеретів лягають навстріч дрібній хвилі, що котиться поверхнею ріки. Всюди тиша і спокій. Слалася по воді біляста імла, що не гушла під повіями передвечірнього вітерцю. Вся ця погідність лише посилювала у нас тривогу, що не полишала весь день, відтоді, як облетів гавань німецький розвідник і надійшла радіограма з бази флотилії розосередитись. Про те, що невдовзі, можливо, доведеться побувати під вогнем, я думав без страху, без боязні. Я звикся з думкою, що колись це має статися: військова форма нагадує про це тобі повсякчас. Але ніколи не гадав, що це станеться так швидко. Чим далі йшов монітор, тим більше здавалося, що ріка ставала сонливішою, небо темніло, набирало синьо-сірого забарвлення, хоча було майже чисте, з ріденькою понад обрієм тасьмою червонястих хмар, що дотлівали під призахідним сонцем. Монітор розтинав Дунай навпіл, з-під кора-

бельного кіля випінювалися горою дві хвили, що котилися до обох берегів, виплескувалися на піщані мілини, губилися в чагарях та очеретах.

— Товаришу капітан-лейтенант, дозвольте... — врешті звернувся до мене Барабаш.

Вікентій Архипович проношував: оскільки ворожий берег напевне стежить за рухом дивізіону, кораблям звернути до берегових заростей, перестояти там до темряви, а вже потім рушити далі, до висхідних точок. І вирушати кожному монітору окремо, щоб не нашкодити дивізіонові за даних обставин. Я згодився з ним і наказав передати на кораблі команду причалювати і маскуватися. З «Железнякова» попросили повторити команду. Сигнальник підтвердив семафором. Монітори уповільнили хід, командири почали вибирати зручні для стоянки місця. Невдовзі моряки їх замаскували, і згори, з літаків, неможливо їх вже було розгледіти, так само і з румунського берега. За моїм розпорядженням Барабаш послав вістового за командирами. Попад годшпу знадобилося, щоб зібрати всіх командирів на «Ударном». Маневр Вікентія Архиповича всім припав до душі. Разом попили у кают-компанії вечірній барабашівський чай, умовилися підтримувати зв'язок по радіо тільки за конкретних потреб.

Розійшлися опівночі, а незабаром на румунському березі, який до цього нічим себе не виявляв, заблмали сигнальні вогники. Почулося ревище моторів. Із нас майже ніхто не спав, хоча дозволялося першій вахтовій службі спочивати. З-за Дунаю у передсвітанковім небі пропливли одна за одною кілька ескадрилей німецьких бомбовозів, за ними — румунські ескадрильї. Небавом після того за річковим заломом, де все ще панувала негуста темрява, почувся важкий гул, що наростає. «Літаки в весту! Багато літаків!» — гукнув матрос-спостерігач, і в блідо-жовтому світанковому небі заряботили силуети хижих пікіруючих «юнкерсів», що видивлялися на річці наші кораблі. Нагледівши якийсь із моніторів, ведучий літак перекинувся на крило і відтак, увійшовши у піке, кинувся в атаку. Його приклад наслідували інші. Навстріч злетіли пунктири траєкторій куль, зіійшлися перед літаками, гойднули їх, змусили відвернути. «Ударного» поки що пікірувальники не чіпали, весь їхній запал скеровувався на два монітори, що викрили себе і тепер заповзято відбивалися. Барабаш скомандував і своїм вогневицкам «товсь», хоча в цьому вже не було ніякої потреби: кулеметники тримали пальці на гашетках.

Скинуті з «юнкерсів» бомби підняли з дунайських глибин пісок і глину, викинули над річковими водами зелено-жовті фонтани, які, злітаючи, враз грузно опадали. Влад пікірувальникам заговорили румунські батареї. Перші їхні снаряди вибухнули десь позаду. Наступні два залпи прийшлися ближче до середини ріки. Черговий залп, безперечно, був призначений нам, усі снаряди вибухнули попереду «Ударного». Досі несхибний, мовби креміль, Барабаш ураз спалахує, піби його зачепило за живе, подає одну за другою команди. Командирова збудженість передається на весь корабель — монітор здригається від двигунів і пострілів носової башти, що відповідає румунам. «Ударний» скидає із себе зелене маскування, виходить на чисту воду. Я не заважаю командирові, — Барабаш веде монітор за всіма правилами командирської майстерності. Ще не встигаю подати команду іншим кораблям дивізіону полишити схови, вийти на відкритий бій, а вже показується із заростей верболозу «Железняков», за ним — «Мартынов», весь загін моніторів. Румунські гармаші розгубилися, бачачи перед собою річкові броненосці, ураз замовкають, не сміють викликати на себе вогонь ударної групи флотилії. А пікірувальники все ще кружляють над Дунаєм, як хижачки, котрі зачули здобич. Вони намагаються якось наблизитися до загону, який зустрічає їх завісою зенітно-кулеметного вогню, й одразу втікають, розпоршуються, щоб потім ізнову зібратися в стрій і атакувати кораблі. З радіорубки мене кличуть, пропонується під прикриттям бронекатерів іти до бази. Яких бронекатерів? Де вони? Нічого не ясно. Проте курс визначено — до Ізмаїла. Сигнальники передають команду, і всі монітори стають у кільватер «Ударному». А Дунай клетотить-вирує від вибухів бомб і снарядів гармат, які б'ють по моніторах десь іздалеку, із закритих позицій. Кораблі парощують хід. Спокій матросів, їхня упевненість, чіткість у діях могли викликати лише задоволення, але Барабаш щоразу покрикує то на стернових, то на гармашів, які здаються йому не такими вправними, як гадалося. Він називає когось телепнем, когось дурнем царя небесного, а когось просто-напросто посилає подалі, незважаючи ні на мою присутність, ні на те, що донедавна вихваляв свій екіпаж перед усім командним складом. «Хто їх збирав до купи, цих телепнів? Хто покарав мене цим зібранням вайлуватих недотеп?» Віконтий Архипович уже був годен зігнати на когось усе своє невдоволення, весь гнів, якби стерновий самотійшо, без Барабашевої команди, не відвернув од бомби, яку «юнкерс»

свинув на монітор. Бомба, здавалося, летіла прямо на рубку, але за мить гримнула з правого борту, колихнувши увесь корабель так, ніби він ішов не по річці, а по тряскій дорозі. «Молодець Чимара, молодець! — не забарився з похвалою стерновому Барабаш.— Завжди б так!» Командир монітора незабаром ізнову то сварив стернового, то прихвалював, а то гудив своїх гармашів. Мене дивувала його здатність ураз змінювати гнів на милість. Урешті прилетіли наші винищувачі і відігнали пікірувальників од кораблів. Замовкли й румунські батареї. Ми змогли передихнути. Барабаш витер укрите краплинами поту чоло, пагадав, що нам усім годилося б посідати. Залишивши в рубці помічника, Вікентій Архипович спускається в кают-компанію і за хвилину вже обкладає лайкою свого знаменитого кока, котрий полишив камбуз і втік кудись на ют,— млинці, які замовив командир, згоріли на сковорідці, чайник википів. Недогледений камбуз трохи не став причиною пожежі. Замість того, щоб припрошувати командирів до столу, Вікентій Архипович посилає вістового розшукувати кока, який з'являється блідий, перестрашений командиром люттю, можливо більше, ніж атаками пікірувальників. Де був, чому лишив свій пост? Виявляється, кок нікуди не відлучався, лише допоміг гармашам у стрільбі — підсочив набої. Завдяки йому гармаші лівої зенітки ледве не підбили «юнкерса». І, напевно б, німецький пікірувальник уже мав годувати дунайські раки, якби не гоїднуло монітором і не збило зенітку з прицілу.

Ніхто ще не оголошував війни, проте для нас вона вже видалася сама собою зрозуміла. Сьорбаючи гарячий чай, яким запивасмо вівсяні сухарі, слухасмо повідомлення з Москви: «О 4-й годині ранку фашистська Німеччина та війська її сателітів віроломно, без оголошення війни, напали на Радянський Союз. Напад розпочався пагальними палючими ворожої авіації на міста, залізничні вузли, аеродроми, військово-морські бази, а також артилерійським обстрілом прикордонних укріплень та районів дислокації радянських військ поблизу кордону. Варварському бомбуванню з повітря піддані міста... Артилерійський обстріл провадився майже на всьому просторі від Балтійського моря до Карпат. Німецькі війська перейшли лінію нашого державного кордону і повели наступ у глибину радянської території...» Ніхто з командирів уже не наважується піднести до рота склянку із чаєм. Барабаш наказує радистові негайно викликати по радіо базу флотилії, передати, що кораблі атаковані, але йдуть поперед-

нім курсом. Щось я маю додати від себе? А що додати? Здається, Вікентій Архипович уклав у повідомлення все, що годилося передати базі. Не заперечую, якщо радисти відішлють радіограму за моїм підписом.

Попереду — бій. За річковим заломом бронекатери відбивають спробу румунського десанту переправитися через ріку на лівий берег. Катерники, приховані очеретами та зеленою стіною верболозу, відбивалися щільним кулеметним вогнем од ворожих човнів, які почергово відвалювали від свого берега і, ніби наштотхнувшись на неждану перепону, враз повертали назад. Монітори за хвилину опиняються у зоні, що прострілюється: як бути? «На фалах! Всім направо, враз! Вогонь!» І, підкоряючись моїй команді, що злетіла на фали монітора різнокольоровими прапорцями, монітори різко розгорнулися вправо і пішли на таран армади човнів, які заметушилися, заколотилися у плавнях. «Вогонь! Вогонь! Вогонь!» Румунський берег заслала вибухи розривів. Оглушливо біла корабельна артилерія, строчила довгими чергами кулемети. За нами другим ешеленом, виблискуючи чорною сталлю, кипулися з засади бронекатери флотилії...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

За місяць воєнних дій, від того збуреного пімецькими нікірувальниками червненого ранку, коли під гуркіт авіаційних бомб та артилерійських снарядів, під завивання тривожних сиреп і кулеметну цокотняву ми прийняли бойове хрещення, коли під постійним обстрілом ворожих батарей проривалися до своєї бази, я помітив у всіх вражаючі переміни — змужніння, сувору зосередженість. Я сам перемінився і дивився на життя з якоїсь небувалої для себе висоти, вимірюючи усе зовсім іншими, ніж місяць тому, вимірами, безспідставно вважаючи, що моя власна доля віднині цілком залежить від долі моєї країни. Вероніка, з доброї ласки Вікентія Барабаша, виїхала разом із його родиною ще за добу до початку війни і повідомила мене листом, що допоки все у неї гаразд, мешкає в Одесі на своїй старій квартирі, що бачилася з першим чоловіком, який від'їжджав на фронт, і вона провела його. Чоловік не припустився ніяких дурниць, спокійно вислухав усі її зізнання і насамкінець заявив: ніяких розлучень зараз порушувати не годиться, все слід покласти на війну, яка визначить, з ким їй, Вероніці, залишатися. Вона також писала,

що війна чимось змінила її, змусила переглянути своє минуле, відкинути багато такого, що досі заважало їй пабути в усьому цілеспрямованості. Вона не переставатиме думати про мене, молитиме всевишнього за моє благополуччя і сподіватиметься, що радість не мине нас, що ми завжди будемо разом, як були донедавна у Вилковому.

Вісті з фронтів надходили невтішні, всюди наші війська вели уперті оборонні бої. На Ленінградському напрямку ворогові вдалося виїти до ріки Луга, захопити Мінськ і більшу частину Білорусії, Прибалтики, України. Бої велися під Смоленськом. На дунайській ділянці Південного фронту ворог поставив перед собою завдання форсувати Дунай і Прут. З цією метою робилися неодноразові спроби знищити кораблі Дунайської флотилії. Відбивши всі атаки загарбників з великими для них втратами, моряки флотилії самі перейшли до наступу і за допомогою тактичних десантів оволоділи протилежним берегом Дунаю на сімдесятикілометровій відстані. Та в липні обстановка ускладнилася і на північній ділянці. Командуючий зібрав усіх командирів флотилії. Його промова і наказ були стислі: готувати кораблі до переходу морем в Одесу. Армійські стрілецькі корпуси та частини, яких ми підтримували і забезпечували, відходять за Дністер під натиском переважаючих ворожих сил, і флотилія змушена перейти на нове місце базування, де після незвичайного для річкових кораблів походу в морі буде надано можливість і час відремонтувати їх, підготувати до нових випробувань і боїв. Контр-адмірал застеріг, що вихідні фарватери перебувають під вогнем ворожих батарей, що кораблі, безсумнівно, атакуватимуться не лише авіацією, а й підводними човнами та катерами, що перехід дунайців прикриє ескадра Чорноморського флоту, а тому ні один з кораблів не мусить гаятися, затримувати вихід флотилії. Барабаш сприйняв цю вказівку командуючого як серйозну засторогу і не з'явився на командному містку, допоки не обійшов усі бойові пости і не переконався, що його гармаші готові до будь-яких ускладнень і несподіванок. «Можна, Семєне Дмитровичу, цілком покладатися на моїх мушкетерів,— урешті визначив він.— Дечому мої хлопці, здається, вже навчилися. Румунів не страшно, з німцями складніше». І поглянув на небо, в якому баражували парами наші вищувачі.

Ізмаїл млів під сонцем, неначе дослухався до недалеких артилерійських канонад, що долинали звідкілясь із пів-

почи. Раптом у синявій високості виникає вже знайомий надривний гул німецьких бомбовозів, й одразу по всій базі тривожно завили сирени. Зенітники відкривають вогонь, та білясті клубки розривів з'являються значно нижче й осторононь літаків. Бухта здригається від вибухів скинутих німцями бомб, і над припортовими пакгаузами здіймається чорна хмара з вогню і диму. Кулеметники моніторів опускають кулеметні стволи, — нікому з них уже не дістати пахабних стерв'ятників. Вікентій Архипович, не відриваючись од бінокля, довго дивиться їм услід. Потім опускає бінокль, зітхає так, ніби саме його кулеметники дозволили німцям безкарно відбомбитися і відлетіти. Припортові споруди майже всі знищено. Ми чекаємо заходу сонця і сигналу командуючого до виходу із бази. Вже все, що годилося підібрати, підбрали, розмістили на кораблях, надійно прилаштували. Я пройшовся по всіх моніторах, переконався, що виключені всілякі затримки і непорозуміння. До вечора ще двічі павідуються в ізмаїльське небо німецькі штурмовики, намагаються атакувати кораблі біля пірсів, але щоразу відвертають од цілей, зустрінуті зенітками і численними чергами кулеметів. Наказ-сигнал до виходу з бази всі чекали нетерпляче, немовби з цим виходом для дунайців кіпчалися воєнні випробування і вони могли повертатися до попереднього життя, яке для них теж було не дуже спокійне, але певне. Яскраве літнє сонце нарешті спустилося за Дунай, і над рікою полинули синюваті, із прозеленню передвечірні сутінки. Вихід затримувався, — біля молу стояв якийсь суховаптажний пароплав, біля якого все зростала і зростала пасажирська юрма. Пасажири вже заповнили всі палуби, висовувалися в ілюмінатори і вікна корабельних надбудов, а черга до трапа нітрохи не зменшувалася і, здавалося, ніколи не зменшиться. Барабаш походжав на командирському містку, зрідка кидаючи злісні погляди на мол, до якого все ще надходили люди і скупчувалися перед трапом пароплава.

— Кого вони забирають? — не втримавшись, запитує мене Вікентій Архипович. — Міщан? Невже їм замало одеських?

— Слід забрати всіх.

Бере злість на нерозпорядливість деякого з місцевих властей, які затримали евакуацію населення до останньої хвилини, до відходу флотилії в море. Її затримка ще невідомо чим може обернутися для нас усіх. Безсумнівно, бажана непомітність виходу кораблів уже втрачена. Сутінки згущаються. «Хто командир?» — підходить до мене

червонофлотець. Невисокий, міцно збитий моряк браво торкається пальцями безкозирки. «Із штабу, від капітана першого рангу...» — «Добре. Командир корабля старший лейтенант Барабаш», — і вказую на Вікентія Архиповича, котрий за щось сварить корабельного боцмана, Червонофлотець підходить до Барабаша і доповідає, що «Ударному» наказано виходити з гавані вслід пароплаву, котрий невдовзі припинить завантаження. Моніторові наказано командуючим супроводжувати пароплав до Одеси, оберігати від підводних, авіаційних і торпедних атак. «Я не можу, я під брєйд-вимпелом». Він також категорично відмовляється брати на борт дружину начальника адміністративно-господарчого відділу з двома дітьми, а також дружину самого капітана першого рангу. «Військовий корабель — не паром для всіляких перевозок. Ми йдемо у бій, а не на прогулянку». Про це не годилося б і нагадувати високим чинам. Вікентій Архипович без обмовок відпускає вістового із штабу флотилії, хоча вже роздратований, а особливо ще проханням самого начальника штабу, який, звичайно, діє від імені командуючого. Втім, Вікентій Архипович знає, що ніхто його не примусить, але чи й варто собі паживати ворога в особі капітана першого рангу, старого вояки, вихованця Морського корпусу? Я ще не встиг висловити Барабашеві ці свої сумніви, як вахтовий червонофлотець доповів, що командира чекають біля трапа дві жінки і двійко дітей з ними. Барабаш спускається з корабля й одразу потрапляє в оточення розпачливих жінок. Вони пависерєбії розпитувають, як їх заспокоювали і затримували тут штабісти, як вони пенароком дізналися про перехід флотилії до Одеси і як умовили його начальство відправити сім'ї на якомусь з кораблів подалі у тил. Вони не випадково згодилися на монітор, — капітан першого рангу запевнив, що командир «Ударного» досить поміркований і обов'язково доправить своїх пасажирок і дітей в тил. Діти начальника адмінгоспвідділу — хлопчик у матросці і безкозирці з багатообіцяючим написом «Майбутній герой», коротких штанях, з-під яких визирають гострі колінця, дівчинка менша від брата, але причепурена ошатніше, кіски зав'язані великими блакитними бантами. Вона була олецькувата, як і її мати. Дружина капітана першого рангу була молода і струнка. Вікентій Архипович поглянув на свій годинник, неначе хотів щось заперечити, але відразу здався і наказав вахтовому начальнику прийняти нежданих гостей. Іще поскрипував корабельний трап, якого Барабаш звелів негайно піднімати, а над моні-

тором, як па те, прошелестів артилерійський снаряд і розірвався на бетонному настилі причалу. За вибухом першого снаряда не забарилися прилетіти з-за Дунаю ще кілька, що так само вибухнули із сліпучими зблисками і все навкруг себе розкидали тугими хвилями гарячого повітря. Над пірсом здіймається ядучий чад. «Ударный» відвалює від пірса.

— Досиділися! — посилає Барабаш прокляття ворогу. — Повний уперед!

Моштор обганяють глісери, місця обстрілу обходить тральщик, — румуни ведуть безладну стрільбу, і снаряди падають там, де менше всього їх сподіваються. Я даю команду кораблям іти в кільватер «Ударному», який прикриває доручений йому пароплав з правого борту, і кораблі поволі витягуються в лінію. Обіч них, збуруючи річкову воду, мчать глісери. За нами полишають ізмаїльську гавань річкові тральщики, бронекатери і десантні баржі. Флотилія витягується впродовж Дунаю на кілька кілометрів. Тим часом сутінки остаточно згустилися, і на дунайському небі заяскрили зорі. Ківш Великої Ведмедиці посвічує майже на півночі. За нашим східним берегом, мов степове вогнище, впливає повний місяць і невдовзі висвітлює всю ріку, плине нам майже пазустріч. Обстріл потроху припиняється, але круглий, як бронзова міна, повнявий місяць, напевне, накличе ворожу авіацію, хоча німецькі льотчики віддають перевагу денним нальотам, що більше гарантують прицільне бомбування. Проте Барабаш нагадує сигнальникам пилькувати за небом і дослухатися до нього. Пароплав рухається дуже повільно. Барабаш змушений час від часу стишувати хід монітора. Попереду річкові заломі і безліч острівців, позаду — стрімовисько корабельних щогл, які довгим ланцюжком позначають рух флотилії, — здається, що Дунай пообтиканий щогловими хворостинами і вони стирчать то поодинокі, то густими заростями на засвіченій місяцем і збуреній корабельними гвинтами річковій поверхні. Бронекатери передового дозору доповідають, що вихідні фарватери контролюють ворожі батареї, а під прикриттям батарей очаківське гирло Дунаю закрили румунські монітори. Гармаші повсякчас насторожі, не сходять з бойових постів, готуються до відбиття пових атак. Стерповий, як ніколи, збуджений, — триматися фарватерів на річці без бакенів йому нелегко, — командир постійно нагадує витримувати курс, щоб пенароком не наразитися на піщану банку. «Боцмане, не залишайте верхню палубу! Можливо, будете потрібні», —

попереджує Вікентій Архипович свого боцмана, який чомусь пірнає і пірнає в корабельний трюм, де лежить шкіперське майно, про яке він непокоїться, немовби в усьому тому, що він зберігає, запорука всіх наших щасливих діянь. «Я нікуди без вас, товаришу командир! — озивається на спардеці боцман.— Нікуди ні на крок.— І позабаром з'являється на ходовому містку коренаста боцманова фігура у широченних штаних і фланелівці, що обтягує могутні груди. На круглому, засмаглому під сонцем і вітрами його обличчі смішно стовбурчаться пишні вуса.— Готовий заступити на вахту стерновим, поки вирвемося з гирла у відкрите море!» Барабаш одразу схвалює це, і боцман заступає біля стерна молодого червонофлотця. Барабаш не відає, як флотилія пройде очаківське гирло, як її стріне Чорне море, а відтак і Одеса. А поки що зрадливо посвічував повний місяць, прибираючи з ріки задовгі тіні й чіткіше окреслюючи на воді силуети кораблів. Рівно гудуть мотори, піч, як і досі, притихла, дрімотна. Ворожих суден не видно, їх узагалі, крім далеко посланого вперед дозору, ніхто не бачив. А все ж таки вони є, деś за туманним обрієм, у гирлі... Опівночі, коли вже комендори гармат здрімнули біля прицілів, завалилася навкругна тиша, враз розчинилася літня місячна протемінь: зблизька, з берега, вдарили ворожі батареї, вибухи снарядів лягли під правий борт «Ударного». Монітор здригається, хилиться на лівий борт, падає ходу. Короткий ревун, й услід за ним оглушливий удар, — гулко озивається весь корабель. Із дзвоном падає гільза снаряда, яка ще димить, а заряджаючий подає в ствол головного калібру новий снаряд. Глухо клацнув затвор, постріл. І знову ревун, і знову залп. Постріл за пострілом, — монітор веде бій з ворожою батареєю. Комендор не відриває погляду від стрілок центральної наводки, не встигає передихнути, розім'яти занімілу спину. Важко дихають червонофлотці обслуги. А з ходового містка непогамовані команди: «Вогонь! Вогонь! Вогонь!»

Ворожий снаряд вибухає на палубі монітора з такою силою, немаче б'є тебе згори величезним молотом і ти лешиш у безвість. Я встигаю помітити, як до мене злітає трапом матрос і підхоплює на руки, але мені нічого не болять, мене дивує, що треба мене підхоплювати. Хочу щось сказати, вивільнитися з обіймів бравого червонофлотця, та не годен мовити хоча б одне слово і поглинаюся темрявою. Де я, чому лежу на чомусь холодному і твердому? Потроху повертаюся до свідомості, розплющую очі і поспішно за-

жмурююся — мої очі нічого не бачать, крім темряви, жаклива думка проймає наскрізь: все, відвоювався, осліп. Товариші! Де ви, товаришочки? Спробував підвестися, скочити на ноги одним поривом, але ноги не слухаються, змушують сісти, відтак і лягти. Голова розколюється, нерстерпно гуде у вухах. Вдруге намагаюся поглянути на світ, але перед очима розпливаються кола різних кольорів, як у калейдоскопі: нічого подібного, очі бачитимуть! Я підіймаю руку і протираю їх. Одразу переді мною постають хмари диму, що валують з корабельної труби і стеляться по палубі над монітором. За стеливом диму плюскотить річкова вода, у яку все ще падають ворожі снаряди і глухо вибухають один за одним. Безперервно б'є головний калібр, що начебто підкоряється все тому ж непогамовному голосу Барабаша: «Вогонь! Вогонь!..» Палуба — ніби дитяча розгойдана колиска, і мені ніяк звестися, стати на повний зріст. Розгойдується корабель — розгойдуюся і я, відчуваючи під ногами не палубу, а якийсь хиткий місток, що ось-ось завалиться. «Товаришу капітан-лейтенант, трішки приголомшило? Не пораніє? Давайте руку». На мене дивляться сірі примружені очі головного старшини. Він співчутливо подає праву руку, підводить мене. «Обережно, обережно», — застерігає, щоб я непароком не звалився у діру, що зяє поруч мене гострими рваними краями. Він підтримує мене під руку, допомагає піднятися на місток. Голова гуде, йде обертом. Нудить. Я прихляюся до стінки. Переді мною час від часу миготять усе ті ж різнобарвні кола, заступають усе, що встиг побачити. Хтось підставляє стілець. Я не сідаю, а сповзаю по стінці на нього. За хвилину-другу отямлююся і розглядаюся навкруг, непаче ніколи тут не бував. За стерном — помічник командира. Сам Барабаш стоїть посеред рубки з біноклем, що висить на грудях, і подає команду за командою. Їх справно і мовчки виконують усі на містку і десь там під нами, де чути командирський голос по переговорній трубці. Я майже нічого не чую і дещо подивований, коли з веління Вікентія Архиповича матрос збігає на ходовий місток із склянкою гарячого чаю і подає мені. Я сьорбаю кілька пекучих ковтків і пачебто потроху оживаю.

Нетривка лишнева ніч остаточно відступає, займається небо на сході. Флотилія входить в очаківське гирло Дунаю, де вже ворожі монітори і берегові батареї ведуть обстріл чорпоморських кораблів, посланих назустріч дунайцям. Нам добре видно силуети крейсера, міноносців, канонерських човнів та торпедних катерів, що дружними

залпами змушують замовкнути ворожих артилеристів, накривають вогняною запоною румунський моніторний загін. Кільватер флотилії також посилає вогонь, — улад стріляють майже всі кораблі, все дунайське правобережжя губиться у суцільних спалахах вибухів, за якими, здається, нічого живого не залишається. Ми зближаємося з ескадрою, кораблі якої відходять мористіше, прикривають нас собою від підводних і торпедних атак.

— Повітря! — Голос сигнальника поглинається гуркотом авіаційних моторів, стріляниною зеніток. Світанкова небеса синява вкривається чорними, блакитними і білими клубками вибухів, що, ніби різнобарвний пух, летять над нами і ніяк не тануть. З півдня і заходу підходять групи «юнкерсів». Один за одним, перекидаючись через крило, вони пікірують на крейсер і есмінці, скидають бомби і низько над водою зникають на заході, щоб невдовзі знову і знову з'явитися вже з протилежного боку. Якийсь літак черкає крилом збурену поверхню гирла і зникає в його водах. Інший спалахує, ще не долетівши до цілі, і чорний шлейф утикається в хвилі. Над транспортом, якого доручено супроводити «Ударному», з'являються літаки з тошкими хвостами, вони нагадують чорно-жовтих ос, і закручують жахливу карусель. Гранично знизившись, скидають з малої висоти по одній-дві бомби, стромляють у транспорт свої трасуючі жала. Судно злегка похитується від розривів авіабомб, які воно начебто скидає із себе. Ми підходимо неймовірно близько до судна й одразу відчалуємо вбік, немовби відмахуюмо ворожі літаки від цієї незграбної посудини, що не здатна ні відбитися, ні прискорити хід. За якимсь заходом «юнкерсів» ваговита бомба все-таки влучає у транспорт, судно розколюється навпіл, його корма задирається вгору, і корабельний гвинт, що оголився, із свистом розсікає повітря. Осколки бомби залітають на монітор. За хвилину розбомблене судно зникає під водою, полишаючи у вирі, що збурився над ним, друзки корабельних снастей, перекинуті догори рятувальні шлюпки, бочки, пробкові жилети, різний мотлох і між усім цим сотні людських голів, що борсаються у воді. Їх обстрілюють німці з кулеметів, намагаються не підпустити до них бронекатери, які вирятовують тих, хто живий. Барабаш подає команду також застопорити машини і приготуватися прийняти людей, але грізна команда з флагамана змушує не збавляти ходу. Поволі зникають береги, і навкруг кораблів розстеляється лише море, вкрите хвилями, які накатами набігають на кораблі, б'ються об їхні

борти, здіймаючи водограї бризок. День розгорається, літаки відстають...

Барабаш опускає бінокль, кидає на мене запалений погляд, питає:

— Ожив, Семене Дмитровичу? Не поранений?

Його питання мовби нагадує мені головний біль, який було притупився і забувся, а тепер ізнову обізвався щемливою некучістю. Я обережно обмацую голову. «Здається, нічого. Просто дуже вдарився об палубу». А шестеро червонофлотців ми назавжди полишили і дунайських хвилях. Шестеро полишили і четверо поранених покляли в корабельний лазарет — матроський кубрик під ютом. Десять осіб для «Ударного» — чимало, а скільки втрат на всіх моніторах? І хоч у морі не видно берегів і над хвилями все вище і вище підіймається палюче сонце, але ми почуваємо себе тут надійніше, ніж у будь-якому річковому гирлі, на видноті ворожого берега, де кораблі йдуть мовби під постійним прицілом, а цівки кожного кулемета і кожної гвинтівки пепаче скеровані на тебе самого, націлені прямо в твоє серце. У морі — піби вже вдома. Флотилія посувається під непослабним наглядом кораблів, до яких не всякий літак наважиться наблизитися, вогонь крейсера й есмінців супроводу, без сумніву, перевищить вогневу міць усієї флотилії, що нагадує малят, яких ведуть за собою досвідченіші, доросліші побратими. Нашу впевненість порушує сигнальний, якому теж слід відпочити, прилягти і зімкнути мовби палиті розплавленим свинцем важкі повіки, але він невтомно стежить за морем, за його висвітленими обр'ями.

— Ліворуч п'ятдесят! Торпедоносці! — зривається він з голосу.

Крейсер підіймає на фалах прапорець перестороги, його артилерійські башти повертаються — на крейсері та на есмінцях вахтові сигнальники також помітили ланку торпедоносців, що крадуться для атаки низько над водою. Їхні обриси стають усе чіткішими, їх уже не сплутаєш з чайками, що летять зграями поруч кораблів. Гармати крейсера, а за ними майже всі гармати загону міноносців та наших моніторів вдарили по літаках. Стіна вибухів закриває від нас на якусь мить ворожі літаки, затим, коли спадає, видно, що німці поквапилися скинути торпеди як попало і вони, залишаючи на поверхні моря піпяві сліди, помчали десь, тоді як літаки поспішно завернули назад. «Відставити вогонь!» — командує Барабаш, і припиняється стрільянина, хоча з деяких моніторів усе ще летять

услід снаряди і падають удалечині, розпорюють і підкидають білястими водограями-вибухами морський обрій... Усе чи ще щось буде? «Не розслаблюватися! Дивитися за небом і морем!» — гримить у рупорі командирове застереження. І мовби йому, Вікентію Архиповичу, у відповідь надзвичайний голос сигнальника:

— Праворуч сто двадцять, перископ!

Відбій бойовій тривозі ніхто не давав, але знову лунає по кораблю калатання дзвона гучного бою, і всі на моніторі завмирають на своїх бойових постах. «Ударный» передає на крейсер сигнал перестороги, гримє залп гармат по підводному човну. З кільватера вириваються два мисливці й атакують човен. Човен поквалливо занурюється, не випустивши торпед. Там, де він пішов на глибину, безуспішно пикають мисливці, скидаючи серії глибинних бомб, під якими схоплюються водяні пухирі, щоб потім вивергнутися водяними стовпами вибухів.

Тральщики, котрі йдуть попереду, постійно перемовляються з крейсером, застерігають, виловлюючи ворожі міни й розстрілюючи їх. Вибух за вибухом. І дзвони гучного бою, і ревуни, і громохкі постріли головного калібру, і надсадне готіння кулеметів — все це триває, здається, вічність, і не буде цьому краю, а нам не знати передиху і спочишку до кінця війни. Воронцовський маяк, що впливає з моря разом з одеським побережжям, уже сприймається нами, як сторожова вежа життя. Крейсер та есмінці кидають якорі на зовнішньому рейді, а канонерські човни разом із моніторами входять у Практичну гавань, де раніше нас уже розмістилися морські мисливці, тральщики і бронекатери. Перекидаємо з корабля на пірс сходні, проводимо пасажирок з дітьми начальника АГВ, що весь перехід, ніби злякані миші, нечутно сиділи в матросській каюті і перепесли з нами всі складності переходу. Мене з командирами кораблів одразу викликають до командира оборонного району контр-адмірала Жукова. Адмірал був у своїй промові дуже стислий і відвертий. З його слів стало ясно, що війська Південного фронту, які вели жорстокі бої з 11-ю пімецькою армією, відійшли за Дністер. Німцям удалося форсувати ріку і переправити на лівий берег п'ять своїх дивізій, створити загрозу облоги нашої Вісімнадцятої армії з півдня. Якщо взяти до уваги загальний стан на фронті, то стає ясно, що кораблям флоту ближчими днями доведеться зіткнутися з гітлерівцями на підступах до Одеси і прилеглих до неї гаванях. Він розпорядився цієї ж ночі відправити монітори та деякі інші

ричкові кораблі далі на схід. Кожен командир корабля дістане конкретну вказівку про базування безпосередньо в морі. У мене склалося враження, що контр-адмірал Жуков уже знав, куди і до кого ми розподілялися, але не сказав про це на нараді з якихось вищих міркувань. Дивізійний комісар нагадав, що, як би не складалася обстановка на півдні, ніхто не мусить піддаватися паніці, що ворог усе ж таки буде розбитий, що наша справа справедлива і перемога буде за нами. Ми повернемо з часом все утрачене будь-якою ціною. Запорукою цьому — патріотичне піднесення, загальна організованість, що виявилися і в переході морем нашої флотилії, у здатності командирів не втрачати самовладання за найскладніших обставин. Кораблі, яких командування передислокує в Херсон і Миколаїв, повинні швидко відремонтуватися, щоб ізнову вступити в бій з німецько-фашистськими загарбниками там, де вважатиме за потрібне командування флоту. «Бойова готовність для нас, як і досі, залишається постійною готовністю». Дивізійний комісар сказав, що він збирається обійти сам усі кораблі, але коли хтось з командирів має до нього запитання, він готовий вислухати одразу після наради. Я вирішив дізнатися, що ж буде далі з моїм дивізіоном. Дочекався, доки дивізійний комісар вивільниться від свого оточення, що обступило його кільцем, і підійшов, перехопивши комісара побіля вартового на виході із штабу. Саме перехопив, бо на нього вже чекала чорна емка, за кермом якої сидів водій, а його ад'ютант шанобливо відчиняв перед комісаром дверцята кабіни.

— Дозвольте...

— Прошу вас, слухаю, — обернувся до мене він й усмінувся всім своїм повнявим лицем. — Слухаю, капітан-лейтенант.

Я коротко доповів і пояснив свою ситуацію.

— Як вас, Ромодан? Командир дивізіону моніторів? — перепитав мене і поцікавився в штабного капітана третього рангу, чи не має штаб якихось намірів щодо моєї особи. Виявляється, що має. Мій дивізіон у Миколаєві буде розформований, монітори «Жемчужный» і «Ростовцев» будуть передані в склад Пінської флотилії. Мені належить прийняти батальйон морської піхоти дунайців. Що? Я не маю ніякої уяви про морську піхоту? Дивно! Хто ще з морських командирів наважився б зізнатися в цьому. Ніхто не збирається мене відлучати від флоту. Це тимчасово. Але війна примушує за все братися безоглядно, сміливо, змагати себе і там, де відчуваєш невпевненість. Вище го-

лову, капітан-лейтенант! До вас призначено надійного комісара, також людину корабельної служби. Ви підійдете один одному, це також не викликає ніякого сумніву. З батальйонним комісаром Поночевним можна буде познайомитися завтра на Припортовій вулиці, до розмістилися морські піхотинці. До завтра ви вільні, капітан-лейтенант! — І машина помчала дивізійного комісара, а ми залишилися з штабістом довіяснювати все, що залишалося для мене не зовсім ясне. Не вірилося, що флотська доля так круто поверне. Треба йти в загін моніторів, щоб розпрощатися з товаришами, до яких звик і які звикли до мене, а ще б розшукати Вероніку, котра мешкала десь неподалік. Капітан третього рангу вказав адресу мого батальйону, звелів наступного дня зайти і взяти виписку з наказу про призначення.

Одеса, весела і пачебто легковажна Одеса, посуворіла. Нікого зайвого, — курортники, пероби та шукачі сумнівних пригод полишили місто. Всюди завладували військові, падо в чорних бушлатах. Морські патрулі на Дерибасівській, на Пересипі, на Молдаванці, на Фонтанах. Вони йдуть вулицями під покровом кучерявих в'язів, розлогих платанів та ніжної акації, стоять на спорожнілих вуличних перехрестях, там, де зведені барикади і де їх збираються одесити зводити, — на майданах і в завулках їхні владні поклики: «Хто такий? Ваші документи». До вимог морських патрулів усі ставляться належно, докладно пояснюють усе те, що донедавна вважалося б утручанням в їхнє особисте життя. Та вже місяць минув з того часу, як щось особисте не бралось до уваги, і зважали на це. І місто, і люди посуворіли. І все спохмурніло. Сірі одеські будинки із затемненими, навхрест заклесними паперовими смужками на шибках вікнами, сірі запони хмар у небі... «Хто такий? Прошу ваші документи». Я пред'являю посвідчення. Старший патрульного наряду пильно звіряє фото на посвідченні з моєю особою й, уневнівнившись, що немає ніякої підробки, врешті повертає документ, віддає честь. Я прошу підказати, як дістатися до Червонофлотського завулка. Всі знизують плечима, ніхто з них такого завулка не чув і не стрічав за місяці служби у цьому великому місті. Я дістав конверт з останнім листом Вероніки, де нею чітко, каліграфічним почерком виведено її одеську адресу. Патрулі зупиняють кілька прохожих, перевіряють посвідки і, ніби між іншим, запитують про завулок, що мене цікавить. Ніхто не знає. «Як, як? Червонофлотський? — перспитав ді-

док з вузенькою, як у цапика, борідкою.— І вам не соромно дошитуватися, морячки? Це ж неподалік ваш завулочок, одразу за майданом, коло Воронцовського палацу». Я йду у бік, куди вказав дідок. Передбачливими і пильними одеськими властями зняті покажчики вулиць, мені доводиться не раз перепитувати прохожих, поки нарешті опиняюсь в Червонофлотському завулку перед бруднуватосірим будинком, складеним із циліндрового черепашнику. Двір схожий на криницю, отвір з якої — старі скособочені ворота, що розчиняються навпіл. Двір заасфальтований, з водоколонкою, від якої веде на вулицю ринвочка, що заіржавіла, як і кран на колонці, від постійної вогкості. Я увійшов у пустельний двір і почав по черзі озирати всі вікна двоповерхового будинку. Та варто було затриматися біля двірної брами, як з якихось дверей з'явилася огрядна жінка в сарафані і басовитим голосом запитала:

— Ей, морячок, тобі кого? — Я вибачився і пояснив. Вона наблизилася, недовірливо перепитала: — Кого? Вероніку Шамшур? Дружину, кажете?.. Вероніччиного чоловіка знаю добре. Нічого у тебе з ним немає спільного. А може, не чоловік, а просто жених? Жених може бути. У неї всілякі женихи перебували... Ей, люди! Хто знає цього типа?

З усіх під'їздів і підворіть почали сходитися жінки, і всі скорботні, зосереджені, підозріливі.

— Він каже, що він чоловік Вероніки Шамшур. Хто його бачив, хто знає? Я не бачила! — не вгавала одеситка. — Мало що він каже! Мало кому заманеться дописатися Вероніці в чоловіки! Де Вероніка? Нехай би вона сама допомогла нам розпізнати цього типа. А може, він і є той самий німецький шпигун, від якого застерігав дільничний?

Жінки оточують мене щільним кільцем, готові всі разом скрутити мені руки і під конвоем вести кудись, здати в надійне місце. Їхня гоміпка солідарність набуває нездоланності. Я вдаюся до несподіваного для жіноцтва окрику: «Замовчати! Струнко!» Це впливає. Жінки враз торопіють, припиняють галасувати. Сміливіша поміж інших, худенька жіночка у білій хустинці, що витирала червоні, у змилках, руки об вогкий фартушок, мовила:

— Не жартуй, голубчику, не жартуй. Тепер не до жартів. Хто ти насправді, так і скажи.

— Полюбовник.

— Схоже... Схоже на правду.

Моя відповідь задовольняє одеське жіноцтво, їхній войовничий запал спадає. Ураз зникає цікавість до мене. Деякі з них відходять, квапляться зайнятися чимось ко-

риснішим, ніж вияснення особи якогось зайшлого моряка. Зникає з їхніх облич і настороженість до мене. Молодші віком уже готові закинути на певний час свої невідкладні справи, поговорити зі мною на різні, для них найбільочіші теми. І я намагаюся задовольнити їх, відповідаю на зовсім дивовижні питання. «З Одеси втікатимете? Якщо так, то чому дехто запасся борошном і медом на всю зиму?» — «А чому в жеках ніхто не знає, де купувати вугілля?» — «Які шільги фронтовичкам?» — «Де розподіл м'ясопродуктів і хто взагалі уповноважений їх розподіляти?» — «А як бути з малолітніми дітьми? Не забереш же їх із собою на риття окопів і будівництво барикад?» — «А чи правда, що під Одесою моряки розіб'ють Гітлера вцент і дорогу до Берліна ми вимірюватимемо від Одеси?» Я відбивався від них, як умів, а відтак сам перейшов у наступ, звинувативши їх у панікерстві. Худенька жіночка у білій хустинці полишилася біля мене і докірливо мовила:

— Навіщо ви їх так? Люди справді неосвічені, темні, мало чого можуть сказати, товаришу командир... А кого ще питати їм, як не вас?.. Чоловіків же немає, всіх забрано... Ходімо до мене, зачекаєте Вероніку Василівну. Як мені відомо, вона поступила на якісь військові курси і скоро прийде. Ходімо, чого вам тут стояти? Щоправда, у квартирі розгардіяш, прання. Тож не осудіть.

Жінка ще довго щось пояснювала, але я не дуже дослухався до її пояснень — позирав на вхідну браму, відчував, що Вероніка має ось-ось надійти. І вона не забарилася, майже влетіла у двір. Як вона змаріла за всі ці дні!.. Проте я нічого цього не помічаю, вдаю, що Вероніка все так само чарівна і ніякі житейські колотнечі не можуть потьмарити її привабливість, її вроду. Вероніка спершу розгубилася, потім кинулася мені на груди зі слізьми радості і журби. «Любий мій, я так чекала, так сподівалася, що прийдеш, що не загубишся... Останніми днями мені снилися тільки погані сні. Втішала себе, що тепер нікому вопи не снятимуться хороші... Сепю-Сенечко, я без тебе загину, нікуди від тебе не поїду, не залишай мене саму... Я завжди тебе слухатимусь. Завжди і всюди, тільки разом... тільки разом...» І сусідка, здається, як і я, не могла не повірити Вероніці, її зізнанням, і в цієї худенької жіночки також навернулися на очі сльози, і вона нагадує нам, що нам ліпше зайти до своєї квартири, де і втішитися побаченням. «Хороша, видно, людина». — «Дуже хороша», — стверджує Вероніка, і я дізнаюся від неї, що жіночка чи не найдушевіша з усіх

у Червонофлотському завулку, що саме вона порадила їй, Вероніці, кудись поїхати від чоловіка. І Вероніка послу-халася її і поїхала на Дунай, щоб зустріти мене. Скром-вість її житла дещо нітить її, але я заспокоюю, що все надалі залежатиме від нас самих і від того, коли і як закінчиться війна. Ми віримо у наші сили, у папу здат-ність подолати такого ворога, як фашизм. Все інше на-живне... Схаменувшись, що мої речі полишилися на «Ударном», який невдовзі має відійти з Миколаєва, що не годиться не попрощатися із своїми товаришами по службі, я вирішив негайно сходити на кораблі у Прак-тичну гавань. «Я з тобою, Сеню. Як собі хочеш, а я від тебе ні на крок». Я не заперечую, і ми спускаємося до гавані Потьомкінськими сходами. Дощик сіється, похмуру одеську сутінковість порушують лише чийсь обережні окри-ки та команди. Кричать і ляскають крильми по воді чайки, б'ються між собою за якусь поживу. Масляно ви-лискує густа, як мазут, поверхня води, у якій плаває щепя, картон, порожні пляшки. Вахтова служба затримує Веро-ніку, і я залишаю її коло чергового. Мої монітори ще стоять біля стінки. На щоглі «Ударного» ще полощеться брейд-вимпел. Барабаш порядкує на пірсі,—монітор за-вантажуються бочками,—хтось примудрився заставити ни-ми майже всю верхню палубу. Моя поява викликає подив у всіх, хто перебував на пірсі і на верхніх палубах моніто-рів. Справа в тому, що дунайцям уже повідомили про моє відрядження із загону, і зі мною, по суті, у загоні всі роз-прощалися. Мої обов'язки командира дивізіону було покладено на старшого лейтенанта Барабаша. Вікентій Архипович не любив ходити у тимчасово виконуючих і чи не пайбільше від усіх зрадів, угледівши мене. «Кого я бачу! — закричав на весь пірс.— Дай боже тобі вічного здоров'я, Семєне Дмитровичу! Щойно адмірал наказав розшукати тебе і передати його останнє розпорядження: йти тобі, товаришу капітан-лейтенант, на чолі загону до Миколаєва і там передати кораблі за всіма статутними параграфами і пунктиками. Ну де шукати тебе за годину до виходу в море? Не знав, куди посилати вістових... До Вероніки Василівни? А яка її адреса?.. Ну, добре. Знай-шов дружину? Де вона?» Я сам порадив Барабашевій звістці і дивився на нього з повагою і любов'ю. І чому тільки я раніше сторонився цього лагідного, передбачли-вого чоловіка? Він же багато в чому був правий... Я ска-зав йому, де зараз Вероніка. «Так у чому справа? Заби-рати її із собою і не роздумувати! —гаряче висловився

впн.— Війна все переінакшила і, можливо, ще чимало переінакшить. Тепер — день за все життя. То чого ж нам роздумувати?! Де її квартира? Неподалік? Блискуче! Пошлемо за її збіжжям червонофлотців разом із нею. А квартира і що там ще в квартирі, та нехай воно горить білим полум'ям!.. Гей, вахтовий,— гукнув на монітор,— хто там? Викличте до мене матросів із другої зміни! Щоб були хлопці як перемиті! І негайно!» Трійко дужих моряків одразу помчали до моєї дружини на прохідну. Я залишаюся на пірсі, не зважаюся бігти за ними. З пизьких хмар усе ще накрапає і накрапає дрібний дощ, моросно сіється, і все непривітне, вологе, наче десь у жовтні чи листопаді, не влітку, а в середині затяжної остогидної осені. Я мокну і чекаю Вероніку. Нарешті вона з'являється в гавані разом із червонофлотцями, яких добре панвантажила вузлами з білих простирадл. «Сеню, Сеню, що ж це буде? Що ж це робиться?» — не питає, а стогне. «Потім, потім, дорогенька, все з'ясуємо потім у морі», — і допомагаю їй зійти на монітор. Гавань і все навколо гавані заволікає густий моросливий туман.

Спокійному переходу моніторів до Миколаєва передусім посприяла непогода. Море поштормлювало, і його однамітне шумування часом доповнювалося негучними посвистами вітру та різкими ударами крапель дощу в ілюмінатори. Як і Барабаш, я не сходив з містка майже всю ніч і стежив за кильватером річкових кораблів, що мимоволі тиснулися до берега, де могли наскочити на піщану банку або прибережне каміння. Очаків ми пройшли неподалік, але він був так старанно затемнений, що ніхто його з моря не помітив. Як і Березань, як і вхід до Бузького лиману, де ми добре знали не лише маяки, а всі віхи на фарватерах. За фіалковим ошматтям суцільних хмар уже займався схід, коли загін вийшов на пряму й між крутих берегів показалося місто корабелів, моя флотська колиска. Я спустився в каюту до Вероніки, котра дрімала на вузлах. Вістовий, за велінням Барабаша, приніс нам дві склянки чаю. Я наполіг, щоб Вероніка присіла до столичка і зігрілася та збальорилася міцним чайком. Вона спершу відмовлялася, але врешті-решт скорилася моїм наполяганням. Посьорбуючи гарячий чай, сумно питала:

— Сеню, що ж це з нами буде?

— Те, що й з усіма.

— Як цигани ми з тобою. Цигани і ті генер прагнуть мати свій куток. А ми гірше від циган.

Я вловлював у кожному її слові внутрішню напруженість, невисловлену тривогу. Що їй сказати, чим утішити? Правдою? Але якою? Під цю пору щонайменша правда була гіркою і жорстокою, і я відвернувся до ілюмінатора, за яким розсіювалися рештки важкої ночі. Ну, що мені їй сказати? Я незчувся, як на мої плечі лягли її теплі руки.

— Ти злишся? Ні, ні, не заперечуй — злишся! Я більше не буду, я згодна з тобою на все, на всілякі випробування.— Вона обхопила мою важку голову і поклала собі на коліна. Мені приємно відчувати ніжні дотики її пальців до мого волосся, перебувати у тому заспокійливому стані, коли, здається, всі клопоти тебе назавше полишають, коли світ мовби прочумлюється і падає змогу тобі відчутти всю принадність буття. Проте не забуваю, що ми з моєю коханою не десь-інде, а на військовому кораблі, тому рішуче підхоплююся.— Нагору?

— Так, Вероніко, так... Постановка на якір, швартовка, доповіді начальству. Ти сиди в каюті поки що і не виходь. Я покличу тебе, а потім уже якось і зарадимо собі.

Я піднявся на місток, коли монітори застопорили хід посеред річкового розливу. Командири кораблів чекали команди з вахтового поста, де їм визначалося швартуватися. До «Ударного» підійшов рейдовий катер з капітаном першого рангу на борту. Він підкликав мене до борту й оголосив, що монітори «Жемчужный» і «Ростовцев» підуть далі, до Херсона, а в Миколаєві залишаються «Железняков», «Мартынов» й «Ударный». «Вас наказано залишити тут. Подбайте про те, щоб усе виконати якнайкраще. Кораблі проведуть в Інгул, до заводу Шістдесяти одного комунара». Рейдовий катер спінив під собою річкову воду і помчав назад у порт.

Я повів монітори навколо Миколаєва в Інгул. Стояв на ходовому містку «Ударного», мимоволі оглядався назад на річковий розлив, де ще мріяли, віддаляючись, щогли двох наших моніторів, танули у ранковім серпанку їхні обриси. З-за ріки, десь у степу, зводилась червоняста куля сонця, що яскравіла вогнем,— мав бути жаркий день. Ми обійшли довкола міста по річці і причалили неподалік Варварівського мосту, де зяяли розвалиськами і воронками бомб причальні будівлі. «Е-е-е, та тут до нас уже встигли нашкочити фашистські бомбовози!— скрушно похитуючи головою, сказав боцман Самотяга.— Видать, не знати нам і тут спокою». Командири моніторів наказали своїм сигнальним вахтам пильнувати повітря.

Дві безсонні ночі давалися взнаки, я майже падав з ніг.

Вікентій Архчпович наполог, щоб я здрімнув якийсь час до приходу начальства, і зачинив у своїй каюті. Вероніка прикрила ілюмінатор і залишилася сидіти побіля мене на канапі, хоча їй самій годилося б поспати. Я враз заснув, продовжуючи й уві сні бовтатися на морських хвилях, командувати судном, тепер уже вітрильним, дуже схожим на кліпер капітана Доди. Дивовижно, але на капітанському містку, крім мене і стернового, нікого не було. Наші вітрила залишалися неприбрані,— ми чекали післяполудневого бризу, але бриз ніяк не надходив. Урешті звідкілясь, чи не з степу, налетів гарячий вітер, підхопив наш вітрильник і поніс у море. Довелось стримувати завзяту вдачу свого красеня, повертати його у зворотний бік, ставити до вітру і лягати в крутий байдевінд. Проте і в байдевінд, лежачи всього на кілька румбів до вітру, що не перевищував трьох-чотирьох балів, кліпер летів із незбагненною швидкістю. Та вітер зненацька стих, вітрила мертво зависли, ледь поляскуючи об щогли непорушного судна, що погойдувалося на мертвій хвилі. Ніщо не пагадувало на морі про недавній вітер, небо було безхмарне, сонце розпикало корабельні паковки. Я знемагав від задухи і прокинувся від тієї знемоги. Вероніка все так само сиділа на канапі і задумливо дивилася в ілюмінатор, на якому з'явилися сонячні полиски. Помітивши, що я прокинувся, вона ледь посміхнулася і сказала, що нічого тривожитися, ніхто мене не питає. І взагалі вона згодна і надалі оберігати мій спокій. Проте підхопився, щоб іти в штаб, вияснити свою подальшу долю і долю цих кораблів. До каюти увійшов Барабаш і порадував тим, що моряки віднайшли місце на річковім дебаркадері, який стоїть поруч. Чудова каюта, майже з усіма вигодами. Окрема. Нічого кращого й не придумаєш!

— А що воно таке — дебаркадер? — несміливо спитала Вероніка, хоча її могло втішити хоча б уже те, що це було не дець у місті, а тут-таки, поруч з нами.

— Плавуча пристань.

— На пристані, та ще й плавучій, не жила. Нехай уже буде й дебаркадер.

Кімнатка на дебаркадері, відведена Вероніці, була чистенька і затишна. Ліжко прибране, як у флотській казармі, шафа у переборці, килимок на підлозі, столик біля вікна-ілюмінатора, на якому, крім попільнички, нічого не було. Господиня дебаркадера — жінка висока зростом, невблаганна на вигляд — вражала всіх рішучим виразом суворого, блілого обличчя, з якого начебто все випито

тутешньою службою до кровинки,— застерігала Вероніку не залишати в кімнатці недоїдків, дотримуватися ідеальної чистоти, берегти казенні меблі. Вероніка запевнила жінку, що все буде як належить, і поцікавилася, чи буває вечорами на дебаркадері електричне світло. Жінка нагадала про світломаскування, про те, що майже щовечора налітають німецькі бомбовози і слід остерігатися вогню, але поки ми з Веронікою розпаковувалися, наглядачка спромоглася принести закіптюжену газову лампу з надбитим склом і поставити на столичок. Ми подякували їй за турботи, і вона полишила нас. А невдовзі заявився вістовий із розпорядженням штабу прибути мені до контр-адмірала, якому звелено організувати оборону на Південному Бузі. Виявилось, що ні про який ремонт кораблів не може бути й мови,— усіма наявними засобами моряки мусять прикривати відступ 18-ї та 9-ї армій, що відходять на схід. Мене залишено на чолі загону моніторів. Виходить, що даремно я зірвав Вероніку з Одеси,— піду у новий похід, а як же її полишу на дебаркадері? На який час? На день, два, на тиждень, на місяць? Тут, у незнайомому для неї місті? А якщо домогтися адміралового дозволу взяти її із собою на «Ударный»? Але в якій ролі? На суші ще — куди не йшло. Ми б записали Вероніку санітарним інструктором, телефоністкою, урешті, й перекладачем, але на кораблі? Нічого доладного не міг придумати... Пекло серце, піт заливав очі, я йшов із штабу до кораблів, що стояли побіля дебаркадера, на якому була Вероніка, ще не відаючи про те, які випробування підстерігають нас обох, надто її.

За роздумами я незчувся, як мене занесло на вулицю Декабристів, до знайомого обійстя... Висока брама, кільце надвірного дзвінка. Рішуче смикнув кільце і дослухався до калаташя у дворі корабельної ринди. За хвилину в отворі брами з'явилася Апелія Арсентіївна в незмінному домашньому халаті. Угледівши мене, вона розпливлася в усмішці, неначе вже давно чекала мене. Вона дещо змарніла відтоді, як я заходив до них, але голос так само був мелодійний. «Семене Дмитровичу, чи не звивається мені?» Вона подала руку, і я поквалливо її поцілував.

— О Семене Дмитровичу, який-бо ви молодець! Чого ж ми з вами стоїмо у воротях?! Заходьте, заходьте, будь ласка. Я прийму вас, як найповажнішого гостя. Тепер я одна, самотня як палець... Стелла ж подалася на флот, в армію! Практикувалася на якомусь буксирі і зосталася. А Валеріан Іполитович як пішов кудись на Кавказ на своєму віт-

рильнику, то ні слуху ні духу від нього. А всюди війна ж! Як воно буде, Семене Дмитровичу? Розіб'ємо фашистів чи не розіб'ємо?

— Звісно, що розіб'ємо. Інакше й не може бути.

Анелія Арсентіївна завела мене в дім, і можна було подивуватися тому безладдю, якого ніколи я не стрічав у Додів. Всі речі лежали жужмом на кріслах і стільцях, в домі витало запустіння і запахи пилюки, яку заносило з вулиці. Анелія Арсентіївна зізналася, що, відколи Стелла перейшла на буксир, а Валеріан Іполитович теж одцурався домівки, у неї до всього опускаються руки, все їй остогидло. Вона навіть не заглядає на кухню, задовольняється чаєм і печивом.

Ухопивши рушник, спішно змахнула пилюку із стільця, підставила мені, щоб присів. Пропонувала зачекати, поки зігріється чайник. Я подякував за гостинність, сказав, що мені ніколи, що заглянув до них на хвилинку. Анелія Арсентіївна нараз заспокоїлася, сіла навпроти і, заглядаючи мені у вічі, тихо запитала:

— То як же воно буде, Семене Дмитровичу? Ви тепер у високих чинах, то мусите знати...

— Переможемо, Анеліє Арсентіївно. Неодмінно.

— Та ви скажіть, по правді скажіть. Певний чоловік казав, що ніколи нам не подолати німців. Що Червона Армія майже розгромлена, що комісари втікають у Сибір. Німецькі війська не сьогодні-завтра увійдуть у Миколаїв. А на черзі Київ, Ленінград і Москва.

— Хто ж це у вас такий диявольський пророк? Часом не Вукол?

Здогадка, що ненароком зірвалася з моїх уст, без промаху влучила в самісіньку серцевину таємниці мадам Доди,— Анелія Арсентіївна знітилася, і їй не вистачило сміливості мені заперечити. Її очі незрушно дивилися на мене якимсь безглуздим поглядом, в якому не можна було розпізнати ні приязні, ні ненависті. Єдине, чого вона хотіла б,— це якось мене спекатися.

— Ви маєте рацію, Семене Дмитровичу, що всілякі сумніви ні до чого. Але ж усе-таки страшно — німці! Генріх Рудольфович просто мене застерігав, щоб не затрималась у чеканнях свого Доди. Генріх, як і ви, ходить так само у командирах. Хто-хто, а він усе знає напевне. Зачекали б, Семене Дмитровичу, його. Він обіцяв мені сьогодні надійти. Як, зачекасте?

Я відразу підвівся. Мадам Дода не дуже затримувала. На прощання провела мене до брами і сказала, щоб не

забував їхню родину, щоб при нагоді навідувався до неї, приходив відвести душу, заспокоював її і, зрозуміло, сам знайшов би в її товаристві якусь для себе відраду. Я швидко пішов геть: ніякої мови з Анелією Арсентіївною про Вероніку не могло бути. Годі їй сподіватися на якийсь захисток там, куди вчащає Генріх Вукол! Як я про це не подумав раніше...

Вікентій Архипович подбав, щоб Вероніку забезпечили гарячим обідом з матроського камбуза, і я застав її на дебаркадері тоді, коли вона, вхопивши мокру ганчірку і тазик з водою, допомагала господарці дебаркадера мити палубу. Вероніка ходила босоніж по калюжах води, раз по раз нахиляючись над ганчіркою, метляла цею поперед себе, й відтак викручувала з неї брудну воду назад у таз. Поділ сукні у неї був підіткалий, коса покуйовджена, і Вероніка, випрямляючись, щоразу змахувала з лиця пасма волосся. Цього разу господиня дебаркадера здалася мені привітнішою. Я зачекав, допоки Вероніка кінчила прибирання, і тільки потім розповів їй невтішні новини. Вероніка спохмурніла, помовчала в глибокодумній зажурі і, ніби зібравшись на силі, сказала, що вона знала, на що і з ким ішла. Вона витерпить усе, що судилося їй зі мною, все найгірше, що присудять обставини, і нехай мене ніщо не гнітить, бо вона зуміє дати собі раду. Переді мною її сумління буде чисте, як краплини сліз, які вона ховає почамі від людей, від мене і від самої себе. Цим я був зворушений до сліз, хотів приголубити її, та завила сирена повітряної тривоги. Над містом у безхмарному небі закружляли наші «яструбки», озвалися тривожними гудками заводські і портові пости повітряного нагляду. Я притис до себе Вероніку, поцілував її в холодні, замертвілі уста і подався на монітор. Барабаш уже подав команду зніматися зі швартових — кораблям було наказано виходити на бузький фарватер і йти до Вознесенська та Нової Одеси, де вже розгорталися бої за річкові переправи. З кодового містка монітора я ще довго бачив темно-зелений дебаркадер річковиків, на якому, напевне, виплакувала свої п'ятасмні сльози моя незрівнянна Вероніка. Я вірив, я знав, що вона зуміє, здатна дати собі раду, але не вболівати за неї вже ніяк не міг, бо куди не кинь, а всьому першопричиною усіх її теперішніх поневірянь був я.

Південний Буг котив назустріч кораблям бруднуваті хвилі. Валуни води зводилися за кормою, жовтаво відбивалися у сонячному промінні. Кораблі пабирали хід, місто,

над яким уже чорними вихорами зводилися вибухи авіабомб, відпилювало назад. За поворотом зовсім воно сховалося, хоча ще довго нам було видно, як по всьому небокраю стелилися завісою чорні дими — схоже, що горіли баки припортового нафтосховища. А німецьких літаків наші сигнальники так і не помітили. На мою думку, вони взагалі не дуже вміють пильнувати небо, вигукують «Повітря!» інколи завчасно, інколи запізно. І здебільшого хтось із сигнальників услід застереженню подає наваздогад координати цілі: «Літаки праворуч по курсу! Висота — вісімсот!», а ворожий літак заходить зліва, і комендори ледве встигають розвернути гармати у його бік, як німець уже скинув на корабель бомбу чи торпеду. Про це я сказав помічникові командира монітора лейтенанту Востокову. Востоков — протилежність Барабашеві, ніколи не заперечить, не обмовиться зайвим словом, а якщо заговорить, то кожне слово вимовляє чітко і виразно. Стрункий білявий Востоков до всіх ставився з повагою, хоча на кораблі чомусь вважали його зарозумілим москвичем і що його погорда йде лише від того, що він народився і зріс у Москві, начебто повноцінні люди мають зростати тільки в столиці. Чому виникла така думка про Востокова — ніхто не пояснив би. Щоправда, я помітив за ним слабкість похвалитися знайомствами з різними впливовими людьми. З його скупих розповідей виходило, що Востокови зробили неабиякий внесок у організацію Стокгольмського з'їзду партії, брали участь у штурмі Зимового палацу, відтак стали комісарами на Балтійському флоті. І хоча Востоков-батько не значився в офіційних реєстрах, та син-моряк запевняв, що його на флот покликав «революційний дух Востокових». Він прагнув якимось виправдати своє прізвище і значився сумлінним командиром, був настільки правильний і ретельний в усьому до дрібниць, що дехто мимоволі його остерігався. Своєю поведінкою, стриманістю й пунктуальністю він без особливих зусиль примушував усіх поважати себе.

Моє зауваження щодо сигнальників було сприйняте Востоковим як суворе застереження, і він відтоді пагадував про це матросам, вимагав од них більшої пильності. А кораблі йшли на північ супроти течії, й по обидва береги ріки під пекучим сонцем половіли в хлібах прибузькі степи.

На дорогах зводилися стовни куряви, що здійснювалася з-під коліс машин і гармат — наші армії відходили на схід і на південь.

— А чому це вас, товаришу капітан-лейтенант,— запитав Востоков,— хотіли спровадити у морську піхоту? Здається, ви ж ні в чому не завинили.

— Не завинив. Видно, в цьому виникла потреба.

— Так, виникала. Але ж варто було втрутитися Барабашеві, заперечити, сказати адміралові, що немає нічого розумного в тому, щоб досвідчених флотських командирів списувати на берег, як контр-адмірал одразу розпорядився залишити вас у загоні.

— А я і не знав, чіми клопотами мене не відправили з моніторів, ніhto мені про це не сказав.

Він іще мав намір щось сказати, але радист приніс свіжу радіограму і вручив мені. З радіограми випливало, що в Новій Одесі до моніторів має приєднатися десантний загін, з яким належало дійти до вознесенського мосту і зруйнувати його до підходу німецьких передових частин. Здійснення операції покладалося на мене... За кормою у сонячних відблисках пролетіла на захід ескадрилья бомбардувальників. Хтось із сигнальників попередив тривожним: «Повітря!», зіграли бойову тривогу, але літаки не звернули на кораблі ніякої уваги, хоча при ясному світлі і посеред ріки їх було добре видно. Вікентій Архипович невдовзі скомадував відбій. Я сказав, що далі рухатися так безпечно ніяк неможливо, що до заходу сонця треба десь пристати до лівого берега і замаскуватися. Барабаш погодився. Команду передали прапором семафором. Як і на Дунаї, монітори враз підійшли до вузького берега і кинули якорі там, де були густіші лозняки та очерети, де можна було легко накрити віттям усе, що вказувало б присутність військових кораблів. За півгодини весь загін сховався у зеленій запоні, і його вже не розпізнаєш не те що з неба, а навіть зблизка — з ріки і з берега. Все те ми зробили своєчасно,— над нами невдовзі пролетіли кількома ланками німецькі пікірувальники і скинули весь свій вантаж на автоколонну, що рухалася степовою дорогою на Миколаїв...

Ми чекали вечора, вечорових сутінок. Нарешті уздовж ріки простяглися довгі тіні, повіяло вечірньою прохолодою. Кораблі зрушили з-під зелених наметів, сполохами в комишах поснулих птахів. Загін ішов далі вгору по Південному Бугу, не маючи ніякої уяви про те, наскільки відійшли нані армійські з'єднання на Лівобережжя.

Десантний загін уже чекав нас з полудня на пристані, і в Новій Одесі ми не затрималися. Командира загону ще напередодні було відправлено в госпіталь після пальоту ворожих літаків, тому десантниками командував комісар

загону політрук Поночевний. Позаяк на мене покладалося керівництво операцією, мені належало взяти під свою команду і роту десантників. Розподіливши матросів на монітори, я запросив до себе на «Ударный» політрука Поночевного, і попросив намалювати мені, хоча б у загальних рисах, ту обстановку, що склалася і в якій ми мусили діяти. Поночевний докладно, у міру можливого, доповів, що минулого четверга сухопутні частини після важких боїв залишили Котовськ і Вознесенськ, що цієї ночі, можливо, ввійдуть до Нової Одеси і нам уже буде нелегко пробитися назад по річці. Як він довідався від вознесенського коменданта, німецький танковий клин прорвався південніше Умані і охопив наші війська з півдня. Вихід рухливої групи ворога на Південний Буг загрожує оточенням всім наявним військам пашої армії у цьому районі. Атака річкових кораблів і матроський десант у ворожий тил можуть вплинути на дальший хід подій. Посмоктуючи порожню люльку, Поночевний заговорив і став чекати мого рішення. Я хотів запитати його, чому десантники перевдягнені в армійське обмундирування, бо лише крізь розстебнуті коміри гімнастerek угадується їхня причетність до флоту — виказують смугасті тільняшки, але політрук, мовби вгадавши моє запитання, сказав, що для десантників поле бою — берег і їм було наказано переобмундируватися у Миколаєві перед виходом на завдання. Він навіть дозволив собі повеселити нас, переповідаючи, як неохоче здавали червонофлотці морську уніформу, як йому самому довелося разом із командиром і баталерами забирати у десантників безкозирки. Моряки ще не зустрічалися з німцями віч-на-віч, але Поночевний певен у своїх десантниках і знає, що така зустріч для гітлерівських вояк не буде приємною. Я також досі не бачився зблизька з ворогом, тому вирішив піти разом із десантниками на штурм мосту. Ми детально обміркували всі варіанти наступного бою. Поночевний порадив вислати вперед розвідку і коректувальний пост. Він і подав мені склад розвідувальної групи. Його пропозиції я схвалив без обмовок і застережень. Командирам моніторів звелів передусім нагодувати розвідників, забезпечити запасом коректувальників, які могли опинитися десь у німецькому розташуванні і на певний час втратити зв'язки і з кораблями, і з розвідкою.

Ми готувалися до свого першого відкритого бою на суші. Чорнота степової ночі вже суцільно зімкнулася із притихлою рікою, і затемнені монітори відчували один одного майже на дотик. Дим з кораблів зривався із присадкуватих

труб й відходив кудись у ніч, що озивалася свіжими повіями та гулом у степу, який долинав звідкілясь до ріки. З-поміж червоних трасуючих снарядів та куль, з-поміж ракет та прожекторних променів за Вознесенськом, все котилися і котилися з небозводу зорі, і, здавалося, до цієї гіркої серпневої ночі вони всі, як є, висиплються на землю і невдовзі південне небо стане надовіч чорне-чорне, не зостанеться жодної зірки із тих, по яких визначаються моряки у морі, а подорожні на землі. Немовби на підтвердження цих моїх думок, на річці стояла темінь, надщерблений ріжок місяця потопув у хмарах. Монітори зійшли з фарватеру, заглушили двигуни. «Десантові висадитися!» З кораблів у шлюпки сходять десантники, за ними — Поночевний і я. Політрук зауважує:

— Чимало залежить від того, товаришу капітан-лейтенант, як ми висадимося і чи зуміємо ухилитися від випадкової зустрічі з німцями в нічних умовах.

— Розвідників вишліть уперед.

— Я поведу розвідку. Зумію не наскочити на їхні застави, — озвався кремезний старшина в туго натягнутій на широкі плечі гімнастерці, підперезаній ременем із флотською бляхою. Старшина був жвавий і вправний. — Я знаю це узбережжя з дитинства.

— Ваше прізвище? — запитав я.

— Шворінь. Іван Шворінь.

Поночевний поквапився мене заповнити, що старшина Шворінь іще на Дунаї виявив себе природженим розвідником, уміє добре визначатися сам і зарадити у цьому іншим. Я поклався на думку політрука, — Поночевний знав своїх десантників ще в учбовому загоні, в підлеглій роті, що дислокувалася на Рені. Як тільки шлюпка загойдалася па хвилі, я стрибнув у неї слідом за політруком. «Відвалюй!» — приглушено прозвучала команда корабельного боцмана, і шлюпка відійшла од борту. Зревівши мотором, монітор також ринувся ближче до берега. «Стерновий, не посади свою довбанку на камені! Тут скрізь раків повно, і всі, між іншим, кусючі, як акули», — жартував хтось із морячків, але його жарти начебто ніхто й не сприймав. Днище шлюпки шаркнуло по піщаному ґрунту. «Все, сходити у воду! — командував старшина. — Ближче до берега вже неможливо!» Не роздумуючи, червонофлотці стрибали у білу піну легкого прибою, одбігали від піщаної мілини подалі до чагарів і там залягали. Діждавшись Поночевного і пропустивши повз себе останнього десантника, я міцно потис руку старшині шлюпки і віднутив її назад на мо-

нітор. «Сім футів під кілем». — «До чортів на виступці, товаришу капітан-лейтенат!» — гукнув мені вслід старшина і ще казав щось, але я вже не дослухався, — підганяв недалекий світанок. Вибравшись на крутосхил, я переконався, що десантники всі висадилися організовано, що розвідники без затримки пішли вперед, і розпорядився всім привести в порядок зброю й амуніцію. Поруч мене виявився непоказний, але запальний морячок. Він раз по раз збивав на потилицю прим'яту безкозирку, яку таки приборіг, і ниби цим хизувався, що не натягнув на голову пілотку, що відрізнявся цим від інших морських піхотинців. Темні очі матроса посвічували хитринками.

— Хто ви? — запитав я.

— Вістовий політрука Поночевного. Червонофлотець Жига.

— Ясно, — буркнув я.

— А ви не сумнівайтеся, товаришу капітан-лейтенант, я одесит за пропискою і за покликанням. Клянуся кажанами з катакомб і шпаною з Дерибасівської... І щоб пенароком вдавився камбалою, коли повернемося.

Він іще годен був чимось заприсягнутися, але тут неподалік молотнув снаряд, і все довкола здригнулося від вибухів. Буг немовби розколовся від оглушливого залпу головного калібру «Ударного» і двох інших моніторів, що йшли за ним. Небо висвітлило низкою німецьких ракет та вибухами важких снарядів на бережних схилах. Монітори били по мосту через наші голови, і ми мимоволі пригиналися щоразу, коли над нами пролітали наші снаряди з металевим шелестом, підіймаючи побіля мосту вогняні султани. справа і зліва ріки спалахнули промені німецьких прожекторів, забігали по річковій поверхні, вихоплюючи з темряви силуети кораблів. Вслід сліпучим променям потягнулися до моніторів кулеметні траси, і я побачив у голубуватих відсвітах прожекторів невпізнанно напружені обличчя десантників. За якимсь залпом німецькі гармати майже накрили «Ударный», — монітор на мить завис над рікою і знову пірнув у кинучі бузькі хвилі. «Хто подав команду моніторам відкривати вогонь? Хто? Коректувальники чи сам Барабаш?» Розвідгрупа Поночевного десь попереду, а вістовий політрука залишався коло мене. Сам залишився чи наказано йому політруком? Я був не від того, щоб відіслати велеречивого одесита разом із розвідкою, та ніякими статутами не передбачалося звільнитися від вістових. На всяк випадок нагадав вістовому, що йому не годиться від мене відлучатися без дозволу і щоб допомагав

радистові нести ранець із живленням до рації. Жига слухняно схилив переді мною свою кучеряву голову.

Трьома паралельними групами десантники рушили швидкою ходою подалі від місця висадки. І скільки ми не йшли, все так само іззаду спалахувала і гриміла по всьому степовому Надбужжжі артилерійська канонада, лунали залпи наших моніторів, відстань до яких усе збільшувалася, — моряки озиралися до побережжя, де залишили свої кораблі. Ми йшли серед степових нив, ішли пішеницями, якимись звивистими степовими дорогами, що інколи нагадували глинисті русла пересохлих ручаїв, і ці дороги, і сіра темрява, що вже помітно розступалася, а головне — відсутність ворога, який міг будь-де причаїтися, — все це гнітило мене й матросів. За два кілометри від мосту спинив усі групи, обравши для перепочинку густу лісосмугу. За годину, як й сподівалися, повернулися розвідники. Поночевний повідомив, що монітори були вимушені відкривати вогонь передчасно, що їх вимусили самі німці, які помітили підхід кораблів і зчипили тривогу. За півтора-два кілометри від ріки починається невеликий байрак із ставом, за байраком — село, в якому заночувала піхотна чи кавалерійська частина, можливо, й обоз, і якщо несподівано, на світанні, атакувати ворога, то можна захопити і штаб, і чималі трофеї, а то й «язиків». Крім іржання коней та скрипу важких возів, — ніякого руху, танки чи броньовики, напевне, виказали б себе гурчанням двигунів.

— Атакувати село негайно, — гарячкував Поночевний. — Успіх забезпечений.

— А що далі?

— Що далі?

— Після атаки?.. Ні, дорогий комісарє, поки ми не зруйнуємо міст, поки не виконаємо завдання, ніяких інших атак не буде.

Безперечно, я мав рацію, і політком більше не наполягав. Я не міг знати, що, коли формувався цей десантний загін, адмірал казав командирам десантників про те, що під їхньою рукою будуть чудо-богатирі, котрі і самі не знають іще, яка незбагненна сила криється під їхніми дільняшками і на які подвиги вони здатні, вийшовши з моря і ставши бійцями сухопутного фронту. Їхню сміливість, ба й зухвальство слід оберігати командирською мудрістю і тактом. І хоча загін воюватиме на твердій землі, вони не перестануть вважати себе моряками, і це поняття для них буде пайдорожче, найважливіше. Командири мусили іще пам'ятати, що до цього загопу особливого при-

значення багато хто з моряків поривався, — писали рапорти командирам кораблів, батарей, постів і служб, але відбирали з-поміж них щонайкращих, здатних на самопожертву, виявляти себе до кінця, хоча ще ніхто не знав, де і за яких обставин доведеться їм себе виявляти. Моряки усвідомлювали своє високе призначення, дану обіцянку, клятву, що виправдають довіру флоту, звання морських піхотинців, звання, яке ставало символом відваги і героїки десантників. Це я чудово розумів, як і розумів те, що вони пориваються зійтися з фашистами віч-на-віч і будь-яка зайва засторога з мого боку викличе до мене непереможну матроську недовіру. Ми з Поночевним зійшлися на тому, що нічого далі відсиджуватися у лісосмузі, і наказали готуватися до атаки мосту. Десант розгорнули двома стрілецькими цепами.

Світанковий степ засизовів рясними росами, засріблївся плетивом передосіннього павутиння. Десантники пройшли просяне поле, картопляний клин, підступили до самого байраку. Сосяхи давно відцвіли і хилили до землі важкі жовто-зелені шапки. Я оглянув цепи і майже зойкнув від здивування: пригинаючись, десантники йшли всі в безкозирках! Безкозирки майже не виділялися з-поміж соняшникових шапок! Де ж поділися зелені пілотки? Незбагненно!.. Під байраком, побіля косогору, вибитого худобою, непривітно сипів степ. Десант увійшов у байрак і за моєю командою заліг. Перед останнім кидком до мосту я мусив пригледітися до підходів. А праворуч байраку — село. Вроджений селяк, я з потаємною боязню і цікавістю розглядав новий для себе просторий світ із далекими обр'ями. Все відкрите для сонця і для негод, однакове з усіх сторін світу, рівне як на долоні; хіба що деінде покреслене яругами та виярками з чагарями і байраками, до яких тулилися селища і хутори з садами і виноградниками. Біленькі хати, як і в моєму Русановому, прозирали до моря, туди, куди стікав Південний Буг, прозирали підсліпкуватими, але веселими вікнами, світили маленькими шибками, що збирали зайчиків у сонячні дні і сипали патьоками дощу за непогоди, коли трамонтап гнав над стеном свинцеві хмари, а степ гуготів рештками соняшничиння та сухих бур'янів. Я волів би лишче потрапити у цей край зі своїми десантниками саме такої пори, але вже сходило сонце, його перші промені пробивалися крізь віти дерев, і всюди ставало ще просторіше, ще привільніше. Нас оточували кристалі дуби та берези. У їхніх пістрявих тінях скрекотили сороки, вов-

тузилися сипиці, перепурхували горобці і шпаки. На межі байраку і степу глухо поквокували перепели. Із степової далечини потягло свіжим вітерцем, його подихи зачепили сизу тремтливість осикової порості, яка обізналася легким лопотінням листя та шерехом галузок. І сітчаті тіні пістрявіли, спалахуючи всюди сонячними плямами. Зігріті сонячним теплом, десантники лежали між деревами, чекаючи мові команди. А ранок усе помітніше нагрівався і світлів, розкриваючи нові степові далі, що неначе сходили до нас із блакиті високого неба. Я підніс бінокль і поглянув на ажурність вознесенського мосту, відтак у бік ріки, куди мали підійти кораблі, але ще не підійшли. Знову перевів погляд на міст і закликав: поруч залізничного мосту німці навели через Буг понтопний міст, яким і перекидали війська на лівий берег. Перед мостами, у черзі на переправу, накопичилося чимало вантажних машин, підвід, мотоциклів. Де-не-де проглядалися танки, панцерники та всюдиходи, гармати з тягачами. Було ясно, що на берегах ріки зосередилися значні ворожі сили і бій з ними мав бути не з легких. Я підкликав радиста і наказав передати на кораблі, щоб відкривали пищівний вогонь по мостах і по берегах коло мостів. Сподівався на кмітливість Барабаша.

Ріка за літо помітно зміліла. Щоправда, монітори мали невелику осадку, але вести їх по річці було складно навіть іще тоді, коли світили бакени та берегові створи, коли можна було орієнтуватися на прибережні вогні і йти звивистим Бугом поміж мілин та островків. Я думав про корабельних штурманів і стернових, які за даних обставин могли припуститися помилки, і ця помилка могла стати смертельною. Застерегти командирів кораблів? Як?.. Але тут заговорили корабельні гармати, над погідною рікою прогрімилі артилерійські залпи, степове повітря наповнилося свистом та фуркотом снарядів. Чорними клубками диму звелися вибухи неподалік переправ. Радист сповістив нам із Поночевним, що висаджені на берег коректувальники вже забезпечують прицілку комендорів. Я ще раз поглянув у бінокль і завважив, що рух па мостах припинився, а снаряди двічі влучали в підпори залізничного мосту. Та зруйнувати масивні бики вознесенського мосту навіть прямим влучанням неможливо. «Поночевний, поведете підричників!» — «Єсть!» Над нами з'явилися наші винищувачі, і з їхньою появою німецькі пікірувальники відразу поквапилися залишити кораблі, ретируватися. Монітори на повному ході рушили до мосту, — все одно вони

виявлені ворогом і їм уже втрачати нічого. А над рікою проносилися «яструбки», по яких заповзято били німецькі зенітні батареї з-за садів. Навперейми нашим винищувачам мчали парами «месершміти», а з різних боків ізнову насадили на монітори «юнкерси». Передній пікірувальник кинувся на «Ударный», біля борту монітора здійнявся пінявий стовп. Спадаючи, він завалився на корабель скаламученою водою, що враз накрила майже всю його верхню палубу. «Полундра!» Десантники відчайдушно кипулися за мною. Атака морських піхотинців була такою шаленою, що мені опісля не вдалося відновити її всю в деталях, — хто біг попереду мене, хто падав і вставав, чий багнет першим предірявив ворожий мундир, а чие обличчя залило кров'ю... Ніколи було завважити навіть того велеречивого морячка-одесита, я переживав за підричників, допоки одна із ферм осту не зісковзнула кінцем із підпори і не повалилася у воду. Немов вогники електрозварки, зблиснули ще кілька підричних патронів на мостових биках, але піддатливий бетон вистояв. Я послав безліч проклять на адресу того мостовика, котрий ставив свій міст не інакше, як на віки. Ракетою подав команду відходити. Чи хто-небудь побачив мою ракету і підкорився їй — хтозна, але десантники відійшли назад, не бачачи вже з-поміж себе тих, хто залишився лежати на бузьких відмілинах, кого забрала із собою збурена річкова вода. Монітори розвернулися, але продовжували вести вогонь по поптопному мосту, кришити все те, що залишилося від нього. «Ударный» посилав у бік мосту снаряд за снарядом, а два інші кораблі приймали до себе на борт десантників. Як і Поночевний, я скочив у шлюпку, що якраз підвернулася. Коли перебрався з шлюпки на монітор, збагнув: шлюпка з «Железнякова». Я залишився на цьому моніторі, тоді як «Ударный» продовжував іти під моїм брейд-вимпелом. Вогонь ворожих батарей посилювався. Здргнувся корпус монітора — снаряд влучив десь поблизу якірної клюза. З гуркотом побіг униз якірний ланцюг, шубовснув у воду, і пішов на дно корабельний якір. Я підіймався саме на ходовий місток і був опелечений тим, що монітор віддав якір в такий момент, не знав, що від вибуху зіскочив із місця стопор носового шпилья і вивільнив ланцюг. Монітор зупинився, його відразу стало розвертати бортом, підставляти весь корабель під приціл фашистських навідників. Я кинувся до шпилья, полагодив його, і на моїх очах ланцюг, велискуючи мокрими ланками, побіг угору. Пад водою з'явився якір. Не знаю чому, але мені хотілося пересвід-

читися, що весь якірний лапцюг увійшов у клюз, і я затримався на баці монітора. Мене зненацька підкинуло і вдарило об бушприт. Я знепритомнів і опинився б за бортом монітора, якби мене не вхопили чийсь дужі руки. Спробував вивільнитися від них, але боцманський бас вимогливо прогув над самісіньким вухом: «Спокійно, товаришу капітан-лейтенант, спокійно!» — І моряк з нашивками старшини другої статті потяг мене за собою з бака всередину монітора. Прискорені річковою течією, кораблі виходили із зони обстрілу. За кілька хвилин район нашої атаки заховався за поворотом. Попереду виднівся новий поворот. «Добре, що біля мосту були румуни, а не німці, — сказав старшина. — Якби були німці — всім нам міг би бути капут... Вони заклятіші від наших давніх знайомих, факт». Він допоміг мені піднятися на ходовий місток і прихилив до перегородки. Командир «Железнякова» капітан-лейтенант Кожем'яка скрушно похитав головою і зауважив, що командирові загону не личило б хапатися за все, що піднімати матросів не слід, треба ними командувати. Ці останні його слова прозвучали як серйозний докір. Та хіба образишся на нього, хіба йому поясниш, що, коли зірвався якір у воду і монітор розвернуло упоперек ріки, тоді ніколи було розмірковувати?

Матроси ще не заспокоїлися, не відійшли після атаки і говорять про війну, про конкретне, про щойно бачене: залізничний міст, який ми ставили через ріку в голодні роки, самі змушені висаджувати у повітря, хатки, у яких мали притулок чийсь матері, спалювати вогнем своїх гармат, бо в тих хатках тепер ворог. Жаль, звичайно, і стіжків з хлібом, і садів з достиглими яблуками, і криниць з водою, і виноградників з сонячними гронами, а також чагарів з тернами та глодом у байраках — усе, що ми залишили і залишаємо, все треба буде відвойовувати у ворога. І ця ріка, якою кораблі йдуть назад до Миколаєва, ніби вже також не наша. Але ж це все наше, те, що ми покликати боронити, відстоювати будь-якою ціною. Земля ця ніби ображена на нас, неначе ми ошукали її, відступилися від неї і не годні боронити її від знахабнілого ворога. Але ні, всі ми будемо стояти за неї на смерть.

Ближче до Миколаєва, коли, на думку командира «Железнякова», загін увійшов у зону дій наших сухопутних військ, я на шлюпці перебрався до себе на «Ударный». Вікентій Архипович зустрів мене біля трапа, доповів, що на кораблі все гаразд і що ми можемо лише пишатися, як усі матроси та командири флагамена поводитися в бою.

«А як там було, товаришу комдив?» Я відповів, що всі виявили максимум того, на що були здатні, і що всі заслуговують тільки доброго слова. Барабаш одверто сказав, де ми всі припустилися помилок, надто тоді, коли відходили. Я погодився з ним. Справді, не все у нас вийшло бездоганно, але мужність та самовідданість усіх без винятку заперечувати нічого.

Загін кораблів ішов до Миколаєва рікою, до берегів якої, як виявилося, вже не можна було причалювати, коли б виникла у тому потреба,— лівий берег, так само як і правий, був захоплений ворогом. Здавалося, що з-за кожного річкового залому кораблів підстерігали не масивні шапки визолочених соняхів, а жерла німецьких батарей, готові щомиті вдарити прямою наводкою. Ми почувалися надто непевно у цьому становищі і своєю, ще не переможеною, територією вважали палуби кораблів. Лінії фронту, по суті, не існувало, і було важко визначити, де вже були німецько-румунські війська, а де ще затрималися наші сухопутні армії.

Вечір. Понад рікою послався туман. Разом із світанком із туману виплив Миколаїв, ще не зданий німецьким військам, але також уже ніби відчужений для нас. За час нашої відсутності місто жорстоко бомбували: все поставало у суцільній руйнації, у безладному нагроможденні різних залізних ферм, в уламках конструкцій, у чорноті поруйнованих будинків, у кістяках обгорілих барж та катерів, що утрималися на воді. Річкова течія повільно зносила дерев'яне ошмаття та сміттєву покидь, що трималися на поверхні, гойдалися на хвилях. Біля Варварівського наплавного мосту все те громадилося, немов прагнуло зрушити міст і понести разом із собою річковим розливом до лиману. З телеграфних дротів звисали шматки ганчір'я, обривки газет і плакатів. Стовпи лінії були здебільшого повалені або трималися на дротах. Все це вражало до неймовірної гіркоти, до розпачу. Надто для мене відсутність дебаркадера, що раніше стояв побіля берега тихим і сумирним затишком, а потімось громадилися лише його обгорілі уламки та погойдувалися на річковій поверхні у плямі мазуту якісь речі, дитячі іграшки, розідрана порожня валіза. Голова запаморочилася, пішла обертом, холодними лецатами стисло у грудях. «Вікентію Архиповичу...» — тільки й спромігся покликати до себе Барабаша. Барабаш умить опинився коло мене. Я вказав очима на рештки дебаркадера, і він збагнув, про що я подумав, на що йому вказував. Як і я, Вікентій Архипович

також деякий час дивився то на пляму мазуту, в якій плавали чийсь речі, то на місце, де досі стояв дебаркадер і де тепер лише зосталася купа обгорілих упамків, і не знав, що казати, як мене втішити. «Дізнатись у кого слід, розпитати, — врешті мовив. — Я подбаю зараз, Семене Дмитровичу». І тут-таки підкликав до себе вістового, розпорядився: негайно, як тільки опшартуємося, зійти на берег й усе розвідати про дружину командира дивізіону. Червонофлотець запевнив, що виконає наказ щонайкраще, хоча ні він, ні Барабаш і ніхто із нас не знав, яким чином йому доведеться розвідувати, коли навкруг не було видно жодної живої душі. Барабаш звелів своєму знаменитому коку нагодувати моряків завчасно, до схід сонця, — невідомо ще, як складеться наступний день і чи винаде можливість підкріпити екіпаж. Знаючи кокові звички всюди і в усьому передбачливо економити, Вікентій Архипович наказав йому готувати обід і на десантників, наварити всього стільки, щоб вистачило на всіх, хто надійде і кого спровадить командування на «Ударный». Кок відважився нагадати своєму командирові, що корабель — не харчівня і віп — все-таки кок, на якого передовсім покладено дбати про особовий склад монітора «Ударный», а не про будь-яку ораву, що може з'явитися із чийсь волі на кораблі. Барабаш враз розівлився на свого улюбленого кока і сказав, що довго балував його, чим розбестив, що кок утратив звичайне сумління, забув військову дисципліну. Якщо віп, кок, не схаменеться, то йому, Барабашеві, як командирові корабля, нічого не залишиться, як списувати кока, шукати собі іншого, нехай і не такого виправного, але значно дисциплінованішого, що багато важить за воєнних обставин. Червонофлотець сприйняв командирову заяву найсерйознішим чином, зваживши на те, що старший лейтенант Барабаш ніколи не кидає слів на вітер і що пайменше його невдоволення викличе в командира незбориме бажання замінити кока. Незаперечно, що моряк любив свій корабель, шанував свого командира, і погроза Барабаша для нього була відчутніша будь-якого іншого покарання. Він понуро вислухав Вікентія Архиповича, відповів коротке «єсть», відкозирнув, чітко повернувся і пішов на свій камбуз куховарити, готувати до столу ранній обід. «Сколихувати, всіх нас годиться час від часу сколихувати», — сказав мені Вікентій Архипович після того, як кок пішов. Барабаш ненавчєтбо себе виправдовував переді мною за різкість, якої припустився, виправдовував за те, що його кок, як ніхто з матросів, черейняв усі гірші командирові риси,

надто оптимістичність і передбачливість. Я промовчав, не зауважив, що ми для них, молодших літами і чинами, в усьому вірець і що відтепер кок буде ходити і думати, чим він командирові не вгодив, чим завинив. «Дрібниці, — відповів би Барабаш, — хіба погано, коли матрос повсякчас думає про командира? Йому і належить так думати».

На монітор повернувся вістовий. Як і передбачалося, нічого певного про Вероніку він не дізнався. Із собою вістовий привів сторожа, котрий наглядав за прибережним майном заводу і був поблизу, коли палетіли німецькі пікірувальники. Сторож підтвердив, що німецькі пілоти, мабуть, сприйняли дебаркадер за річковий пароплав і не вгамонилися, допоки не всадили в нього кілька бомб і не переконалися, що розстрожили на щепи. Дебаркадер горів увесь день, — щепи-недопалки на воді, то і є все, що залишилося від дебаркадера. Сторож, що стояв біля нас, щуплий кругловидий чоловічок із рудими вусиками, уважно розглядав усіх нас по чергово своїми червонуватими очима. На вигляд йому можна було дати літ п'ятдесят — п'ятдесят п'ять; очевидно, він раніше працював на заводі, але невдовзі перед війною з якихось причин перебрався у сторожі. Сторож був у старенькій, з великим козирком кепці, сірій, розстебнутій сорочці з рукавами, закачаними вище ліктів волохатих рук. Штани вичовгані на колінах до блиску, без ознаки, що колись їх хтось прасував чи спробував прасувати. Він охоче і детально переповів, як перед світанням обійшов усю свою ділянку, як зібрався присісти на камені і закурити, але не встиг, — завили сирени повітряної тривоги і довелося втікати у сховище, старий каземат, що залишився дотепер з часів громадянської і в якому денікінські садисти катували своїх в'язнів. Одна із бомб ледве не влучила в каземат, де разом із ним сиділи ще двоє чоловіків із заводської охорони. Вони можуть підтвердити, що після палючої не стрічали, не бачили нікого з дебаркадера: ні комендантші, ні пожежників. Ні мертвих, ні зраних. Навіть ніде не виявлено кривавих плям, — що можна було тут виявити, коли все змішалося з піском і палало так ясно, пеначе хтось ще раніше облив дебаркадер бензином або гасом. Звечора він заходив на дебаркадер попити водички і позичити сірників і стрічався з молододу вредливою жінкою, котра несла до себе в кімнату свічку. Яка собою? Нова, звичайна стеаринова свічка, товста, із загостреним, як в олівця, кінцем. Жінка несла поперед себе її, як узагалі носять свічки. Я пояснив йому, що мене цікавить не свічка, а жінка, моя дружина.

Сторож помовчав і врешті зізнався, що за свічкою жінки і не розгледів. «Я взагалі не люблю розглядати чужих жон»,— сказав він. Надійшов кок і запросив сторожа до флотського сніданку. Сторож охоче погодився сісти за стіл з червонофлотцями,— він голодний і вдома, крім окропу, нічого не мав.

Вікентій Архипович висловився за те, щоб монітори перебралися кудись ближче до виходу за міст, що може саме наплавний міст стати нам перешкодою при нальоті, що кораблі досить примітні тут і, напевне, фашистська авіація не забариться сюди ще не раз навідатися і скинути свій вантаж на монітори. «Треба негайно звідси піти»,— мовив командир «Ударного». Він послав вістового до адміністрації мосту, щоб мостовики падали можливість кораблям вийти з цієї, на його думку, річкової пастки. Я не наважився заперечити Вікентію Архиповичу, вважаючи, що будь-яке заперечення з мого боку викличе у нього підозру, що воно підказане не глуздом, а власними інтересами, бажанням будь-що діждатися біля розбомбленого дебаркадера свою Вероніку. Якщо ж загін перейде кудись за міст, то де їй тоді шукати мене у цьому незнайомому місті? Може, й думав саме так командир «Ударного», але повідомлення його посильного змусило нас діяти рішуче і негайно,— шіркої адміністрації мосту не виявилось. Порядку там лише якийсь недолугий стариган, котрий певен, що за день-другий до міста ввійдуть окупанти, і його дивує: звідки взялись на розливі морячки і що мають робити отакою жменькою супроти великої армії? На «Ударний» разом із командирами кораблів надійшов Поночевний. Як і всі командири, комісар також поставив переді мною питання руба: що далі? Я не зважувався відповісти, не розумів, чому ж загін ніхто з штабистів не зустрів, не переказав нових адміралових команд і не вказав, де далі розташуватися мониторам, а де десантникам і як бути. Барабаш, безумовно, мав рацію, проте вирішальне слово належало мені. Я зажадав від кожного командира одвертої думки. Кожем'яка пристав на думку Барабаша, Поночевний також був схильний переміститися. Тим часом до каюти поквапився радист і подав мені радіограму адмірала, в якій пропонувалося мониторам перейти до Херсона, тоді як морських піхотинців відправити в розпорядження морського учбового загону. Я наказав забезпечити десантників сухим пайком не менше, як на дві доби. Командири розійшлися виконувати наказ, а я ще пройшовся пірсом і впевнився, що моя Вероніка не з'являлася, що ніхто ви-

падком не підходив до моніторів і не цікавився моєю особою. Ранок зганяв з небесної блакиті рештки нічних хмар, починався жаркий день. На прибережних травах лежала рясна, як на луговині, вранішня роса. Десантники зійшли на пірс, вишикувалися. «Ліве плече вперед, кроком руш!»—скомандував Поночевний, і над строем сколихнулися багнети гвинтівок. Відійшовши від кораблів, він обернувся і дружньо помахав рукою нам з Барабашем. За кілька хвилин і монітори відійшли від своєї стоянки. Стариган на мосту за допомогою регулювальників спинив кінний обоз, що переправлявся через ріку, і надав можливість кораблям вийти на простір. Розглядаючи берег у бінокль, Вікентій Архипович запропонував десь приткнутися до вечора, до темряви, і подалі від заводів чи якихось важливих об'єктів, так, щоб не накликати на себе увагу німецьких розвідувальних літаків і щоб забезпечити собі вихід на Херсон без ніяких пригод та утруднень. Ми знайшли на південному березі півострова пригожу місцину і кинули якорі. Ще не закінчили маскувати кораблі лозою, яку рубала бодманська команда і підвозила на шлюпці до моніторів, а сигнальники вже оповістили сигнал тривоги: над Миколаєвом кружляв ворожий повітряний розвідник, відома нам з Дунаю «рама», що дістала від матросів чимало непристойних епітетів. Поява ворожого розвідника ранньої пори наштотувала на всілякі невтішні роздуми, викликала різнобійний зенітний та рушнично-кулеметний вогонь. Навкруг літака вихопилися десятки бруднуватих вибухів, що примусили німецьких льотчиків відвернути вбік. Розвідник продовжував кружляти, фіксував усе, що стріляло по ньому. Я наказав комендорам не виявляти себе, не накликати на кораблі можливий повітряний напад. Проте нам не довелося довго відмовчуватися,—невдовзі, вслід за розвідником, у миколаївському небі з'явилися ланки одномоторних «личакарів», котрі відразу ж спікірували на Варварівський наплавний міст, скинули бомби десь у районі нашої попередньої стоянки. Вище бомбовозів усе ще кружляв розвідник, хоч на нього вже ніхто не зважав. Урешті розвідник скинув три освітлювальні ракети, що загорілися рожевим світлом і, згасаючи, повільно впали на місто. Майже водночас там, де впали ракети, піднеслися вгору хмари чорного диму, що витяглися в довгасте пасмо і заслали все на півнеба. Замасковані кораблі стояли на воді, осторонь цієї повітряної атаки, і по чергово пострілювали у бік пікірувальників. Мовби схаменувшись, пікірувальники облишили кидати свої бомби на заводські

руїни та рештки наплавного мосту, що пливли за течією, і кинулися на розправу з моніторами. Комендори, ніби по команді з ходових містків, припинили вогонь, і німецькі аси, спантелечені відсутністю цілей, скинули решту вантажу на порожній яхт-клубівський будиночок і спортивні човни, що були на прив'язі. Наші комендори чекали, доки надлетіла наступна дев'ятка пікірувальників, і вдарили їй у саму гуцу. Стрій німецьких літаків ураз змішався, розсипався, як зграя шулік, по якій сипонули картечю. Один з пікірувальників узагалі не зревів двигуном, як інші, і вривався у берег неподалік кораблів. Хто влучив? Комендори «Ударного» чи «Железнякова»? Озираючись, перепитати Барабаша чи ще когось уже було піколи: «юнкерси» помітили, звідки їх обстріляли, і зайшли вдруге в атаку. Монітори, видно, були добре замасковані, бо скинуті літаками серії важких бомб вибухають або на березі, або поблизу берега, виплескуючи на кораблі разом із водою річкове багно. «Командире, підняти якор!» Вікентій Архипович сприймає мою команду не по голосу, якого не чути, а по губах, по тому, як показую йому очима на якорний шпиль. Сигнальник дублює команду прапором семифором на «Железняков». Монітори, звільнені від якорів, непомітно зрушують з місця, їх підхоплює течія, зносить униз річкового розливу. Запустили двигуни, які мають їх стримувати від зносу.

Сонце вже височенько звелось, день починає палахкотити нестерпною спекою. Над містом суцільною запоною висить чорний клубливий дим, хоча пікірувальники вже відлетіли,— то там, то там продовжують лунати вибухи. Ні, це не авіаційні бомби, це вже щось інше. Я звелів Барабашеві послати на берег розвідників і дізнатися, що діється на переправі та в місті. Вікентій Архипович спорядив старшину сигнальників з червонофлотцями. Їх звезли на берег корабельною шлюпою і стали чекати. Тим часом на розливі вибухнули кілька снарядів, підняли над водою водяні китиці. Німці!.. Їх нам інше не видно, але їхню присутність виказує артилерія, що все настійніше гатить ізвідкілясь з Правобережжя.

— Дивися, комдиве,— вказав мені Барабаш, не відриваючись од скелець бінокля і вказуючи на захід. Я теж підніс до очей свій бінокль. Крізь його призми побачив юрбу червоноармійців, що бігали по березі на протилежному боці, розпачливо металися там і не знаходили ніяких засобів для переправи. Деякі, не розмірковуючи, кинулися в ріку, намагаючись подолати її уплав. З-за пагорба вда-

рили ворожі міномети. Міни вибухнули на воді і побіля берега. Річкова поверхня надималася гімнастерками бійців, котрі вперто пливли через клекотливу ріку, серед граду осколків ворожих мін. Зблискували на сонці гвиптівочні багнети. Ми переглянулися з Барабашем.

— Як, комдиве?

— Схвалюю,— відповів я, розуміючи Вікентія Архиповича, котрий не пробачив би собі пасивного споглядання.— Передати мою команду на інші кораблі.

— Повний вперед! — І монітор, зревівши машинами, рвонувся до протилежного берега назустріч ар'єргардівцям, передні з яких уже діставалися середини ріки. З буруна, що здіймався за кормою корабля, вихоплювалися вербові віти, які скидав корабель із себе, вивільнявся від маскуванія. Ударив головний калібр монітора, стихлилися машини,— корабель опинився в гущі армійців, котрі пливли до нас, чіплялися за його борти. Матроси лягали на мокру палубу і хапали простягнуті до них руки бійців, тягнули до себе на монітор. А з води все підіймалися і підіймалися десятки нових рук, і здавалося, все ще підійматимуться і ніколи нам усіх їх не виловити з ріки, надто тих, що простягнули руку морякам і, не дїждавшись своєї черги, враз пішли каменем на глибину. Монітори, завантажені армійцями до краю, поступово відходили назад, до лівого берега, а патомість уже квапилися бронекатери. Німецькі мінометники перенесли вогонь на ріку, на кораблі,—міни почали вибухати коло борту «Ударного», на верхній палубі. «Комендори! Примусьте замовкнути фашистську нечисть!» За третім залпом головного калібру у селі злітає солом'яна мазанка, з-за якої вела прицільний вогонь німецька обслуга. Міномети, по яких б'ють кораблі, змушені припинити, тоді як над бузьким розливом ізнову з'являються німецькі бомбовози. Скинувши бомби на кораблі, стерв'ятники відлітають на захід. Барабаш ледве встигає командувати стерновими, монітор усе-таки відхиляється від бомб, і вони впали у воду поруч з кораблем, сколотили річковий намул. «Висаджуйтеся, піхото!— горлопанить на юті боцман.— Стрибай, не потонеш!» Армійці второпали і без боцманського гучного крику, що до самого берега корабель не підійде, і вони дружно стрибають у річкову каламуть. Вивільнений від армійців, монітор збавляється крену, що досі лякав Барабаша, й «Ударный», підкоряючись його волі, виходить на фарватер.

— Комдиве, треба йти,—рішуче заявляє він.— Йти на Херсон.

З берега на шлюпці повертаються наші розвідники, старшина з червонофлотцями. Їхня доповідь лише підтвердила: німецькі рухомі частини вже на підході до Миколаєва і ніхто не гарантуватиме безпеку кораблів, якщо вони затримаються до ночі. Вислухавши доповідь старшини, Барабаш залишився на містку і крізь скельця бінокля пильно вдивлявся в степ, що бовванів за правим берегом. Надто старанно він дивився на дорогу, що стелилася впродовж ріки поміж прибережними селами. Дорога підступала до Бугу зовсім близько, то віддалялася знову кудись у степ. Зовні спокійний Вікентій Архипович раптом стривожився і підкликав мене до себе. «Товаришу капітан-лейтенант, моя правда...» Вдалині на дорозі з'явилася ледь примітна каламутно-біла хмарка, що низько стелилася по землі й осідала на річковій гладіні. Я підкрутив окуляри свого бінокля й упевнився, що клубки куряви здіймала автоколона. Але чия? Наших армійських частин, що спішно відходять до Миколаєва, чи німці, котрі прагнуть устигнути до переправ удень? Безсумнівно, що Кожем'яка на «Железнякове» також стояв на ходовому містку і теж стежив за колоною, яка наближалася до наплавного мосту, ще не знаючи, що міст, по суті, знищений німецькими пікірувальниками, а нам довелося підбирати наш ар'єргард з води кораблями.

— Комдиве, німці? — ще сумніваючись, тривожно запитав Барабаш.

— Цілком можливо. А що?

— Накажете зустрічати?

— Тільки так. Передайте семафор на «Железняков» приготуватися до бою.

Крізь завісу пилюги незабаром легко розпізнавалися колони панцерників, танків, машин з гарматами на причепках. Обабіч і попереду колони котили численні мотоцикли з колясками. Сумніви, що досі мене змагали, вмить розвіялися — це він, ворог! Але скільки їх, фашистів? Передовий загін головної колони чи десь поблизу, паралельним курсом, іде ще одна, допоміжна? Я ще роздумував, коли відкривати гарматний вогонь і звідки, де саме ставати моніторам на бойовий рубіж, більш-менш безпечний для кораблів, як сигнальник, котрий стояв на ходовому містку, вигукнув: «Праворуч по борту батарея ворога!» І слідом за вигуком сигнальника зовсім невисоко над кораблем навил розпахлалася вись. Я глянув туди, куди вказував сигнальник, й одразу вгледів, що побіля села на протилежному березі, в густих зарослях верболозу, що підсту-

пали до самої ріки, мигнув спалах гарматного пострілу, а відтак спалахнуло ще двічі. Гармати «Ударного» розвернулися вправо і дали залп у відповідь. Монітор, як і бронекатери, набрав хід униз за течією. В кильватер «Ударному» йшов «Железняков», інші кораблі, ведучи бій з ворожими батареями і танками, які раніше звернули з дороги і зайняли позиції понад бузькими берегами. Кораблі рухалися поміж пінявих стовпів, що раз по раз здійсмалися навкруг від німецьких снарядів. Барабаш то збільшував хід кораблеві, то враз збавляв, то несподадено командував лягати на зворотний курс, то здійснював плавні еволюції, що важко було вгадати не лише німецьким гармашам, а командирам кораблів також, що йшли в кильватері, яким наступним маневром старший лейтенант Барабаш буде їх виводити з-під обстрілу. Вікентій Архипович удадно маневрував, збиваючи ворогові пристрілку, водночас поєднуючи маневр з пострілом то однієї, то іншої корабельної гармати. Барабаш вів монітор так, щоб комендори могли влучно стріляти, а кораблі не полищали кильватерній стрій. Кожем'яка, командири бронекатерів, здавалося, розуміли Вікентія Архиповича на відстані, хоча до цього їм не доводилося здійснювати разом подібного маневрування. Командир «Ударного» заслуговував щонайвищих похвал, проте нічого подібного йому я не сказав, тому що командир мусить уміти на флоті все, щоб безпечно вести свій корабель за будь-яких обставин. Вікентій Барабаш додив, що він справжній командир!

Залізним дощем сипались на корабельну палубу осколки, в'їдалися в надбудови. Все нові прим'ятини і навіть пробоїни з'явилися у бортовій броні, але монітор уперто йшов до моря, туди, де вже не могла дістати його жодна з гармат, що обстрілювала монітор. За ним йшли всі інші кораблі, які наслідували «Ударного», свого флагамена.

Вероніка... Де вона? Що з нею? Про це, про неї, я подумав на спаді дня, коли кораблі врешті вирвалися з-під обстрілу німецьких батарей і вийшли з лиману в море. Я вірив у те, що вона не загинула, не могла загинути під уламками дебаркадера, що кудись пішла під час бомбування, якщо не раніше, але ж куди саме? Розповіді про жахливу поведінку німців на захоплених територіях поставали в моїй уяві моторошними картинами, від яких холонуло серце, обдавало всього жаром, лихоманило. Інколи мені здавалося, що Вероніка поміж тих сотень і тисяч людей, котрі квапливо йдуть на схід приморськими

дорогами і несуть на собі вузли з домашніми набутками, з валізами і клунками, з візками і тачками, на яких сидять закутані у рядна малі діти, що нічого не второпали і не скоро второпають, куди і навіщо їх тягнуть настирно заплакані батьки. Діти, як і матері, безпадійно дивляться у запилену далину, у безхмарне небо, звідки, крім пекучого сонця, слід чекати ще чорні хрести на крилах літаків, хрести, для яких немає нічого святого й милосердного і які уособили в собі лише смерть, одну смерть. Окрім рідної матері, ніхто на дитячий плач не зважає, і діти вже навчилися тихо скімлити, не дуже вередувати, погоджуватися на все, що здатні створити їм матері за тих умов. Я думав про Вероніку, а мимоволі замислювався й про матір, котра, напевне, вкладаючи спати малих на печі і хрестячи їх перед сном, благала божої ласки і божого заступництва для мене також, випрошувала нам у святого Георгія незламний меч на сūпостата, що осквернив собою нашу землю, споганив життя і ще невідомо скільки поганитиме... Русанове обіч великих доріг, а Вероніці йти тільки тими дорогами, які вважаємо битими шляхами і на яких можна чекати всього пайгіршого і найнеспогаданішого. Те, що Вероніка, після захоплення Миколаєва окупантими, не могла залишатися в чужому, незнайомому місті, не викликало сумніву. Я не раз стримував себе обмінятися подібними гадками з Вікентієм Барабашем, але щоразу нагадував собі, що Вікентій Архипович мовчить про свою рідину, доля якої також залишалася невідома... Кораблі йдуть морем, і немовби там, позаду, за хвилями, полишилися всі наші біди, всі жалі, а попереду чекають на нас усталені, звичні нам мирні дні. І все неодмінно налагодиться, і те, що нами замислене, неодмінно збудеться! Відійдемо до Дніпра, не далі, щоб потім зібратися на силі і вдарити по загарбниках нищівно. Ми віримо в це. Вже й не так і багато лишилося миль до вирішальної межі, до того, щоб здійснити свій безсмертний подвиг. Але ж хто воюватиме ще більше трьох років, що чекали нас попереду, хто ж тоді із нас дійде до Берліна і піднесе прапор Перемоги над рейхстагом? Ми відступали і вірили, що цей час усе-таки настане, що свято буде і на нашій вулиці. А поки що йшли на схід, і нам здавалося, що все вже лишилося позаду, тоді ж як усі випробування були ще попереду.

З-під Херсона «Железняков» пішов назад до Очакова прикривати з моря сухопутні частини, що оборонялися,

а «Мартынов» з бронекатерами за наказом командування поспішив забезпечити відхід наших армій у районі Каховки. Номінально вважаючись командиром дивізіону, я залишився з одним кораблем, з монітором «Ударный», який ішов до Скадовська на профілактичний ремонт. Усім цим я був глибоко пригнічений. А ще більше тим, що не мав ніяких повідомлень ні від Вероніки, ні від матері,— втім, і сподіватися на якісь повідомлення з Русапового було даремно, безнадійно. Радіорубка монітора стала для мене необхідністю для всіляких зносин із світом. Часом думалося, що про нас узагалі призабуто всіма, але надходили радіокоманди з штабу флоту, і ми відразу відчували, що десь, на якійсь вагомій штабній карті, значиться наша бойова одиниця, її не забувають, про неї нагадують надто тоді, коли десь поблизу від нас виникає пролом і його слід закрити. Війна... Поки що вона поставала здебільшого в уособленні потоків з чорними хрестами на крилах і свастикою на оперенні, від яких відриваються серії бомб, летять униз із нестершим виттям і вибухають, руйнуючи все навколо, знищуючи все живе.

— Чого сумуєш, комдиве? — запитав мене Барабаш, коли я присів на пірсі побіля пакгаузу в тіні.

— Мало відрадного.

— Що правда, то правда. Надійшли дві радіограми. Одна — надто печальна.

— Що там?

— Загинув «Мартынов», потопили. Ніяких подробиць не вказано. Другою радіограмою наказано йти назустріч «Железнякову» і спільно з ним забезпечити відхід сухопутних військ за Дніпро у прибережній смузі Ягорлицького лиману. Я наказав готувати корабель до походу і бою. Координати відомі... Ми з Вікентієм Архиповичем ще не обмірковували, як і коли полишати гавань, а з-за хмарок, з боку сонця, вивалився жовто-червоний «юнкерс» і ошкірився червоними стрілами пострілів. Услід за ним з'явилася ціла ескадрилья пікірувальників. Хтось із найбільш спритних моряків метнувся до зелітних кулеметів, розвернув їх назустріч ворожому літаку, що входив у піке, і вдарив довгою чергою, — літак випустив бомби, здригнувся і з креном, не виходячи з піке, вслід за бомбами шубовснув у море. Його ведені не витримали бойового курсу, відвернули, скинули бомби де попало і відлетіли за обрій. Барабаш збіг на ходовий місток, кинув уривчасту команду, і матроси почали швидко, діловито заряджати гармати та кулемети.

Обігнувши косу, монітор увійшов у лиман. Лазурова гладінь легко розтиналися форштевнем нашого корабля. Небо над нами сонячно промінилося, розпікало залізо корабельних палуб та надбудов. Чайки неохоче злітали з води і плавно, майже не вимахуючи крильми, летіли слідом за кораблем, летіли не з потреби, а за своєю чайною звичкою. Сонце розморювало сигнальників і стернових, хилило в сон, навіювало втому, що потроху брала верх над молодецькою заповзятістю моряків, їхньою витривалістю. Над лиманом пролетіла зграя диких гусей, відтак журавлиний ключ, переклики якого заглушили набридливі зойки сумовитих чайок. Барабаш передав вахту своєму помічникові, запросив мене до командирської каюти. Внутрішня задуха спинила мене біля комінгса, але Вікентій Архипович, скинувши кітель й освіжившись водою із крана, приліг на своїй канапі. «Знаєш, Семене Дмитровичу,— сказав він,— мені ще ніколи раніше так не хотілося перепочити, як зараз. Розслабитися, відключитися повністю від усього. Зізнаюся, що останнім часом мене переслідує думка про смерть. Ні, ні, зажди, не страми, не переконуй у протилежному, не треба. Я сам свідомий і досі не вірив ніяким передчуттям. А тепер як собі хочеш, а вірю. І звіряюсь тобі, мій комдиве, тому, що ти певна людина. Я прошу тебе, коли щось станеться зі мною, то подбай про мою сім'ю. Про дружину, дітей». Він лежав на канапі, і його обличчя, завше червонясте, що пашіло вогнем і стікало потом, чомусь набуло землистого кольору. Вікентій Архипович закрив очі й умовк. «Перепочинь, друже, здрімли»,— сказав йому, а сам рушив угору, надумався піднятися знову на ходовий місток. За каютою враз якась гефонська сила підняла мене і кинула на леєри. Я встиг ухопитися за стойку, щоб не злетіти за борт, і помітив, що низько, майже над щоглами монітора, майнули крила «юнкерса», що спікірував на корабель і виходив з атаки. За ним звалювалися на «Ударный» інші «юнкерси». Я сидів під стойкою леєра і відчував, як рука дедалі ставала неслухнянішою, дерев'яніла, наливалася кров'ю. Калюжа крові гусла піді мною. Дверцята каюти Барабаша, де щойно я стояв, були зірвані з петель і викинуті в лиман. Натомість каюти зяяла глибока вирва, що світілася з рубки і зникала десь у глибині монітора. Майнула думка, що ми в усьому самі винні — прогледіли пікірувальників, надали можливість прицільно спікірувати на монітор, влучити першою бомбою в корабель. Видно, що бомба прошила корабель паскрізь і вибухнула десь унизу й «Удар-

ний» тонув. Вода клекотіла в корабельних пугрощах, вивалася нагору через усі отвори звидусюди із шаленим свистом. Зенітники ще відбивалися від ворожих літаків, але вогонь їхній уже не був організований і помітно затихав. За командою помічника командира моряки полишали смертельно поранений монітор. «До комдива!» — пролунав його владний голос, і коло мене відразу опинилися кілька червонофлотців. Хтось здогадався накласти на перебиту руку джгут, спинити кровотечу. Відтак допомогли опуститися в шлюпку, що бовталася під бортом монітора, відштовхнулися від корабля веслом. «Всім відпливати подалі! Подалі від корабля!» Червонофлотці дружно налягли на весла. Шлюпка відходила і відходила від монітора, який уже занурювався у води лиману, і навкруг нього спливали корабельні уламки, особисті речі матросів. Останніми у рятувальних жилетах зійшли з «Ударного» помічник командира й артилерійський командир. Над щоглами монітора зійшли морські хвилі, клекотів над кораблем вир, що піднімався десь із глибини лиману. А ворожі пікірувальники, не задовольнившись тим, що так зненацька потопили монітор, усе ще не полишали місце загибелі корабля, по черзі налітали, обстрілюючи з кулеметів моряків, які ще трималися на поверхні. І з кожним обльотом німецького стерв'ятника все менше і менше залишалося матроських голів поміж уламків, усе помітніше червонилася морська вода в Ягорлицькому лимані.

Загибель «Ударного» помітили не тільки німецькі пікірувальники, а майже всі побережні спостережувальні пости флоту. До моряків з монітора, котрі залишалися на плаву, кинулися їхні катери і підбрали всіх, кого ще можна було підібрати. «Юнкерси», відігнані нашими винищувачами, того разу більше не з'явилися над лиманом, і все довкола залишалося таким, яким було до цього трагічного для «Ударного» дня, — світилося блискітками море, літали і галасували над водою неспокійні чайки, збиралися у зграї сірі гуси, юрмилися в заплавах дикі качки. І лише надривно і невтішно десь за спустошеним маяком, що вже нікому не світив, голосно плакала мала дитина. Той дитячий плач мені довго-довго вчувався, падто тоді, коли боліла рана, мовби біль рани подвоювався дитячим плачем...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Не можна любити живих, якщо не берегти пам'ять про тих, що загинули, що взагалі пішли від нас. Про це часто говорив старшина Андрон Гресь — ветеран громадянської війни. Я лежав з ним в одній палаті медсанбату армійської частини, що відійшла за Дніпро і тримала оборону тут, на побережжі лиману. Медсанбат зайняв місцеву школу, переобладнав шкільні класи під палати, у яких майже щодня мінявся контингент, оскільки поранених часто відправляли у тиллові шпитали. Як і мене, старшину Греся ще не відправили кудись на Кавказ чи за Волгу, рахувалися з його бажанням бути поблизу переднього краю, відчувати пульс фронту не з газет і не з переповідок, а власним еством і будь-коли виписатися, стати в стрій. Старшина ходив у спідній сорочці, галіфе і пантофлях, дуже нашкутильговуючи на ліву ногу, яку було поранено осколком німецького снаряда за Очаковом. Рапа, за його визначенням, незначна, пуста рапа, але він був змушений щоранку ходити на перев'язки і щоранку дізнаватися: все залишається так само, як і вчора, і позавчора — рана не заживає, ятриться, і, зрештою, його таки відправлять до Астрахані або і далі. З гімнастерки, яку здав з усіма речами в медсанбатівську каптерку, старшина зняв свій орден Червоного Прапора і пригвинтив, для певності, на спідню сорочку. Він і спав з орденем, викликаючи повсякчас до себе шанобу молодших товаришів, надто у медичних сестер, коли ходив до перев'язочної. Високий, ставний, з вузлуватими руками сільського трударя, старшина повертався назад, спираючись на милицю, сідав на край ліжка і віддихувався, раз по раз зблискуючи сірими очима, що ховалися під мичками густих брів, та розгладжуючи пишні будьонпівські вуса, які, здавалося, втомлено звисали після кожних відвідин чергового лікаря та медичних сестер. Трохи відпочивши, старшина звертався до мене, пропонував іти на прогулянку, на свіже повітря, на берег. Я охоче згоджувався, і ми йшли до каменя — гранітного валуна біля самої води, з якої валун начебто сам вийшов і залишився грітися та морозитися серед піщаної відмілини. Небо насупилося сірою запоною хмар, які плинули зрання низько над лиманом із сходу на захід, моросили до глибоких вечорів. Андрон Савич ніколи не скаржився на погану погоду, казав, що всі її неспогодані зміни цілком закономірні, що війна наклала відбиток на все, що її вплив дасться взнаки й надалі і наступна зима має

бути суворою, суворішою від усіх попередніх. «Семене Дмитровичу, я помітив, що все пов'язане в цьому світі,— казав старшина.— Ми переможемо, незважаючи ні на що. Але ж ніколи не можна недооцінювати ворога...» Гресь пожурився над тим, що з-поміж нас є деякі незаслужено ображені люди, але й вони будуть бити фашистів, покажуть себе саме тоді, коли буде треба стояти на смерть, бо все, що дає сенс життю, дає і сенс смерті, як навчав у святій книзі котрийсь з апостолів. Він, Андрон Гресь, також був ображений, надто після загибелі наркомвоєнмора Дибенка, з яким пройшов усі випробування громадянської війни. Його, старшину, поминули всі заслужені почесті, про які подібні йому герої дбали не для себе, а для своїх дітей, котрим, як не кажіть, ніколи не байдуже, ким насправді були їхні батьки в революцію і після революції. А визнання батьківських заслуг також надавало їм, батькам, якісь привілеї, і найбільший з привілеїв — довіру. Андрон Савич дітей не мав, і, можливо, саме це допомагало йому приховати від сторонніх уражене честолюбство. Після демобілізації став до роботи, до найтяжчої, пішов до коней і волів орати колгоспну ниву. Руки були в нього ще молоді, міцні, він звично тримав чепіги, і на ниві, яку обробляв Гресь, колосилися добірні жита. Й односельцям забажалося, щоб він заступив їм бригадира, а можливо, і самого голову колгоспу. Він вирішив податися на Донбас, на шахти, і в районі, зваживши на його зятятість, на те, що колгоспному правлінню не хотілося втрачати працьовитого чоловіка, моряка вмовили і послали на курси обліковців. Він був сумлінний працівник і в конторі, але роботу, свій неспогаданий фах, ненавидів. Після смерті матері занудьгував без моря остаточно, на вечірні гулянки не ходив, на дівчат не заглядався, більше відсиджувався вдома, читав книжки про моряків і про море, вірив, що воно його ще покличе. Андрон Савич, здавалося, звик до самотності, тримав усіх місцевих красунь на відстані, дотримувався свого флотського правила: бувалому моряку не годиться гратися в любов. Вважав, що завойовувати жіночі серця, щоб потім сумніватися в їхній вірності, не для нього. Тим часом у колгоспній конторі з'явилася жіночка строгих правил, дільничний агроном, котра своєю поведінкою остуджувала залицяння сільських залицяльників і цим здобула поміж них непривабливе прізвисько. Вона не відзначалася особливим здоров'ям, свіжістю, як інші молодіці, і не прагнула у будь-який спосіб вийти заміж. Агрономшу Андрон Савич вподобав,— йому принав

до серця її характер, поступливий, незлобивий. Вона говорила мало, ще менше жартувала, проте, коли була в добромум гуморі, жарти їй удавалися. Вміла бути і суворою, і вимогливою, при цьому водночас полишаючись справедливою й уважливою. Невдовзі агрономша придбала по-сусідськи з Андрonom Савичем хату, і дехто на селі вже подекував, що це неспроста, що в цій покупці агрономші треба вбачати жіночу далекоглядність. Андрон Гресь, навпаки,— нічого не вбачав і був задоволений тим, що врешті-решт нажив гарну сусідку, яка знаходила час для свого обійстя, а потім іще чимось допомогти і йому, самотньому чоловіку. Вона хвилювала його завбачливістю і увагою — коли він засиджувався у конторі над паперами і пізно приходив додому, завше знаходив на веранді для себе вечерю. І він здався на її милість, зійшовся з нею. І нібито й не по-людськи, випадково, повертаючись із нею разом з обжиків. Вона запросила його до себе на чай, і він зайшов, і вони, розмовляючи та жартуючи без світла, за тими випадковими розмовами та непорочними жартами поцілувалися. І він залишився у неї до ранку, ніби просто так, несамохить, спонуканий якоюсь диявольською силою. Сусідка не заперечила, не погнала. А через кілька днів він ізнову переступив межу, що розділяла їхні обійстя. Зайшов до сусідки начебто у якихось невідкладних колгоспних справах, а підступився до неї як чоловік. Він нічим не ображав її жіночу гідність, і ця його риса ще більше полонила молоду жінку. Вона вся запашила, розхвилювалася, стала відверта і доступна йому, як ружа, що розквітла. Вони втішалися коханням, усе ще криючись перед людьми, зволікаючи із законним шлюбом, хоча вона не раз йому пропонувала переходити до неї у двір. Він одмовчувався, а вона не наполягала, не квапила, ніби її також, як і його, влаштовували їхні не визначені до кінця стосунки. Вони не присягалися одне одному, не вимагали ніяких запевнень, бо це було б недоречно і сміховинне у їхньому віці, вони були задоволені тим, що мали, а все ж Гресь чомусь počував себе винним перед нею.

Якось після обіду, коли вона заходилася мити та перетирати посуд на літній кухні, а він сидів на колоді і викурював свою післяобідню люльку, йому заманулося дізнатися, чи він насправді їй потрібний і чи не заважає він їй у чомусь. Опустивши очі долу, сусідка замислилася, перестала витирати блюде, ніби пригадувала і ніяк не могла пригадати, де, коли і в чому він їй завадив, та, так

і не пригадавши, поклала блюде на гірку у миснику, ізнову нахилилася над роботою. Андрон підвівся, підійшов до неї, захоплено дивився, як вона вправно перебирала миски і тарілки, які у неї пригожі до всього руки і яка вона сама гарна. Скінчивши прибирання на кухні, заходилася чепуритися перед люстерком, що висіло на цвяшкку. Вона чомусь ховала від нього свої очі, мовби боялася стрітися поглядом. Андрон Савич підступився ближче, легенько обійняв за плечі, та вона вивільпилася і, не оглянувшись, пішла з його двору на свій, полишивши його в розгубленості й здивуванні. Він стояв на місці і ніяк не міг отямитися від її несподяного вчинку, від того німотного остовпіння, що враз поїняло його. Він губився у здогадах, шукав причини, сх, жінки — заморський світ! — і не знаходив ніяких причин їхній незгоді. І на його душу лягла каменем тінь, і душа огорнулася сутінками при ясному дні, і ніби для нього не стало на небі сонця, і не співало птаство в садах. Він почував себе незаслужено скривдженим.

Вона тієї ночі не почувала, і йому самому погано спалося, хоча послався надворі, на старому тапчані під горіхами. Звечора ще чекав її, виходив за ворота, знову чекав і знову виходив і, не дочекавшись, ліг. Лежав горілиць із розплющеними очима і крізь густолистя волоського горіха спостерігав, як піднімався повний місяць, і як усе поволі завмирало та мінилося в місячному сяйві, і якими далекими були зорі, і як вони одна по одній падали з темного небозводу. І незрушними, здавалося, були тільки Північна зірка та ківи Великої Ведмедиці, що зависли наче саме над їхнім селом, над стеном. Посюркували у траві коники, виникали йще якісь шерехи й одразу поглиналися густими тіннями... Вже коли місяць спускався за верболози, йому здалося, що на сусідчипому обійсті промайнула жіноча тінь. Вона, сусідка, так пізно? Андрон Савич підвівся, взув калці і понід парканом пройшов до її хати. Піднявся на ганок, легенько поторгав двері — не піддалися. Ще поторгав — незрушні, замкнені. Він зійшов із ганку, постояв в нерішучості і, мовби зважившись на якийсь не обачний крок, обійшов палісад, підступився до причілкового вікна, заглянув у темпу шибу. Спершу нічого не побачив, та коли зір при звичаївся, Андрон Гресь розгледів, упевнився, що ліжко нерозібране і дбайливо прибране. Біліють горою пухові подушки. Він припав до шиби і нічого більше не побачив, хіба що на тлі місячної доріжки, що простелилася від вікна навскіс через усю кімнату, вирізнялася його власна тінь. І йому стало совісно за цей

свій учинок, за ці підглядани, за ревність, і він відійшов од вікна, повернувся на своє подвір'я. Квапливо роздягнувся, ліг і спробував одразу ж міцно заснути, ні про що вже більше не думати, відкинути всілякі здогади і щоб у нього була спокійна ніч, як в усіх нормальних людей, і щоб назавтра він міг взятися за щось корисніше, ніж пусте думання, за щось таке, від чого відчуваєш себе і тілесно, і духовно здоровішим. Проте йому ніяк не спалося, млоло якесь недобре передчуття.

Під ранок Андрон Савич усе-таки здрігнув. Стогнав уві сні і бачив свою загадкову сусідку, котра перев'язувала йому рани в бою, після шабельної атаки. А на ранок справді оголошили про війну, і другого дня його забрали до армії. Агрономша, як виявилось, тієї ночі їздила в інше село до ворожки, котра наворожила їй, його сусідці, хтозна й скільки щастя, поважного мужа і купу слухняних дітей. Наворожила собі жіночого щастя, а довелося плакати від горя. Вона йшла за ним, коли проводжали повобранців усім селом, і не ховала своїх сліз. І він, Андрон Савич, пригорнув її на людях, як рідну, і пішов солдатським шляхом. А вона все стояла край дороги і дивилася йому вслід, стояла доти, поки його не заховали від неї клубки дорожньої куряви. «Пізня любов завжди гіркіша від ранньої,— подумав Андрон Гресь.— Гірка, як полин, небезпечна, як труй-зілля».

— Старшина, чи не здається вам, що ми доволі вже провітрилися? — спитав я Гресь, відчувши холод.

— Пробачте, капітан-лейтенант. Я відчуваю, що також змерз. Але слід звикати. Незабаром задмуть норд-ости, і нам доведеться збирати тепло по крихтіці. Втім, моя сусідка вважала, що берегти тепло я не вмю.

Гресь підвівся з каменя, і ми з ним зашкутильгали до медсанбату.

Старшина заступив багатьох із тих, хто загубився або кого вже не стало, як, приміром, Барабаша, і з ким мені хотілося знатися. Ми не розлучалися з Андроном Савичем ні вдень, ні вночі, перемовлялися-перешіптувалися, не маючи певної думки, що робити і як вибиратися з незатишного медсанбату. Ночі стали нестерпно холодні, школа не опалювалася, і ми лягали спати не роздягаючись, ловили дрижкаків до ранку під блаженськими ковдрами. А кількість поранених зростала, щодня змінювався їхній контингент, важкопоранені діставали якусь першу допомогу, і їх вантажили у залізничні поїзди, інших відправляли далі в тил на порожніх машинах, а нас із старшиною три-

мали до одужання як моряків, котрих мали забрати до себе флотські медики, та все чомусь не забирали. Андрон Савич виявив мудрість, що одразу після поранення назвався моряком, у медсанбаті ним тільки і називався, надто після того, як здружився зі мною, і персонал медсанбату завжди бачив нас разом. Його випадкова причетність до армійського складу сама по собі відпала, і ми з Андроном Савичем уже відчували, що гіркий випадок зв'язав нас надовго міцним морським вузлом. А замислитися нам із старшиною було над чим — фронт наближався до села, в якому розмістився медсанбат, і хоч нас ніхто нікуди не гнав, ми мусили подумати, як вибратися до своїх, до флотських. На той час наші війська вели жорстокі бої з ворожим угрупованням, яке південніше Кременчука почало форсувати Дніпро, незабаром вийдуть і до Перекопу. Треба було вибратися з медсанбату. Моя рука висіла на черезплічнику, мені було легше. А в старшини все ускладнилося, — його, як він казав, пуста рана знову закривавилася, розпухла, потягла сухожилля. Він ледве пересувався з милицею, на його лиці відбивався біль. Стан Андрона Савича непокоїв, полишити старшину я не міг і подумував, у який спосіб усе-таки забрати його з собою. А він не скаржився, сам заводив балачку про те, що нічого хорошого ми не висидимо з ним у цім медсанбаті і немає чого марнувати дорогоцінний час на цім лимані. «Птахи вже зазбиралися у вирій, а нам, Семене Дмитровичу, і бог велів. Думай, думай, товаришу капітан-лейтенант, я пристаю на будь-яку твою думку».

Андрон Савич цілком поклався на мене. Я вирішив, що відтепер ми будемо скрізь із ним разом, і не припускався навіть думки, щоб відділити старшину від себе, щоб дбати про себе і забувати про нього. А він дбав про те, щоб якимось чимскоріше підлікуватися, не ставати мені і собі на заваді, коли станеться потреба йти нам кудись із села, з медсанбату. Щоранку він запевняв, що йому вже краще, що він здатний вирушати у будь-яку дорогу, а я тим часом помічав, — не міг не помічати, — що піяких покращань з ногою у нього немає і він уже непокоїться, щоб я не полишив його, не позбавив можливості повернутися на флот, пехай і не на кораблі, а будь-куди у будь-якій ролі. Андрон Савич чекав лікарську комісію нетерпляче. Та коли військові лікарі, після огляду його рани, звеліли сестрам ізнову накласти таку ж складну, як і досі, перев'язку, він одразу посмутнів, а відтак узяв милицю і надовго зник із палати. Я пішов до лиману, до нашого каменя, проте там старшини

не виявив і повернувся до палати, сповнений певиразних здогадів, куди б то Андрон Савич міг подітися. Він з'явився в палаті обідньої пори в обмундируванні, в гімнастерці, підперезаній ремнем, з шинеллю, згорнутою у скатку, і речовим мішком, у якому, видно, нічого особливого, крім запасної зміни чистої білизни та сухарів, на дорогу не було. На голові була армійська пілотка, а через розстебнутий комір проглядали біло-сині смуги новісінького тільника. За ним увійшла до палати санітарка, він показав їй на своє ліжко, і жінка збрала його постіль, залишивши голим смугастий матрац, що відпині призначався якомусь іншому пораненому. Андрон Савич присів на ліжко і, посміхаючись самими очима, поглянув мені в очі.

— Що це означає? — здивовано запитав я його.

— Нічого надприродного, товаришу капітан-лейтенант, — сказав він і, відставши з нагрудної кишені гребінець, розчесав свої розкішні вуса. — Хіба хочеш? Мусиш...

— Не збагну, — мовив я.

— Мені пешнули, що медсанбат передислокують на Тендру або й до Криму. Буде як вийде, як складеться... На щось сподіватися вже ніколи. Я домовився з рибалками дістатися до Голої Пристані по Конці. А там з якоюсь оказією покваплюсь на Азов.

— А навіщо квапитися, Андроне Савичу? День-другий не вирішить. Я пообіцяв вам, що заберу із собою... І слова свого дотримаю.

— Не сумніваюся, Семене Дмитровичу, що слова свого дотримаєте, та на війні нічого не важить найпевніше слово. Усяке може статися, незалежне від вас. Пообідаю і піду до рибалок. Як домовлено. А вам також радив би не засиджуватися. Я старший віком і, повірте, дослухаюся до свого передчуття, воно ніколи не обманювало... А зараз віщує щось не дуже хороше.

— Гарзд, умовили. Я піду з вами, Андроне Савичу. Не заперечуєте?

— Що ви, товаришу капітан-лейтенант! Із задоволенням і вдячністю.

Начальник медсанбату подивувався моєму бажанню виписатися, але, по суті, порадів нагоді позбавитися ще одного моряка, — він не знав, як бути з цими флотськими інтелігентами, що вимагали щотижня гріти для них лазню і видавати чисту білизну, тоді як армійські командири і бійці погоджувалися на всілякі незручності. Я здав свою постіль, перевдягнувся з піжами у кітель, одержав відповідні документи, розпрощався з тими, хто ще залишався,

і слідом за старшиною Гресем полишив медсанбат. По піску, що всюди проріс колючим бур'яном, ми вибралися на згірок, з якого нам іздалеку засиніло до обрію відкрите море. Старшина все помітніше пашкутильгував, спивався перепочити, але не скаржився. Я запитав його, чи не краще тепер, поки далеко не відійшли, завернути назад до санбату, проте Андрон Савич поглянув на мене такими здивованими очима, що я мимоволі засоромився свого запитання. На вечір ми добулися до рибальського табору, де стріли трьох літніх рибалок, вив'ялених і висушених на сонці, ніби їхня тараня, що висіла на шворці над куренем. Старшина розв'язав речовий мішок, дістав звідти пляшку зі спиртом, вручив старшому і сказав, щоб вишили згодом, коли відправлять нас з півострова. Рибалка не втримався, відкоркував пляшку і попохав синювату рідину, — гострий запах спирту вдарив рибалці у піздрі, він увесь поморщився, чим визначив пезанеречну вартість рідини. «На Генічеськ? Туди найпевніше...» Він спорядив шаланду, звелів нам перебраться на борт. Помітно сутеніло. Я допоміг Андронові Савичу всістися на задній банці, сам улаштувався поруч, і рибалки відштовхнули шаланду від берега. Підхоплена вітрилом — подірявленою парусиною, що надималась під супутнім вітром, шаланда повинула попід очеретами на схід, до Голої Пристаї, де, як запевнив рибалка, іще тримають оборону дніпровські моряки. Вечірній вітер-свіжак підганяв шаланду так, що вона мовби летіла над хвилями, лише зрідка впляскуючи днищем об воду, розбризкуючи навкруг себе справжнісінькі водограї. В лимані нахло гнилими водоростями і рибою. А можливо, то сама рибальська шаланда пахла, всуціль засмолена до чорноти й обліплена всередині лускою, що поначіплялася до немудрого рибальського причандалля — анкерка з прісною водою, до весел, що лежали вдовж бортів, до парусинового опмаття та брезентових відер. Рибалка пояснив, що він має ліхтар, але давно не запалює його, бо німецькі бомбовози полюють за кожним вогником, що спалахує на лиманах. Вони, рибалки, забувають уже навіть про свою вечірню славнозвісну юшку, не гріються холодними вечорами біля вогнища. І шаланда невдовзі опинилася у густій, як меляса, темряві, з правого борту вставали з комишів високі, до неба, кучеряві береги, що поросли буйнолозами й осоками. Я вже картав себе за легковажність, за те, що дозволив старшині Гресю умовити себе на цю ризиковану подорож, і здебільшого відмовчувався, озиваючись лише на прямі звертання до мене.

Вітрило ішколи грізно ляскотіло, падто тоді, коли у пьому змінювався вітер або шаланда змінювала курс. Над нами кілька разів пролітали невидимі німецькі літаки, що направлялися на бомбування Севастополя, а відтак поверталися назад на свої польові аеродроми. Сидів я на задній банці і гадав, що сталося з нашою авіацією, котрої майже не видно. Чому німці безборонно літають, неначебто небо належить тільки їм і нікому більше? За світла ні рибалка і ніхто інший не зважився б так іти на шаланді, яку неодмінно атакувала б ворожа авіація і не заспокоїлася б доти, поки не потопила б цю скромну рибальську посудину. Я ще над чимось поміркував і задрімав. Ураз шаланду гойднуло, я зісковзнув із банки й опинився на мокрому днищі шаланди. Андрон Савич підхопив мене, допоміг підвестися, зажурено хитаючи головою: як це я умудрився впасти з банки, на якій сидів,— заколисалю мене чи заснув сиднем? «Прибули, товаришу командир, усе. Далі не можна, ваші патрулі. Ваші, як є, у чорних бушлатах»,— сповістив рибалка і поклав з борту шаланди на берег гойдливий трап. До шаланди набігли кілька матросів і на своїх дужих руках знесли старшину Греся на берег. Відтак допомогли зійти і мені. Рибалка прибрав трап, розпрощався і поквапився до світання повернутися назад за лиман. Його благесьька шаланда за хвилину поглинулася нічною пітьмою, залишивши нам тільки гострі запахи смоленого такелажу та риб'ячої луски, що так само відчувалися тут, на цьому причалі. Червонофлотці пояснили нам, що нас із старшиною висаджено у рибальському селищі. Нам запропонували пройти з ними у морську комендатуру, де ми мали відрекомендуватися їхньому начальству і де визначать, куди нас із старшиною подіти. Я відразу погодився, ішов за старшим патруля, намагався не оступитися із стежки, яка повсякчас звивалася у розкішних бур'янах, серед яких я вгадував високі і густі, як ліс, колючі будяки. Я підтримував забинтовану руку, ніби білу ляльку, і матрос, що крокував за мною слідом, раз у раз перепитував, чи не бажаємо перепочити і чи не треба мені чимось допомогти.

Комендатура містилася у невеличкому флігелі червоного цегляного будинку на краю селища,— дім, з усього видно, до революції належав якомусь гендляреві чи попові. Перед будинком походжав вартувий з гвинтівкою. Він навіть не обізвався, не гукнув нас, а тільки мовчки простежив, як патрулі провели мене і старшину до начальника патрульної служби — похмурого лейтенанта з пухлим носом,

що розділяв маленькі темні оченята. Лейтенант пильно переглянув наші посвідки, поглянув на пас самих і зненацька поспитав, що він мусить робити з нами. «Не логічно, капітан-лейтенант, не логічно було залишати медсанбат і вирушати у невідому дорогу. Куди тепер я вас поїду? Як мені з вами бути?» І важко зітхнув. Він потім ще не раз зітхав, і не стільки з потреби, скільки з бажання показати, які ми були недоречні у його становищі. «Ранок завжди мудріший вечора». Нас поклали спати у порожній кімнаті, де, крім старого ослона і плетеної кушетки, нічого не було. Я ліг на ослоні, підклавши під голову замість подушки шинелю, складену згортком, й одразу міцно заснув. Андрон Савич уклався на кушетці, до цього попитавши в лейтенанта та його помічників щось м'яке для мене, для підстилки, але нічого так і не напитув. Невдовзі він, поскрипівши плетенкою, захропів і завмер до ранку. Вночі за флігелем хтось було зчинив якусь метушню, викликав у комендатурі біганину, голосні балачки, але нас з Гресем ніхто не потривожив, і ми добре відіспалися. Після того, як Андрон Савич витяг із криниці відро холодної води і ми вмилися, вистовий лейтенанта приніс нам з камбуза два котелки пшоняної каші і чай. Вдячні за турботу, ми виїли кашу, запили її міцним солодким чаєм, вийшли на розмову до лейтенанта. Він глянув на мене, відклав писанину, над якою сидів, подікавився, як нам спалося, і, діставши подяку-відповідь, кивнув у бік дівчини, зодягненої у флотську уніформу з пов'язкою медсестри.

— Мовби на ване замовлення, вночі до нас прибули дві підводи з пораненими у супроводі старшини другої статті Варвари Волопас. Так, не помилився? — запитав він медичну сестру.

Дівчина квапливо підтвердила, що лейтенант не помилився.

— Їй наказано переправити поранених моряків на Гендру, в госпіталь. Хтось вирішив, що комендатура має власні плавзасоби. А виходить, що не маємо. До всього, я сказав, що тут у нас поранений капітан-лейтенант, який не радить тепер йти на косу, небезпечно. Що ви із своїм старшиною маєте намір пробиватися до Генічеська, степом на Азов. Я подумав і зважився просити вас, товаришу капітан-лейтенант, узяти на свою відповідальність медсестру та її підопічних. А там відповідно передати кому слід.. Як? Не заперечуєте?.. Чудово. Збирайтеся в дорогу. А ви, Варю, нагодуйте морячків і запасіться водою. Людям і коням. І не затримуйтеся тут, у селищі. Є відомості, що пімці

вже форсували Дніпро під Каховкою і прориваються до Азовського моря. Звичайно, вони не забудуть прочистити плавні. Ви мусите якнайскоріше перейти степи. Карту маєте? Планшет, компас?

Нічого цього я не мав. Лейтенант порився в столі і дістав звідти тонкий плексигласовий армійський планшет з картою Причорномор'я, складеною увосьмеро, компасом, прилаштованим на черезплічнику, і паливною ручкою. «Беріть, користуйтеся, не згадуйте лихом». Я подякував і звелів Андронові Савичу лаштуватися в похід. Старшина відпросився на чверть години до якогось інтенданта, з яким устиг зазнайомитися біля криниці і який пообіцяв винагородити Андрона Савича чимось суттєвим для флотського старшини. Як і домовилися, Андрон Савич не забарився і прийшов до комендатури майже невпізнаний: у морській форменці, кльошах, мічманці з крабом. Під пахвою тримав новісінький бушлат. Старшина саяв, набувши належного йому вигляду. «Замінив усе в інтенданта,— пояснив мені.— Гарний хлопець! Армійське залишив у себе, для звіту, а видав флотське, як бачите... А що йому жаліти, скупитися? У відступі більше залишили добра, а можливо, іще залишать чимало». Нова екіпіровка не зовсім підходила Гресеві, була з чужого плеча, але старшина так порадив їй, що не годилося йому про те казати. Він начебто аж розрісся у плечах, поважнів, і лише його розкішні вуса виказували дотеперішнього старшину Андрона Греся. Та ще смугастий тільник, якого вже не треба було приховувати застебнутим високим коміром гімнастерики. Його, Андрона Савича, поважність враз упокорила медсестру Волопас, і вона вже не могла без згоди старшини, здається, ступити кроку, щось вирішити. Йому, літній, сповненій гідності людині, звичайно, подобалося, що з ним у всьому радилася така гарна молода дівчина. Вона була витончена, навіть теплітна, ця медична сестра Варя, і можна було дивуватися, яким чином потрапила у матроське товариство, де цінуються передусім груба сила, спритність та відчайдушність, що межує з готовністю до ризику, до самопожертви, де сміховинні самовипинання інколи сприймаються за чоловічу сміливість, а скромна поведінка за боягузтво, нездатність до боротьби за жінок, за їхнє кохання. Симпатична Варя не володіла дужим голосом, усіх просила і вмовляла, видно було, що її поява серед матросні була не чим іншим, як випадковістю, непорозумінням, ба й невдатним жорстоким жартом дівочої долі. Втім, це її не обходило, і вона клопоталася своїми скромними

справами. Невдовзі Варя доповіла лейтенантові, що вপরалася з усіма невідкладними медичними справами і готова в дорогу. «Даруйте, товаришу капітан-лейтенант, ви званням найстарший, і комендатура покладає на вас відповідальність за поранених. Не заперечуєте? Помічником собі можете призначити будь-кого. Приміром, і свого старшину». Лейтенант порадив квапитися: німецька авіація не забариться навідатися до селища, облетіти його і розбомбити все, що здаватиметься їм підозрілим і вартим цього. Він, лейтенант, звичайно, прагнув якнайскоріше спекатися клопоту з підводами, з пораненими, які нічим не могли прислужитися комендатурі, але при всіляких ускладненнях дуже завадити,— на двох підводах було одинадцять поранених, з яких троє матросів майже не рухалися і лежали сповиті бинтами, як ляльки. До нашого так званого морського обозу з дозволу коменданта приєдналася ще сільрадівська гарба, запряжена низенькими колгоспними кониками з довгими гривами. Коні були непоказні, але помітно пагуляні, кругленькі, як м'ячики. Візником біля них походжав дядечко з хворобливим виразом, обличчя якого було всуціль зморшкувате, з ріденькою борідкою, яка вже серебрилася сивиною і дуже його старила. Але візник, видно, ще був на силі і на здоров'я не скаржився. Лейтенант пояснив мені, що візник-колгоспник мав супроводжувати в евакуацію колгоспну отару, але відстав з якихось причин і тепер мусить її наздоганяти десь за Чаплинкою або й під самим Генічеськом. «Нехай буде разом із вами,— сказав лейтенант,— він не завадить, а його гарба може й прислужитися». Я не заперечував, хоча не уявляв, саме в чому і як може нам прислужитися колгоспна гарба, а те, що наш обоз збільшувався ще на одну одиницю, вже непокоїло,— дві підводи і третя гарба не могли не привернути до себе увагу німецьких повітряних розвідників. Я сів попереду разом із медсестрою, відпровадивши старшину Греся назад до колгоспника на гарбу, так би мовити, замкнути нашу похідну колону.

Напучені добрими побажаннями коменданта, ми рушили в дорогу, втискуючись колісьми у піщані колії старого Олешківського пляху, що начебто брав свій початок десь від плавнів, від води. «Були б кораблі, а командири знайдуться!» — виголосив за мою спиною червонофлотець, який лежав на сіні з обмотаною бинтами головою. З-поміж бинтів стирчав лише довгий ніс та посвічували сірі очі-жаринки. На підводі ще сиділи і лежали четверо інших моряків-дніпровців, які брали участь у захисті правобе-

режних плацдармів на катерах, де і дістали рани. Їх, здається, нітрохи не пітила моя присутність, але вони, напевне, вважали недоречними висловлювання свого сповитого бинтами товариша, на якого всі враз зацїтькали, зашикали і змусили надовго примовкнути. Моряк покривився й утупився очима-світлячками в насумрене зрання степове небо, що погрожувало тривалою мжичкою. Я скомандував рушати, і візники змахнули батогами, що звилися над ними змійками, полишили стьобини на крупах коней. Колеса підвід заскрипіли піском селищної вулички, і невдовзі вже були позаду очеретяні покрівлі хат та рибальські двори, за якими виднілися високі жердини для сушіння сітей, сарайчики та стїжки попід ними свіжого сіна й зеленого очерету, звідки визирали і погавкували на наші підводи собаки, — здебільшого чорні, кудлаті і виваляні у реп'яхах, з червоними від злості очима і сердитими, хрипкими головами. Деякі зривалися з місця, кидалися до тинків і біснувалися за тинковим плетивом, не наважуючись вискочити на вулицю до якоїсь підводи, щоб не схопити зверху візничового батога, якими уже їм погрожували наші фурмани.

Хмари низько пролітали із заходу на схід, густі й кошлаті, завихрені у великі клубки, що чїплялися за верхівки дерев та комишеві дахи, обкладаючи їх усуділь. Дві колії дороги, що глибоко в'їлися у пісок, позначили нам путь до обрїю, який ховався за хмарами. Дорога проміж коліями горбилася червонястим піском, що поріс дорожнім бур'яном, — все пробивалося до світла, до життя.

— Бідний край, все тут начебто всухом'ятку, — обїзався матрос, якому набридла мовчанка. — Хїба не так? — звернувся до всіх, видно, хотїв когось викликати до розмови.

— А чим він тобі не до вподоби? — мовив візник, сільський дядько, неголений, у брилі, з-під якого кучмилося густе сіре волосся. Я помітив, що обидва візники були літнього, далеко не призовного віку, і їх, напевне, мобілізовано якоюсь комендатурою перенаправити у тил до евакопункту поранених морячків. Вони, зважаючи на воєнний час, покїрно поїхали у світи, не відаючи, де, коли і як скїнчиться для них ця неспогадана путь.

— Чим не до вподоби? А хоча б тим, що в усьому безмежний. Можна казати — безмежно нудний.

— Звідки ж ти такий веселун? З яких таких веселих країв? — усміхнувся візник і, замахнувшись батогом, поньокав на своїх вороних маштачків, що вже були годні спинитися і стояти посеред степу.

— Вам, дядьку, не зрозуміти, не збагнути всіх принад

середньої смуги Росії. Я правду кажу, товаришу капітан-лейтенант?

Червонофлотець поставив мене у незручне становище, я не міг нічого сказати певного — досі ніколи там не бував, але, подумавши, ствердив, що це так, чим одверто зігрів якийсь домашній спомин моряка, і він мені приязно всміхнувся. Поскрипували колеса підвід, задував із моря вітерець, сповнений властивими морськими запахами йоду та гнилих водоростей. Часом мені здавалося, що й хмари, котрі паганяв вітерець, також несли в собі ці запахи, пересилуючи степові пахощі, насичені дикими коноплями, молочаєм та полином. У прощілину хмар пробився сонячний промінь, і степом пройшла яскраво-жовтувата смуга, що невдовзі дістала і нас, відбилася спершу на крупах коней, а відтак і на лицах моряків, і усі враз звели очі догори, неначе вслід за сонячним світлом з'являться німецькі бомбовози або пікірувальники. Та хмари ізнову заступили сонячне світло, й ізнову все навкруг поринуло у вранішню паівп'їтму. Матроси полгешено зітхнули, продовжуючи вдивлятися у випалений спекою неоглядний степ. Обіч дороги посвистували ховрашки, пролетіла і розсіялася понад степом зграя чорних гав,— гави натомлено попадали на степові горби і умить поховалися в травах, хіба що зрідка поодинокі злітаючи та перебираючись на нове місце. Попереду підвід знялися і захурчали крилами куріпки. Вони промчали понад дорогою і звернули кудись убік від дороги за її заломом. Стрічного вітру майже нечутно, хоча його рух угорі видний тим, що хмари все плинуть і плинуть з тією ж швидкістю й одноманітністю, як і досі. Ця одпоманітність неба і степу, здається, все відчутніше гнітить матросів. Червонофлотець, поранений у голову, знову не витримує тривалої мовчанки.

— Не люблю степів. Немає на чому затримати очі,— сказав він. Ніхто до нього не обізвався. Моряк незрозуміло чому хмикнув собі під ніс.

— Вам не годиться чимось клопотатися, вам зашкодить,— зауважила медсестра Варя. Моряк па це зневажливо посміхнувся.

— Хто сказав? Лікарі? Чи не той часом, котрий не хотів мене відправляти у тил і наполягав залишити на катері?.. Бездушна худобина ваш лікар,— сердився говіркий моряк.

Медсестра враз спалахнула гнівом і почала доводити матросові, що говорити погане про лікаря з медсанбату, згадувати його недобрим словом просто гріх, бо той напевне знав, що у матроса неважка рана, тільки зачепило

осколком, знесло трохи шкіри на голові і що він міг підлікуватися у фронтових умовах. А лікар зважив на легку контузію і піддався на вмовляння медичної сестри, яка робила морякові першу перев'язку, відправити того кудись у ближчий прифронтвий шпиталь. Варя нагадала матросу, що вона не виходила з переднього краю більше місяця і сама бачила моряків з серйознішими ранами, але ні один із них не полишив поле бою, а ті, яких змушували піти до медсанбату, негайно, після перев'язок, поверталися на передову. І їхня поява в бинтах викликала серед моряків новий прилив ентузіазму, готовності заступити товариша-брата. Вопа все це так гаряче казала, що задихнулася від власних слів і вмовкла, не доказавши всього того, що їй іще хотілося висловити.

Спалах медичної сестри для червонофлотця був такої несподіваній і павальній, що моряк пачебто відразу знітився і змізернів, не знайшовся, як заперечити їй, як примусити Варю вмовкнути. І коли вона сама затихла на слові, що стало їй поперек горла, моряк ще поковтав слипу і лише тоді здобувся на слово.

— Що ж, по-твоєму, я вже не хто інший, як дезертир? Так, по-твоєму?.. Дезертир?

— Не чіпляйся, я тебе ні в чому не звицуватила, — відказала вона. — Мені байдуже, хто ти є насправді. Мені б довести вас до Генічеська і здати кому слід. А там уже матиму клопіт з іншими. Взагалі контуженим, це перевірено, хвилюватися шкодить. Я турбуюся, щоб тобі, голубе, раптом не погіршало, щоб дбав про себе, а ти сам не дбаєш... Ліпше помовч.

Проте червонофлотцеві ніяк не хотілося мовчати, і він почав розводитися про те, що цивільні люди, надто жіноцтво, мають лише приблизну уяву про військовий героїзм, про чоловічу мужність. І, як приклад, навів випадок з морськими розвідниками, котрі пішли в німецький тил серед білого дня через плавні. Застерігаючись від того, щоб не бути виявленими, вони забилися в густі комиші і вирішили скупатися. Перед цим упевнилися, що немає нікого в плавнях. А день сонячний, жаркий. Розвідники роздяглися догола, акуратно склали одяг на бережку, притисли його зверху зброєю й увійшли в воду. Купалися недовго. А коли спробували вийти з води, їх зустріли німецькі розвідники, які забрали все їхнє збіжжя і навели на моряків свої автомати. «Хенде хох!» Німці змусили не обачних купальників іти у своє розташування, у полон. Гацьба всім морякам, усьому флоту!.. Як бути? Кинутися врозтіч, дістати

кулі в потилиці? Чи ждати, допоки їх виставлять на загальній фашистській глум, сфотографують і всій Німеччині покажуть недбалих радянських моряків? Розв'язка виникла негадано, так, як і сталася вся пригода,— один з матросів спіткнувся і впав на коліно. Німець загукав на нього «шнель! шнель!», а матрос, підводячись, враз сипнув гітлерівцю межки очі пригорщю дорожнього піску, а тоді і двом іншим конвоїрам. Німці їй незчулися, як на них накиннулися моряки, не встигли навіть відкліпатися, протерти очиська. А далі вже все залежало від матроської спритності і фізичної сили. Моряки скрутили німецьких розвідників, роздягли їх і привели до своїх. Командування дістало цінні відомості, і кмітливих морячків відзначив чи не сам командуючий флотом. Звісно, недбалих розвідників ніхто не винагородив орденами чи медалями, але про них розповіли морякам політруки всіх ближчих частин...

Червопофлотець сподівався на сміх або принаймні на пожвавлення слухачів, проте ніхто не обізвався до нього, а візник, помахуючи батогом над кіньми, що ступали лінивою ходою, визначив: суцця псбилиця і слухати її непристойно людям, котрі завше планували і шануватимуть відважних морячків. Моряк поправив на голові бинт і дорікнув візникові, що той навряд чи що бачив, крім кінських хвостів, і що не йому знати матроську спритність і мужність у складних ситуаціях.

— Куди вже нам до вас,— усміхнувся візник.— Ми капсюляку лаптями не сьорбали.

— Про що їй кажу,— пожвавився червопофлотець.

— Сьорбати не сьорбали, хоча у вашому віці нам довелося і Зимовий палац брати, і стояти в караулі у Смольному. Служив у Петрограді, у Севастополі... а в Москві не довелося бувати. Я з мілного загороджувача, з «Азарта», коли чув про такий корабель. А візником записався з потреби, тепер... Усі наші у відступі, в евакуації. То кому ж ще везти вас через усю Таврію, як не мені?.. А тобі радив би, сміливцю, погострити язика де завгодно, тільки не зі мною. Я чоловік знервований, службами виснажений, здатний, коли щось не так, і шмагонути пужалпом. Не посоромлюся ні командира вашого, ні медичної сестри.

Візник розлютився на моряка не на жарт, і я повірив, що степовик не кидас слова на вітер, що не попустить нікому образи, зуміє за себе постояти.

А дорога все тягнеться від пагорба до пагорба, і здається, що ми не рухаємося вперед, а непомітно кружляємо

по одноманітному степу, де все ті ж уловини та балки, ті ж самі чорні гави та ховрашки-свистуни, які раз по раз перебігають нам колії, ті ж самі фуркотливі куріпки, що зриваються неподалік у бур'янах і летять подалі від підвід. Над підводами стримлять кілька гвинтівок, то, можливо, ото їх птахи бояться. Степова одноманітність за черговим горбом дещо змінюється: вдалині забовваніли бані церквічки і тополеві верхи, а невдовзі і замаячило село біленькими хатками та кучерявими вишневыми садками побіля них. Візник на моє запитання, скільки верст до села, намружує сірі очі, ніби приміряється, і врешті визначає, що за півгодини доїдемо, зможемо перепочити. Яке село — він не знає, раніше в цих краях не бував, але певен, що воно заселене полтавськими поселенцями, яких чимало в таврійському степу. А може, й подоляками чи волиняками або й греками чи молдаванами, — кимось із тих, хто раніше шукав щасливішої долі в цьому безмежному степу і разом із степом зазнав татарських та турецьких набігів, зате, може, збавився кріпацтва, жорстокості несамовитих поміщиків. Він починає мені розказувати свій родовід, що бере початок зі Слобожанщини й кінчається десь за Дніпром, між Очаковом і Херсоном, і де природжені ратаї більше бралися за мечі, ніж за рало, принамурилися до рибальства, виходили у море за будь-якої погоди, правили вітрилами, смолили і конопатили човни, баркаси та шаланди, переборювали на них круті штормові хвилі. Багато хто з рибалок так і залишився там, у морі, і на сільських кладовищах не знайти їхніх могилок, хоча пам'ять про їхнє безстрашся живе поміж земляків. «Степовики заслуговують, щоб про них добре мовилося», — сказав він.

До села ми під'їхали саме тоді, коли, врешті, сонячне світло розірвало пелену хмар і повсюдно все заблищало дощовими краплями, які палилися вповні від набридливої мжички. Село було не з багатих, але чепурне. Знову страшенний гавкіт зняла сільська собарня. Кудлаті вовкодави, руді і лискучі, як нагуляні телята, гончаки, сірі степові вівчарки набігали і відкочувалися від підвід, як тільки насварювалося візникове пужално або злітав вузлуватий батіг. Тим часом ми поминули середину села, але нікого, крім дітвори на якомусь обійсті, не побачили, не зустріли. «Куди вони подівалися? Поховалися, чи що?» — зронив візник, перехопивши мою думку. І тому, що нікого не було видно, крім собак, які все ще валували, супроводжуючи наш обозик, візники не спіяли копей, і ми вже помітили за вишневими заростями, що закривали причілки

хат, рівнинну порожнечу — степ до самого обрію. Я подумав собі, що ніякого спочинку в цьому селі робити не слід, що зараз найголовніше для нас подолати таврійські степи. Але медсестра нагадала мені, що годилося б напоїти коней і заpastися водою для людей, бо далі їхати ставатиме все важче і важче, сонце вже припікає, а піхто не знає, якою буде подальша дорога, чи стрічатимуться ще на нашій путі такі зелені села.

Барвара була права. Я звелів візникові і матросам розгледітися навсібіч і знайти криницю, яка неодмінно десь тут була. Першим озвався говіркий моряк: мовляв, усі криниці, що йому досі траплялися, стоять при дорозі або десь за селом у балочці. Насправді, як ми не розглядалися, пічого схожого на криничку в селі не надибували і мовчки погодилися з морячком пошукати воду на виїзді. Поминули останню хату і враз натрапили очима на журавель, що стримів у небо, і на ньому висіло велике, фарбоване червоною фарбою, залізне відро. Криниця була обмощена вимуруваними камінцями, свосрідною камінною загатою, схожою на приморські мури, якими городилися сільчани, не маючи достатку в дереві. Від мурованого цямриння стояв на камінних підмурках довжелезний жолоб, повний по вінця криничної води, що збігала подекуди з жолоба прозорими цівками і вбиралася піском, не залишаючи навіть калюжки. Відчувши близькість води, коні напружилися і без візникового батога майже побігли до криниці. Вони спинилися перед жолобом і повтикали свої морди у прохолодну, чисту воду, що просвічувала до дна жолоба і де було видно прорости зеленавого моху.

З гарби зіскочив і підійшов до мене старшина Гресь. Андрон Савич хотів було щось запитати, та замовк, побачивши, що сюди йшов із свого саду сивобородий дідок у полотняній сорочці і полотняних штанях. Він нагримав на свого двірника, що розгавкався на моряків, загнав його в буду і, чемпо привітавшись, мружився білястими очима на наш обоз. Гресь запитав, куди поділися його односельці. Чоловіки, звісно, в армії, воюють, а куди поділася жіноча стать, що ми проїхали все село і не стріли жодної молодиці, а не те що дівчини. Дідок похитав сивою пелехатою головою, — ні, на селі залишилися і гарні дівчата, і молодиці, але як їм показуватися на очі, коли годину тому до села заїжджали німецькі панцерники і питали дорогу до Чаплинки, до Асканії, до Азовського моря.

— Слухайте, діду, а ви не наплутали часом? То були справді німці? — запитав з підводи котрийсь з морячків.

Дідок осінив себе хрестом.

— Бог з вами. Ще господь не позбавив мене глузду. Панцерники сірі, з чорними хрестами на боках. І німці в чорній формі, в шоломах з окулярами над лобами. І сидять за ґратами, що поверх їхніх машин, і все донитували про наших вояків, коли були тут і куди пішли, в якому напрямку. Один розпитує, а інший, у нього під боком, нишпорить навкруг біноклем, усе видивляється, щось підказує, джерготить. А потім покотили кудись у степ, здається, на Чаплинку. Нехай господь покарає, коли брешу або сплутаю щось. Їхня розвідка то була. Вам краще звернути вправо, на оту доріжку, а відтак і на путівець за балкою, а там усе солончаками та солончаками аж до своїх, я так мислю.

Я подякував старому за пораду, і він посміливішав, запитав, як ми зважилися на цю поїздку без супроводу, без охорони. Нічого певного йому я не міг сказати, хіба що ми їдемо не по чужій, а по своїй землі і всюди знайдемо підтримку,— кожен кущ, кожен камінь стане нам захистом. Дідок погодився зі мною, але все-таки, пощипуючи борідку і переступаючи босими ногами по нагрітому піску, зауважив, що береженого і бог береже, що мої морячки не такі вже й босздатні і статися може всяко, якщо німецькі розвідки блукають по степу на машинах. «Не зволікайте, хлопчики, не застуйтеся. Дай вам бог дістатися благополучно до своїх»,— сказав він наостанку і залишився стояти коло журавля, доки ми не заховалися за пагорбом.

Медсестра пересідала з підводи на підводу, поралася коло важкопоранених, а потім всілася на гарбі поруч Андрона Савича, котрий зумів затримати її коло себе і розважити якоюсь немудрою оповідкою.

День розгулявся, як у травневу пору,— сонце, нарешті, разом із вітерцем, що продував увесь степ, порозкидало залишки хмар і стало добряче припикати, примусило моряків поскидати весь теплий одяг, попідкладати собі під голови шинелі й бушлати, сховатися в тіні під наметики, які розіг'яли на багнетах з різного збіжжя. Бані церковки і тополині верхи зникли за горбами, і дутівець закружляв наш обозик з-поміж білястих улоговин, що виблискували сіллю, та ріденьким чагарем, висохлим під сонцем. Візник, не випускаючи з рук віжок, куняв і поньокував на коників, час від часу збадьорюючи себе мугиканням якоїсь невідомої пісеньки. Мене так само хилило до сну, очі частіше і частіше закривалися, і голова падала на груди.

«Прилягли б ви, товаришу капітан-лейтенант,— запропонував матрос з перев'язаною головою.— Вишкне потреба — враз розбуджу. Дозвольте пересісти, а ви займіть моє місце. Згода?»

Мені хотілося-таки прилягти на якийсь десяток хвилин, проте віддалений моторний гул примусив насторожитися і дослухатись. Гул наростав. Де він, у вишині? Прикрившись від сонця долонею здорової руки, я провів поглядом по всьому небозводу і помітив кілька перозбірливих п'яток. Вони все наростали, і невдовзі можна було вже розрізнити дві ланки наших швидкісних бомбардувальників. Ще не сховавшись від нашого зору, вони звернули на північ, але, зустрінуті німецькими винищувачами, що виринули їм навстріч невідь-звідки, враз розсипалися по небу. За кожним бомбардувальником тепер погналася пара ворожих винищувачів, обстрілюючи їх перехресним вогнем. Зліва від нас німецькі льотчики підпалили один з бомбовозів, який залишив за собою пасмо чорного диму і два білих парашути. Над парашутистами двічі пролісся жовтий, як оса, «месершміт» і двічі випустив кулеметні жала,— парашути спалахнули. Я заплющив очі, щоб не бачити, як падають наші пілоти. Коли вдруге глянув у той самий бік, ні димового стовпа, що полишив за собою збитий бомбардувальник, ні слідів від підпалених парашутів не було. Все так само винищувачі ганялися за нашими літаками, і все так само схрещувалися стріли кулеметних черг «месершмітів» та бомбовозів, що вели бій, віддаляючись за обрії на схід, нагадуючи гавпний вихор, підхондений у чистому небі поривчастим зюйд-вестовим вітром. Літаки зменшувалися в розмірах, уже не можна було розпізнати ні наших, ні фашистських, а надривний гул авіаційних моторів та тріск кулеметних черг усе ще долинав сюди, навіть можна було розрізнити кулеметну стрілянину і черги авіаційних гармат, якими відстрілювалися бомбардувальники. Всі на підводах були збуджені, від дорожньої одноманітності, що заколисувала, не зосталося ніякого сліду, і всі поприривтавали, вилловлюють слухом, пібилокаторами, перипетії тих повітряних боїв, і ніхто не передихне, не зітхне вголос, допоки небо ще доносить до нас відгомони смертельного герцю. Із заходу знову з'являються черідки купчатих хмар і насуваються на степ.

— Чиясь загибель уберегла нас, товаришочки,— подає голос червонофлотець з пов'язкою на голові.— Сприймав фашистські кулі, які, можливо, призначалися для нас. Не нагодилися б бомбовози, німецькі винищувачі полювали б

за нами, за нашими підводами. Без здобичі вони до себе на аеродром не повертаються. Полюють за кожним візком, за живими тінями полюють, це я знаю. А тут аж три хури!

— Цілком можливо,— озиваюся я до матросика.— Цілком можливо, та ще на видноті. Ні приховатися, ні затаїтися.

— Особисто я, товаришу капітан-лейтенант, за щільну хмарність, за те, щоб сонце не з'являлося до самого Генічеська, щоб ходило собі десь за хмарами. І не смалило, і не дозволяло німецьким літакам-розвідникам видивлятися степ зверху, ніби кібцям або шулікам. Найбридкіший їхній літак — це розвідник, ота сама «рама». Під Каховкою по пій били дві наші зенітні батареї, снарядами перерали все небо, а їй хоч би що! Літає та коригує вогонь своїх батарей, що б'ють звідкілясь з-за Дніпра по наших корабликах. Нахабний літак!

— А ви хто? Дніпровець?

— Честь честю. З катерників... Хіба сумніваєтесь?

— Чому ж? Сумнівів немає. Даруйте, а ви про який монітор... «Мартьянов» випадково не чули?

— І стрічав, і все можу про нього вам доповісти, товаришу капітан-лейтенант. Загонові катерів і приданому загонові монітору було велено забезпечувати відхід за Дніпро армійських частин. І ми забезпечували, переправляли день і ніч піхоту. Артилеристів, обозників — усіх, кого було наказано переправити. А німець усі мости розбомбив, усі армійські переправи знищив! Вся надія лише на нас, на морячків.

Порадунаний тим, що його уважно слухаю, червонофлотець докладно розповідає, як відійшли всі частини і командування звеліло знищити кораблі, яким уже не було куди подітися — виходи на північ і південь закупорили німецькі рухомі частини. І командир монітора звелів екіпажеві залишити корабель. Монітор пішов під воду, не спускаючи пранора. Та надійшла ще одна піхотна частина, яка десь затрималася, і її переправили на катерах, що залишилися, яких іще не встигли знищити самі дніпровці. Фронтом поповз поговор на моряків, що вони виявили боягузтво, і командира монітора з помічником заарештували. Пройшла чутка, ніби армійський командувач звелів їх судити військовим трибуналом за всією суворістю воєнного часу. «На війні самому собі не вір, а не те що зачумленим армійцям,— виснував морячок.— Хіба не відомо, що вони заздять флотським, непавидять їх лютою ненавистю. І на їхню поблажливість сподіватися нічого. І виходить, що ми, моряки, без вини випуваті». Він, напевне,

додав би до сказаного ще щось вельми несхвальне про сухопутників, але я подаю йому знак мовчати.

Ліворуч підвід виростає десь під обрієм степовий оазис, якась ферма з червоною цегляною силосною вежею та флігелем посередині. Я було надумався пройтися поруч підводи і розім'ятися, але тепер лише покваплюю візника гнати коней якнайскоріше до ферми, до зелені, де в її тінях зможемо перестояти жарку пору, перепочити і вже надвечір вирушати далі до моря. Планшет з картою і компасом, подарований мені в комендатурі, досі ще не знадобився, але, можливо, знадобиться потім, коли їхатимемо вночі і орієнтуватимемося по небесних світилах,— якщо до ночі степ ізнову не відкриють суцільні хмари, що цілком можливе тут цієї непевної осені.

Силосна вежа на фермі начебто слугувала ще за степовий маяк, і ми трималися путівців, у напрямку на вежу, хоча двічі чи тричі, коли спускалися в якісь улоговини, сама ферма зникала з очей і виднівся лише червоний верх круглої вежі з флюгером на даху — залізним півником, що співав супроти вітру. Півпак розпізнавався спершу тільки через бінокль, а згодом побачив його і візник, який непомилбно визначив: ферма не що інше, як відділення знаменитого радгоспу, відзначеного торік на Всесоюзній виставці. Під'їхавши до ферми, до цього степового оазису, ми переконалися у справедливості візникового визначення, відшукавши на фермі сторожа і трьох жінок, які жили там постійно. Невідомо хто з жінок узагалі холостякував, а хто з них колись зважувався виходити заміж, проте вони дітей не мали і жили разом у кімнатах флігеля. Жінки не такі вже й літні, але й не молоді. Вони дуже порадили нашій появі і заходилися допомагати Варварі Волопас клопотатися біля поранених, умивати їх свіжою водою, напувати, переносити важкопоранених у дім. На другій підводі жалібно стогнав поранений, і всі зійшлися на тому, що його чіпати не слід,— старшина Гресь знайшов на фермі великий шмат брезенту і влаштував над пораненим достатню тінь, нап'яливши брезент на міцні тички, які поприбивав цвяками до полудрабків. Варя попросила жінок розвести вогонь, скин'ятила шприци на нього, зробила уколи тим морякам, яким, на її думку, слід було зробити. І все ходила за Андроном Савичем і про щось його просила або шукала в нього розумної поради. У свою чергу, старшина йшов на її прохання до жінок і випрошував чи якоїсь подушечки, чи рядничку на підстилку пораненим, а чи трішки зеленої цибулі та сала на засмажку до

моряцької кулеші. Надто старалася зарадити нам у чомусь висока і тонка жіночка, яка назвалася телятницею, хоча ніяких телят на фермі не залишилося. Сторож, літній чоловік на костурі, сидів за порожніми кошарами під гледичіями і стругав ножичком якесь паліччя. Привітавшись з нами, він одразу відійшов од підвід до гледичій, приманивши собою і двох рудих собак, що було спершу зайшлися гавкотом.

Візники випрягли копей і поставили у стайню до ясел. Варя їх припросила до моряцької кулеші, але вони делікатно заждали, допоки вона нагодувала і попорала поранених і поки посадила до столу нас із старшиною. Андрон Савич зізнався, що йому вже давно підвело живіт, і він без ніяких делікатностей узявся за велику дерев'яну ложку, почав сьорбати з неї гарячу страву, сьорбати без хліба, полишаючи свій окрасць іншим побратимам, тим, кого медсестра Варя вважала пораненими небезпечно. Ми сиділи за флігелем, тилова стіна якого виходила на схід і де, мабуть, за вкопаним столом завжди обідали робітники ферм,— по стіні вився виноград, і його добірні синюваті грона, з яких не сходив туманець, звисали просто на голови, а широке лапате листя приховувало від сонця, що надто спекотне тут, у степовому краї. Я припросив посидіти з нами фермівських жінок, але вони, вибачившись, сказали, що нещодавно переобідали, побажали нам смачного і залишилися сидіти неподалік на колоді. Як і визначили ми з Андроном Савичем, вони підтвердили, що надалі звідси, від ферми, нам належить рухатись строго на південь і на ранок, з нашими темпами, не пізніше, ми вийдемо до моря, до Генічеська. Телятниця завірила, що нам залишилося подолати останні тридцять п'ять — сорок кілометрів. Запевнила і в тому, що на путі нам трапляться ще села, і польові стапи, і фільварки, порозкидувані дедалі рясніше, аж до самого Сиваша, до Литовського півострова й Ішуні. Втім, вона знала не більше, ніж ми, але я їй дякував за кожне повідомлення, яке телятниця пізніше сама уточнювала або спростовувала, посилаючись на слабку пам'ять, на постійну забудькуватість. «Жили без радіо, без газет, а хіба без них що-небудь затримається в такій голові, як моя? Та ще в отакій глушині, куди навіть німець не зважиться показатися? Хіба ні?» Як повідомили всі три жінки, вони і про війну дізналися тільки через тиждень, коли на ферму завітав радгоспівський ветеринар, і то утік сюди, як ми кажемо, на оазис, задля того, щоб спекатися обласної комісії, котра прибувала в рад-

госп перевіряти отари за старим, уже нікому не потрібним графіком. До них доходили чутки від чабанів, котрі забирали овець з ферми на головну радгоспівську садибу, щоб відганяти їх кудись на Кавказ, що війна переміщується за Дніпро і що не виключений прихід німців сюди, у таврійські степи, що через їхній радгосп уже перейшла силенна сила наших військ, а на фермі як не з'являвся досі ніхто, то й не з'являється...

Жінка намила і принесла до столу миску великих червонобокних яблук, поставила перед нами, люб'язно запропонувала пригоститися. Для годиться, вибачилася, що цей сорт їй не дуже до вподоби, як білий палив чи малинівка, — яблука кислуваті, але соковиті і добре тамують спрагу, годяться на десерт і зберігаються до весни. Я чув якийсь незрозумілий гуркіт, та подумав, що то літаки десь далеко гудуть, взяв одне яблуко і занімів, не скуштувавши його. Мій вираз, мабуть, був такий здивовано-занімілий, що всі поглянули туди, куди дивилися мої очі, — за живоплотом жовтої акації на узгірку стояли пімецькі панцерники, і офіцер на ближчому без бінокля розглядав нас, усе, що діялося на фермі. «Старшина, німці!» — спромігся тихо мовити Андронові Савичу. «Бачу, вже бачу, — так само тихо відповів він. — Що робити?» — «Спокійно, вдаваймо, що не помітили. Спокійно йдіть до флігеля, ставте людей до бою. Я зараз, слідом...» Гресь начебто неохоче підвівся, забрав миску з яблуками і рушив усередину флігеля. Віп іще не відчинив двері, як жінка враз загаласувала, збагнувши нашу розгубленість, і прожогом кинулася слідом за Гресем. Ще нічого не збагнувши до ладу, зірвалися з колоди інші жінки і метушливо забігали подвір'ям. Далі критися було нічого, і я також зірвався з місця, кинувся у флігель. Мовби вичікуючи, коли я підхоплюся, з переднього панцерника сікнула кулеметна черга, і дві перелякані жінки полишилися незрушно лежати на подвір'ї з охопленими жахом лицами і відкритими очима.

Старшина Гресь організував кругову оборону флігеля, виставляючи побіля вікон морячків, здатних вести бій. «Без команди не стріляти. Беретти набої. Підпускати щонайближче, бити папєвио!» Тільки зараз, коли нас не минала небезпека, я подумав, що досі не знаю гаразд, яку зброю маємо під рукою, хто з поранених може оборонятися, і мене взяла лють на самого себе за безпечність, за непередбачливість. Як же можна довірятися такому пєобачному командирові? «Старшина, доповідайте наявність зброї і боєздатність бійців». — «Єсть, товаришу капітан-

лейтенант». За хвилину Гресь доповів, що разом із пами і медичною сестрою годні чинити опір ще четверо моряків і фурмани. Проте маємо тільки чотири гвинтівки, обмежений запас пабоїв і кільканадцять ручних гранат. Та ще мій пістолет з однією обоймою. Негусто проти грізних панцерників. Старшина розпорядився віддати гвинтівки найздоровішим, завбачливо взявши одну собі, десятизарядну. Поки ми зорганізовувалися, визначали, кому і які сектори обороняти, до панцерників надійшли і приєдналися ще дві танкетки, і німці охопили ферму півкільцем. Хтось із матросів не витримав і вистрілив, пославши кулю навмання, для остраху. На його постріл німецька розвідка не забарилася з відповіддю — зафурчав снаряд, випущений легкого гарматкою з танкетки, і вдарив у стіну флігеля. Із вікон носилися шиби, затріщали віконні рами. «Припинити! Слухати команди!» — озлився на матроса, проте навряд чи розчув він мене, новий вибух снаряда за-сипав нас штукатуркою, заступив усе перед очима вапни-стим пилом. Ще не спала пилова завіса, як нові вибухи струснули дім, завалили перестінок, що впав нам під ноги цегляною брилою. В отворі вікна щось яскраво-сліпуче блиснуло, мої очі мимоволі зажмурилися, а коли я розплющив їх, то побачив: палають стайні, дим стелиться суцільною стіною по всій фермі. Кулі й осколки снарядів довбали стіни флігеля і відлітали від стін, змішуючись з шматками цегли, що виколупували та викидали у повітря. Ми приготувалися віддати дорого життя, зважилися на все, до чого здатні, якщо німці надумують завернути на ферму. Проте, ще трохи пострілявши, танкетки і панцерники забралися собі геть, полишивши нас серед вогню і диму будівель, що догорали. Струсивши із себе пил, ми із старшиною Гресем вийшли із своєї ненадійної схованки, розгледілися. У стайні, що все ще горіла, іржали коні. Андрон Савич кинувся рятувати коней. Падали тліючі крокви, сипалася зверху черепиця, а він встиг скочити у стайню і вивести пару знавіснелих маштаків, що раніш були впряжені в передню підводу. Відтак з візником він вивів іще двійко коней, — інша пара, біля дверей, була понівечена осколками і привалена стіною, що впала. Я стояв і незрушно дивився навкруг себе на суцільний хаос, що запанував на колишній радгоспівській фермі, і не міг ніяк утямити, що робити далі. «Передусім годилося б вияснити, скільки нас, хто залишився», — сказав Андрон Савич. Я послав медсестру і червонофлотця з пер'язаною головою оглянути садибу ферми з тилової сто-

рони, а сам із старшиною пройшовся навкруг флігеля, розстріляної стайні і порожніх кошар. Усе мертве. Повозки потрощені, від гарби зостався тільки полудрабок і передок з колесами, побіля якого лежав убитий візник у калюжі крові і висока телятниця, котру спостигла смерть у дорожньому рівчаку. Сторожа знайшли під стовбуром понівеченої осколками гледичії, прошитого наскрізь осколком, і двох його собак, що, видно, кидалися з гавкотом на панцерники, та так і випустили дух, із роззявленими пацями. Важко поранені матроси, напевне, загинули тоді, коли німці поцілили у флігель й упав перестінок. Усі, крім нас чотирьох і візника, загинули. Чомусь розмовляли тільки пошепки, неначебто всім ураз відібрало мову. Навіть приємні говіркий матрос, якому вже і Варвара не боропила б гучно розмовляти. Я ненароком поглянув на стіл, за яким сиділи й обідали, і відзначив, що нас німці всіх прикінчили б на місці,— стола було зірвано з укопаних ніжок, а натомість лежала купа битої черепиці, що напала з пробитого даху флігеля, і під нею паячала приголомшена сіра кішка. Привітна ферма постала понівеченим кладовиськом. Це відчуття посилювалося тим, що згущалися навальні передвечірні сутінки,— треба було, казав Андрон Савич, звідси вибиратися незагаймо. Ми віднайшли лопати, викопали з матросом і візником могилу для загиблих. Старшина Гресь нашкутильгував усюди, шукав на стайні якусь упряж, щоб можна було їхати верхи на конях. Заглядаючи в усі закапелки, Андрон Савич натрапив на бричку, що стояла за стійком сіна, в ящику її знайшов до неї упряж,— і порадив своїй знахідці, немовби цією бричкою ми мали збавитися всіх подальших бід. А втім, вона багато в чому зарадила. Принаймні хоча б у тому, що ми могли в ній посадити медсестру і пораненого в ногу Андрона Греся, котрому було непросто сідати на коня і тримати ту ногу без стремена невідомо скільки, хоч яким би він був терплячим чоловіком. Отже, своєю знахідкою Андрон Савич передовсім зарадив самому собі.

Поховавши своїх товаришів і фермівців в одній братській могилі, ми залишили степовий оазис зі смутком та гіркою, що поїдала нас поїдом, неначе всі ми були винні в їхній загибелі, не зуміли постояти перед жорстоким ворогом, що налетів у броньованих машинах і безкарно зник ізнову десь у безкраїх степах. Візник запряг булану кобилку у бричку, віддав віжки Гресеві, який усівся поруч медсестри, і скочив верхом на свого маштачка. Ми з мат-

росом всілися на двох інших коней і рушили на південь, гуцикаючись і сугулячись позаду брички, намагаючись коліватися влад ході сумирних коней.

Сутінки поволі вкутували землю густою імлою. Дріботіли коники під нами, повискували колеса брички, розганяючи сонливу одноманітність. Зрідка чути переклики пізніх птахів, що знайшли собі притулок в осоках. Нарешті згасає на заході крайнебо, де ще довго жевріло далеке проміння сонця, і в степовій імлі все переімакшується, набуває незвичайних ознак. Все постає не тим, чим воно насправді є, викликає підозру, і я час від часу прошу Андрона Савича спинитися, щоб послухати, чи ми самі в степу, чи піхто не переслідує нас. І перекошавшись, що ми такі самі, що ми вже загубилися в степу, рушасмо далі, й ізнову, через кілька хвилин, мені вчувається те, що вчувалося раніше. Проте стримуюся, щоб не викликати до себе зневаги товаришів, хоча і їм самим, напевне, видається ворожою засадою кожен придорожній камінь чи примітний кущ якогось бур'яну, а то й постас, як мені, хтось із загиблих, з тих, кого ми поховали нині на радгоспівській фермі. Немовби висока телятниця, або сторож на милиці, або хтось із матросів у биштах незрушно стоять при дорозі. І я мимоволі відвертаю очі кудись убік, і поправляю на собі гвинтівку, що висить на ремені за плечима, і враз відчуваю, як незручно і незвично далеко їхати верхи на конях без сідел, як зомлівають ноги без стремен, і чим далі, то відчутніше дається взнаки поралепа рука. Коні йдуть обережною ходою, самі, без наших команд, обминають рівчачки та вибоїни, щоб не спіткнулися, зненацька не втрапити в якусь халепу. Вони, як і ми, надто сторожкі, повсякчас водять вухами, наставляючи їх на кожен сторонній звук у степу.

Сходить жаданий визубрень місяця, надто блідий і, зрозуміло, не дуже ясний. Нічна імла неохоче відступає, щезає, але не на стільки, щоб було все добре видно, щоб можна було легко розпізнати попереду все, на що натрапляють зморені очі. Пересохлі солончакові озерецька навіть проти такого убогого місяця срібляться сіллю, і той відблиск мовби відбивається десь у степовій зоряній виці, що невідступно переміщується за нами і коливається разом із нашими тінями і тінями волотей очерету, що встиг зрости на берегах колишніх озер та водоймищ.

Андрон Савич про щось шепочеться з медсестрою Варю, а пошептавшись, пропонує мені трохи перепочити від верхової їзди в бричці. За інших обставин я ймоу

лише подякував би і скористався б його пропозицією, але зараз пересідати на місце медичної сестри — ні, і похваляюся, що мені зручно, що годе з ними у такій спосіб долати ще не одну сотню важких кілометрів, та й море не за горами, і, напевне, до ранку нам не доведеться стрітись з німецькою розвідкою.

— Дозвольте запитати, товаришу капітан-лейтенант, — озивається говіркий матрос, попускаючи вудила своєму коневі. Напівобернувшись до мене, він поправляє безкозирку й ізнову звертається: — Дозвольте...

— Прошу, прошу. До речі, як вас звати?

— А хіба я не відрекомендувався? Раніше мене питав старшина... Йому про себе виклав усе, як на духу. — Безкозирка у нього насунута майже на очі, і матрос виглядає в ній таким собі братиком з громадянської, схожий на якогось анархіста, що літали в степах із батьком Махном, де їм було надто вільно в чорному одязі, мовби вже розстебнутими бушлатами та широченними кльошами символізували махновську певнокорешість будь-якій диктатурі, передусім наслідували. Він тримався так, піби йому всюди доводилося їздити тільки верхи на конях, завертав поводом коневі голову набік, від чого мало б здаватися, що в цього матроса найліпший баский кінь і кориться він матросові тільки тому, що відчуває під собою досвідченого вершника. Іноколи матрос перекидав ногу через коневу гриву і деякий час їхав, сидячи бочком.

— Будь ласка, доповім і вам, товаришу капітан-лейтенант. Прізвище моє — Кошовець. Ко-шо-вець Анатолій Дем'янович. Червонофлотець з дивізіону бронекатерів. Вважався комендором, а довелося служити вістовим комдива.

— Ясно, Кошовець. Так про що саме ви хотіли запитати?

Матрос начебто вже завагався, але парешті зважується спитати, яка доля чекає його в Генічеську, яку маю команду стосовно матросів від гопрівського коменданта, чи не надумається хто там списувати їх на берег. Звісно, нічого певного йому сказати я не міг, ніяких розпоряджень ніхто мені не давав, але запевняю Кошівця, що коли добудемося до моря, до флоту, то, безперечно, розійдемося по госпіталях, а вже потім, після лікування, кого і куди спровадять медики, покаже майбутнє. Як кажуть в армії, далі Кушки не пошлють і більше взводу не дадуть. Моя відповідь не задовольняє матроса, і Кошовець зітхає. А позітхавши, він зізнається, що ніколи не хотів би

повернутися у свій дивізіон, що дуже порадив би призначенню туди, куди і я, будь-ким: комендором, сигнальником, стройовим чи вістовим матросом,— ким завгодно, аби тільки не назад у дивізіон бронекатерів.

— Чому ж так? Образив хто?

— Командир дивізіону.

— Якщо не секрет, то чим?..

Матрос ізнову вмовкає, мнеться, але все-таки бажання сказати комусь його змагає, і він одверто зізнається, що не злюбив свого командира дивізіону відтоді, як той почав давати йому гроші та посылати до сільських жінок купувати командирам різні харчі — сметану, ряженку, кров'янку, сало тощо. Все, що приносив вістовий, комдив велів подавати до столу в кают-компанії і ніколи не натякнув, щоб чимось наділити матросів. Він, Кошовець, інколи докладав матроські копійки до командирських карбованців, а командир дивізіону ще вимагав від нього, Кошівця, докладного звіту про покупки, неначе вістовий тільки і думав над тим, як нажитися на своєму командирові. Він про це відверто сказав комдивові, як і про те, що з нього підсміюються матроси, вважають не моряком, а звичайним лакизою. І він сказав, що не бажає більше залишатися у вістових, що хоче неодмінно потрапити до розвідки, ходити у пімецький тил. Його заяву комдив сприйняв як виклик, розгнівався і погнав від себе. До розвідки Кошовець не потрапив, але і в комендорах його не залишили,— поранення дістав у стройових матросах. Тому-то у нього і непереборна відраза до командира дивізіону, з яким не хотів би більше служити разом. «Я не лакуза і не якийсь нікчема. І бачу, що ви, товаришу капітан-лейтенант, не такий. З вами згоден куди завгодно, перейти моря й океани, а не тільки степи». Матрос так гаряче доводив, що не повірити йому було неможливо, але й обіцяти було нічого. Враз мій кінь тривожно ірже і зупиняється. Зупиняються й інші коні, і той, що впряжений у бричку. Що там попереду, чому стривожилися коні?

Мляво посвічує місяць, проте на дорозі видніється кіпець, у якого стримлять гострі вуха. Поки пильно розглядаємо, що саме насторожує коней, кіпець ураз кидається убік, і нам уже добре видно, як поміж полинів, через солончакове плесо мчить подалі від нас прудкий лис з розкішним хвостом. Невдовзі він зникає за солончаками, і коні рушають...

Кошовець зачинає розмову про те, що неосяжність небесної глибини, безконечність всесвіту можна збагнути

лише у морі та ще тут, у цім степу, де все постає перед тобою значно величніше, ніж є насправді, і трохи лякає, а насправді, може, дуже лагідне і так само, як і ти, завжди потребує ласки й розуміння. Матрос дозволяє собі мріяти про ті часи, коли ми розгромимо фашистську навалу і повернемося до звичайного життя, щоб знайти час приділити увагу таврійським степам, де, на його думку, ще немало не відкрито багатств і таємниць. Він говорить про степи, а мені байдуже до них, я хочу відпочити, припасти до подушки і безпечно поринути в сон, забутися в ньому. Слухаю говіркого Кошівця, а думаю зовсім про інше, про Вероніку, що раз у раз постає переді мною... Попустивши коням віжки, Андрон Савич погойдується в бричці, підставивши плече медсестрі Варі,— вона довірливо прихилила до нього свою голову і дрімає у такий спосіб, мовби дитя, котрому ще незвично долати такий довгий шлях і позбавитися такого можна тільки уві сні.

Путівець усе так само звивається поміж солончаків, то раптом скотиться в якусь балочку і певдовзі вирине на протилежному боці балочки, щоб потім знову і знову водити нас поміж висушених за літо солоних боліт, дослухатися до дзюркоту якогось джерельця, що витікає десь неподалік і дає про себе знати не лише ледь вловними звуками води, а й тим, що повітря навколо нього мовби відчутніше на дотик, таке прохолодне, що гуспе, як меляса або медовиця, й упродовж течії струмка ще й досі зеленіє густа пишна осока та видніються добірні очеретяні бахкалки. За балочкою на путівці знову видніється кіпчик з гострими вухами,— тепер ми знаємо, що то лис. Їдемо на нього, але він як був незворушний, так і зостався,— нахабний звір, неполоханий, нестріляний. Я забороняю Кошевцеві зняти з плеча гвинтівку і поколошкати лиса. Зблизька ми розчаровуємося: то ніякий не звір, а звичайний топографічний стовпець. І в цій степовій глушині, виявляється, є свої господарі, є кому ставити свої топографічні стовпці на межах. З цього самого кіпця, змахнувши крилами, злетіла сова і, не піднімаючись вище двох-трьох метрів над землею, полетіла понад полинами, що буйно розрослися за осоками та очеретом. Полиновий гіркуватий запах глушив усі інші запахи степу, і дихання моря ми відчули одразу, як тільки скінчилися полини. Моря ще не було видно, але його присутність моряки не могли не розпізнати. І всі якось пожвавішали, скинули із себе дорожню сонливість і гнітючу мовчазність, стали підводитися і виглядати морський обрій, ту рівну синю смугу, що

мала відокремлювати небесну блакить від морської синяви, від землі. Незабаром засинів небокрай, і ми всі полегшено зітхнули, неначе на цьому мали скінчитися всі наші воєнні попевіряння, неначе мало настати за цією синьою смугою звичайне життя без вибухів бомб, снарядів і свисту ворожих куль. А скоро вже поступово стали бовваніти, чіткіше проявлятися дахи містечка, що пригорнулося до морського берега, закучерявилися сади на звивистих вуличках. Гавань стриміла щоглами різних цивільних суден і суденець, морських кранів та рибальських сейнерів. І не було видно з-поміж них військових кораблів, на які ми покладали досі всі свої надії. Лише море полиналилося морем і, як завжди, котило до берега широкі, з білими баранцями, неспокійні хвилі.

Ніхто не знав, що з нами робити, куди нас подіти. Як і в Гопрах, тут також усі були заклопотані самі собою, їм не було діла до нас. Армійська комендатура перенправила до флотської, посміявшись з того, що війна піднесла їм ще один неспогаданий сюрприз, а саме: моряків на конях, своєрідну морську кавалерію. Аби позбавитися на-смішок і звільнитися від коней, я запропонував їх усіх віддати візникові, який зазбирався полишати нас, маючи на меті дістати собі відпускні документи у якоїсь місцевої влади, але старшина Гресь категорично запротестував,— без флотської комендатури ніхто не підтвердить візникові, що він чесно виконав своє завдання і відпущений додому на законній підставі. У флотській комендатурі відмовилися що-небудь стверджувати,— візник залишився сидіти на лавочці, чекати чиеїсь команди, колупаючи пужалном батіжка перед собою сухий пісок. Варвара Волопас також сиділа перед комендатурою, не знаючи, як їй бути з нами,— стало відомо, що пімці вже захопили майже всі подніпровські міста і виходять на Перекоп, і найпевніше для неї було б переправитися з пораненими на Тендру. Тепер вона могла лише шкодувати, що не наполягла в Гопрі у комендатурі й погодилася їхати на Азовське море. Я пообіцяв їй якое вийти із скрути, у якій ми опинилися всі, хоча ще не мав ніякої уяви, як і де все буде. «Були б кораблі, а командири знайдуться...» Чи не так проголошував Кошовець у Голій Пристані, перед початком нашої спільної путі? Відтепер він серйозно замислився, коли зустрівся у цьому заштатному рибальському містечку з ускладненням та недовірою комендатури. Для нього, рядового червонофлотця, всі тут здавалися просто звичайни-

ми спанікованими тиловиками. Він непокоївся тим, що до нього ніхто не підходив і не питав, чому він, поранений, сидить з товаришами під комендатурою і чекає свого капітан-лейтенанта, певний, цілком увіруваний у тому, що саме капітан-лейтенант Ромодан подбає про всіх, про те, щоб їх погодували гарячою стравою, надали місце для нормального спочину і, врешті, визначили, де їм далі служити. Втім, це зачіпало його щонайбільше, він матрос, і йому, матросові, зовсім не байдуже, хто буде командиром, під чийм проводом доведеться ще ходити в бій. Він, червонофлотець Кошовець, обрав собі командиром мене і переконаний, що обрав правильно. Він іще не знає, чому я затримався. Мене затримав представник особливого відділу, і я змушений давати докладні пояснення про себе, про старшину Греся, медсестру Волопас і про нього, Анатолія Кошівця, якого також іще викличуть.

Мені особисто він сподобався, тутешній представник цього відділу, сподобався хоча б уже тим, що був надто звичливий, припросив до окремого кабінету і запропонував курити разом із ним коштовні цигарки, які дістав з кишені штанів, розкрив і поклав перед собою на столі. Зодягнений, як і я, в морську командирську уніформу, він не мав лише командирських нашивок, — патомість на рукавах кітеля ясніли дві малинові зірки, як у політруків. Він подобався мені ставністю, молодечею виправкою, хвилястим чубом, що ніяк не хотів ховатися під кашкетом, карими приязними очима, всім, що викликало одвертість і довіру. Він зворушив мене тим, що поцікавився, як ми гадаємо харчуватися, де і як збираємося ставати на постачання. Вислухавши мої сподівання, що у цій справі затримки не буде, він зауважив: даремно я так гадаю, тепер війна і всюди свої ускладнення. Запропонував розповісти про себе все, що годен пригадати і викласти у деталях. Звідки починати? Найкраще з самого початку: як став флотським командиром, де, з ким служив і за яких обставин опинився в Генічеську. Я оповідав йому, а він пильно переглядав мої документи. Щодо сутички на радгоспівській фермі, де пам довелось схоронити загиблих наших товаришів, де ми, власне, і не чинили опору, а тільки зайняли оборону, він погодився зі мною: виходити на відкритий бій з панцерниками і танкетками, маючи в наявності чотири гвинтівки і кілька гранат, було б безумством. Я попросив його посприяти мені в облаштуванні людей, яких схарактеризував якнайкраще, і він у дечому пообіцяв сприяти. Відпускаючи мене, наказав послати до

нього Андропо Савича і подав руку, хоча ми домовилися з ним після всіх бесід з матросами ще раз зустрітися. Ні, що б мені потім не казали, а він був приємний і тямущий!

— На що це схоже, товаришу капітан-лейтенант,— закинув мені старшина Гресь після того, як вийшов.— Виходить, що ми непотріб, не годні протистояти пімцєві? Я так зрозумів цього тилового молодика... А де ж поділися наші літаки, танки, де, нарешті, є ще щось, крім проти-газів? Чим воювати? Не будемо ж махати кулаками, займатися киданням шапок, мітингувати,— цим загарбника не злякати... На нього треба пускати щось сильніше, громити хоча б тим, чим він діймає нас самих. Не я здіймаю паніку, а він сам,— кивнув головою на комендатуру.— Ти спершу мене вилікуй, постав на обидві ноги і вже тоді вимагай від мене всього, що треба. Помирати я не боюся, але віддавати життя без потреби, за тююновий понюх не згоден. І помирати слід корисно для своєї Вітчизни, я так розумію.

Червонофлотець Кошовець узагалі прийшов з бесіди украй схвильований і розгніваний: він у чомусь був не зовсім точний, щось наплутав і той назвав його підозрілим типом, натякнув, що його, Кошівця, не завадило б і притримати до остаточного в'яснення. Медсестра Варя плакала, вона чи не з усіх відчувала невідворотність численних бід і випробувань, що чекали нас попереду. На відміну від Кошівця, вона ладна була повернутися в свою частину і не відхиляла можливості залишитися зі мною. Всі троє: і медсестра, і Кошовець, і старшина Гресь прихилилися до мене, поклялися на мою командирську кмітливість і готові були розділити зі мною все, що нам випаде. Пересидівши весь день під генічеською морською комендатурою, тільки під вечір усі разом учотирьох ми рушили до причалів визначатися на завтра і на всі наступні дні, місяці. Ми спускалися крутою стежкою вниз, і всі мимоволі вибирали собі корабель, який улюбався б і який міг нас прихистити. «Були б кораблі, а командири знайдуться»,— проголосив спочатку Кошовець, тепер не стримався і визначив навпаки, що коли він має флотського командира, то вже не так і складно йому дістати корабель серед рибальських сейнерів, котрі так само, як і лінкори, і крейсери, і сторожовики, покликані на війну і також мусять бути віддані смертельним морським битвам. Як і на Чорному морі, в Одесі чи Севастополі, тут до корабельних бортів так само плескалася темно-зелепа вода, над якою так само, звалюючись з крила на крило, миготіли чайки,

їхні тривожні крики було чути повсюди. Сейнери стояли в ряд, щільно бортом до борту, всі спорожнілі, без екіпажів, і лише по пірсу походжав черговий, наглядаючи за кораблями. Часом він підправляв сходні, звішані із сейперів на пірс, та підсмикував на рукаві червону пов'язку чергового. Він поглянув на нас з неприхованою настороженістю і передчуттям, що йому нас не просто спекатися, що ми націлилися не на що-небудь інше, а саме на його сейнери...

...Ми таки добилися на сейнері до госпіталю, розпроцалися спочатку з Варєю, потім з Кошівцем, а пізніше я залишив там ще на деякий час і старшину Греся... Доля знову розпорядилася мною по-своєму.

Бляклий небозвід ніби опирався білими стовпами на розлогу солончакову рівнину. То солончаки відбивалися у високості всіма кристалами захололої солі і світилися синім світлом ранкової роси. Вдалині, поміж білих стовпів, у червону смугу сонячного проміння ввійшла перша розгорнута колона німців у зелених муцидрах, зняла ковачими чобітьми куряву. Під німцями степ мовби вгинався. З автоматами напереваги, вони впевнено йшли на позиції батальйону морської піхоти, ще не маючи ніякої уяви, з ким зіткнуться, — напередодні пошарпану в боях армійську частину змінили моряки, зняті з бойових кораблів. Перед світанням матроси залягли цепом у рові Турецького валу й оконалися. Я недавно очолив батальйон і багато кого з флотських іще добре не знав, хіба що впізнавав у обличчя. На правому фланзі оборони виставив кулеметників і наказав не відкривати вогонь без команди. Над позиціями морського батальйону пролетів німецький літак і трасуючими кулями різко окреслив наш оборонний рубіж.

Фашисти, що атакували, наблизилися на відповідну відстань. «Вогонь!» Кулемети вдарили разом, загородилися щільним вогнем. Передні німецькі шеренги затнулися, завалилися, ніби зелений бур'ян, якого торкнулося лезо коси. Вітровий повів доніс до моряків чужу лайку, стогін, зойки, крики. Десять із німецького тилу вдарили гармати, вибухи вкрили Турецький вал. Виждавши момент, я підняв батальйон у контратаку. За нашими діями стежив командуючий військами адмірал Левченко. Він зі свого бліндажа за валом крізь скельця бінокля напевне бачить, як атакують фашисти наші позиції, як підхоплюються і кидаються стрімголов уперед його моряки, мовби цим

своїм ривком підхопили і свого командуючого за собою на ворогів. Матроси мчали на німців, виставивши перед себе крицеві багнети, що вилискували воропованим блиском, і збиваючи черевиками каміння, яким був усякий попередеру твердий степ. Як і я, адмірал, мабуть, також виразно відчув під ногами те каміння й озирнувся навкруг себе, ніби дивувався, чому те каміння не звелів матросам підібрати боцман, і, певне, нагадав, що це не палуба корабля і досі хазяйнували тут не моряки, а піхотинці. Відкинувши від себе кругляк носком черевика, адмірал знову підніс до очей бінокль і аж похолов — вся рівнина за ровом була встелена чорними бушлатами. У Левченка майнула думка, що в контратаці загинув увесь батальйон. Проте, придивившись пильніше, він побачив, що матроси у безкозирках і смугастих тільниках мчали далі, до самого обрію, змітаючи багнетами зелені фашистські мундири. І він збагнув, що на останньому пориві матроси покидали із себе бушлати і лише в тільниках завершували свою стрімку атаку, — фашисти безоглядно втікали за обрій, туди, звідки й з'явилися. Адмірал Левченко стежив за матросами, за їхньою шаленою контратакою, допоки матросів не приховала димова завіса і в тій запоні вже нічого не можна було розгледіти: ні сонячних проблесків, ні солов'якових плес, ні білих стовпів, на які спирався небозвід. Тоді адмірал відірвався від бінокля і сказав майорові, який прибув до нього за дорученням штабу і майже невідступно ходив усюди за адміралом: «Збагнули що-небудь, майоре? Бачили? З такими орлами нам відступати не годиться. Ганьба».

Увечері, після бою, адмірал викликав мене на командний пункт. Подякував за блискучу контратаку і повідомив, що батальйон я маю здати і вирушити з майором до місця нового призначення. «Прошу пробащення, але невже я так погано воюю, товаришу адмірал, що мене слід відправляти?» — мовив я здивовано, сподіваючись на адміралову доброту, на те, що адмірал усе-таки передумає мене відправляти. «Чому ж, — відповів Левченко, — воюєте ви справно. І ваші матроси славно воюють. Справжні орли. Тому-то вас і забираємо. Майор згодом розтлумачить. Не зволікайте і передавайте батальйон начальникові штабу. Німець не дає нам часу для роздумів. Нехай вам щастить». Адмірал Левченко подав руку. Розпрощався. І те, що адмірал міцно потиснув мені праву руку і вийшов за нами з майором із бліндажа, трохи мене заспокоїло, — нічого незвичайного не сталося, може бути, що скоро зно-

ву повернуся в батальйон й ізнову воюватиму в морській піхоті, з якою враз зріднився, так, як колись на Дунаї із річковими моніторами. Я вже відійшов з майором від бліндажа і спускався у ближчу лощинку, коли адмірал догукнув мені:

— Слухайте, капітан-лейтенант... А бушлати ж як? Як же з бушлатами? Тими, що покидали на полі бою?

— Матроси, товаришу адмірал, своє майно не кидають. Після бою позбирали бушлати... Та й ночі тепер холодні.

Я мав здати такий чудовий батальйон! Від однієї цієї думки все у мене всередині обривалося, пеначе мав ураз щось дороге загубити, втратити. Я одразу засумував. Це помітив і майор. Він сказав, що нас усіх війна приневолила займатися лише нею, страждати інколи тим, що за звичайних мирних умов не викликало, не давало підстав для тривалих душевних страждань, що все тоді розв'язувалося простіше. Війна, як і смерть, байдужа до життєвських клопотів, вони її не обходять, війна всюди і в усьому ставить заслони, для неї, для війни, немає і не може бути нічого суттєвішого, значимішого. Майор обурювався фашистською ідеологією, тим, що гітлерівці намагаються обґрунтувати свій розбій. Йому, майорові, потрапила до рук геббельсівська брошурка, розрахована виключно на німецьких офіцерів. Там мовиться, що вельми велике значення мають ті вікопомні закони, які пов'язані з характером розподілу і ступеню здатності трьох елементів: землі, моря і того повітря, що обіймає два перші елементи. Ці три стихії є тим середовищем, у якому живе людина. Вони впливають на її формування, розвивають її характер і здібності, змушують вести боротьбу за своє існування. Успіх чи невдача в цій боротьбі між народами залежать від географічних умов. Одній нації ці умови надають можливість росту, на інших накладають певні обмеження, третій дають змогу мати народ, але не мати простору, четвертій — забезпечують простір, проте без народу. Звідси виникає взаємодія між країнами, виникає з їхніх корінних і часто паралельних устремлінь. Тоді всі ці складні життєві проблеми вирішуються насамперед шляхом війни. Тому-то, мовляв, Німеччина і змушена воювати з нами. Перед нами, німцями, стоять завдання, які можуть вирішувати лише німці, це на них накладено самою природою, що наділила арійців обмеженням географічним становищем і характерними рисами «вищої раси».

— Нічого дивного, стара пісня,— мовив я, вдивляючись у простір з кузова грузовика, в якому ми тряслися з майором.

ром.— Все те саме: замало життєвого простору, все той самий «дранг нах остен». За це їх завжди били. А бити їх можна. Матроси переконалися в тому вже не раз, та й оце тут, на Турецькому валу. І бити, і гнати час. Відступати нічого. Матроси запитують, чому мало наших літаків, чому німецькі бомбовози та пікірувальники майже весь час безборонно нас молотять. І де наші танки?..— І знову повертаюся згадками до нашого відступу за Дніпро, до Перекопу, де на позиції морського батальйону з довшою і до смеркання налітали десятки пікірувальників, майже постійно висіли над моряками ескадрильї бомбовозів, ішли ешелонами танки, били гармати всіх калібрів, синналися градом ворожі міни, а моряки, по суті, не могли нічого протиставити цьому металевому вихорові, хіба що гвинтівочні багнети та свою стійкість. Але ж стійкість не безмежна, нехай і моряцька!..

Ми з майором пройшли в розташування штабу батальйону, якому було наказано відійти до протоки і чекати наступних наказів. Штаб стояв у рибальській хаті біля самої води. Біленька хата була вкрита очеретом і звідусюди обгороджена муром з черепашнику та бутового каменю, стояла на крутосхилі поміж заростей дереви, що поросла на обійсті, на огорожі, поміж гранітних валунів, які випиналися всюди з жовтавої і твердої землі. Крутосхил був надто сухий, спраглий, тоді як унизу плюскотіло море, накочуючи хвилі на вузьку піщану смужку кримського берега. Саме цю рибальську хату і саме в цьому затишному місці начштабу обирав, напевне, з тих-таки міркувань, щоб наші матроси, хоча б тимчасово, відчували близькість рідної стихії, відчували море на дотик, вдихали його живлющий запах. Штаб на околиці приморського міста ще мав неабияку перевагу над тими штабами, які розміщалися десь у центрі і, безперечно, впадали в око будь-кому — і ворожій авіації, і ворожим розвідникам. До штабу морського батальйону було непросто підїхати машинами чи ще якимсь іншим транспортом, обраний начальником штабу затишний куточок так і полишався затишним, нічим не нагадуючи командний об'єкт, бойовий штаб.

З приступців підхопився плечистий моряк і віддав честь. Пригинаючись перед низьким одвірком, ми звійшли до хати, досить просторої, але також, як і одвірок, невисокої. Я відразу скинув командирську сумку, протигаз, якими був досі обвішаний навхрест, розшнурував черевики, роззувся і приліг на ослоні під вікнами, випроставши натомлені ноги.

— А господарі? Вже немає? — подікавився майор, розглядаючи речі на столі. Стіл було застелено газетами, поверх яких стояла череп'яна миска з виноградними гронами. Лежала напівзгорнута карта Криму і біля неї заструганий з обох кінців товстий кольоровий олівець, червопий і синій. Крім стола й ослону, в хаті ще стояла давня скриня, три грубих стільці та похідне ліжко, що ніяк не імпувало рибальському умеблюванню. — Чи виселили господарів?

— І так, і ні. Господаря забрало море, а самотню вдову спровадили на Тамань, — відповів, хоча не був певен, що це так. — Ви можете, товаришу майор, врешті-решт, сказати, чого мене відкликають і де мають подіти? Це ж що? Таємниця?

— Саме так. Згодом дізнаєтеся, товаришу Ромодан. Скажу тільки, що ваша кандидатура не випадкова.

— Таємниць від самого себе ще не чував, це вперше. Даруйте, я ще трохи полежу. Немає спасу, як гудуть ноги.

— Лежіть, лежіть, — відразу обізвався майор і присів до столу, почав уважно вивчати карту, неначе ніколи до цього не знав, не бачив подібної, хоча, певен, йому все було добре відоме із складної історії Криму, зокрема Керченського півострова і протоки побіля нього, що з'єднувала Азовське і Чорне моря. Саме місто Керч було відоме ще з шостого століття до нашої ери і називалося Пантіканеєм, було столицею Боспорського царства. Пізніше відіграло значну роль у зв'язках між Київською Руссю, Кримом та Середземномор'ям. Відійшло до Росії по мирному договору з Туреччиною із фортецею Єникале. Десь тут неподалік адмірал Ушаков розгромив турецький флот у відомій Керченській морській битві тисяча сімсот дев'яностого року... Напроти Керчі, через протоку, значилася Тамань, за якою і за Новоросійськом починався Кавказ... Невже і туди прорвуться пімці?

Вистовий приніс нам у котелках обід, що вже прохолов, — флотський борщ, перлову кашу, дві порції житнього хліба, компот. Матрос дістав нам до обіду ще по скибці запашної солодкої дині, а на вечерю пообіцяв розрізати ще й кавуна із свого, лише йому відомого, запасу. При цім матрос поглянув на мене чорними хитрючими очима і загадково посміхнувся. «Увечері мені буде не до кавунів. Подавай зараз».

По обіді, коли надійшов начальник штабу батальйону, ми втрьох оглянули роти, я попрощався з командирами. Повернулися до штабу передавати справи. Проте павдовзі

всіх змусила братися за зброю повітряна тривога: над містом і протокою вже кружляли і залітали на штурмовку німецькі «юнкерси». Вони спікірували на транспорти та сейпери, що стояли неподалік облюбованого нами крутосхилу. Було добре видно, як одна з бомб влучила в найближчий транспорт і корабель, розколовшись навпіл, швидко пішов під воду, а другий, який стояв на якорі, далі за ним, наспіх вибираючи якор, відстрілювався всіма зенітними кулеметами і рушницями, яких тільки мав. З берега вдарила зенітна батарея. Білі хмарки вибухів, що виникли в небі, попливли над протокою, нітрохи не зачіпаючи пікірувальників, що не порушили стрій, а все з тією ж послідовністю атакували кораблі в бухті і на рейді. Вибухи зенітних снарядів наблизилися до «юнкерсів» тільки тоді, коли німецькі пікірувальники скинули весь свій вантаж і вийшли з останньої атаки, відлітали на північ, туди, звідки з'явилися чверть години тому. Навздогін їм зенітники посилали свої останні снаряди. Мало-помалу замовкли всі гармати і кулемети, і стало чути, як іще подзенькують шиби у вікнах штабної хати і як ще здригається весь крутосхил.

Майор квапився, а я зволікав, усе ще сподівався, що надійде інший паказ і мене залишать у батальйоні. Надійшло оперативне зведення, що, за даними розвідки, гітлерівці ввели у наступ додаткові резерви і посилили наступ, застосовують чимало авіації, яка бомбардує війська на всю глибину оборони. Командуванням армії вживаються заходи для стабілізації фронту. Присланий у батальйон офіцер зв'язку вручив наказ адмірала виступати на річку Чатирлак і змінити там піхотний підрозділ, який обороняється. За півгодини батальйон знявся і вирушив на передній край, моряків повів новий комбат.

— Час і нам збиратися, капітан-лейтенант,— сказав мені майор, коли останні роти морських піхотинців сховалися за рибальськими хатинами. Я все ще стояв посеред вулички і дивився їм услід, неначе лише там, серед морських піхотинців, я міг воювати і лише в цьому батальйоні судилося вийти із війни переможцем.

Я не мав багато речей, всі мої пожитки вмістилися в матроському речовому мішку, якого я закинув за спину. Замкнувши хату, ми рушили в порт. Вечір був тихий, зоряний. Я ступав берегом по вологому піску услід за майором, котрий до порту не обмовився зі мною жодним словом. Піднялися на борт міноносця, який мав іти до Севастополя. З борту корабля було видно всю панораму порту:

зруйновані ворожими бомбами портові будівлі, попівчені крани, що стриміли каліччям металевих скелетів, а під ними і поруч розбиті й спалені паровози та залізничні вагони. Неподалік причалів визирали з води щогли якогось великого судна, що затонуло, мабуть, не встигнувши вибрати якорі.

— Печальне видовисько,— зронив я мимоволі.

— Не відрадне,— ствердив майор.— Зараз на Чорному морі всюди подібні картини.

Уже стало зовсім темно, коли міноносець відійшов од причалу. Над бухтою зависли освітлювальні ракети — порт і все поблизу нього знову бомбували німецькі літаки. Ланка пікірувальників узялася штурмувати міноносець, який уже вискочив на чисту воду. Від вибухової хвилі дав течу шов одного з відсіків. Літаки полишили міноносець, і він ліг на потрібний курс. Ще довго з верхньої палуби було видно заграву над містом, і зрідка до корабля долинали вибухи авіаційних бомб. Згодом усе затихло, і лише чулося шипіння морської води, яку розсікав форштевень міноносця. Пам з майором відвели вільну каюту, і ми відразу залягли спати. І вже не чули більше дзвонів гучного бою, що гриміли не раз тієї ночі на кораблі, коли міноносець знов і знов відбивав повітряні атаки, атаки німецького підводного човна та торпедних катерів, що знепацька з'являлися і переслідували корабель доти, поки він не заховався за димовою запопою і не зник у нічній імлі розбурханого моря.

Очманівши від тривожного сну, я вийшов на світанні на верхню палубу і, вгледівши рожеве пасмо гір, занепокоєно повернувся до каюти, розбуркав майора і схвильовано йому доповів, що міноносець підходить не до Севастополя, а кудись в інше місце, схоже, до Кавказу. Майор спокійно мовив, що я не помилився, міноносець іде до Новоросійська, саме туди, куди нам було визначено шифрвою.

— Вам, капітан-лейтенант, не скоро поталантих побувати у головній базі. Нічого не вдієш... війна коригує, вносить свої поправки.

Уже на березі, в кабінеті начальника відділу дальньої розвідки флоту, я дізнався, що мене забирають у розвідники і що маю пройти відповідну підготовку на одній із флотських баз. Згодом штаб флоту подбає, щоб висадити мене у ворожому тилу з відповідальним завданням. Спершу від такого повідомлення я навіть сторонів, одразу збагнувши, що мені дорога назад до морської піхоти чи на

кораблі остаточно відрізана, і я не знав, як мені поводитися далі.

— Я не маю до цього хисту, товаришу капітан другого рангу,— сказав кадровикові, який вів зі мною попередню розмову.

— Не біда, товаришу Ромодан. Майор, з ким ви прибули, бачив вас у бою, стикався на Перекопі з вами і запевняє, що ви природжений розвідник. Володієте німецькою мовою, ходили на вітрильниках за кордон. Чи не так?

— Німецьку мову вивчав іще в Архангельську, в морехідці. За кордоном був лише один раз, на практиці, на бригадині «Жанна д'Арк».

— Чудово, вважайте, що порозумілися,— поквапився він визначити, не вичікуючи моєї остаточної згоди.— Працюватимете з майором Матяшем, котрий вас віднайшов. До вашої групи маємо намір включити ще радистку. Дівчина, здається, підійде. Бойова дівчина. Одне слово, дівчина-хварт. А тепер відправляйтеся на базу, розташовуйтеся. І раджу не заводити п'яких сторонніх знайомих. Узагалі подбайте, щоб вас менше хто бачив. Відпину ви розвідник й у всьому поведіться так, як належить розвідникові. Навчіться мало говорити, а чути все. Бачити лише налученим оком. Зичу вам щопайкращого.

База спецколки розташовувалася за густим садом в окремому особняку, прихованому розкішними деревами і пильною охороною. Я помітив, що за парканом походжали вартові з автоматами на грудях у морській уніформі. Вони навіть не поглядали у бік мешканців особняка, очевидно, добре знали, хто і чому саме тут проживає. Новоросійськ уже не раз бомбували німецькі ескадрильї, але це місто досі успішно відбивалося від повітряних нальотів.

Я не дуже непокоївся скорою висадкою у глибокому ворожому тилу і лише наполегливо вивчав усе, що викладалося нам у школі. Та приглядався до майора Матяша, котрий планувався керівником групи у наступній висадці, і радистки Марусі Чикити, або просто до Русі, як вона сама зажадала називатися з-поміж нас. Для мене майор Матяш був уже просто Максимом Флоровичем, велів мені відучатися від військових звань, нам присвоєних. І сам Максим Флорович звертався до мене не інакше, як на ім'я та по батькові — Семен Дмитрович,— і це звертання між нами небавом вкорінилося. Майорові було вже за тридцять, і вік його зобов'язував брати на себе відповідальність за всі вчинки підлеглих. І майор, здається, ніс цю службову пошу охоче. Сухорлявий, коротко стрижений, з великими зали-

синами на добі, з вусиками, гострим поглядом, що проймав наскрізь, Максим Флорович був надто поважним і діяльним. Стосунки його з усіма завжди були рівні, Максим Флорович не дозволяв собі ні панібратства, ні відчуження. З належною гідністю розмовляв з будь-яким начальством, ні перед ким не запобігав. Як я помітив, до Русі Чикити він ставився з неприхованою повагою, навіть краще, ніж годилося, і це можна було пояснювати як завгодно. Напередовсім, Руся визначалася його радисткою, що було знаменне саме по собі. Висока, струнка, Руся з'явилася в школі також турботами майора Матяша, який накинув на неї очі ще в медсанбаті, де лікувався. Її врода не відразу кидалася у вічі, але майора привабляла дівоча обізнаність на літературі і те, що Руся пішла на фронт добровільно, з комсомольською путівкою. А ще до всього радистка непогано володіла німецькою мовою і запевнила, що незабаром майор матиме в її особі непересічного перекладача. Я також для себе відзначив Русину привабливість, дівочу кмітливість, і мені також було присмодно спілкуватися з нею, було про що говорити і сперечатися. Майор, здається, мене заревнував до неї. «Семене Дмитровичу, — попередив, — тільки... без романів з Чикитою. Глядіть-но мені!» — «Що ви, Максиме Флоровичу! Я маю дружинку...» А Руся ніби навмисне з'являлася мені перед очі з розпущеною косою, і її біляве волосся спадало з пліч золотавими хвилями. Вона дивилася на мене своїми світлими очима незрушно довгим немігаючим поглядом так, що я його не витримував і нітвся. Й, опутивши свої очі, починав говорити щось таке, що не мало ніякого зв'язку з попередньою розмовою. Відтак зводив усі наші розмови до постійних тем, до гірких повідомлень з фронтів: наші війська здали, крім Керчі, весь Кримський півострів, відступили за Дон, і могло статися, що німецькі моторизовані частини з'являться і в Новоросійську, в передгір'ї Кавказу. Поширилася чутка, що нашу школу командування має намір перебазувати кудись за Туапсе або ще й далі. Так у різних тривогах, здогадах та передбаченнях збігли наші зимові місяці, і, ледве прокинулася трава на моріжку, нас усіх трьох — майора Матяша, мене і радистку Русю викликали до начальника школи.

Капітан другого рангу розсадив нас перед собою за масивним столом, який був ущерть завалений різними паперами і теками. Оглянувши кожного окремо, він без зайвих передмов сповістив мету виклику. З його слів, віднині ми можемо вважати, що наша підготовка завершена, і, як під

таку неспокійну пору, щоб ніхто із нас не занудьгував, він визначив нам далеку розвідницьку дорогу. Вірогідні легенди, документи нам заготовлені. Ми мусимо завчити їх і з ними зріднитися, допоки виконуватимемо завдання. Зауважив, що все з власного минулого, яке б воно не було — приємне чи неприємне, солодке чи гірке, — слід забути, відкинути. Розвідницькі легенди доповнювати власними спогадами, поглиблювати. Віднині ви, капітан-лейтенант, не Ромодан, а Манфред Конц, лейтенант німецької допоміжної служби. Як і майор Матяш — не радянський майор і не Матяш, а майор вермахту Копф, брат референта німецького допоміжного інституту «Арбайтен-Ост». Щодо радистки, її так і було залишено Русею, евакуйованою німцями з-під Москви, коли німецька армія втікала під час зимового наступу Червоної Армії. Зауважте собі, що евакуйована за власним бажанням. Все було гранично ясно, і ні в кого запитань до капітана другого рангу не випикло. На прощання начальник школи міцно потис нам руки, мене і Русю відпустив, а майора трохи затримав, — йому, майорові, кавторанг мав дати ще якісь додаткові настанови.

Ми з Русею пройшли у сад, присіли на лавочці, підставивши спину ласкавому сонцю, промені якого враз зігріли і дедалі все дужче проймали наскрізь виснажені зимовими холодами наші душі. Ми так і сиділи, чекаючи свого майора.

— Семене Дмитровичу, — озвалася першою Руся, — як ви гадаєте, чим нас відправлятимуть у тил до німців? Літаком?

— Можливо, і літаком, а що?

— Стрибати з парашутом я боюся. На тренувальних стрибках ледве себе переборола, щоб не зганьбитися. Стрибнула із зажмуреними очима.

— Та все ж таки стрибнула!..

— Стрибала, і серце було зупинилося.

— Русю, а як же ти погодилася переходити до розвідки? Доведеться діяти у ворожому тилу. Там усе може статися. Можна потрапити до гестапо, на шибеницю.

— Шибениці не боюся. Гірше, коли спершу катуватимуть, спробують гвалтувати. А страти не страшно. Ні, страсти мені зовсім не страшно, — запевнила Руся.

Прийшов майор, і нас відправили у закритій машині кудись подалі від школи, на дачу, яка стояла при саміській воді між прибережних скель і нагадувала спостережний пост, до якого вже не було ніякого діла ні моря-

кам, ні комусь іншому. На дачі нас переобмундирували в німецьку уніформу, щоб призвичаювалися, звеліли звертатися одне до одного тільки за присвоєними кличками, вести між собою розмови по-німецькому. Дача, як підмітили, посилено охоронялася,— на віддалі від неї постійно маячили морські наряди, а на березі, в скелях, були замасковані кулеметні гнізда, від яких тягнулися проводи зв'язку. Нас обслуговували два мовчазні старшини, до яких навідувався мічман-наставник. Він був готовий щоразу вислухати наші претензії, яких ми ніколи не мали. Чого не дивувала німецька уніформа на нас, проте не втримався запитати майора Матяща-Копфа, що значать стрічки у петлицях мундира, а дізнавшись, питав, за що його нагороджено двома залізними хрестами. Майор з палежкою гідністю пояснив, що він у Росії з початку кампанії, брав участь у боях під Ленінградом, відтак під Харковом й особисто водив у рукопашні сутички своїх солдат. Мічман сказав, що пояснення цілком переконливі і за подібну хоробрість, виявлену майором на фронті, у Червоній Армії його також нагородили б... Майор тільки розсміявся.

Темної квітневої ночі до дачки підійшов підводний човен, на який нас переправили на шлющі. Зодягнені в темні комбінезони, натягнуті поверх мундирів, ми спустилися в човен і за комісаром пройшли до другого відсіку, де мали висідіти весь перехід аж до висадки. Тим часом човен у надводному стані вже йшов на північний захід. Море злегка штормило, і командир човна, якимсь заглянувши у другий відсік і номігивницю, що Русю трохи захитало, що дівчина переборює в собі початок морської хвороби, пообіцяв довго нас не випробовувати і не пізніше як за годину занурити корабель, лігши під воду. Але тільки перед світанням він віддав команду: «Термінове занурення!» Про Русю командир подбав також по-своєму, по-моряцьки,— звелів боцманові пригостити дівчину кислими огірками і кислую капустою. Руся трохи пожувала огірки й уляглася на капапі, тоді як ми з майором підсїли до столу і не передихнули, доки не вибрали з посуду усю квашенину. Майор Матяши немовби виправдовувався переді мною за те, що жадібно накинувся на огірки,— казав, що солоні огірки для нього над усе. Він старанно ними хрумтів, так, що здавалося, те його хрумтіння чути по всьому кораблі і навіть на поверхні розбурханого моря. «Давно не смакував квашениною. Сущий делікатес,— промовляв майор.— Сільський делікатес, гер Конні!.. А ще коли її здобрити

цибулькою й олією... Втіха! Так само, як і перші вишні. Колись нас із братом мама примусила збирати вишні на високих деревах. Ми мали гарний вишняк. Денна норма—відро вишень на кожного. Досить пристойна норма. А надворі спека, жарко до млості, тільки й сидіти б у ставку. Мати поставила перед нами умову: підемо до ставка тільки тоді, коли полишимо в сінях повні відра вишень! Сперечатися з нею, відмагатися було даремно: вона не збавила б ту норму. Вишні доспіли, і їх уже клювали шпаки та горобці. Як не боліла душа втекти на вигін до хлопців, втекти було ніяк,— за нами наглядав дід, материн батько. Скільки його пам'ятаю, він незрушно сидів і куняв на причілку хати або вигрівав кістки на погребіщі. Брат мій узявся рвати вишні завзято, щоб якимось упоратися зі своєю нормою раніше мене. Він і забрався на дерево раніше мене, і саме туди, де, здавалося, ягід рясніше. Намагаючись дотягнутися до верхівки найвищого дерева, він похитнувся, не втримався за гілки і зірвався униз. Упав так, що я й не зогледівся. Кинувся до нього, став його кутурсати, а брат навіть очей не розплющує. Я благав його озватися, обіцяв йому парвати сам тих два клятих відра, а він лежав мовби мертвий. І я несамовито заволав. Прибігла мама, пришкутильгав дід. Воши вибухнули на брата відро води, довели його до тями. Полежав він у хаті до вечора, і все забулося. А рвати вишні примусили мене самого. Мені інколи спадало на думку самому зірватися з дерева, але було боязко, ніхто не вирятує... Та вишні, як і квашенину, все ж таки люблю». Майор дохрумкав останній огірок, витерся хусточкою. Дістав з кишені німецькі сигарети, якими нас забезпечили на дачці, витяг з пачки, понюхав, пом'яв пучками пальців і знову сховав,— майор добре знав, що курити на човні забороняється.

Руся дрімала, а ми з майором сиділи і прислухалися до того, що діялося в човні. Після морської хитавиці було навіть дивно дослухатися до підводної тиші, до того, як нечутно рухається під водою човен, як перемовляються вахтові, з-поміж яких вирізняється хрипкуватий голос командира корабля, котрий незмінно ніс командирську вахту, не покладаючись ні на свого помічника, ні на когось з інших корабельних офіцерів. Він недовзі і зайшов до відсіку, поцікавився самопочуттям гостей і сповістив, що нашій висадці заважатиме місячна ніч і штормове море. За такої погоди втриматися на воді у гумовій шлюпці дуже складно. Майор відповів, що ми все одно висаджуватимемося за будь-яких умов. Командир повернувся до

центрального посту, а корабельний кок приніс нам сніданок. Ми з Русею взялися за сніданок без усякого апетиту, тоді як майор ковтав манну кашу майже без передиху. До відсіку знову заглянув командир і вручив майорові радіограму: розділити групу майора: Русю висадити неподалік Херсона, мене ж окремо, як обізнаного з місцевими умовами, в районі Миколаєва. Було взято до уваги, що близьких знайомих на цей час уже немає. Командира човна застерігали, щоб корабель не потрапив у своєрідну пастку: вздовж нашого курсу, починаючи від Тендри і в напрямку до Очакова, ворог виставив щільні мінні поля, а зліва повсюди мілководдя, що не дозволяє маневрувати.

Для того, щоб зекономити на переході електроенергію, човен не раз був змушений спливати, йти під дизелями і заряджати акумулятори. Шторм кидав човен, як шкаралупицю, хвилі завалювалися на місток, вода через люк потрапляла всередину корабля. І хоча була якась гарантія, що за такої погоди човен не зустріне ворожі катери, проте на нас чигала інша небезпека: штормовий вітер міг знести човен із фарватеру на мінне поле. Майор Матяш узяв дозвіл у командира піднятися на місток і покурити, але тієї ж миті сигнальники сповістили, що на обрії з'явилися літаки, і човен, за командою вахтового, знову терміново пішов під воду. Майорові довелося тільки зітхнути, певне подумавши, що підводникам не позаздриш, коли вони всюди і завжди мусять остерігатися. Неприсмне подряпування металу за бортом змусило всіх насторожитися.

— Що це? — стиха поспитав майор, який уже дослухався і до забортних металевих скреготів.— Випадково... часом... не...

— Міна, майоре. Так і є... Ми все-таки потрапили на мінне поле.

Скрегіт пересувався від носа човна до корми, і цей зловісний звук примушував усіх німіти,— було ясно, що корпус підводного човна таки торкнувся мінрепа — троса, який підтримував міну на визначеній глибині. Чи далеко вона від корабля? Ось-ось надійде рубка, вдарить по смертоносній рогатій кулі, і тоді все, кінець. Минає секунда, друга, третя, і подряпування припиняється. Але чомусь, як доповів командирові вахтовий офіцер, на малому ході човен погано слухався. Командир звелів збільшити швидкість. Човен начебто за щось зачепився і силоміць вирвався. «Так і є,— визначив командир,— ми зачепилися за мінреп і тягнули міну за собою разом із її якорем». Корабель ще збільшив швидкість, і було чути, що міна все-таки віді-

рвалася, хоча якір за собою човен ще довго тяг. Згодом одірвався і якір, і всі на човні після хвилювань враз повеселіли. Командир повідомив, що ми благополучно форсували мінне поле і, якщо море не піднесе нам ще якихось сюрпризів, ми висадимося точно і своєчасно у вказаних квадратах.

За обідом підводники завели постійну і неодмінну розмову про справи на фронті, про те, що на флоті і досі, по суті, невідомо, які німецькі морські сили перекинуті на Чорне море і які ще будуть перекинуті ближчим часом. Майор потаємно переглянувся зі мною: ну як, що скажеш на це? Тепер розумієш, капітан-лейтенант, якими цінними мають стати добуті нами відомості, яке важливе завдання нам доручило флотське командування?

Настав час висадки. Матроси задалегідь перевірили шлюпки, підготували весла, речі. Командир став біля перископа. Човен піднявся на перископну глибину. І його враз немилостиво загойдало.

— Шторм не вгамовується. Зумієте висадитися? — запитав командир човна. — Ви, майоре, ідете перші з радисткою.

— Ясно, командире.

— Тоді одягайтеся. На березі все заховайте якнайдійніше, не лишайте за собою ніяких слідів. До Херсона ще кілометрів десять-п'ятнадцять.

— Чудово. Лейтенанте, — звернувся до мене, — можливо, при нагоді, навідаюся до вас. Але сподівайтесь перш за все на себе.

— Зрозуміло, майоре. Бережіть Русю.

— Само собою.

Підводники допомогли майорові і Русі піднятися по трапу на місток, як тільки човен опинився на поверхні, негайно спустили надувну шлюпку за борт. Майор і Руся зайняли в шлюпці свої місця, відійшли на веслах від човна. Командир з вахтовим стежили за шлюпкою, допоки вона не сховалася за штормовими хвилями. Упевнившись, що розвідники досягли берега, командир розпорядився йти човнові на глибину, і над місцем занурення підводного корабля завирували і зійшлися морські хвищі. Командир відійшов від перископа, полегшено зітхнув, піби відпийні їхнє благополуччя цілком залежало від благополуччя людей, яких він щойно висадив.

Згодом настав і мій час. Човен сплив у позиційний стан. Командир корабля та його помічники вказали мені на карту, де ми перебуваємо і як мені добиратися самому до мі-

ста після висадки. Вони виявили до мене таку увагу, що розчулили вкрай, і ми на прощання міцно обнялися. Підводники, здається, мене добре розуміли, проїнялися тим моїм настроєм, бо після висадки майора та радистки я раптом себе відчув начебто покинутим, відданим самому собі, волі випадку. Ще на човні я відчув повну самотність, і серце моє проймала гірка небажана тривога. Я подумав, що у сто крат краще разом із моряками ходити в багнетні атаки, як було на Турецькому валу, ніж перебувати у ворожому тилу, у ворожій уніформі, перебувати там, де не зустрити ні допомоги, ні співчуття до себе, як би тобі не було нестерпно скрутно. І, мовби вгадуючи мої невеселі думки, командир човна сказав, щоб там, у ворожому тилу, я завжди згадував про них, про підводників, котрі ні на мить не забуватимуть про мене і будуть дуже раді забирати мене назад, після щасливого завершення операції. Як і попереднього разу, коли висаджували майора та радистку, підводники допомогли мені зодягнути легковололазний костюм, піднятися в рубку. «Усе нормально,— сказав командир човна.— Вийшли ми у заданий район. Точніше вже й бути не може. Штурман у нас зразковий...» Я спустився у шлюпку, паліг на весла. Густішала пільма, криваво червопився захід над морем, яке котило і котило післяштормові хвилі...

— Гер лейтенант шукає готель? — зненацька звернувся до мене шуцман у синій уніформі, коли я проходив повз поліцейський пост на бузькій переправі. Саме цим наплавним містком уперше, до війни, я входив до Миколаєва, до цього запиленого та закіптюженого міста, яке невідь-чим дихало під пекучим сонцем, і так само навздогад ішов, розгубившись, як бути далі. Блукав тоді містом, яке було зайняте саме собою і якому не було ніякого діла до мене. Десь тут і скверик, у якому тоді я присів перепочити і де вперше зустрів Стеллу — капітанську доньку у темно-синій матросці з бантом на грудях. Мені здалося, що вона, Стелла, має ось-ось постати переді мною. І я песамохить зупинився і розгледівся.

— Гер лейтенант потребує допомоги?

Я підтвердив, поставивши валізку на брук. Шуцман тут-таки затримав якогось горожанина і звелів тому донести панові офіцерові речі туди, куди накаже пан офіцер. Я ковирнув поліцейському і показав горожапинові рукою вперед. На розі центральних вулиць я зажадав свою валізку назад і подякував своєму негіданому помічникові, вина-

городивши його цілою рейхсмаркою. Присилуваний мені в поміч, чоловік довго відмовлявся від надто щедрої плати, але врешті все-таки взяв марку і чемпо вклонився.

Думалося: що мене чекає в цьому місті цього разу? Де, на якій вулиці і в якому будинку чатує небезпека, а де, також невідомо, я можу дістати поміч у найскрутнішу хвилину, за будь-якої ситуації?.. Звичайно, раніше тут я ніколи не бував. І потрапив сюди випадково, за призначенням по службі. Мене далі цікавитимуть можливості Прибужжя у поставках фатерланду робочих резервів. Не виключаються примусові заходи до місцевих аборигенів, — про це я маю в кишені копію наказу імперського міністерства праці. Але це потім, бо одразу я маю з'явитися в конторі відомства «Арбайтен-Ост» і відрекомендуватися його шефу, референтові Мартіну Копфу, який уже, напевне, чекає мене з понеділка. Я віднайшов потрібну вуличку і дійшов до сірого триповерхового будинку, перед яким також стовбичив поліцай, і прочитав вивіску, так і є: відомство Мартіна Копфа. Ввійшов у вестибюль. Сходами, що були застелені килимовими доріжками, я піднявся на другий поверх і розшукав приймальню гера референта. Мене прийняв лисуватий, схожий на змордованого морфієм меланхоліка, хирлявий чоловік у сірому кітелі без відзнак. Він відрекомендувався обер-секретарем Гербертом Шмульке, довірепою особою відомства.

— Дуже приємно, гер обер-секретар, тоді мені до вас, — мовив я і виклав на стіл документи. Зайві папери забрав назад у кишеню. То були старі потерті листи із Штеттіна, атестати і вже, як на мою думку, нічого не варті довідки з фронту та фронтового шпиталю. Для обер-секретаря залишив тільки відрядження та офіцерську книжку.

Обер-секретар все це присунув до себе ближче, начебив окуляри і став ретельно вивчати. Він так низько нахилився до столу, що здавалося, прагне випохати з паперів якийсь, тільки йому відомий, запах справжніх німецьких документів. Інколи Шмульке відривався від паперів, задирав голову і звіряв пильним поглядом фотографії на документах з живим оригіналом, що сидів перед ним і якому начебто було байдуже, скільки часу триватиме ця неодмінна формальність. Врешті я не стерпів і різко зауважив:

— Мушу нагадати панові обер-секретарю, що сьогодні я ще повинен відрекомендуватися герові референту.

— Так, так, прошу вас, лейтенанте, не гніватися. Такий порядок. Ми всі мусимо дотримуватися порядку. Нічого

не вдієш, це — схід. Війна точиться всюди, не тільки па фронті. Це без перебільшення. Ви, фронтовики, необачні. Вам не доводилося читати некрологи на генералів, яких було викрадено бандитами серед білого дня з квартир або ж убито в машині? А це вже було. Я не боюся вас, а застерігаю, лейтенанте. На бандитів мусимо сподіватися всюди, надто ж у нашому відомстві. Гер референт неодмінно вам скаже, що посада, яку обійматимете, вельми незатишна. Роз'їзди, відрядження у глибинку... Перед вами був на цій посаді гауптман Броот. Його знайшли мертвим на дорозі в самому місті. Ми всі пережили смерть гауптмана у великій скорботі. Відомство мусить ближчим часом відіслати до рейху півтори тисячі нових рабінників. А тугешні варвари прагнуть уникнути мобілізацій, облав, їх доводиться вилловлювати, як диких звірів.

— Прошу вас, гер обер-секретар, доповісти про мене панові референту, — нетерпляче мовив я. Я вдаю, що мене нітрохи не хвилюють небезпечні відрядження відомства.

— Мушу попередити, що гер референт зараз вас не може прийняти. Його немає. Він хворіє. — І на доказ глигнув більмами світлих очей у бік високих, оббитих дерматином дверей кабінету шефа, що чорніли за його спиною.

— Хворіє дома?

— Так, у нього постільний режим. Я не радив би вам його трубувати.

Я знову нагадав, що мені велено відразу доповісти про себе герові референту, і я наполягаю доповісти про мене. Шмульке був змушений телефонувати на квартиру про мене. Гер Конф зажадав побачити молодого лейтенанта.

— Валізу заберете з собою? — мовби ненароком запитав Шмульке мене.

— З вашого дозволу, гер обер-секретар, залишу тут, у вас. Тягнути за собою речі до шефа вважаю непристойним.

— Безумовно, гер лейтенанте. У конторі з ними нічого не станеться. — І Шмульке квалливо взяв валізу, відіє до шафи, де зберігався всілякий канцелярський непотріб. Шмульке подав мені клопотання відомства до офіцерського готелю, де я мав жити, і докладно розповів, як мені добиратися до квартири гера референта. Я відчував на собі пильний погляд обер-секретаря навіть крізь шиби його вікна, допоки не вийшов з контори відомства і не перейшов вулицю та не завернув у ближчий завулок.

Весна буяла. Розпукувалися бруньки дерев, подекуди відчинялися до теплого сонця вікна будинків. У вікнах на осонні після лютої зими відігрівалися млявенькі діти

і немічні старі, які могли тільки споглядати життя, дивитися на все, як на щось осоружне, спалюжене чужинцями. Допоки я ішов миколаївськими вулицями, не раз наштотував на такі картини, і моє серце боляче стискалося.

Зиркнувши на потрібний номер від початку вулиці, я підтягнувся, прибрав якнайповажнішого вигляду і постукав у браму, ніби в порожню бочку, що відгукнулася густим гуком. Зачекавши якусь хвилину, я знову погуквав. Невдовзі зачулися легкі кроки. Заскрипів засув, брама повільно відчинилася. Переді мною постала рум'яна дівчина у квітчастому сарафані з білим фартушком. Смагляве чоло її облямовував кокошник.

«Вам кого?» — запитала. «Пана референта». — «Гер референт пішов за ліками». — «Я не можу його почекати?» — «Звичайно. Вас може прийняти Вероніка Василівна, — і впустила на подвір'я, не помічаючи того, що її останні слова поцілили мене в самісіньке серце і я не годен зрушити з місця. — Проходьте ж, пане офіцер, алейкою, а відтак до вітальні через веранду». Обсаджена бузком, широка і рівна алея була всипана свіжим піском і гравієм, вела від брами до парадного входу в особняк. Випередивши мене, дівчина першою збігла на веранду, а відтак гостинно відчинила двері до вітальні. Назустріч мені з-за червоної оксамитової порт'єри з приємною посмішкою на вустах з'явилася Вероніка і враз сторопіла, впізнавши мене. Вона ладна була кинутися мені на шию, виказати мене перед служницею. І, щоб цього не сталося, я поспішив відрекондуватися:

— Лейтенант Конн, Манфред Конн... Присланий долею у відомство «Арбайтен-Ост» експертом-помічником гера референта. З ким маю честь? — Вероніка мовчала, тримаючись за порт'єру. Її бліде обличчя зробилося ще блідше. Вона вже не посміхалася, і здавалося, що ось-ось розплачеться. Її золотаве волосся було зібране шпильками у дивовижну куделю, ніби цим підтверджуючи, що їхня власниця піднялася з постелі після сну і ще не дала йому ради. Врешті вона подала мені руку для поцілунку, палець якої прикрашав перстень із сердоліком.

— Економка пана референта. Вероніка Шамшур. Дехто має мене за фрау Копф, вважає дружиною гера Мартіна. Ви, лейтенанте, можете також так вважати. — Її рука була холодна, тремтіла. Вероніка перебувала мовби у лихоманці.

— Не турбуйтеся, фрау, я вмю гарно поводитися.

— Тим краще... Ви такий імпазантний... У конторі не так багато молодих офіцерів, там здебільшого вибранувані

вермахтом. А ви будете для нас сюрпризом, зіркою першої величини.

— Що ви, ффрау! — І я зашарівся, мовби хлопчисько. Я дивовижно сприймав Вероніку, зовсім не так, як сприймаєш близьку тобі людину. Мені здавалося, що вона зовсім не така чарівна, якою знав раніше і яка приходила до мене вві сні,— нічого спільного. Мені вже здавалося, що з цією Веронікою Шампур у мене нічого не було і не могло бути. Це не нітило, а радувало,— в усякому разі, вільніше почуватимуся в присутності пана Мартіна Копфа. Вона звеліла служниці заварити міцної кави. Повідомила, що гер Мартін незабаром повернеться, і відшторила вікна. Служниця Єва, так звали її, зникла десь за порт'єрами на кухні.

— Славна, сумирна дівчина,— сказала Вероніка.— До неї було засватався гауптман Броот... Відолашний гауптман, ми так негадано його втратили.

— Війна! — розвів я руками.— Знали, на що йдемо. На війні слід сподіватися тільки гіркот.

— Ви маєте рацію, лейтенанте,— журно погодилася Вероніка.— Війна все переінакшує на свій штиб. Хіба вас нічого не дивує тепер? Скажімо, хоча б те, що ми виступаємо в нових ролях?

— Нітрохи, все закономірно,— відповів я, відчуваючи, як потроху з мене спадає колишня запона, марево закоханості, очманіння, що я починаю на все дивитися тверезіше, відчуваю себе вільніше в її, Веронічиній, присутності, невимушено, майже розкуто, як колись у Вилковому, де ми разом жили і де мимоволі її я ревнував до всіх відвідувачів-співслуживців, до Генріха Вукола, який заходив до нас і якого Вероніка сприймала за цілком порядну людину. Саме про Вукола вона казала: він пристойний чоловік і декому варто повчитися у нього культури і ввічливості.

— Ви ні про кого не розпитуєте. Вас ніхто з колишніх знайомих не цікавить?

— Мені у цьому місті немає про кого розпитувати. Я тут уперше, ффрау.

— Запам'ятаю це,— всміхнулася Вероніка.

— Кава у вас, ффрау, була чудова.

— Я дуже рада, що хоча б цим вам догодила.

Вона запропонувала мені прогулятися на свіжому повітрі до приходу пана референта, прогулятися побіля будинку, у саду. Я охоче прийняв її пропозицію. «Туалет Вероніки займе якийсь час,— подумалося.— То певже не

з'явиться Копф?» Я вийшов надвір. Відтак повільною ходою пройшовся до брами і так само неспішно повернув назад до будинку. Ледве встиг зробити кілька кроків, як хтось мені навздогін погупав у браму. Я обернувся, рішуче підійшов кремезний пан у драповому пальті, велюровім капелюсі і чорних лакованих черевиках. Він звів на мене припухлі очі й, усміхаючись, пожартував, що здивований своїм новим двірником, який має надто бравий вигляд і носить офіцерські погони. Я відрекомендувався. Гер Копф сказав, що він добре поінформований і ніяких інших відомостей про мене не потребує. Голос у нього був грудний, застуджений, хоч на вигляд пан референт був спроможний подолати ще дюжину простуд. Та якщо придивлятися пильніше до нього, то можна було помітити, що гер Копф справді серйозно нездужав. Велика його голова з трохи поріділою гривною сивого волосся, посивілі вусики, дбайливо підстрижені і розчесані, великі зелені очі, кошлаті брови, товсті безкровні уста, масивне підборіддя — все це пагадувало тепер нагромадження чогось випадкового, а не колишню вроду колишнього польського магната Коцецького, красеня, який змушував трепетати жіночі серця лише від погляду своїх зеленавих очей. З роками він розповнів, проте ще лишався представником не слов'янської, а щонайменше арійської раси, яка вже мала чимало вродженців серед своїх високих репрезентантів, таких, як Штрейхе чи Фрінче, не кажучи вже про доктора Геббельса. Для певності я його поспитав:

— Як звелите про себе доповісти?

Він весело гмикнув:

— А ви жартівник, лейтенанте! Господареві доповідати про самого господаря! Їй-їй, жартівник!

Звичайно, це був сам пан референт. Іззаду почулися легкі кроки Вероніки, і гер Копф зажмурився від сонячного проміння, що засліпило йому очі. Я козирнув своєму шефу, приклавши до козирка два пальці і клацнувши підборами чобіт.

— Ви поспішаєте кудись, лейтенанте?

— Нікуди. Нікуди без вашого відома, гер референт.

— Тоді краще. Я хочу з вами познайомитися досконаліше. З панею Віронікою, гадаю, ви вже зазнайомлені. Як вам моя економка чи то б пак дружина? Чарівна, чи не так? Вона не може не подобатися. Я не заперечуватиму, коли ви заопікуєтесь нею. Не заперечите, коли я вас оселю у себе?.. Прошу, — і простягнув уперед свою важку червонясту руку, як дороговказ.

Кожна нація має своїх як патріотів, так і зрадників. За порадою гера референта я сидів у голови міської управи папа Желябі і думав над цією одвічною істиною. Пан голова, відкинувшись на спинку фотеля і поклавши руки на підлокітники, вивчав мене із тією цікавістю, що виникає до незнайомих людей, надто до німецьких офіцерів. Я пояснив Желябі, що прибув до відомства «Арбайтен-Ост» з відрядженням фронтового інтенданства, що поки що зупинився на квартирі свого шефа і вважав, що мені нічого відкладати на потім візит високошаповному панові голові, а зробити це одразу з приїздом. Те, що таке зізнання мусить сподобатися панові бургомістру, до якого не так часто заходили німецькі офіцери, я визначив безпомилково, — пан бургомістр аж надто виявляв до мене свою прихильність. Він усіяло роздаровував усмішки, припрошував пересісти подалі від розчиненого вікна, від протягів, пропонував курити, вказуючи на велику попільничку. Над головою папа бургомістра висів великий кольоровий портрет Гітлера у золотій рамці. Фюрера було зображено на повний зріст, у профіль, у шкіряному пальті, чоботях і високому кашкеті, десь на параді. Фюрер тримав для вітання руку з пов'язкою, а перед ним викроковували шеренги зелених мундирів з гвинтівками папереваги. Желяба поглянув у бік портрета, куди я дивився, і на сухотному блудливому обличчі папа бургомістра з'явилося солодке блаженство. Він при цьому сказав, що остаточно увірував, що непереможна німецька армія цього року покінчить з більшовиками, що йому, Желябі, ще довго ходити в бургомістрах, іноколи згадуючи з неприємністю для себе Радянську владу, яка чимало поглумилася над ним і за часів якої він спромігся невисоко піднятися, не вище поста заводського інженера технічного контролю. У місті його майже ніхто не знав, а тепер він пан голова, на очах усіх громадян виріс до вельми помітної особи. Окупаційні власті його шанують. Він не заперечує і не спростовує чутки, що саме він не виконав наказу радянських військових органів про мінування заводу, де тепер ремонтуються їхні танки. А люди, котрі першими відгукнулися на його заклик ставати до роботи, тепер всюди верховодять, дістають, слава богові, окремі пайки. Він ще довго розводився про те, які вигоди має український народ від німецької окупації, як народіві принали до серця висококультурні війська фюрера, новий порядок. Я зауважив, що фюрерові легше воювати та здобувати перемоги, коли у нього такі

надійні слуги, як пан бургомістр. А чи сам пан Желяба може покластися на таку ж відданість своїх помічників, чи всі вони так само беззастережно віддані Гітлеру? Пан Желяба замислився і не відразу відповів. Він сказав, що за деяких можна поручитися. «Приміром, за кого, коли ваша ласка?» — «Неважко назвати їх, гер лейтенант. Передовсім свого першого заступника Вукола, Генріха Вукола. До війни Вукол був змушений плавати на вітрильниках помічником кашітана. Фольксдойч. Від служби на радянських військових кораблях ухилився. Взагалі, це просто лояльний чоловік до окупаційних органів, але чимало вже їм допоміг. Одне слово, надійний. А ми вважали, що в місті з моїх знайомих нікого немає. Є ще ряд інших підручних, на яких він, як голова міського врядування, завжди може покластися. Врешті я підвівся і сказав, що мені пора йти в службових справах. Пан Желяба вручив мені свою візитну картку. Запевнив, що він готовий будь-коли допомогти конторі відомства виконувати всі накази і розпорядження гебітскомісаріату. Пан Желяба провів мене до дверей, вклонився і попросив переказати щонайкращий привіт геру Мартіну Копфу, про якого він був найліпшої думки і яким не захоплюватися просто неможливо. Я вийшов з управи, і сонячне світло пальнуло мені просто у вічі, пальнуло так, що я знепацька зробив крок назад і відхилився, ніби мене збирався хтось стьобнути в обличчя чабанським гарапником. Відкліпавшись і насунивши на очі козирок кашкета, я зійшов сходами на тротуар, сповнений неясними думками, як мені бути далі. Зрозуміло, що поруч я мав надійного спільника, гера референта Мартіна Копфа, його мені й порекомендовано нашим командуванням, але щось таємне, підсвідоме неначе підказувало, що сподівання всі ці марні, що буде найпевніше ні на кого не сподіватися, а тільки на самого себе. Я міг будь-коли добутися до Херсона і зустрітися з майором Матяшем,— про це було також домовлено перед висадкою,— але за такого випадку я мимоволі обтяжував би своєю появою і Матяша, і себе, бо ж кожен мав окреме завдання, і своїм приїздом я мовби розписувався у власній беспорядності. «Нічого, нічого, з часом усе влаштується якнайкраще. Спокійно! Не гарячкувати, не квапитися. Але ж і зволікати ніколи...» Я майже зіткнувся з чоловіком і жінкою в чорному і несамохіль ледве не сплинув. Холодний піт пройняв мене наскрізь, по спині поцвезли мурахи,— я вмить упізнав Апелью Арсентіївну Доду, котра йшла під руку з Генріхом Вуколом. Я неснішно про-

довжував ходу і почув за спиною голос Стеллиної матінки: «О боже! Генріху, то ж пройшов Семен Ромодан!.. Ну, отой німецький офіцер, який вийшов з управи!» — «Ви помилилися, люба!» — крізь смішок обізвася Вукол. «Ні, ні, Генріху, ні!» — «Наздогнати, чи що?» — запитав Вукол. Анелія Арсентіївна промовчала. «Я могла помилитися», — врешті мовила. Я намагався не прискорювати крок. Неспішно перейшов вулицю, завернув у скверик і присів на лавочці. Сів універбера, так, щоб бачити їх, Вукола й Анелію Арсентіївну, котрі зачиняли за собою вхідні двері міської управи. Мадам Дода була зодягнена в чорний костюм. На руках мала чорні рукавички. Голова її покрита чорним газовим шарфом, що підкреслював траур. Генріх Вукол у морській уніформі, досить ошатний і напрасований. Що помітив я з першого погляду, так це те, що на Вуколовім кашкеті був відсутній «морський краб», а намість світився міддю розпластаний фашистський орел із свастикою. Від думки, що я сам забрався у пастку, що Вукол призначений мені долю для переслідувань, аж голова пішла обертом, і першим моїм наміром стало кудись заховатися, втекти. Нехай він не впізнав мене цього разу, але ж придивиться до мене за наступної зустрічі. І тоді я буду змушений відкритися... А якщо хитрий Вукол упізнав мене вже цієї першої зустрічі й удав, що мадам Дода помилилася, щоб не сполохати мене? Хто знає, про кого і про що зараз він вестиме розмову з чиновниками міської управи?.. Адже ясно, що обер-секретар Шмульке вже визначив мене поки що співробітником зондерабтейлунга і запримітив, що гер референт надто підкреслено уважний до мене, дозволяє мені будь-коли відлучатися, тоді як іншим у відомстві не можна без його відома нікуди йти. Я вже знав з приватних розмов, що інформаторська діяльність Герберта Шмульке, як агента гестапо, обмежується стінами контори, тим, хто з якими намірами прибуває до відомства. Та ще доносами на співпрацівників, котрі ведуть підозрілі розмови. Обер-секретар пачебго не має за це ніяких винагород, але всюди вмів підкреслювати свою відданість фюрерові, вважається достойним німцем і багато кому слід рівнятися на нього, брати приклад. Відомство конкретно не займається вербовкою населення, — для цього існує біржа праці, — і гер Шмульке має стосунки тільки з нами і тільки з-поміж нас може виявити свою німецьку відданість, показати себе з найкращого боку. Обер-секретар честолобець і, звичайно, не потерпить мого незалежності, того, що йому доводиться першому схилити

тися переді мною, коли я з'являюся в конторі, виходити з-за свого службового стола і хилити лису макітру, що й так ледве тримається на сухих, ніби висушені волові жили, старих м'язах. Мені ясно, що гер Шмульке ненавидить мене і без усяких сумнівів підтримає Герріха Вукола, що я ніхто не інший, як таємний більшовицький агент. Ні, миколаївський мікроклімат навряд чи сприятиме моїм успіхам у подальшій роботі. Пересвідчившись, що Вукол з Апеліною Арсентіївною ще перебувають в управі, я поспішно завернув за ріг вулиці і поквапився до відомства. Мені здавалося, що про мене вже роздзвонюють усі гестапівські телефони і що я вже на прицілі фашистських карателів. Для розвідника це зовсім неприпустимо! «Надії слід покладати не на можливі помилки ворогів, а на власні, добре розраховані спроможності».

— Гер обер-секретар, звеліть підготувати мою машину в дорогу. За годину я маю виїхати з лейтенантом Конпом до Вознесенська,— звелів Шмульке похмурий, як ніч, шеф відомства.

— Зважуватися в таку дорогу після хвороби, гер референт, я не радив би,— не втримався застерегти пана Мартіна завбачливий Шмульке, котрий знав, що шеф уже давно не виїжджав за межі міста.— Кого накажете спорядити водієм, гер референт?

— Машину я поведу сам. Простежте заправку паливом і забезпечте спорядження до Вознесенська та на зворотню путь.

Я пильно глянув на обер-секретаря. Шмульке, мабуть, хотів запитати шефа: навіщо йому самому знадобилося вести авто, коли він мав під рукою досвідчених водіїв. У Шмульке, видно, майнула думка, що гер референт бере з собою мене для власної безпеки. Обер-секретар зробив усе як слід, та я вневпений був, що після нашого від'їзду він не загається сповістити про це куди слід. Засівши розбирати ранкову пошту, він мовби не помічав мене. «Власне, йому годиться вдавати, що він сліпець і багато чого не помічає»,— подумав я. Шмульке враз підхопився, коли вийшов готовий у дорогу пан референт і наказав мені йти слідом за ним.

Гер Мартін правив надто обережно, і, поки ми вибралися за місто з тісняви вулиць, нам довелося не раз спинятися і вичікувати, поки звільниться проїзд через Інгул, де збивалося чимало вантажних машин. Гер Мартін мовчав, мовчав і я. За річкою нас зупинив військовий патруль, перевірів документи. Все гаразд, машину пропустили. Гер

Мартін сміливіше натиснув на акселератор, і легкова відразу набрала пристойного ходу. Спершу ми обігнали незграбний італійський вагозов, затим пошарпану «шкоду» і вантажник з причепом, на якому височили тюки з обмундируванням. Далі дорога була вільна від транспорту аж до самого обрію, і гер референт розслабився, попросив мене дістати йому сигарету. Я розкрив свою пачку, витрусив із неї дві цигарки, клацнув запальничкою, підніс вогник до товстих губ шефа. Той солодко затягнувся тютюловим димком, не випускаючи із рук керма. Обіч дороги замитів зеленкуватий байрак,— дерева тільки-но бралися листям. Подекуди між дерев сизовіли сосни, на стовбурах ясенів та кленів цвіли лишайники і мох. На дубовому вітті вже осипався торішній багрянець, а на землі кучерявилася торішня мурава, де-не-де вицяткувалися золотаві кульбабки. Голуба імла висіла над степом, жадібно вбираючи щедрі розсви сонячного проміння. Вуркіт «опеля» не був годен заглушити і барабанний переклик дятлів у байраці, і сорочий стрекіт, і стеновий спів жайворів,— усе, що жилося весняним теплом, що знову пробуджувалося сонячним промінням до життя. Мені хотілося вийти з машини і розім'ятися, хоча б трохи подихати степом, побути на волі, до всього того, що зазнав у дитинстві і чого так мені бракувало на флоті, на війні. Я чекав, коли запропонує сам Копф, котрому, напевне, видніше, де нам годиться зупинятися.

Гер референт звернув з дороги до байраку, сплиив «опель» на затілому боці, вимкнув двигун. Відчинив дверцята, запропонував вийти. Ми відійшли від машини, присіли на моріжку. Велика голова Мартіна Копфа залишалася непорушною, зелені його очі, здається, втупилися в сутінь байраку, і лише непомітно він ворухив товстими губами, неначе в такий спосіб радився сам із собою. Днями прибуває до Миколаєва контр-адмірал Руге. З ним має бути капітан першого рангу Бюгов. Це той самий Бюгов, що ставив у Фінській затоці великі мініні загорождення. Йому допомагав капітан другого рангу доктор Бриль, котрий, можливо, також прибуде з адміралом. Доктора Брилля вважають одним з найбільш талановитих командирів мінних загороджувачів. Гер Мартін повідомив, що він уже подбав, щоб зазнайомити мене із кимось з членів цієї вельми солідної делегації.

Він сказав, що є такі відомості, ніби Гітлер має намір розпочати наступ на півдні. Німецьке командування хоче остаточно звільнити одинадцятую армію від Криму,— Ман-

штейн потрібен фюрерові для наступу на Кавказ. У травні-червні війська Манштейна почнуть вирішальний штурм флотської фортеці. Потім у планах верховного командування ліквідація наступу під Ізюмом, а за цим загальний наступ Південного фронту на Сталінград і на Кавказ. Цікаво, що група армій «Південь» уже розділена на дві частини. Південне крило її перетворене у групу армій «А». Командуючим призначено фельдмаршала Ліста. Ліст матиме у своєму складі першу танкову і сімнадцяту польову армію. Праве крило складатиме групу армій «Б». Нею командуватиме фельдмаршал Бок. У її складі четверта танкова, шоста та друга польові армії. У резерві дві румунські армії, перша угорська та одна італійська армії, а також словацькі та хорватські частини. Для того, щоб бути ближче до військ, Гітлер переніс свою ставку безпосередньо у тил ударного угруповання, деє поблизу Вінниці. Туди ж перебралися і штаб-квартири сухопутних та військово-повітряних сил.

— А нижче армій, гер референте, ви б могли назвати, скажімо, склад дивізій, що наступатимуть.

Гер Мартін усміхнувся лише кутиками уст. За порадою Гудеріана, фюрер тепер зміцнює групу «Центр».

Гер Кофф називав номери і склади німецьких дивізій з такою точністю й упевненістю, немовби сам служив у ставці і розробляв наступні операції. В його голосі не відчувалося ніякого сумніву, він жодного разу не затнувся. У мене складалося враження, що гер референт усе це вичитус з люстерка за дверцятами кабіни, коли ми поїхали далі. Невдовзі наш «опель» обігнав на «цундапі» спритний мотоцикліст, залишивши позад себе пасмо синюватого диму. Я не встиг розгледіти обличчя мотоцикліста, та пап Мартін, зневажливо посміхнувшись, відразу визначив, хто то був, і сказав, що пагляд, безсумнівно, організував за нами не хто інший, як стара шкапина Шмультке. «Цундан» сховався за горбом, а гер референт добродушно глянув на мене і звелів озирнутися назад, подікавитися, чи далеко за гопчаком мчить уся згряя супроводу. Він, гер референт, запевнив, що згряя наздожене деє під Новою Одесою або у самому Вознесенську і буде розчарована, коли нас зустрине і вітатиме тамтешній комендант.

А дорога витяглася в сіру смужку, що ховалася вдалині у сіро-зеленому масиві стенового безкраю. Гер Мартін, як і досі, почувався вельми вільно, ми закурили. «Опель» знову набрав гарний розгін.

Блиснув Південний Буг, попереду перетинала дорогу Нова Одеса, містечко більше схоже на велике село. «Опель» промчав Новою Одесою, яка, здавалося, майже вимерла. Ніде пікого. Лише біля крамнички, що притулилася на схрещенні доріг і в якій, паневне, пічим не торгували, стояв мотоцикл, у моторі якого копірсався білявий унтер без пілотки, з великим розпатланим чубом. Гер референт пригальмував і запитав унтера, чи не потрібна якась поміч, на що унтер удячно посміхнувся і подякував,— ні, він сам, допомоги не потребує. Гер Мартін рушив далі і попередив мене, що тепер маємо переїхати міст і що слід приготувати документи. Нас зупинила мостова охорона. Річка в цих місцях іще набиралася на силі і не справляла належного враження,— річка як річка, неширока, надто каламутна від глини і піску, що несли високі весняні води. Я подав фельдфебелеві — старшому наряду — офіцерську книжку і заходився обсмикувати на собі китель, щоб есесівці не замідозрили, піби нас з гером референтом цікавить старий міст через річку. Гер Мартін урешті дістав дозвіл рушати далі і увімкнув першу швидкість. Він усе так пильно вів машину, заглядаючи в люстерко, що стриміло зовні і відбивало в своєму кружалі будівлі Нової Одеси, яка віддалялася та віддалялася. Трохи помовчавши, гер референт заговорив:

— Ви добре знаєте пані Вероніку, лейтенанте?

— Як сказати, гер референт...Відносно.

— Вероніка стверджує, що була вам дружиною.

— Заперечувати, якщо ствердує сама жінка, безнадійно.

— Це так. Вероніка сказала вам, чим вона прислужилася швабам?

— Ми з нею ні про що не говорили.

— Вона, мабуть, агент поліції безпеки. Я умисне взяв її собі. Мені була потрібна підпора. Вероніка підходила за всіма даними, батьки її фольксдойчі. Я не помилюся, вона виявилася надто обізнана жінка. Кмітлива жінка. Вона має винятковий хист розпізнавати людей.

— Я зрозумів вас, гер референт.

— Вознесєпському коменданту,— продовжував серйозно,— спершу панесу візит я сам. Ви зачекаєте мене в міському офіцерському готелі. Готель — рядовий, не розкіш... Для поважності забере́те мою шкіряну папку, оту, що на задньому сидінні.

Я висловив сумнів, чи варто мені брати із собою папку до готелю, де її у мене можуть викрасти пани з тасмію

служби. Гер Мартін ізнову розсміявся: що ж, нехай потішаться! В усякому разі, ми хоч знатимемо, хто нами дуже цікавиться. Папка і підготовлена на такий випадок,— сказав гер Мартін уже тоді, коли «опель» мчав вуличка-ми Вознесенська.

Після поїздки до Вознесенська я все ще не міг звикнути з думкою, що я радянський розвідник, що на мене покладасться командування, як на витривалого, добродісного моряка-дозорця, того самого сигнальника, який зуміє і побачити раніше всіх небезпеку, і подбати, щоб відвернути її. Я ніколи не збирався стати розвідником, навіть не помишляв про це, і думалося мені, що я такий одиниць, що ніхто не зважився б ступити на подібний крок. Якою ж мосю подивованістю було, коли я дізнався, що багато хто саме таким несподалим чином також потрапив до розвідки. І надто вже майор Матяш, котрий відпайшов мене в морській піхоті і дослухатися до порад якого було для мене дуже корисно. І саме майора забрали в розвідвідділ подібним чином, як і мене. До цього майор служив в СВРі інженером, що вивчала обстановку та організацію боротьби з неконттактними донними магнітними мінами, якими німці намагаються заблокувати наші кораблі в базах. Майорові пояснили, що вибір упав саме на нього тому, що він за фахом інженер-електрик. Не менш важливо і те, що майор вивчав німецьку мову, і досить успішно. Незважко було зрозуміти, для чого потрібні знання з електротехніки, коли йдеться про магнітні міни. Але німецька мова? Яке має відношення до фаху?.. Незабаром майор Матяш дізнався, що до групи увійшли відомі на флоті офіцери, зокрема, його товариші військінженер третього рангу та військтехнік першого рангу, з яким Матяш навчався ще в Морській академії і разом з якими потрапив на Чорне море. Доручення було відповідальне, і вони негайно взялися за вивчення ворожих мін. Сам собою напрошувався висновок, що насамперед треба не підпускати до Севастополя німецькі літаки, не давати їм можливість прицільно ставити магнітні міни,— і зенітні батареї своїм вогнем примушували ворожих пілотів звертати з обраного ними курсу, кидати вантаж будь-куди. А якщо німцям щастило все-таки скинути на фарватері свої міни, їх одразу засікали вахти охорони водного району і знищували,— на рейдах і фарватерах постійно чергували десятки шлюпок, баркасів та катерів протимінного спостереження. Але ж як бути морякам у від-

критому морі, далеко від бази? Виникла потреба в освоєнні методу захисту кораблів від неконтактних мін, суть якого полягала в тому, що слід розмагнічувати корпуси кораблів. Це завдання мала вирішити група офіцерів, до якої було покликано і майора Матяша. Групу очолили вчені-фізики Ігор Курчатов та Анатолій Александров. «У чому суть боротьби з магнітними мінами? — запитував професор Александров. — Неконтактні магнітні міни вибухають під впливом на них магнітного поля. Такого поля немає лише на дерев'яних кораблях. А що робити з металевими? Не будувати ж їх цілком з немагнітних матеріалів? Виявляється, сталеві корпуси можна так обробити, що після цього на них не діють висадники донних мін. Отож слід розмагнічувати кораблі, домагатися зменшення їхнього магнітного поля». Курчатов і Александров невдовзі відбули на північ, а майора Матяша передали в розпорядження розвідвідділу, де сказали, що йому довіряють продовжувати роботу у цій галузі самому, без колишніх товаришів. Урешті-решт майор дізнався, яка це робота, надто складніша попередньої, де були у нього наставниками відомі вчені... Тепер і я був прилучений до цієї непростой справи — дістати будь-що пімецькі секретні карти мінних полів. А ще дістати відомості про фашистський флот на Чорному морі. І про той, що вже базується в чорноморських гаванях, і той, що заплановано перекинути на цей театр з інших баз і морів.

...Відомство «Арбайтен-Ост» гуло, як потривожений вулик, усі співробітники Копфа ходили мов неприкаяні, розмовляли тільки пошепки, а збираючись у групки, якнайобережніше висловлювали всілякі припущення, здогади, — ніхто не міг собі уявити точно, що сталося, як пунктуальний у всьому обер-секретар Шмульке, цей безприкладний, ревний поборник ідеалів нацизму, раптом отруївся. Шмульке заляк за секретарським столом за чашечкою кави, яку постійно пив на роботі, де тримав усе потрібне, щоб скип'ятити воду і розвести міцний напій за тільки йому відомим рецептом. Наглу смерть обер-секретаря визначила медична служба, яку негайно викликав гер референт. Услід за медичною службою до відомства прибуло гестапо та ще представники якихось таємних служб. Переполох у відомстві змусив мене поставитися до ситуації, що виникла, якнайсерйозніше. «Арбайтен-Ост» усе ще колотилося, перебуваючи в зловісній лихоманці, й усі, кому треба було нагально піднятися на другий поверх до гера референта, зволікали йти до шефа, бо треба було пройти

приймальною, де лежало на канапі мертво тіло обер-секретаря і де тепер господорювали медики, слідчі та гестапівські шпики. Подумавши, я піднявся на другий поверх, сміливо відчинив двері до приймальні і мовби завмер в отворі від неспогоданої безлічі там незнайомих мені людей. Я вже був годен повернути назад, коли невисокий молодик у нашітвійському костюмі кольору хакі з нацистською пов'язкою на руці люб'язно припросив, так, ніби саме мене вони і чекають. Я ввійшов, бо саме санітари внесли ноші, на які мали забрати тіло обер-секретаря, що було вкрите білим простирадлом. На письмовому столі все ще стояли дві недопиті чашечки з кавою, цукерниця і сліди від кави на склі, що накривало стіл. Ніхто не зачепив і стос паперів обер-секретаря, які нічого не важили, але постійно перебували там. Усі речі, що zostалися після Шмультке, зафотографував слідчий. Лікар — високий німець в окулярах, звелів санітарам перекласти тіло Шмультке на ноші і нести до санітарної машини, а сам заходився зі своїми помічниками писати акт попереднього обстеження. Робив він це поважно, начебто вдоволено, втішаючи своєю розважливістю власну гідність. Він, здається, верховодив тут усіма. Я хотів було пройти до кабінету гера референта, але дорогу мені перепинив молодик з нацистською пов'язкою. Нацист вибачився і сказав, що він хоче поговорити спершу зі мною, на самоті. І припросив до кімнати навпроти приймальні. Я пояснив, що гер референт мене чекає, але молодик усміхнувся кутиками губів, пропускаючи мене вперед. «Звичайна формальність, не більше, гер лейтенант. Не хвилюйтеся, гер референт нікуди не подінеться, він також дає свідчення нашому слідчому. Їхня розмова буде тривала. Але все ж таки попереджу гера референта, що ви у мене і де саме ми прилаштувалися», — і він зайшов до кабінету Копфа, лишивши мене самого в приймальні. Я чекав. Молодик вийшов з кабінету Мартіна Копфа не через хвилину, як обіцяв, а значно пізніше, і ми пройшли в окрему кімнату, до якої я ніколи раніше не заглядав. Кімната була явно занедбана. Там стояв старий запилений стіл і два стільці, начебто умисне для допитів. Стіни в кімнаті були голі, підлога не підметена, кімнатка не провітрювалася, і від усього тхнуло застоїним пилом. Її не пристосовували ні для яких потреб, хоча ходила чутка, що цю кімнатку полюблив обер-секретар, котрий закликав туди співробітників для негласних розмов, де вивідував у них про те, що його цікавило і що мав незагайно, будь-що взнати. Можливо, саме з цих мір-

кувань гер референт і не чіпав кімнатки, яка була при-
ваблива його обер-секретареві.

Гестапівець підставив мені стілець, запросив присісти. Він обійшов стіл навкруг і присів навпроти мене. Вкрадливим голосом запитав мене, чи не образить мою офіцерську гідність, коли поставить переді мною кілька неодмінних питань. Я відповів, що не образить нітрохи і готовий відповісти йому на всі питання, на які здатний відповісти. Він подумав і запитав, яке враження на мене справляв гер Шмульке і чи подобався мені. Я відповів, що не подобатися обер-секретар не міг: досвідчений чоловік, зразковий німець. Чи зіткалися ми з обер-секретарем по службі і чи не виникали між нами якісь конфлікти, сварки? «Не поспішайте з відповіддю, подумайте, пригадайте». Я сидів замислений, звисивши голову, виявляв цілковиту заглибленість і врешті, стрепенувшись, поглянувши нацисту у вічі, сказав, що нічого такого не пригадую. Я був певен, що мені немає що пригадати, якби того я й хотів. Молодик засмутився з моєї відповіді, він сподівався на інше, і його сподівань я не виправдав.

— Потерпілий вас, лейтенанте, ніколи не запрошував на чашечку кави?.. Ніколи?

Я не терплю цей божевільний папій, то, можливо, гер Шмульке і пропонував колись посмакувати цим напоєм, але завжди відмовлявся і відмовився б напевне, навіть для збудження після важкого робочого дня. Чи затримувався обер-секретар після роботи в кофторі з кимось із сторонніх? Не помічав, ніколи не було. Гер Шмульке взагалі тут не затримувався, не сидів тут більше потрібного часу. Хто мав зуб на обер-секретаря із співробітників — сказати важко, бо Шмульке недолюблювали всі співробітники за його неприховану чванькуватість, за постійні причіпки до людей, надто до жінок, яких, здається, обер-секретар, мабуть, не шанував іще замолоду. Якої я думки про свого шефа? Звісно якої, щонайкращої, такої, яка мусить бути про свого шефа. Гестапівець усміхнувся, зауваживши, що мені, як офіцерові вермахту, все-таки годиться бути більш спостережливим і критичнішим до всіх, надто тут, на окупованій території, де пам усіх ворогів не злічити і де нічого сподіватися на вірних прибічників. Він запропонував мені заходити до них. Діставши записник, вирвав із нього чисту сторінку і залишив мені свій службовий телефон з прізвиськом і номером кімнати. Він продовжив би мені читати настанови, але до нас заглянув гер референт, і гестапівець підхопився: «Хайль Гітлер!»

— Якась пісенітниця! — обурився гер Мартін, коли вдвох відійшли подалі від контори і переконалися, що нас ніхто не підслуховує, не йдуть слідом шпики.— Не розумію, кому заважав той нікчема Шмультке? Кому треба було привертати увагу до відомства? Тепер ці пани тут усе вишухуватимуть, допоки не знайдуть, на кому помститися. І як уже помічалось раніше, і не раз, вони знайдуть зовсім безневинних.

Мартін Кофх важко зітхнув, він узагалі вже не хотів ризикувати, навіть замислюватися над тим, чим може скінчитися ця війна. Хоча і з боями, але німці просувалися на схід, і не було в нього ніякої певності, що Червона Армія здатна їх відкинути, а потім і перемогти. Життя Кофха вчило і, можливо, дечому навчило, надто тому, що інколи слід брати бік сильнішого і ризикувати лише тоді, коли ризик цілком виправданий, коли окупиться. Йому, Кофху, хотілося б під цю пору відокремитися від мене і тих, хто мене послав, і він, мабуть, це зробить принагідно, під якимсь незаперечним приводом. Він надто обережний, і його обережність часом межує з відступництвом.

Йшли весняні зливи, і здавалося, що їм не буде ні кінця ні краю. Та за тиждень усе-таки випогодилося, дощові хмари відступили, і світ заволодило жарке південне сонце й одразу все розігріло все, що не холодило після студеної зими та затяжної весни. В усьому відчувалося наближення близького літа. Вероніка мене розшукала в конторі відомства, де я сидів над черговим зведенням для гебітскомісаріату, і, як гадала вона, зовсім був не від того, щоб прогулятися з нею в авто. Вероніка домовилася з гером референтом, що забере мене із собою на прогулянку, і пан Мартін наказав виділити в гаражі для ффрау його «опель».

— Манфреде, — весело проказала Вероніка, — це жахливо — скніти за такої погоди у чотирьох стінах. Світить сонце, все пробуджується до кохання, до оновлення. Хіба не так, лейтенанте?

— Скніти насправді жахливо, гірко, а що вдієш? — Я знизав плечима.

Вона була зодягнута в білу блузку, в штани з шкіряними леями, які були заправлені в жовті хромові чобітки. Її світлу розкішну зачіску приховувала чорна пілотка з якоюсь, ніби в гренадерів, срібною емблемою. Вероніка виглядала в цій уніформі надто браво, здавалася навіть молодшою, ніж була насправді.

— До твого відома, я вже подбала про тебе. Мартін до-

зволив нам удвох прогулятися на його машині десь понад Бугом.

— Чудово. Дозволь зайти до гера референта і доповісти.

— Не слід, ця формальність зайва. Не вагайся, не будемо затримуватися.

Я прибрав у сейф усі ділові папери і замкнув. Іще оглянув кімнатку і тільки тоді вийшов надвір. Вероніка тим часом виїхала «опелем» з гаража, і я підсів до неї. «Куди зведиш?» — запитала Вероніка з готовністю виконати всі мої забагання. «Байдуже, покладаюся на тебе», — відповів я, справді готовий до всіх її маршрутів. Вона дістала з-під себе й затягла ремінь, яким заперезалася і з якого звисав у потертій кобурі лискучий парабелум. «Для безпеки», — пояснила, всміхаючись, і натисла на педаль газу. «Опель» випустив клуб диму і рвонувся вулицями міста.

Вероніка вела машину незнайомими мені вуличками міста кудись на північ, туди, де раніше я ні разу не був. Чим далі ми від'їжджали від центральних вулиць, тим менше цей район пагадував велике приморське місто, був схожий на якесь старе селище, де віддавна могли поселитися хіба що робітники та рибалки, простий люд, ті, що забезпечували горожан усім необхідним і служили багатим кварталам центру. Вероніка завершила в одну з таких вуличок, і машина опинилася перед низькою кам'яницею з високим парканом. Вона звеліла зачекати її в машині, а сама, підійшовши до хвіртки, посмикала ручку від надвірного дзвінка. На її виклик з'явилася в хвіртці жіночка середніх літ у темній хустці, у білій бавовняній кофті та широкій спідниці. Жінка досить уважно вислухала Вероніку, згідливо хитаючи головою. Вероніка тицьнула жінці в руку кілька марок і повернулася до машини. Я помітив на стіні будинку його довоєнний номер та назву вулиці, яка чомусь називалася Степовою, хоча поблизу ніякого степу не було видно. Вероніка вправно розвернула «опель» і вирулила на основну дорогу, по якій ми досі їхали.

— Хто така ця жіночка, якщо не тасмниця? — запитав я згодом.

— Здається, що непогана жінка, — відповіла Вероніка, викручуючи кермо вбік, щоб ненароком не потрапити колесами в яму, колись кимось викопану. — Я напирала у неї квартиру для наших з тобою побачень. Жінка вельми скромна й охайна. Ми зможемо в неї бувати завжди, коли нам заманеться. Ти згоден зі мною?

Я розгубився від такого запитання. Що їй відповісти

і в якій формі? Колишня дружина, котра мріє про побачення, які вже нам ні до чого, надто мені.

— Чому ж ти, Семене, мовчиш? — квапила Вероніка.

— Даруй, а чому ти не кажеш, куди поділася тоді на дебаркадері?

— Гадала, що виправдовуватися зайве. Ти ж мусив знати, що помирати під бомбами ніхто не хотів. Бомба влучила в твій дебаркадер, і я... втекла. Втекла, і все.

— І куди саме тікала?

— Сама не знаю. Світ за очі. Я бігла портом, не знаю, як і куди бігла. Біля виходу з порту мене перехопив наш спільний знайомий... Вукол, що опинився зненацька там. Він, Генріх Рудольфович, зупинив мене і звелів бігти за ним у сховище. Я скорилася йому. Мені ніяково і гидко докладно розповідати тобі про це. «Вона вдає, що нічого цього не хотіла! Ні, помиляюся, Вероніко, я вже за ці місяці став далеко не наївний чоловік, як тобі здається! Я буду тебе слухати спокійно і теж удавати, що сприймаю твою сумну повість співчутливо із тією ж розвідницькою цікавістю!»

— А ще пізніше виявилось, що Вукол не просто моряк, а іноземний агент, і я похолола зовсім. Проте прийшли пімці, з'явився зі своїм відомством гер Мартін й одного разу запропонував перейти до нього в особняк. Тим часом мене завербували, і теж не без допомоги Вукола, і наказали скористатися пропозицією референта. Найголовніше, що геру Мартіну дружина була вже ні до чого... Здається, Семене, висповідалася, чи не так? — І вона помітно зблідла від власної розповіді, попросила в мене закурити. Я дістав з кишені пачку цигарок, викресав у запальничці вогонь. Вероніка глибоко затягнулася і пустила дим, як хвацький курець. Я мовчав, усе ще полишаючись від її розповіді майже в шоковому стані, ні, що б там не було, але все-таки лінше водити в атаки морський батальйон, ніж слухати подібні зізнання колишньої коханої дружини. Вероніка помітила мій став, викликаний її розповіддю, і, щоб повернути хід моїх думок в інше русло, сказала, що не я винен, і не вона, а обставини, викликані війною, складність і суперечливість навколишнього світу. Я можу покласти на її порядність, на її відданість, бо вона зовсім не та, за кого її, Вероніку, мають усі, хто знає її. Ні божитися, ні клястися вона зараз не буде, бо всілякі слова-запевнення лише лущиння, а переконливими стають вчинки. Вона мені, мовляв, доведе на ділі. Тривалий час я мовчав, пеначе боявся свого гучного го-

лосу. Вероніка повідомила, що має можливість дістати мені запрошення на банкет до пана бургомістра, але не вважає за потрібне, щоб я там був,— всі, хто там буде, зафіксуються і відтак будуть прискіпливо перевірені. Краще вже, щоб на прийомі побував гер референт, якому з руки запросити в гості когось з морських офіцерів до себе в особняк і вдома мене зазнайомити з ним, наблизити до оточення контр-адмірала Руге.

Вероніка трохи заспокоїлася. Я знову закурив, подав цигарки їй, але Вероніка лише похитала головою і відмовилася. «Опель» уже вискочив за місто. Я завважив, що ми минаємо заборонену зону аеродрому на Водопої, де гули транспортні Ю-52 та злітали винищувачі і легенькі штабні літаки — «бабки». Дорога побіля аеродрому охоронялася військовими патрулями, які зупинили наш «опель» і зажадали документи. Вероніка подала через віконце свою посвідку. Офіцер, який розглядав посвідку, виструнчився, козирнув і дозволив їхати далі. Документ у Вероніки був настільки впливовий, що патруль не наважився допитуватися в неї, що за лейтенант із нею в машині і яка мета їхньої поїздки. Вероніка ще проїхала по дорозі кілометрів зо два, а відтак завернула наліво до глухого берега Інгулу, що поріс густим верболозом і де нікому б не спало на думку заглянути сюди цієї весняної сонячної пори. «Опель» скотився у вербняки і зупинився під розкішним кущем. Я дістав із багажника потертий килимок, пошукав, де б його простелити. Вероніка зняла з себе поясний ремінь з нарабелумом, кинула його в машину на сидіння, допомогла мені простелити килимок, лягла на нього горілиць і заплющилася від сонця, що било яскравим промінням прямо у вічі. Я стояв над нею, не наважуючись навіть присісти поруч. Вероніка посміхнулася.

— Хіба мене ти раніше не любив?

Так, вона все ще була чарівна, але мені тепер зовсім бай-дуже. Я ізнову закурив, Вероніка попросила і собі цигарку.

Увечері Мартін Кофф зайшов до мене в кімнатку, де я дописував останні сторіпки інформації для гебітскомісаріату. Гер референт утомлено сів на вільний стілець і п'єтер собі цюки всією п'ятірнею.

— Лейтенанте, ви часом не здогадуєтесь, чому я завітав до вас?

— Нітрохи, гер референт.

— Незабаром ми маємо розпрощатися, лейтенанте. Я хочу сьогодні піти з вами до ресторану.

— І так нагально?

— Мене переводять по службі. Конкретно куди, ще не знаю, здається, на Балкани. До речі, це за моїм проханням. Мені слід лікуватися і лікуватися серйозно. Якщо знайдете за можливе повідомити про це своє командування, про мій вимушений від'їзд, то прошу це зробити, гер лейтенант.

— Звісно. Якнайточніше і найскоріше.

Ми залишили відомство, і скільки йшли до ресторану, і скільки говорив гер Копф, я відмовчувався, ніби розмовляти мені заважала швидка референтова хода, хоч насправді мені хода заважала думанню, і насамперед про те, що змусило Копфа заквапитися від'їжджати, що змусило його влаштувати прощальну вечерю саме зі мною. Безсумнівно, Копф був далеко не пересічним чоловіком, не був примітивом, має гарний вишкіл і ясно, що цей свій від'їзд він собі організував. Я боявся прохопитися перед ним якимсь випадковим словом, щоб не насторожити Копфа. По дорозі, майже біля ресторану, нам зустрівся гауптман, який чемно привітався з Копфом. Гауптман здався мені знайомим, але хто він і де ми зустрічалися, я не пригадав, хоч як напружував пам'ять. Безкровне випещене обличчя гауптмана нагадувало багатьох мені знайомих і незнайомих обличчя німецьких чинів і пачебто нікого не нагадувало. Таке обличчя для розвідника суцзя знахідка! Гер референт запросив гауптмана разом із собою на вечерю, але той вибачився зайнятістю і відмовився, пожартувавши, що якби була з нами фрау Вероніка, то він зважився б пожертвувати навіть і службою. Копф і гауптман весело розсміялися. Я також, уклад їм, підхихкинув. Перед тим, як розійтися, гауптман пообіцяв геру референту, що він дбайливо наглядатиме за дружиною Копфа на службі, і вони знову сміялися, як добрі знайомі, докидаючи у сміх непристойні жарти, від яких мене марудило. Залишившись зі мною на самоті, гер Мартін сказав, що цей гауптман впливова особа в гебітскомісаріаті і він, гер Мартін, зазнайомив мене на всілякий випадок на майбуття. Коло готелю зібрався великий гурт німецьких та румунських офіцерів, сперечалися і голосно обурювалися. Дослухавшись, я зрозумів, що всіх їх не збираються поселяти в готелі, що багато хто з них чекає, коли їх розведуть на приватні квартири.

Прощтовхнувшись крізь офіцерське стовповисько, референт і я ввійшли до ресторану. Зала була переповнена німецькими чинами. Попід стелею суцільним пасмом висів

цигарковий дим. Коф пошукав очима вільний столичок і, не знайшовши для себе нічого підходящого, надумався повернути назад до виходу, але перед ним ураз виріс люб'язний метрдотель, котрий вибачився і привів нас через усю залу до вільного столичка, що стояв у кутку під стіною неподалік невисокої естради, на якій грав акордеоніст під акомпанемент піаніно. Обидва музики ще були досить молоді, і мене дивувало, як вони не потрапили на війну, залишилися на окупованій території. Гер референт замовив кельнерші все, чим був багатий ресторан. Вина він вибрав лише європейські і дуже порадив пропозиції кельнерки подати угорське червоне вино, яке було щойно завезене з Будапешта і відзначене на всесвітніх виставках золотими та срібними медалями. Я погодився зі своїм шефом, і ми замовили дві пляшки саме цього вина. Кельнерка подбала якнайкраще нас обслужити, за що дістала особисту подяку гера референта. Ми з гером Мартіном почали дослухатися до голосних розмов німецьких офіцерів за сусіднім столичком. Вони запевняли себе, що всі слов'яни — справжнісінькі дикуни і піколи не збагнуть своєї поразки. Адже головна квартира фюрера вже повідомила, що Керч узято, на черзі — Севастополь, а під Харковом оточено дві більшовицькі армії. Незабаром з війною на сході буде покінчено. А тим часом тут, у Миколаєві, сталінський фанатик-диверсант підірвав вибухівку на штабному аеродромі, на стрілці між Інгулом і Бугом. Вибухом знищено понад двадцять літаків, склад з паливом та ангари. І все тому, що охорона аеродрому прогавила того лазутчика. Та дарма, поліція безпеки і СД не забаряться тут викоринити всіляких зловмисників, покажуть цим слов'янським дикунам, на що здатні німці! Офіцери затим усі разом задзвеніли бокалами.

І раптом у ресторані настала неспогадана тиша. Погляди всіх спрямувалися на вхід, де в дверях стояло кілька морських офіцерів. Моряки ще вагалися, а вже перед ними майже стелився запобігливий метрдотель. Моряки з гідністю, належною тільки морякам, пройшли за метрдотелем до вказаного їм столичка, поруч з нами. Поки моряки вибирали запропоповані кельнеркою страви, я припросив Кофа випити. Гер референт не заперечив й ізнову, не передихнувши, випив вино, а затім серветкою витер свої товсті губи. Сказав, що він ладен упитися цього вечора, хоча, здається, нині йому здійснити свій намір не пощастить, бо до нас уже йшла Вероніка в розкішній вечірній сукні. Її супроводжував нацист, котрий мав зі

мною розмову у відомстві. Ми з референтом підвелися і по черзі поцілували Вероніці ручку. З нацистом увічливо розкланялися, обмінюючись привітними посмішками, як добрі знайомі. Гер референт пробачився, що ми не діждалися їх, оскільки він не дуже сподівався на жіночу оперативність, на її здатність убиратися в ресторан так, як солдати збираються на бій. Я ствердив, що гер референт каже суцю правду, що для мене поява пані Вероніки приємний сюрприз, що досі я не мав можливості прилюдно виявити прихильність до пані референтші, милуватися нею на бенкеті і не приховувати свою захопленість її чарівністю. Нацист підтримав мене — не захоплюватися чарами ффрау Копф просто неможливо. Він сказав, і його підтримали всі чоловіки, що сукня Вероніки їй дуже пасує. Я додав, що, безперечно, сукню прикрашає сама ффрау та ще золотава брошка з голівкою Нефертіті. Нацист додав, що Вероніці більше до лица есесівська форма зі срібним плетивом погона оберштурмфюрера. Він сам засміявся зі свого дотепу, але Вероніка посуворіла і нагадала, що напередовсім вона жінка і, як усім жінкам, їй хочеться коли-небудь зодягати вишукані строї. Нацист вибачився, на війні, мовляв, можна багато чого суттєвого призабути... Гер референт розлив у бокали шампанське. До Вероніки підійшов один з моряків і з дозволу гера референта запросив її на тур вальсу.

Акордеоніст прагнув догодити всім офіцерам і грав без передиху з якимсь піднесенням, що межувало з песамовитістю. Всі наступні танці не проходили без участі Вероніки, — її наперед по черзі ангажували моряки з-за сусіднього столика. Скінчилося тим, що захмеліла компанія морських офіцерів зсунула до купи обидва столички. На нас уже ніхто не зважав, а всю свою приязнь, весь арсенал морського блиску офіцери віддали Вероніці, котра ніби наново зацвіла у такому блискучому оточенні. Вона більше не поглядала у мій бік, а з Копфом перемовилася хіба що двома-трьома словами. Під кінець вона запропонувала завершити вечір у їхньому особняку над Бугом. Ніхто не відхилив запрошення милої дами, і ми всі рушили до своїх машин. Позаду всієї компанії човпчили ми із нацистом, якому також, як і мені, не дуже подобалася ця витівка Вероніки, і він, як і я, уже нічого не міг удіяти, міг лише коритися.

Веселощі тривали майже всю ніч. Ресторанний настрої Вероніка всіляко підтримувала. Моряки почувалися, ніби на рідному кораблі, галасували морських пісень, в яких

були пірати, що вели криваві битви, для яких над усе були заморські красуні-креолки і багатство, що діставалося від пограбованих туземців. Вероніка не встигала акомпанувати веселим морякам на піаніно і гітарі, бо офіцери раз у раз припрошували її саму до танців, і під кінець Вероніка таки сп'яніла незгірш, ніж її гості. Гер референт нудьгував, інколи наважувався нагадувати, що вже пізній час, що завтра всіх їх чекають невідкладні справи, але ні Вероніка, ні гості не дослухалися до його застережень. Нацист не втручався ні в що і сидів мовчазний, пестягуючи коньак та розгойдуючись усім тілом. Я сидів поруч з ним і не сподівався, що ці референтові проводи скінчаться раніше, ніж зійде сонце. Урешті паціст підвівся з крісла, хитаючись, підійшов до піаніно і з гуркотом зачинив кришку інструмента. «Годі! Досить!» — вигукнув п'яним вимогливим голосом, і всі враз завмерли, скорилися. Хтось із моряків зажадав собі чорної кави, але його товариші заговорили навперебій, що тепер пити каву не слід, що буде краще, коли фрау Вероніка пригостить їх кавою враці, на похмілля. Гер референт розвів гостей по кімнатах, перед цим показавши кожному служби та входи-виходи. Мені дісталася суміжна з вітальною кімната, де Вероніка залишила двері відчиненими на терасу і де були чутні всі нічні шерехи. Мені випало спати з капітаном третього рангу, невтомним веселуном і базікою, який продовжував до мене говорити навіть тоді, коли всі полягали і дім огорнула дрімота. Офіцер варнякав про те, що ніякий у світі флот не годен зрівнятися з німецьким, не мав, не має і ніколи не матиме таких відважних моряків, яких має Німеччина. Німецькі підводники вище всіх похвал, недаремно до них ставиться прихильно сам Фюрер, до командуючого підводними силами адмірала Деніца, і цілком закономірно, що саме підводники стали першими кавалерами лицарського хреста, що саме вони, а не якісь там американці чи британці є насправді володарями всіх морів та океанів. Втім, підводники, як піхто інший, зазнають втрат, але їхній бойовий дух незмінно полишається високий. Фюрер каже, що коли йде війна, то хтось мусить розраховуватись за битий посуд. І підводний флот розраховується за весь рейх, розраховується не ремствуючи, належно, як годиться лицарями великої Німеччини. Капітан третього рангу заявив, що більшовики ще пізнають силу німецьких моряків, коли на Чорне море перейде бригада підводних човнів. «Севастополь ми візьмемо і візьмемо незабаром. Викинемо повітряний десант прямо до них

у пекло, в центр міста. Десантники, віро, здатні зробити те, на що не здатна вся армія фельдмаршала Манштейна».

— А флот, даруйте, капітане третього рангу, чому не бере участі тепер у взятті цієї кримської фортеці? Де наш доблесний флот?

— Фюрер знає, кому і що брати, любий лейтенанте.

— Відомо, що фюрер усе знає. Та все-таки де ж флот?

— На всіх морях. А втім, мусив би знати, що по Дунаю ми перевели з Ельби лише невеликі підводні човни, торпедні катери, тральщики та буксирні пароплави. І все тільки тому, що румунський флот має вельми гнітючий стан. І за корабельним складом, і за бойовою підготовленістю екіпажів. Без постійної допомоги німецьких інструкторів румуни ніколи чогось суттєвого на морі не роблять. Контр-адмірал Руге якось обмовився, що вони могли б діяти активніше, оскільки самі росіяни не виявляють ніякої ініціативи... А як, лейтенанте, на сухопутному фронті, важко? Ви ж фронтєвик, чи не так?

— Нелегко, гер капітан третього рангу. Скоріше б літо... Солдати мріють вигрітися і повернутися додому.

— Цього літа, гадаю, все неодмінно закінчиться. Росіяни вже не являють для нас якоїсь сили. Найголовніше для нас тепер — здолати Британію, а зати́м америкавських плутократів. Ми ще промаршируємо і по Москві, і по Лондону, і по Вашингтону. Ми будемо і в Індії, і в Африці. Ми будемо всюди, лейтенанте!

Капітан третього рангу перекликуєся на другий бік і незабаром захропів, лише час від часу гикаючи вві сна. А мені не спалося. Я думав над тим, як передати в Севастополь про невтіралий десант, який гітлерівці готують на головну базу Чорноморського флоту. Я подумав і над тим, що мені взагалі стане незатишно, коли звідси поїде Мартін Кофф і невідомо, хто замінить його в конторі. Я нітрохи не спав, обмірковуючи, в який спосіб зв'язатися з майором Матяшем і радисткою, що перебували неподалік від мене і все-таки були досить далеко від мене, за обрієм. Нема, здається, нічого гіршого, ніж ятритися самому. «Ранок мудріший...» І я доклав усіх сил, щоб заспокоїтися і під ранок усе-таки заснути.

На подив усім, хто його добре знав, після загального підйому, гер Мартін зажадав похмелитися коньяком з кавою, але нацист відмовився навідріз заново бенкетувати і, випивши чашечку чорної кави, звареної Веронікою, подякував подружжю Коффів за гостинність і негайно подався на службу. За півгодини засніпили і моряки, хоча ка-

пітан третього рангу був не від того, щоб ізнову засидітися. Всі офіцери по черзі поцілували руку ф'рау Вероніки й наобіцяли не пізніше ніж увечері з'явитися в її господі. Вероніка наперед була вдячна за увагу до її скромної особи. Вона кокетувала з усіма, надто з капітаном третього рангу, котрий себе почував незручно перед гостинним подружжям, якому, за словами нациста, завдав чимало прикрещів своїм хропінням. Капітан третього рангу виправдовувався тим, що це у нього буває після перетому та ще коли випадає дуже напиться, як це сталося вчора, і до чого він нітрохи не звик. Вероніка його втішила, що нічого страшного не сталося і вона буде завжди рада приймати такого поважного морського офіцера. Врешті ми залишилися на самоті з Коцфом. Гер Мартін не відмовився від своєї чарчини і міцної кави, яку сам підігрівав і сам приносив до столу нам обом. Гер референт не квапився підбивати підсумки наших учорашніх веселощів і лише згодом, ніби ненароком, зауважив, що мені не слід витрачати увагу на капітана третього рангу, бо саме цей веселун, несусвітній гульвіса і є найдоступнішою особою з оточення контр-адмірала Руге. Моя байдужість до цього референтового повідомлення викликала в нього чомусь раптове роздратування. На все, що мені казав референт, я відмовчувався. Нарешті я сказав, що мені не завадило б побувати в Херсоні і що, коли його ласка, нехай гер референт дозволить поїхати туди на «опелі» разом із Веронікою. Гер Мартін без особливих обмовок одразу дав згоду, але попередив, що ми маємо повернутися назад того самого дня. Вероніка сиділа перед дзеркалом і накладала собі на лице маску. До неї пропозиції вона неставилася без особливого ентузіазму, але і не відмовилася. Вона запровадила нас з гером Мартіном на веранду і ґрунтовно зайнялася своїм туалетом.

Як і напередодні, вона зодягла галіфе з леями, хомолі яких заправила в ті ж таки блискучі хромові чобітки. Волосся на голові прикрила чорна пілотка з розчепіреним фашистським орлом. Вона була в білій блузі, підперезана широким ремнем, з якого звисала кобура парабелума. «Опель» уже був заправлений палеским чином, і Вероніка відразу сіла за кермо. Гер референт помахав нам рукою. Ми мовчки відїхали від особняка і незабаром опинилися на Херсонській дорозі. «Тільки не мовчи. Я ж люблю тебе мовчуна». — «Справді? Раніше не казала цього. Я вважав, що за вчора тобі мусили набриднути чоловічі базікання». — «Насправді це так. Я терпелива. Дуже терпелива. Але ко-

лись терпець усе-таки може урватися». — «Вероніко, — поспівчував я, — ти справжня... великомучениця». Вона посміхнулася. «Дякую, дякую, друже. Хоч один знайшовся, щоб поцінувати мене. А що насправді ти думаєш, Семене, про свою колишню пасію?» Я затнувся, не знав, що й казати їй, дістав з кишені сигарети: «Те, що й думав раніше». — «Не вірю», — чомусь різко мовила вона і також узяла цигарку собі. Я підмітив, що Вероніка курить тільки при мені. Вона і тримається при мені вільніше, ніби я всього-на-всього її тіль, щось незначуще для неї, фактор, який можна зневажати, ігнорувати. Вона — жінка, їй усе дозволено. Принаймні, мабуть, так саме і міркує. Цю думку й сказав Вероніці у вічі. Вона знову посміхнулася і ствердила, що це так і що їй подобається, коли я з нею такий відвертий, як і раніше. «А може, і ревнивий?» — «Може... А чому б ні? Хіба не маю підстав? Хоча антипатія, боязнь, підозра і ревності виростають з недовіря та неповаги. А цього, Вероніко, ти якраз і не заслуговуєш». — «Дякую, Семене... Ти тільки не мовчи. Я вже казала, що віддавна не терплю твого мовчання». — «Вероніко, мені гарно думається в машині. Надто тоді, коли ти її ведеш». — «Я знаю, що ти мрійник», — озвалася, пропустивши повз «опеля» зустрічну вантажівку.

Вероніка поглядала в люстерко за дверцями кабіни, похмуро мовила:

— За нами вслід послано нагляд. При потребі, Сеню, ми просто скажемо, що виїхали на прогулянку за місто.

— Даруй, Вероніко, з чого саме ти взяла... про нагляд?

— Зараз переконаєшся... — І тієї ж миті повз «опель» промчав уперед спритний мотоцикліст на «цундапі». Я чомусь згадав цей мотоцикл з попередньої поїздки до Вознесенська з гером референтом. — Я не помилилася, — зазначила Вероніка. — Так і є, шарфюрер Шьонфельд, — і трохи пригальмувала машину, немовби навмисне поступилася дорогою гестапівському гончому. Вона проїхала ще зо дватри кілометри і звернула до моря. «Опель» прокотив по улоговині, яка вже зазеленіла моріжком, і спинився майже над побережним урвищем. Вероніка вимкнула мотор і виїшла з машини.

Я чомусь раніше не помічав, що вона вміє приховувати свій справжній настрій, — з тією ж таки жартівливою грайливістю, неначе нічого не сталося, вона під'юдливо виманила з «опеля» і мене, при цьому цілком спокійно зазначивши, що далі ми не поїдемо (це ж ясно, як божий день), що наражатися передчасно на біду немає ніякої радії, і,

коли нас уже вислідили, ми просто вдаватимемо ще безтурботнішу закохану парочку, якій поталанило втекти за місто з-перед очей її чоловіка, гера референта Мартіна Коффа. «Полюбовні зустрічі менш насторожують», — засміялася Вероніка. Вона запропонувала присісти на камені над морем, і ми присіли. Вероніка приголубилася до мене і зізналася, що їй навіть не віриться, що вона колись мені була дружиною, що безоглядно мені довірялася в усьому, а тепер... Вона і тепер годна до мене повернутися, повернутися будь-коли, нехай би які не випикли ускладнення і чим це не могло для неї скінчитися. Ніхто, як вона, не відчуває самотності, ніхто, як саме вона, не розуміє мене, не збагне моєї душі, що кривавиться тут у самотині, ятриться від нездатності зарадити своїм, тим, хто виходить з ворогом на смертні бої, там, за лінією фронту, там, де вирішується доля нас усіх, — і тих, хто залишився на окупованій території, і тих, хто тепер за спиною діючої армії. «Служити ворогові — значить, самому стати твоїм ворогом, — сказала вона. — Ні, ні, не думай так про мене! Твоїм ворогом я не стала і не стану. Мене спершу шокував твій мундир, ця шкура, що ти зодягнув, шокував до неймовірності, але згодом я переконалася, що це не так... Не дивуйся, я впевнилася... Можеш мені цілком довіритися...» Я був ошелешений! З усього, що почув іще від неї, мені стало моторошно... Вероніка нарешті зізналася мені, що вона працює за завданням підпілля. Ні, ні, поки що мені не загрожує очевидна небезпека, але статися може всяке. І як би зараз я не сумнівався, та знати мушу, що вона завжди готова підстрахувати мене, завжди ладна прийти мені на допомогу. Після обтяжливої мовчанки я засміявся нервово, зло, готовий її враз схопити і задушити, — здавалося, що до мене промовляє не Вероніка, а сама моя смерть, до якої я потрапив у пазурі. Моя правця мимоволі потяглася до кобури парабелума.

— Прибери руку з кобури, не хапайся, Семсе, за зброю, — спокійно мовила Вероніка, — там немає пабоїв. Я завбачливо їх вийняла. Даруй, але була змушена. Я добре знаю твою гарячковість... — І силувано посміхнулася. Я стояв перед нею обеззброшений, розгублений. — Невже пальнув би у мене? Невже ти ще нічого не збагнув?.. Так чого саме ми їхали до Херсона? Щоб передати через радиста добуті тобою дані для Великої землі? А ти сам переконаний, що ці дані важливі? Може, Кофф переповів їх з моїх вуст?.. Він нікчема і боягуз, твій Кофф, ніякої віри я йому не йму. Гаразд, будемо квапитися. Шарфюрер скоро

повертатиметься. Називай хутчій хвилю і позивні своєї бази. Я передам, куди слід.

— Ти? Гестапівка? — здобувся на слові.

— Так, Семене, так. Гестапівка більше, ніж ти сам... німецький офіцер. Кажи.

— Стережися.

— Семене, кипь дурниці. Не будемо втрачати час, погрожувати одне одному.

— Я повторюю — стережися.

— Тобто полундра? «Полундра» твої позивні? А хвиля?

— Двадцять дев'ята на короткохвилевикові.

— Час передач?

— З двадцяти нуль-нуль до двадцяти тридцяти.

— Чудово. А зараз повернемося до машини,— сказала тоном, якому не заперечують. Вероніка рішуче рушила до «опеля», відчинила передні дверцята, сіла за кермо, хряпнувши за собою дверцятами. Заждавши, поки я теж усівся, вона одразу ж увімкнула двигун і вирулила на шосе. Суворість, яка було відбилася на всіх рисах її обличчя, на всіх її рухах, надто рук, ураз зникла, і Вероніка, як і досі, поводитися невимушено впевнено, і кермо автомобіля нею було затиснене так, що можна було довіритися цьому водієві. Я незрушно сидів поруч своєї колишньої дружини і вже сумнівався в тому, чи це вона насправді, чи якесь диявольське наслання, якому зненацька вибвкнув позивні нашої розвідгрупи? Ця думка чим далі ми від'їжджали від моря, тим настійніше свердлила мене, непокоїла, і я був уже готовий повернутися туди, назад, де втратив свою розвідницьку пильність, немовби там, десь у траві, поміж прибережного каміння, міг її віднайти і захвати подаль від пильного нагляду Вероніки, від абверу і всіх тих служб, що забезпечують тили гітлерівської машини. Я вже немилостиво картав себе за безпечність, картав майора Матяша і всіх тих, кому спало на думку зробити із мене розвідника. Я воював на фронті і ніколи не сподівався, що війна, що флот підготують мені таку незавидну долю. А втім, кожному дається те, що він заслужив! Ще невідомо, які тортури доведеться мені стерпіти... Хай там що, але я вже готовий знести всі страждання, які випадуть, хай там що!.. Вона тримає «опель» попід самою бруківкою шосе, не дуже жене машину, пропускаючи повз нас численні вантажівки, що пролітають мимо з різним награвованим майном. Та й куди поспішати Вероніці? І вона починає розповідати, що минулої осені в цих краях точилися запеклі бої, що саме тут німці на-

магалися оточити ар'єргарди Південного фронту. Вона була присутня на допиті полоненого командира дивізіону артилеристів, майора з орденом, котрого взяли в полон пораненого після бою, батареї якого тримали рубіж на Інгулі і не відступили доти, поки не вирвалися на схід усі наші підрозділи. Батарея підбила понад два десятка танків та панцерників, збила ворожий літак. Перед німецьким генералом і офіцерами майор тримався достойно, хоч його рана була нелегка, і генерал звелів тоді майора, як справжнього героя, відправити в офіцерський шпиталь, старанно доглянути.

Вероніка вмовкла, припала до керма, злилася з ним. Тієї ж миті з «опелем» порівнявся «цундап», мотоцикліст намагався пильніше розгледіти мене. Я не відвернувся, і мої очі стрілися з його водянисто-блакитними, що вступилися нахабним поглядом у мене. Із них, з його очей, уже посвічувала радість перемоги над нами. Звичайно, це був той самий шарфюрер, який переслідував нас з гером Мартіном до Вознесеньська, — білявий чубань без пілотки. Враз мене кинуло вбік на спинку сидіння, й «опель» різко крутнувся. Страшений гуркіт почувся навкруги. Легкова ледве не перекинулася. Завищали гальма коліс, з понівеченого радіатора вдарила цівка гарячої води. Двигун заглух, навкруги вляглася глуха тиша. Вероніка вискочила з машини, вслід за нею вилетів і я. Обіч машини лежав колісьми догори «цундап» а побіля нього, в кюветі, розпластане тіло шарфюрера. Біляве волосся мотоцикліста було скуйовджене в клубок, з-під якого збігала на лице цівка густої крові. Подумалося, що все це сталося так раптово, так зненацька, що Вероніка навіть не встигла уникнути зіткнення з «цундапом». Вона завіряла мене, що намагалася відвернути, але шарфюрер сам налетів на «опель». Я був згоден із нею, але тепер яким чином це довести слідчим? Як би там не було, чіпати труп шарфюрера не слід. Як не слід узагалі нам від'їжджати від місця події, допоки не прибуде сюди служба обстеження і не буде офіційно зафіксовано те, що ми не винуваті. Вероніка попросила у мене цигарку. Ми закурили. Незабаром на шосе з'явилася офіцерська легковичка, теж «опель-капітан». Вероніка подала знак зупинитися. У машині сиділи два інтендантські оберлейтенанти, машиною правив опасистий унтер, котрий став запевняти, що білявого шарфюрера він годину тому зустрічав у Херсоні, — шарфюрер саме цим мотоциклом ширяв у порту. Вероніка запитала в офіцерів, чи згодні вони підтвердити безневинність її у загибелі шарфюрера,

й обидва обер-лейтенанти дружно закивали, а водій-унтер іще запевнив, що йому іззаду добре було видно, як мотоцикліст сам урізався в «опель» — до цього «цундап» нерівно йшов на шосе, виписуючи кренделі, і можна гадати, що шарфюрер був далеко не в тверезому стані. Я записав прізвища офіцерів і водія, їхні посвідчення і номер «опеля», відтак разом з офіцерами переніс тіло шарфюрера в легковик, поклав на задні сидіння. Пульс його не прослуховувався. Розбитий «цундап» облишили на узбіччі шосе. Вероніка знову сіла за кермо, і ми обережно рушили до Миколаєва, — «опель» услід за нами.

Незалежно, в якій би зручній позі гер референт не лежав, постійна печота у нього в грудях не минала. Невдовзі біль охопив усю ліву руку, і тепер герові референтові здавалося, пеначе він пасправді затиснув у долоні пекучі жарини. Часом Коффові здавалося, що він перебільшує свій біль, що йому варто розімкнути пальці, стріпнути всією рукою — й ураз усе минеться. Гер референт спробував саме так і зробити, але рука не послухалася, її пекучість не минула, і він озлився на свою безпомічність. Його охопив страх. Кофф зібрав усі сили, рішуче підхопився, взяв пантофлі, рушив до ванної. І тільки-но гер Мартін устиг зробити кілька кроків від ліжка, як, зачепившись за поріг, упав з гуркотом, розпластавшись на гладко натертій мастикою підлозі. Болю він не відчув, навіть не встиг подивуватися настраханості Єви, котра вибігла зі своєї кімнатки, намагалася його підвести. Єва не подужала підвести важке тіло гера референта і загукала ффрау Вероніку. Кофф лише дивився на прислугу каламутними очима і нічого вже не розумів. А Єва вже несамовито заволатала. На її крик я прибіг, згодом підхопилася і заспана Вероніка. «Що сталося, Єво?» — «Панові референтові погано, ффрау!» Вероніка метнулася до телефону, зателефонувала в шпиталь. Вона комусь довго і докладно пояснювала, просила когось приїхати й урятувати чоловіка, який начебто зібрався піти з життя. За півгодини у Коффові уже була санітарна машина з лікарем та медичною сестрою. Лікар начепив великі окуляри, затим виставив усіх із спальні, залишивши біля себе тільки медичну сестру, заходився уважно оглядати хворого. Ми терпляче сиділи довгий час, мовчали і чекали бодай лікарських очей, з яких можна було довідатися хоча б напівправду, почути якесь утішне слово, якщо він, лікар, уже нічого іншого не міг нам повідомити. Врешті з-за штори, що прикривала опочивальню, з'явилася медична сестра. «Йй що, йй байдуже, опде вона яка... спокійна», — шепнула

Вероніка. А тим часом медична сестра поклала на стіл коробку з інструментом, вийняла з коробки стерилізатор і шприц.

— Як йому там? — не стрималася Вероніка.

— Опритомніє... Ми введемо пантопон. Зараз треба покласти йому до ніг грілки.

Вероніка звеліла Єві йти на кухню і гріти воду. Лікар вийшов від гера референта й оголосив, що все буде добре, що ми можемо лягати спати, тоді як фрау Копф, бажано, щоб не засинала, а наглядала сама за гером референтом, міняла йому гарячі грілки. Лікар звелів медичній сестрі залишити для хворого валеріанових крапель і пітрогліцерину. Вероніка провела лікаря до машини, подякувала за увагу. Потім ми з нею пили гарячий міцний чай, я сидів із важкою головою, не здатний ні міркувати, ні рухатися і майже не годен чимось зарадити Вероніці. Я й не здогадувався, що моя присутність багато важить для неї, що навіть те, що залишився з нею коротати залишки ночі, було для неї промовистіше всіляких слів. І все-таки я запитав, як обійшлися з нею в поліції, коли вона під'їхала туди з тілом шарфюрера, який загинув на мотоциклі. «Поставилися падо то спокійно,— відповіла Вероніка.— Черговий сказав, що такий кінець можна було передбачити... Шарфюрер полюбляв спиртне». Черговий викликав слідчого, який допитав інтендантських офіцерів і відпустив. А Вероніці лише висловив свої співчуття. Я зважився її насторожити,— напевне, для нас ця дорожня пригода так просто не минеться. Вероніка зі мною погодилася.

Над містом цвіла тиха південна ніч. Густо всіяне молодими зорями небо висіло над нами чорною поцяцькованою запоною. Дерева видавалися ще величніші, їхні верхівки десь ховалися вгорі, вище даху, під самими зорями, котрі натикалися на верхів'я і згорали враз. Перед особняком росли два розкішні каштани, які створювали затишок, з пізньої осінньої пори повсякчас гупали дозрілими плодами, які збирала Єва і вірила, що колись, по війні, вона висадить у ґрунт і з них виросте ще чимало дерев. Ніч була прохолодна, але Вероніка веранду не зачиняла. Накинувши на плечі шаль, вона сходила до опочивальні, змінила грілки герові референтові. Повернулася задоволена. Сказала, що Мартін спить і сон його начебто спокійний та міцний. Схаменувшись, вона знову пішла до кімнати, принесла плед, яким гер Мартін кутав собі ноги, коли жадав сидіти на веранді такої прохолодної пори. Вероніка сама мені закутала коліна, вмостилася в кріслі напроти,

попросила сигарету. Я дістав цигарки, подав одну Вероніці, а вже потім закурив і сам. Вероніка кілька разів глибоко затягнулася цигарковим димом, зауважила, що на сердечний приступ гер Мартін міг сподіватися ще з учора, коли скаржився їй на біль у грудях. Вона радшла відпочити, не їхати ні на який бенкет. А гер Мартін знехтував її порадою, багато випив горілки на вечорі, здається, більше, ніж сам контр-адмірал Руге та адміралові помічники і, як наслідок, має інфаркт. Але вона певна, що цей попереджувальний дзвінок нагадає панові референту, що нічого на світі немає вічного і пан референт у подальшому буде поміркованіший. Гер Мартін досі її не слухався, покладався на свій могутній організм, аж ні!

— Про що ти думаєш? — раптом запитує мене Вероніка.— Журишся, що не добулися до Херсона? Так? Даремно. Завтра твоє командування матиме докладну інформацію. Клянуся найсвятішою клятвою. І нехай тебе не бере щонайменший сумнів у цьому...

Як і ніч, наступний день у відомстві виявився для мене надто важкий. За відсутністю пана референта всі телефонні дзвінки до «Арбайтен-Ост» сходилися на мені, й доводилося мати справу з багатьма співробітниками, яких я навіть не знав в обличчя. Здебільшого це були місцеві німці, яких не залучали до роботи у межах рейху, але на яких цілком можна було покласти рейхскомісаріатові на окупованих територіях,— фольксдойчі прихильно ставилися до нових німецьких порядків, всіляко сприяли армії якнайкраще виконувати обов'язки. І я теж, як справжній солдат цієї армії, дбав, щоб усі накази та команди, що надходили до відомства, виконувалися якнайретьельніше. По обіді я знайшов вільну хвилинку зателефонувати панові Мартіну. Обізвалася Єва. Вона сказала мені, що дома все гаразд, що гера референта вже оглянув лікар і зажадав, щоб той не вставав. Пані Вероніка ще не повернулася, її викликали ізранку, а куди саме, їй, Єві, невідомо. Потім гер Мартін узяв телефонну трубку. Я все йому доповів, і він, здається, залишився мною задоволений. Довго не говорили, тільки про найневідкладніше. І як тільки ми поклали трубки і роз'єдналися, відчинилися двері кабінету і переді мною постала сяюча Вероніка, все в тому ж таки галіфе зі шкіряними леями, заправленому в хромові чобітки, в пілотці та білій блузі. Чоботи були старанно начищені, віддзеркалювали всі сонячні мерехи, на поясі вже звично висіла кобура з пара-

белумом. «Хайль Гітлер!» — вигукнула з порога і пропустила вперед капітана третього рангу Функа, з якого ще не вивітрилася вчорашня п'ятика на званому бенкеті. Обличчя у нього було надто червоне і брезкле, сонне. Функ підніс також руку для нацистського вітання, але відразу ж опустив, неначе рука його не послухалася, відмовилася коритись. Він промурмотів незмінне «хайль» і бухнувся в крайній фотель, витираючи хусткою спітніле лице і волячу шию. Нова конторська секретарка занесла на таці нам каву, але Функ, покуштувавши її, скривився і назвав гидотою. Він зажадав коньяку. Я сказав, що ключі від сейфа маю, але не маю права розпоряджатися спиртним. «Ключі від сейфа у вас?» — втрутилася Вероніка. «Так, але ж гер референт не велів...» — «Не будьте скнарою, лейтенанте, — мовила. — Хіба ви сумніваєтеся, що маєте гостем шанованого флотоводця? Відімкніть сейф. Ми не зобидимо вашого шефа».

Коли я пригостив Функа і Вероніку, завітав ще й той молодик-нацист, з яким були в ресторані і у Вероніки в гостях в особняку. Він хвалькувато сповістив, що зранку заарештований міський бургомістр, що він згоден з тим, що слов'янам нікому не можна вірити і що давня істина неспростовна — той, хто зрадив один раз, годен зрадити і вдруге. Всі допили коньяк, і всі залишилися незадоволені кавою. Функ знову почав вимагати від мене відкупити для компанії ще одну пляшку коньяку, яку він помітив у сейфі. Втрутилася Вероніка і сказала, що цього вона не дозволить, що вона проти будь-якої п'ятйки у відомстві і що краще їм перебратися до неї в особняк, де лежить її хворий чоловік, якого годилося б провідати. Всі погодилися. З ними їхати разом я відмовився, — даруйте, справи! — і полегшено зітхнув, простеживши з вікна, як від парадного входу до контори відомства відкотів «мерседес» пана капітана третього рангу.

Я всівся за столом, дістав із шухляди стос ділових паперів і для годиться став їх гортати. Мій зір не затримувався на жодному, — я дослухався до того, що діялося в приймальні, де виник несподіваний чоловічий гамір. Що це саме були гестапівці, я не мав ніяких сумнівів. Вони чемно привіталися, зняли капелюхи і почепили на вішалку при вході. Худорлявий молодик зі шрамом на лиці сів навпроти мене, два інших розмістилися під стіною на стільцях. Я відклав свої папери вбік. «Слухаю вас, панове...» — «Нам уже відомо, — почав молодик зі шрамом, — що гер референт захворів і що ви, лейтенан-

те, його заступає. Дозвольте знати, гер референт доручав вам вирішувати питання відомства всі чи лише деякі... невікладні, поточні?» — й удавано посміхнувся. Я сказав, що на війні нічого не може бути другорядного, нетермінового. Запропонував своїм негаданим відвідувачам по чашечці кави, і вони не відмовилися. Я сказав молодикові зі шрамом, що перед цим мені довелося приймати фрау Копф та її коханця, якогось капітана третього рангу Функа, вельми веселого та компанійського моряка, розщедритися коньяком гера референта. Гестапівці розсміялися з мого дотепу. Молодик погодився, що Функ справді балакучий, і, на диво, коптр-адмірал Рунге чомусь тримає при собі такого балакучого чоловіка. Я дістав із сейфа пляшку французького коньяку, розлив у келишки. Всім налив по вінця, собі ж капнув на денце, вибачившись, що ще не обідав і не можу пити, позаяк був змушений прикластися до чарки з фрау Веронікою і гером Функом. Гестапівці мене не силували. Як потім вияснилося, вони вперше відвідують контору відомства і вперше мають честь пригоститися в кабінеті самого гера референта, — хоча я був певен, що це не так, що папів звідти раніше і не раз приймав обер-секретар Герберт Шмюльке. Та коли гестапівці занесяють, що саме так, то нехай буде саме так. Молодик зі шрамом узяв у мене дозвіл курити, і всі охоче задиміли цигарками. Шрам у молодика помітно зачервонівся, і вся моя увага тепер зосередилася на цьому шрамі. Попиваючи каву, молодик повідомив, що вони прибули з кадрового питання, що один із них, той, що в темно-синьому костюмі біля дверей, претендує на посаду обер-секретаря. Він честолюбний юнак, сповнений усіляких життєвських планів та надій, і можна не сумніватися, що гер референт придбає в його особі чудового помічника. Я зауважив, що найголовніше в конторі — вміти варити каву для гера референта і прислужувати відвідувачам. Моя заувага викликала веселе похвачення. Молодик зі шрамом додав, що він ніколи не працював у конторах і не мав уяви, як це просто, не працюючи, нести свій життєвський хрест. Він розлив залишки коньяку в келишки. Затим подумав і зажадав у мене ключі від сейфа, показавши для цього офіційний дозвіл. Відтак переглянув усі теки з конторськими паперами, доскіпливо прочитав окремі папірці. А переглянувши, звелів мені знову все замкнути в сейфі, скласти, як було. Гестапівці зі мною ввічливо розпрощалися, певні, що мені доведеться ще не раз із ними бачитися і співро-

бітничати. Залишившись на самоті, я ще деякий час сидів незрушно, мовби заново переживав цей візит гестапівців. Власне, їхнього візиту можна було завжди сподіватися, але все-таки я відчував незбагненну втому від напруги, яка досі долала мене.

Хто радирував, чия рація виходила на зв'язок? Оберштурмфюрер, який з підлеглими оглядав обійстя Копфів, сказав Вероніці, що позивні рації точно відповідали тим позивним, які запеленговані раніше неподалік аеродрому, — і вона заспокоїлася, бо це були зовсім не її позивні. Оберштурмфюрер вибачився перед фрау Веронікою за трус, який солдати його команди вчинили в її подвір'ї і в домі, але це його вибачення не прийняв гер референт і вимагав з'ясувати, за чийм наказом було дозволено обшукати квартиру такого поважного чоловіка, яким є він, Мартін Копф. Оберштурмфюрер відповів якимсь невпевнено і невиразно. «Ніякої рації не було і немає, Манфреде, — визначив гер Мартін, коли я також занепокоївся есесівським трусом. — Гестапівська вигадка, неоквирина провокація». Він був уневсненний: їм треба було пересвідчитися, що в його, гера Мартіна, помешканні немає ніякого передавача. І гестапівці пересвідчилися. До Вероніки вони були надто делікатні, для них вона довірена особа, а до нього, виходить, можна заглядати будь-коли і будь-де. «Ми з вами, лейтенанте, під брезентовим наметом, де завжди дме крижаний вітер. Ми стоїмо під вітром і по коліна в пінявій солоній воді. Берег нам видно, ось він недалеко, але дістатися тепер до нього неможливо. Чи не так? Звичайно ж, так!..» До мого повернення гер Мартін уважно перечитував «Фолькшпер беобахтер» та хроніку з окупаційних газет. Всюди друкувалися повідомлення з головної квартири фюрера, і всюди пістрявіли заголовки про новий наступ німецької армії на схід. Зокрема повідомлялося, що після тривалої вогневої обробки оборонних споруд Севастополя розпочався вирішальний штурм головної бази Чорноморського флоту. До штурму була залучена важка облоговая артилерія. Наземні війська підтримувала авіація. Німецька армія невснено вгризається в оборону морського форпосту, і недалекий той час, коли непереможна гвардія фюрера остаточно заволодіє всім Кримом. Я сприйняв це з болем, усередині все стислося, немовби при терміновому зануренні на підводному човні, на якому здійснив перехід сюди, в це пекло.

Відчиняються двері референтової кімнати, і перед нами постає Вероніка. Вона свіжа, просто чарівна. Пояснює геру

Мартіну, що має мене забрати із собою: «опель» уже відремонтовано і вона надумалася прогулятися зі мною за Буг у бік Очакова. Вона, Вероніка, ніколи раніше там не бувала, а капітан третього рангу Функ, який ізнову об'явився, стверджує, що знає там на узбережжі чимало чудових місць. «Поквався, — говорить мені Вероніка. — Машина за ворітьми. І Функ у машині». — «Даруйте, фрау. Якщо Функ уже в машині, то я, здається, зайвий». Гер референт весело зблиснув очима на мою заввагу.

Капітан третього рангу, який досі незрушно сидів у легковому на задньому сидінні, виліз із «опеля» лише для того, щоб привітатися зі мною і тим засвідчити мені своє шанування. Вероніка звично сіла за кермо, ми з Функом розмістилися позад неї, милуючись, як вона вільно вела машину містом. Розмову легко ввели в моряцьке русло. Функ повідав нам з Веронікою, які могутні кораблі має Німеччина, а звідтак несподавано почав перевіряти мої знання з корабельної справи. Запитавши мене, де, на мою думку, має бути корабельний клотик, де спардек і де камбуз, він задоволено відзначив повну мою необізнаність у цьому ділі і сказав, що загнав мене в кутек, як більярдну кулю, і став пояснювати, що моряки всіх країн багато чого запозичили у британського та голландського флотів і де все досі називається за давніми звичаями, де морські закони в своїй основі незмінні, хоча змінилися часи і вітрильники замінили кораблі з двигунами. Сходи на кораблях як були трапом, то так трапом і залишилися. Й усюди моряк не назове підлогу підлогою, а тільки палубою, стіни для нього лише переборки, стеля — підволока. І моряк ніколи не скаже, що він загасив світло, а обов'язково — врубав. Ліжко назове неодмінно койкою, куртку — бушлатом. Простір моряк міряє не на кілометри, а на милі, напрямки визначає румбами. А ледарів моряки називають просто сачками, як ми, німці, скажімо, називаємо всіх росіян іванами, а нас росіяни також — тільки фрїцами. Капітан третього рангу усе це сам розповідав і сам голосно сміявся, ніби від щойно почутого анекдоту чи дотепу. Я лише дивувався, а Вероніка вдавала, мовби не дослухається до нашої балаканини, пильнувала кермо машини. Біля наплавного мосту через Південний Буг, на вимогу варті, ми спинилися, пред'явили посвідки, і нас пропустили. Я помітив, що німецькі солдати стояли на всьому мосту з автоматами напереваги на відстані сто-двісті метрів один від одного. Бузька вода хлюпала під колесами «опеля», розліталася навкіл густими бризками, що обливали солда-

тів, але вони не відхилялися і стояли, ніби камінні. В кінці мосту Вероніці довелося ще раз показувати свою посвідку, і їй розірнув черговий фельдфебель, — «опель» далі подерся звивистою прибережною вуличкою забузького села. Вероніка зупинила легковик, звеліла Функові пересісти до неї, показувати дорогу туди, куди він намітив нам поїздку. Капітан третього рангу, прихопивши товстезний портфель, з яким не розлучався ні на мить, пересів до Вероніки, але й далі продовжував мені переповідати різні матреські історії, обертаючись назад до мене. Я виявляв неабияку увагу до Функа, тоді ж як Вероніку розповіді капітана третього рангу не обходили. «Вам, лейтенанте, не довелося бувати на підводному човні? Яка прикрість, який жаль!» І він, Функ, став мені доводити, що служба на підводному човні доступна будь-кому, що на підводних човнах, як і на кораблях надводних, корабельні дзвінки наказують прокидатися й уставати, а після прибирання так само ставати на свою вахту. Функ зізнався, що особисто його полонили гідроакустики. Гідроакустична рубка — це наукова лабораторія, де лише вахтовий унтер-офіцер, а все інше — прилади. Вони неначе підводні щупальці, промені яких шастають усюди і бачать усе навкруги: і спереду, і з боків, і під кораблем. Їм, гідроакустикам, чути трубний звук гвинтів усіх військових кораблів.

— Гер Функ, чи не могли б ви розповісти щось цікавіше, веселіше? — врешті нагадала про себе Вероніка. — Як не-як я не просто водій... я жіпка!

— Скоряюся, фрау Вероніко, — приклав руку до серця капітан третього рангу. — Вважав, що для вас моя розповідь також цікава. Обіцяю виправитися.

Вероніка попросила цигарку, і коли Функ дав їй прикурити, зазначила, що всі чоловіки між собою надто схожі і різнить їх хіба що ступінь честолюбства, якого зовсім не бракує морякам. У них забагато гонору. І вона не приховує, що починає розчаровуватися саме в ньому, в Функові. Вона, звичайно, образила капітана третього рангу, але Функ зачекав, коли Вероніка виговориться. Коли вона умовкла, сказав, що, можливо, він заслужив ті гіркі слова, але контр-адмірал Руте картає його, Функа, саме за непотрібну скромність, вимагає від нього більшої настирливості, сказати б, нахабності. Трохи помовчавши, Функ попрохав Вероніку звернути вбік від дороги на пугівець. «Опель» докотився до старої придорожньої верби і звернув уліво. Функ мовчав, і Вероніка поїхала до моря, яке виринуло перед нами ураз від обрїю до обрїю. «Ось моя стихія!» — вигук-

нув Функ і поблажливо поплескав мене по плечу. «Так, вона не може не полонити, капітане третього рангу!»

Ми опинилися майже на краю степу, що поріс рідким бур'янцем і де під кручею було чутно плюскіт хвиль, що розбивалися об прибережні скелі. Вероніка вимкнула мотор. Функ першим залишив легковик і рушив до берега. Він ступив лише кілька кроків і остовпів: у морі палав великий транспорт, висвітлюючи все навкруг червоним блиском. Нахилений бортом до берега, транспорт тріщав, як стос дров. Я також завмер, коли пароплав вибухнув і на мене мовби дмухнула гаряча хвиля повітря. Я це так виразно відчув, що мимоволі відсахнувся і поточився назад. Капітан третього рангу Функ спокійно мовив, що нічого незвичайного не сталося, що це горить корабель союзників — румунський корабель, який, напевно, наштохнувся на німецькі магнітні міни. Функ вернувся до машини, дістав свій портфель, вийняв із нього морську карту і почав розглядати акваторію цієї прибережної ділянки. «Звичайно, наштохнулися, телепні»,— врешті підтвердив. А побіля транспорту вже кружляв німецький тральщик, який підбирав людей з пароплава, що горів і тонув. Трохи віддалік, з боку моря, ще галасували кілька портових катерів. «Що ви на це скажете, Функ?» — спитала Вероніка. «Нічого не скажу, ф́рау,— обізвався Функ.— Якісь королівські телепні, а не моряки, ці румуни. Не знають, де ходити! Чуване?.. Товклися цілою армією під Одесою і не могли взяти без нас. Скажу відверто, ф́рау, що бог посміявся над нами, винагородивши нас такими союзниками. А вони ще гнуть кирпу, вихваляються своїм римським походженням! Смішно... римляни і вони!»

Функ пагадує мені своє запрошення вийти у море і підозріло позирає на мене, коли я, не пославшись ні на які службові завади, знову виявляю свою готовність іти з ним будь-куди. «Чудово, лейтенанте! Море не завжди горить,— каже він захоплено.— Ви маєте можливість перевірити себе на мужність!» Функ похвалився, що в Миколаєві йому ні в чому не відмовляють, що він уже задалегідь домовився про інспекційну поїздку на торпедному катері, що контр-адмірал Руге дає згоду.

— Я б не ризикувала, лейтенанте,— озвалася Вероніка.— До речі, поки не одужає гер референт, ви не можете полишати відомства хай навіть і на добу, на півдобу.

— Саме так, ф́рау,— погодився я.— Все найцікавіше і нагальне для мене не десь, а на службі, у відомстві.

Румунський транспорт зіпсував настрій, надто Вероніці, і ми зійшлися на тому, що ліпше повертатися до міста.

Оптимізм гітлерівського верховного командування завладавав насамперед німецькими журналістами, які з небувалим захопленням через пресу та кінохроніку повідомляли про надзвичайний наступальний порив військ, їхній високій бойовий дух. Фронт більшовиків прорвапо, армії рейху почали переслідувати частини Червоної Армії, що відступали. На початку липня було взято Воронеж. Спроба одразу захопити плацдарм на лівому березі Дону виявилася невдалою через опір радянських військ. За тиждень частини двох німецьких армій все ж форсували цей водний рубіж і досягли району Міллерово, розташованого на шляху до великого вигину ріки. Проте, незважаючи на розмах операцій, кількість полонених і трофеїв зменшилася. Червона Армія тепер уже вела маневрову оборону, вміло відводила свої війська в тил. Німецький генералітет не розібрався в новій тактиці Червоної Армії, він перебував немов у дурмані, переконаний, що більшовики цілком деморалізовані, що їм, більшовикам, уже триматися недовго. Гітлер побоювався кидати на Сталінград свої основні війська, де марно загине дорогоцінний час літньої пори. Він уже вважав, що йому слід квапитися з досягненням важливішої для себе мети — заволодіти нафтовими районами Кавказу. Швидко просуваючись на південь, окупанти досягли майже цілком зруйнованих промислів біля Майкопа, частина танкових сил заволоділа П'ятигорськом і звідти повернула на схід до Грозного. Невелика частина військ рушила до калмицьких степів, де опір радянських армій був незначний. Все начебто йшло в гітлерівців добре, згідно з планом, і вони ніби й не помічали, що тилові комунікації надто розтяглися, і це не могло не позначитися пайближчим часом на постачанні армій паливом та боєприпасами. Головна квартира фюрера сповістила, що гірські егері досягли вершини гори Ельбрус і поставили там німецький прапор. Це повідомлення вражало, але воно, як сказав Мартін Копф, мало скоріш символічне, ніж оперативне чи тактичне значення. Запеклі бої під Туансе все ще тривали. В одному із зведень фашисти були вимушені визнати, що з особливим завзяттям воюють радянські моряки, морська піхота, яка свідомо йде на смерть, і стримати її майже неможливо. «Ми також не повинні забувати, що передома для нас тут і ми також завжди на передовій», — зронив гер Мартін, коли я обмовився, що мені все-таки краще було б залишатися серед своїх морських піхотинців.

Торпедний катер ішов головним фарватером. Я стояв у рубці катера поруч Функа та капітан-лейтенанта — командира цього маленького корабля, милувався зеленими берегами і тим, як за командою капітан-лейтенанта катер рішуче рвонув уперед. Уздовж його бортів враз вирости пінні буруни, й стрічний пружний вітер ударив в обличчя. Я навіть заплющив очі. «Страшно, лейтенанте?» — усміхнувся Функ. Я сказав, що мене не страшить ні швидкість, ні море. Але ніхто нас не застрахував од мін. Функ розреготався: «Ну що ви, лейтенанте! Не такий страшний вовк, як його малюють. Дозвольте вас заспокоїти. Адже ми йдемо головним фарватером. Крім нас, ніхто не знав і не знатиме проходів у мінних полях. Російські міни давно вже знешкоджено. Крім наших особливих мін. До речі, ми з вами простежимо, як мінуються підходи до острова».

Командир катера запропонував мені свій великий бінокль, і я почав пильно оглядати морський небокрай. Чорне море світилося, віддзеркалюючи від поверхні сонячні полски, — теплі хвили котилися десь із півдня, від кримських берегів. І мені подумалося, що тепер там також окупанти і також руїни, всюди свіжі шрами довготривалої битви за Севастополь, за головну базу Чорноморського флоту, за південний форпост. Я ішов на ворожому катері, і мені, як ніколи раніш, раптом забажалося на собі звідати повітряну атаку наших бомбардувальників, щоб побачити смертельний жах в очах ворогів. Я не думав, не замислювався про те, який має бути фінал раптового нальоту радянських літаків, — фугаси не вибирають, кого пускати на дно, а кого милувати. Невдовзі до німецького торпедного катера приєднався ще й тральщик. Сигнальники тральщика і катера відсалютували один одному. Мене враз гойднуло так, що я ледве вхопився за поручні. Катер кинуло мовби в безодню, а в безодні він ніби перелетів з хвили на хвилю й ізнову впав на воду. Функ також заточився й ухопився обома руками за одвірок. Трохи погуцикавши на хвилях, ніби по груддю, катер знову набрав швидкості і помчався уперед. До каюти, де ми сиділи з Функом, зайшов командир катера і доповів: з тральщика повідомлено, що вибухнула донна міна, не російська, а саме їхня.

— Глупство! Передайте на тральщик, що жодних донних мін тут немає і не може бути! Тральці мусять уважніше пильнувати свої трали!

На доказ капітан третього рангу розшнуровав свою офіцерську сумку, дістав і розгорнув перед моряками карту Чорного моря.

— Дивіться, панове офіцери! Тут позначено червоним олівцем усе, що слід! Ніяких довгих мін, ніяких!

Я кинув погляд на карту, — поза сумнівом, це була та сама карта або ж її копія, за якою ми полюємо. Я сполотнів і прихилився до одвірка.

— Лейтенанте, вам що? Погано?

— Ду-же-е, — майже простогнав я і вийшов на горішню палубу, хитаючись, вхопився за леєр.

— Сказано, що море лише для моряків, — пробубонів наді мною Функ, певне, проклинаючи себе за те, що взяв із собою слабодухого піхотного офіцера.

— Даруйте, гер капітан третього рангу, я зараз... Я пересилив себе, я вже пересилив, — вибачався я перед Функом. Підтримуваний Функом, я повернувся до каюти і вправ у фотель. Функ наповнив мені келих ромом, підніс, щоб випив. Я силувано випив ром. Мовби демонструючи, як це робиться, капітан третього рангу налив ще келих і вихилив без передиху. Відтак він випив іще і знову налив собі та командирові катера. Функ розпаленів, повеселішав. Дістав із своєї сумки баночку м'ясних консервів, наказав вістовому їх підсмажити. Два вибухи за кормою тральщика примусили нас притихнути і насторожитися. «Нещодобство! — процідив крізь зуби Функ. — Передайте на тральщик, що я буду змушений їх покарати». Командир катера стояв перед капітаном третього рангу і вагався, йому не хотілося передавати семафор такого змісту. «Командире, я не люблю повторювати свої накази!» Грізний Функ був невмолимий. Командир катера подався на ходовий місток. За кілька хвилин він повернувся до каюти і доповів Функові, що тральщик і наш катер зайшли на мінне поле, що зараз може статися всяке. Вже гнівний не на жарт, Функ назвав семафор з тральщика сміховинним, що кораблі йдуть понад краєм мінного поля, а вибухають блукаючі міни, яких зірвано з якорів і які потрапили у трали випадково. Він запевнив, що цей недогляд не минеться йолопуватому командирові тральця, — зчиняти паніку ганебно! Функ справді був лютий начальник, здатний покарати будь-кого і будь-де, виявити свою високу владу. «Кораблям зійтися бортами!»

Торпедний катер ліг на лівий борт, закруглив за собою пінявий бурун, пішов назустріч тральщику. Функ був на доброму піднятку, але набрав поважного вигляду, неначе

цим підкреслював свою непохитність, рішучість. Як тільки кораблі зійшлися бортами, не чекаючи, поки з тральщика подадуть на катер сходні, Функ кинувся вперед. Його ніхто не супроводжував, не підтримував. Капітан третього рангу послизнувся, змахнув руками й умить зник за бортом. Ні на катері, ні на тральщику ніхто не встиг оком змигнути, хоча ті, хто стояв поблизу, запевняли, що було чути, як гер капітан третього рангу спершу вдарився об корабельну обшивку тральщика, а вже потім пішов під воду. Розгубленість на кораблях тривала недовго, командири дали команду, і катер з тральщиком розійшлися, залишивши між собою смугу зеленої морської води, з якої мав спливати на поверхню гер Функ. Море все так само гнало хвилю за хвилею, котило накат за накатом, але капітана третього рангу не було видно. Хтось подав голос, що за кормою тральщика спливла кривава пляма, але тут-таки і засумнівався, чи то справді була кривава пляма, а чи просто здалося. Командир тральщика спустив водозазів. Усе виявилось безнадійно. «Безглуздий випадок, — визначив командир катера. — Необачність. Я знав капітана третього рангу як мужнього офіцера. Повертаємося до бази... Як пояснити начальству, що гер Функ сам в усьому винен? — І він безнадійно зітхнув. — Тепер, лейтенанте, нам допитів не оминути», — ще раз зітхнув, наперед знаючи, чим для нас може скінчитися цей вихід у море. Я подумав, що не німець-командир катера, а я також заслуговую співчуття, що не німецькому моряку, а нам обом уже зараз слід думати, як уникнути допитів, як вибратися мені з Миколаєва — повідомити свою базу про мій нагальний від'їзд. Командир катера взагалі розгубився. Сказав, що вдома, на базі, начальство дасть йому і винити, і закусити, коли допитається, як усе сталося і як він, командир корабля, дозволив Функові розпивати алкогольні напої. І все складуть на нього, на командира, і контр-адмірал Руге звинувачуватиме лише його, і ніхто не заступиться, не посміє! Я сказав командирові катера, що заберу офіцерську сумку гера Функа, і командир катера не заперечив, — йому вже було все байдуже. Він був певен, що хто-хто, а вже я неодмінно віддам сумку кому слід. Та й залишити на кораблі щось від капітана третього рангу йому нітрохи не хотілося. Мені здалося, що капітан-лейтенант був не від того, щоб і сумку Функа кинути на морське дно, вслід за її господарем.

Як тільки торпедний катер підійшов до пірса і подав швартові на берег, я одразу збіг з катера, поминув юрму

офіцерських чинів, пошукав якусь вільну машину. Я стояв посеред руїн, хаосу, де колись були клумби квітів, тепер розтовчені німецькими вантажівками. За квітковими клумбами стояв двоповерховий будиночок, що дивом зберігся серед цієї руйнації. Під будинком стояв легковик, критий брезентовим наметом. «Чия машина?» — запитав я у солдата, який куняв за кермом. Солдат ураз стрепенувся і випалив, що машина з інтендантства, що він водій цього легковика і прибув з обер-фельдфебелем у якихось справах. Я відчинив дверцята кабіни, сів поруч солдата, довідався, чи надовго забариться його начальство. Відтак він запропонував мені прислужитися, — я його та легковик мобілізував на чверть години. Солдат слухняно запустив мотор, вирулив. Легковик вискочив за межі порту. Я не знав короткої путі до обійстя Мартіна Копфа, але солдат сам вибирав вулички, і незабаром легковик опинився біля особняка пана референта. Я подякував солдатові за ретельну службу і відпустив легковик. Моя поява справила на гера Мартіна незвичайне враження, він зажадав від мене найточнішої інформації і сказав, що зволікати далі ніяк не можна. Гер Мартін мав рацію: треба було діяти негайно, рішуче, без ніяких вагань, — не чекати ж появи контррозвідки! Гер референт похвалив себе за передбачливість, за те, що залишив свій «опель» на подвір'ї і не відправив у гараж. Проте передбачливою таки виявилася Вероніка, і машина залишилася вдома з її наполягань. Вона сказала, що вивезе мене за місто, — на роздуми часу не залишалось, гер Мартін дав згоду. Референтів «опель» помчав херсонською дорогою назустріч невідомості. Крім офіцерської сумки капітана третього рангу Функа, я, по суті, нічого не захопив. Нехай гестапівці, якщо заявляться, гадають, що лейтенант Конн іще повернеться додому.

Надморський степ уже висихав, ставав твердий, як кремінь. По ньому рідкими клаптями стриміли вже сухі кураї та кущі мордовника, що відцвітав, їжачився колючками та мерхлими стеблами. Де-не-де поміж жовтих трав ще зеленіли моріжки, з яких злітали безтурботні зграї жвавих шпачків.

Вероніка повідомила, що мені наказано чекати підводний човен у районі висадки і я мушу добре розгледітися, щоб не сплутати цей район з іншим. Вона сказала, що не може бути впевнена, коли саме човен підійде до берега. Можливо, доведеться сидіти десь у ярку всю ніч. Вероніка передала мені ще сумку з гранатами і додатковими набоями до пістолета. Подумавши, вона віддала і німецький

автомат, що лежав під сидінням. «Зустрінемося згодом, на своєму березі», — мовила. «Опель» вискочив на вершину пагорба, ми оглянули всю дорогу попереду й позаду. Вона була вільна, нас, здається, ніхто не переслідував. З боку моря багрово палахкотів захід, морська поверхня брижилла. Далеко за пагорбом край дороги показалися примітні верби. Вероніка ще раз нагадала, що на три спалахи корабельного прожектора я мушу відповідати двома довгими і двома короткими спалахами кишенькового ліхтаря. Під вербами Вероніка зупинила «опель». Я взявся за дверну ручку. «До зустрічі, Вероніко». — «Поцілуємося на прощання, чи що?» — тихо мовила вона, і в її очах заблищали приховані сльозини. Я обхопив її обома руками, поцілував, і сам ледве стримував сльози. «Не згадуй лихом, Семне». — «А як же ти?» — «За мене, любий, не турбуйся. Я маю свій план... Яюсь буде...»

Я вискочив з «опеля», перебіг глибокий кювет, рушив до моря. Вероніка наддала газу, «опель» знову помчав дорогою, полишаючи за собою хмарку куряви, що довго висіла над шляхом. Догорав захід, згущалися сутінки. Я спустився у виярок над морем і сів на голий камінь, прислухаючись до всіх шерехів, до одноманітних сплесків морських хвиль, що накочувалися на берег і поглиналися прибережними пісками. Мій зір привичайвся до темряви, що залягла, і я легко розрізняв перед собою все. Подовгу то сидів, то лежав незрушно, мовби боявся сполохати нестійку нічну тишу. Десь над берегом почувся собачий гавкіт. Я переклав пістолет з кобури в кишеню, намацав гранати. Гавкіт наближався. Я поглянув у бік моря, де мав мені спалахнути прожекторний вогонь, — як було б недоречно встрияти в перестрілку з побережним патрулем, і саме тоді, коли за мною надійде підводний човен. А якщо не надійде? Невдовзі берегом пройшов німецький патруль: спереду на повідку солдат тримав вівчарку, яка кидалася з боку в бік, немовби нанюхала мою схованку. За переднім іззаду йшли ще три німці, котрі весело перемовлялися і начебто були зовсім байдужі до всього навколишнього. Вони зупинилися неподалік, прикурили із спільної запальнички. Відтак пішли далі берегом. Мені відлягло, хоча я все ще тамував дихання. Подумалося, що це місцевий патруль, що він неодмінно повертатиметься. Але коли? Коли світатиме, саме тоді, коли мені засигналять з підводного човна?.. Всяке може статися... Наближалася північ. Лежати на холодній землі ставало дедалі нестерпніше, я все частіше поглядав на циферблат наручного годинника, стрілки якого

посувалися неначе повільніше, ніж будь-коли. Раз по раз я тулив годинника до вуха і дослухався, як упевнено й одноманітно поцокує-пульсує годинниковий механізм. Злипалися повіки, і я змусив себе стрепенутися. І саме тієї хвилини з моря, у кількох кабельтових, тричі змигнуло і погасло прожекторне світло. Я напружився, ніби перед стрибком. Потім увімкнув ліхтарик і неспішно, як думалося мені, відповів умовними змитами. Затим я повторив свої позивні, і на підводному човні також повторили. Голосно калаталося серце. Я намацав свій пістолет, уї'явся в морську темряву. Дослухався... Нарешті сплеснули весла. Перебіг піщану відмілину й увійшов у воду, навіть не відчувши її прохолоди. Я йшов і йшов, ступав крок за кроком, допоки стало глибоко. Я ще стояв на місці, здається, цілу вічність. А на березі тим часом ізнову з'явився німецький побережний патруль і знову люто загавкала вівчарка. З шлюпки по патрулю полоснув матроський станкач, і німців умить змело з берега, — вони заховалися у виярку, там, де я пролежав майже всю ніч. Із шлюпки мені гукнули: «Пароль!» — «Полундра!» — радо відгукнувся, і мене вже торкнувся піс гумової шлюпки. Я вчепився в борт шлюпки, перекинув ногу й упав просто на матроські коліна. Шлюпка розвернулася і помчала назад до підводного човна під спалахи та свист німецьких куль.

Як і передбачав я, роздумуючи на підводному човні, Вероніці буде значно складніше, хоча вона мчала десь у затишному «опелі», але все так само у ту ж таки невідомість. Вона щось знала, мала свій певний план, та який план, навіть найпродуманіший, може замінити конкретну дійсність? Я не міг уже собі пробачити, що так недовірколиво з нею повівся, напевне, примусивши Вероніку страждати. У неї виникала думка звернути кудись з дороги і кинути машину, яку небавом підібрали б самі німці й ударили б на сполох. Будь-які. Краще вже кидати підірвану, нікому не гожу. Вона було надумалася спершу зірвати номери з машини, і сама відхилила цю думку, поки не заправилася пальним і не відїїхала подалі від траси. Десь напівдорозі вона зупинилася і почала роздумувати над новими варіантами. «Ні, повертатися назад у місто так не слід», — вирішила. Звернула на путівець. Їїхала довго, майже всю ніч, допоки не поминула десяток різних сіл і не опинилася в густому байраці. Діловито обрала у гущавині затишний куточок, заклала у двигун зв'язку гранат і підпалила легковик. Вона вже була далеко від

байраку, коли почула за спиною сильний вибух, — нікому «опель» уже не служитиме... Світлий ранок застав Вероніку посеред степу, і їй випало зустрічати степове сонце, бачити, як займається новий степовий день. Лісів поблизу не було, це вона напевне знала. Лише степову неозорість розкресливали лісові смуги, що тягнулися з півночі на південь і зі сходу на захід. Де-не-де балки кучерявилися вишневими садками, що обступали чепурненькі і затишні хатки. Вероніка йшла похід лісосмугами, і не раз з-під ніг зривалися сонні зайці, спурхували куріпки, які паслися в бур'янах. У голубій висі дзвеніли жайвори, кружляли над усім цим хижі шуліки. Лісосмуга, під якою йшла Вероніка, здавалося, ділила степовий лан навпіл. Краєм лісо-смуга ввіткнулася в хутірець, де стояло кілька хат. З димаря однієї підіймався димок, — топили в печі. Вероніка вирішила завернути саме до цієї хати. На ланцюгу загвалтував кудлатий собацюра. Зачекала господарів біля воріт. Невдовзі на ганок вийшов у спідній сорочці та полотняних штаних, підперезаних очкурором, старий селянин. Вгледівши німецьку ф́рау-офіцершу, він мовби зацімів. Так Вероніка і селянин постояли мовчки на відстані кількох кроків. Урешті селянин спромігся запитати, що їй треба, і запросив у хату. Дуже дивувався, що ф́рау-офіцерша без супроводу. Пропустив Вероніку до хати, змахнув ганчіркою пил із лави, щоб вона могла сісти. В хаті ще була сухенька жіночка, дружина старого, яка доварювала обід, поралася біля печі — діставала лопатою з черені свіжі хлібинки. Це були не ті пишні довоєнні паляниці, які раніше випікали наші українські колгоспниці з добірних пшениць, ці хлібинки скоріше нагадували перепічки голодних років, бо, як видно, ні гарного борошна, ні дріжджів на хуторі давно не було, а на селі хата вважається живою, допоки в ній опалюється хатня піч і поки з тої печі господиня може витягати новоспечений добротний хліб. Трохи пошептавшись із старою, селянин запросив пані німкеню до столу. Він вибачився перед Веронікою за скромні харчі, хоча, під тодішню пору, можна було і позаздрити такому сніданку, після яечні, що засмажила стара, господар сам підніс глечик свіжого молока, яке з превеликим задоволенням Вероніка майже все випила. Вероніка допитувалася, а селянин, старавно добяраючи слова, пояснював, яке лихо терпить земля від війни, від того, що немає на ній справжніх хазяїв. Що за хутірець і де саме? А так прямо на північ будуть Черкаси, по праву руку, на сході, — Запоріжжя та Дніпропетровськ, а на північний захід — Умань та Кірово-

град. На південь буде Миколаїв та Очаків. А де саме стоїть їхній хутірець? То це якраз посередині всієї землі. Вероніка подякувала за таку докладну розповідь і спитала, чи буває на хуторі гер комендант чи хтось з німецької адміністрації. «Що не бачив, то не бачив, пані ф́рау,— розвів руками,— не брехатиму. Щоправда, інколи навідується місцевий поліцай, та й той по самогон. І поліцай вже більше двох тижнів ніхто не бачив». Вероніка роздумувала, чи вирушати далі, а чи побути якийсь час у гостинах привітного селянина, перепочити. Дивна поведінка ф́рау настожувала дядька, який пропонував Вероніці лягти спочити на м'якій постелі, на пуховиках, але ф́рау затялася і просила постелити їй якнайпростіше, в клуні. Вероніка відлежувалася весь день і тільки під вечір зібралася піти. Та селянин умовляв не вирушати на ніч, полякав її тим, що в окрузі з'явилися партизани, які стріляють у все німецьке, стріляють безоглядно. Чого доброго, а можна знічев'я дістати в лоб партизанську кулю. І, безперечно, там, де найменше її сподіваєшся. Господар навіть запропонував випрохати в сусіда коня й уранці особисто відвезти пані ф́рау до комендатури, куди також неблизько. Він сам потай наглядав за путівцем, що привів ф́рау на хутірець, та ніхто після неї там не з'явився. «Ранок мудріший...» — сказав урешті й подивувався, коли Вероніка відмовилася переходити до хати, а залишилася в клуні. Вероніка лежала в клуні й роздумувала, що робити. Зізнатися, хто вона насправді — категорично відхилялося. А якщо вирушати далі, то слід було вирушати тільки темної пори, допоки не сполошилися німці в окрузі. Лежачи в клуні на сіні, міркуючи, як далі їй бути, Вероніка не спала. Деся опівночі вона побачила, як селянин крадькома пробрався в леваду, у верби, і зник у п'їтми. Вероніка вирішила простежити, куди саме пішов господар, але відразу за хутором його постать вона загубила. Повертатися назад до сумнівної господини Вероніці не було ніякого сенсу,— треба було кудись іти, принаймні до Савранських лісів, де вже діяло партизанське з'єднання. Громовий голос іззаду їй наказав: «З місця не руш! Хенде хох!» Вероніка піднесла руки. Її звідусюди обступили хлопці, майже підлітки. Один із них одразу смикнув Вероніку за ремінь, і в його руках опинилася її кобура з парабелумом. «Давайте руки, ф́рау!» Вероніка простягнула руки, і їй їх зв'язали ременем, зв'язали боляче. «А ф́рау слухняна, скажу вам»,— зазначив котрийсь, один із тих, хто підсаджував Вероніку на підволу за хутірцем. Один з конвоїрів запропонував зав'язати ф́рау

очі носовичком, і їй очі зав'язали. Підвода скрипіла й гуцикалася на грудді, коні пофоркували, а вони все їхали та їхали. Десь довелося перебиратися через людний шлях, і партизани поклали Вероніку долілиць, прикидали зверху свіжоскошеною травою, зв'язані руки замірили, але вона терпляче все зносила, була готова до суворіших випробувань. Вероніка занепокоїлася, коли підвода вкотилася в ліс і хлопці засперечалися, якою саме дорогою годиться їхати далі до партизанського табору. Нарешті коні зупинилися, і партизан, який підійшов до підводи, наказав добре обшукати ффрау і розв'язати. Вероніку нарешті вивільнили із пут, розв'язали очі. Вона навіть трохи злякалася своєї залякості, німоти свого тіла, яке, їй здавалося, ще не скоро зможе ожити. І вона все ще лежала перухомо, поки на неї не нагримав партизан, котрому наказали відвести фашистську ффрау до командира загону. Донитували її в штабі загону. Штабом партизани обрали собі курінь під розлогим деревом. Загін був у поході і не мав ніяких капітальних приміщень. Командир виглядав старший літами, ніж пасправді, носив чорну кучеряву бороду, мав похмурий, колючий погляд, що начебто просвердлював наскрізь, і не вірив жодним оповідкам Вероніки. Він з комісаром визначив, що Вероніка, видно, не рядова ффрау, що її слід пильнувати. З партизанських розмов дізналася, що наступної ночі до загону прилетить з-за лінії фронту літак і її відправлять на Велику землю. Партизани посадили Вероніку в холодну лісову яму. Той день для неї видався надто довгий, і вона себе втішала хіба тільки тим, що незабаром усі випробування для неї мають скінчитися. Вночі за нею прийшли. Партизани повели Вероніку на лісову галявину, де готували сигнальні посадочні вогнища. Її лишили під деревом, поставили біля неї вартового з автоматом напоготові. Вероніка помітила, що партизани переконалися в її готовності нести свій хрест до кінця і не втікати, але все-таки їй не довіряли, пильнували, як цінний скарб. Ніч здалася Вероніці ще довшою, ніж попередній день,— літак усе ще не прилітав. Та врешті-решт увесь партизанський табір піднявся на ноги, і над головами партизанів зарокотів літак, скинув сигнальну ракету, і йому відповіли з лісу, з галявини. Літак сів, і Вероніку повели на посадку, завбачливо виділивши їй окреме крісло, до якого міцно пришнурували. Разом з Веронікою через фронт мали летіти ще два поранені партизани, яким доручено вартувати її в польоті. Загін квалвився переходити із цього лісу, ладнався в похід, а тому партизани швидко прийняли вантаж

і дозволили пілотам стартувати. Заревіли мотори. Прорішивши галлявиною потрібну відстань, літак злетів у темне небо, зробив прощальне коло, взяв напрямок на схід. Над лінією фронту літак обстріляли німецькі зенітки. Вероніка мимоволі втиснулася в крісло і затаїлася, допоки не припинився обстріл і літак не загуликав по твердому аеродромному полю. «Де ваш сюрприз?» — запитав якийсь офіцер, що піднявся першим у салон, коли літак сів. Партизани вказали на Вероніку, й офіцер дружньо підморгнув Вероніці. А партизани вже розповідали представникові Центрального партизанського штабу, що пані ффрау дуже затята фашистка, що її силоміць узяли на хуторі їхні хлопці, що борюкалася і могла будь-кого пристрелити. Її по черзі цильнували всі партизани! Вже цієї неправди Вероніка не стерпіла і сказала чіткою російською мовою: «Ти, герой, брехати брешти, але ж знай і міру! Хіба не знаєш, що неправдою затуманені всі війни?» Офіцери та партизани, котрі почули Вероніку, спершу були ошелешені, враз замовкли. Відтак розсміялися, — оце так пімкенья! Та вона ж, паневне, спадкова дворянка, видно, одна з тих, які емігрували за кордон у революцію або громадянську війну. Вероніка не стала розчаровувати догадників, а попросила офіцера відвести її до начальника ффронтової розвідки. «Грамотна пані ффрау, нічого не скажеш!» — уїдливо зауважив хтось з бійців, приставлених далі вартувати її. Та це було чи не останнє з ффронтових непорозумінь, що зовсім не обходили її. Тепер вона поклялася будь-що потрапити на Чорноморський флот і зустрітися зі мною. Зустрітися і назавжди порозумітися. Тільки розшукати мене було для неї непросто, навіть такій незвичайній жінці, як Вероніка. Та ще на війні!

ЧАСТИНА П'ЯТА

Звихрена гвинтами бронекатера, поривчастим вітром і річковою течією, волзька вода здіймалася за кормою корабля білопінним буруном, розходилася крутими хвилями до обох берегів. Перед нами горів Сталінград, і відблиски його пожеж лягали на воду мідяними смугами, відбивалися вохристим забарвленням на катерних надбудовах, на руках і на обличчях моряків. Стоячи поруч з командиром на ходовому містку, я вдивлявся в крутий берег, до якого ми йшли, і відчував, що німці ніби вже давно взяли нас на приціл, але не стріляють, чогось вичікують. Сталінград-

ську заграву я побачив ще в Ахтубі й відтак у Красній Слободі, де чекав цього катера, горіли нафтовища, і заграви пожеж закривали півнеба, навіть увечері над Волгою було світло, мовби день. Командир катера — хвацький мічман, зізнався, що він так само, як і я, відчуває себе під прицілом ворога щоразу, йдучи до Сталінграда. Мічман був спокійний, витривалий моряк, упевнений в собі, в підлеглих, і його спокій та впевненість, звичайно, передавалися на екіпаж, на всіх, хто йшов разом із катерниками через Волгу. Навкруги, на всій річковій широкоплинності, стояла тривожна тиша, яку порушував лише катер рокотом свого двигуна. Я все ще роздумував над тим, чи правильно вчинив, коли в штабі флоту попросився назад на кораблі або до морської піхоти, — я був цілком упевнений, що з мене ніколи не вийде путящого розвідника, що розвідка, надто у ворожому тилу, не мос покликання і мені не завжди так таланитиме, як у Миколаєві, після повернення з якого був нагороджений орденом Червоного Прапора. Все це я висловив командуючому флотом віце-адміралові Октябрському, і командуючий наказав штабістам подумати над моєю долею. Сталось так, що потрібен був командир батальйону морської піхоти, яка воює в Сталінграді, і мене негайно відправили на Волзьку військову флотилію.

— Волга, звісно, не Чорне море, флотилія — не Чорноморський флот, — мовив командир катера, — це незаперечно. Але Волга — це Волга і нічим не схожа з іншими ріками. Вам, товаришу капітан-лейтенант, часом не доводилося служити на Пінській флотилії?

Я похитав головою: ні, не довелось, служив на Дунаї, воював там. Мічман похвалився, що перед війною потрапив служити на Дніпро, відступав до Києва по Півні та Прип'яті і тепер Волга та Сталінград йому чимось нагадують Україну. «І тоді також, під Києвом, — згадував мічман, — коли ми проривалися бронекатерами до міста, доводилося йти під вогнем упритул, німці стріляли в катери, як у мішені. Ручні гранати, бувало, кидали на палубу під ноги. І моряки були змушені звертати кораблями на середину ріки, на основний фарватер, заходити у протоки, до яких раніше не заходили. В одній з проток, затиснутій низькими лісистими берегами, він і дізнався від флагмана, що їм надійшов наказ затопити всі кораблі, — Київ уже оточено, морякам доведеться пробиватися до своїх через сухопутний фронт. Адмірал закликав дніпровців мужньо сприйняти цей наказ і підготувати бронекатери до затоплення.

«Моряки не здаються. Ми заберемо зброю і підемо воювати на сушу, як це було за часів громадянської війни». І він, мічман, востаннє обійшов свій бронекатер, потім дістав сірники, запалив кінєць бікфордого шнура і разом з матросами взявся за футшток, відштовхнув катер від берега. Катер підхопила течія, понесла на середину протоки. А вогник запального шнура все ще біг угору по борту. Нарешті таки перескочив через борт, майнув по палубі, зник у відкритому люці. Пролунав глухий вибух. Не стримуючи сліз, що набігли, він, командир катера, дивився, як повільно занурюється його корабель, як борти катера вже досягли річкової поверхні, як вода ринула на палубу і як палуба зникла під водою. Потім пішли під воду рубка з кулеметними баштами і щогла з порожнім гафелем. І над усім катером збурилася дніпрова вода. Все... У туго підперезаних бушлатах, з гвинтівками за плечима, з протигазами та гранатами на поясі, моряки рушили пробиватися через фронт. Ішли лісами та перелісками, йшли путівцями, завжди готові до бою. До них іподі долинав далекий гарматний гул та перестук кулеметів. Та йшли і йшли. І ніхто з матросів не питав баталера про їжу, про хліб. Хіба що тільки мучила спрага. Мічман взяв у когось з матросів котелок біля лісового джерела, зачерпнув води. Пив холодну цілющу воду і читав на стінці котелка видряпаний матросом напис «Київ — Данціг». Поцікавився в матроса: що б це значило? Путь, який їм ще слід пройти? Матрос пояснив, що згоден дійти хоча б до цього прибалтійського міста, коли не судилося дожити до перемоги, до того, як наші війська штурмуватимуть Берлін. Отак, відступали на схід, а думали про наступ, про те, що комусь із них ще доведеться брати вороже лігво...

Сталінград проступає все чіткіше хаосом руїн, що видніються на тлі червоного заходу та багрових пожеж. Рокочуть двигуни бронекатера, і нам здається, що на високому сталінградському березі ніхто не стріляє, не веде тієї відчайдушної боротьби, про яку наслухані, до якої покликані. А яскраві спалахи поміж вогню свідчать, що, крім гвинтівок, автоматів та кулеметів, ще стріляють і танки, і міномети, і гармати,— так, у місті точиться запеклий бій. Бронекатер нахилився на лівий борт, пішов понад берегом до місця швартовки, відомого хіба що тільки командирові-мічману. «Право на борт,— командує він стерновому.— Малий хід».

Бронекатер торкнувся форштевнем берегової смуги, нечаче ввіткнувся в купу якихось колод чи залізничних

шпал. Матроси перекинули з борту трапи. «Добра вам, товаришу капітан-лейтенант. І щоб не довелось нам вивозити з якихось неприємних причин». — «Дякую, друзі. Сім футів вам під кілем...» І сходжу трапом, а тільки-но я зійшов, як на бронекатер поспішили поранені солдати і матроси, яких відправляли у тил, за Волгу. Руки та голови в них здебільшого білили бинтами пов'язок. Вони квапилися потрапити на бронекатер, подавали здорові руки катерним матросам, які підхоплювали поранених, вказували, куди саме пройти і де розташуватися. Неподалік бухнувся в ріку німецький снаряд, й осколки його, разом із водяними бризками, долетіли до нас. Ще два ворожі снаряди вибухнули подалі у Волзі і примусили катерників не гаятися, віддавати швартові. Бронекатер негайно розвернувся, вийшов на чисту воду. Розгойдавши за собою прибережні хвилі, він пішов назад до Красної Слободи. Хтось співчутливо зауважив, що ріка у цих місцях нашпигована німецькими мінами, — командирові катера та стерновим слід бути дуже щильними.

— Капітан-лейтенант Ромодан, де ви?

Мене гукав хтось із тих, що проводжали поранених і все ще затримувалися біля причалу. Голос того, хто гукав, мені видався надто знайомим — густий, соковитий баритон. І хоча вечірні сутінки добре висвічувалися навколишнім вогнем пожеж, я не побачив того, хто гукав, хоча й вдивлявся в обличчя матросів, що стояли ближче до мене. Та ось з натовпу вийшов вусатий старшина, і я відразу впізнав у ньому Андрона Греся. Старшина ще лише підніс руку для привітання, а я вже вхопив його в обійми, притис до грудей. «Яка зустріч! Ой, молодчина ви, Андроне Савичу!» Гресь підняв мене над собою, потримав у повітрі, а відтак обережно поставив на ноги. Ніби виважив. «Гарний у нас командир, — визначив, — ей-ей, гарний! А ще кажуть, немає бога на світі!»

Андрон Савич був відверто порадуваний моєї появі і все прагнув чимось допомогти, наполягав передати йому мій рюкзак, запевняв, що сподівався, вірив, що я повернуся, бо не повернутися до батальйону я не міг. Андрон Савич не стримався, щоб не похвалитися, як морські піхотинці, перебуваючи в ар'єргарді армії, зуміли затримати німців під Керчу, надали можливість вивезти на Тамань наших сухопутних генералів та їхнє оточення. «Ми відходили з Єникале останніми, — сказав він, — тоді, коли вже в темряві чулася близька тріскотнява німецьких автоматів, а на палубу катера ще збігали наші генерали. Деяких офіцерів

поранило, але жодного з катерів ворог не захопив. Незначну пробоїну одержав катер, на якому виходив і я, але ми також з горем-бідою дісталися до Тамані». Як і що далі було? Батальйон доукомплектували в Геленджику, направили на Дон, а вже з Дону сюди, на Волгу. «І тепер ось тут воюємо, тепер нас усі знають... І Чуйков, і Родимцев відзначили».

Гресь повів мене серед руйновиська відомими йому стежками, по дорозі траплялися численні завали, які треба було повсякчас долати з неймовірними труднощами. Кілька разів нас зупиняли вартові, що пильнували кулеметні гнізда та протитанкові «сорокап'ятки» в залагах, і тоді старшина поспішно відгукувався на суворі запитання вартових, називав паролі, і ми діставали дозвіл проходити далі. Це ще не були вахти морського батальйону, а пости гвардійців Родимцева, яким були підпорядковані моряки і яким усі в Сталінграді наслідували в дисциплінованості та стійкості. Я подумав, що не завадило б одразу відрекомендуватися гвардійському генералу ще до того, як вступати на посаду, але, поміркувавши вголос, за порадою старшини Греся, мусив відкласти цей ритуал на пізніше, коли вже постану перед своїм безпосереднім начальством і матиму якусь певну уяву про батальйон, — знатиму матросів, познайомлюся з офіцерами, вислухаю всі претензії, надто до тилових служб та вищих командних інстанцій.

Андрон Савич застеріг бути обережнішим, бо ми спускалися в глибоку траншею, яка майже висвітлювалася блідим місяцем, що поблимував з-за хмар. Пад переднім краєм злетіли одна по одній дві зелені ракети. Старшина присів, відзначивши, що це німецькі, — гітлерівці бояться нічної атаки гвардійців. Я теж присів. Згодом знову ішов за старшиною, і траншея ізнову звивалася, ніби навмисне була кимось заплутана. Місцями над нами звисали залізні та бетоновані уламки, колючий дріт, колоди. Врешті траншея скінчилася невисокою землянкою, вхід до якої був завішений сірою фланелевою ковдрою. Андрон Савич відхилив край ковдри і впустив мене першим до землянки. Крізь світло газового світильника, зробленого із снарядної гільзи, крізь густу задимленість до нас обернулися всі, хто був у землянці. Мої очі трохи призвичаїлися, і я розгледів: офіцери сиділи за столичком, збитим із дощок і вкопаним посеред землянки. Деякі офіцери та старшини лежали поруч на нарах, відпочивали, спостерігаючи за картярською грою товаришів, які сиділи за столичком. Карти були трофейні, німецькі чи румунські. Я взяв до рук

відбій, чим, здається, дещо знітив гравців. Дами були зображені голими німфами. Молодий чорнявий лейтенант сказав, що знічев'я, за фронтових умов, нікому не грішно перекинутися трофейними картами та й поглянути на жіночу стаття, навіть у фашистському відтворенні. Я поквапився заспокоїти гравців тим, що не суперечу таким примітивним розвагам, що мушу відрекомендуватися і прошу усіх по черзі назватися мені як їхньому командирові. Офіцери назвалися. Скинувши плащ-палатку, я присів до столичка на звільнене мені місце.

— Вечеряти не відмовитеся, товаришу капітан-лейтенант? — запитав мене матрос у ватнику, мабуть, батальйонний вістовий.

— Не приховуватиму, що смертельно голодний, — зізнався я і заходився розв'язувати свій рюкзак, в якому приберігав дві банки тушонки та окрась глевкого хліба. Офіцери звільнили столичок. Я відкупорив ножом банку тушонки, нарізав маленькими скибочками хліб, запросив усіх пригощатися зі мною. Офіцери навперебій пояснили, що вони не голодні і щойно пили гарячий чай, як і належить вечорами у справжніх кают-компаніях. Від запрошення не відмовився лише чорнявий лейтенант і звелів вістовому подати йому чисту виделку. Яків Похитон, як він назвався мені, був одним із тих лейтенантів, що закінчили короточасні офіцерські курси й одразу потрапили на важкі ділянки фронту. Лейтенант Похитон був призначений командиром роти, але вже понад два місяці виконує обов'язки начальника штабу в батальйоні, все чекає, коли з-за Волги прибуде справжній штабіст. Який він має бути, Похитон не дуже собі уявляв, але вважав, що буде неодмінно старший від нього і віком, і військовим званням, і командирським досвідом. Ну, хоча б, приміром, як я. Він не стримався і запитав, за які заслуги мене було відзначено високою урядовою нагородою, і навіть розчарувався, коли я сказав, що ніяких особливих подвигів не здійснював, а відзначено мою звичайну роботу в ворожому тилу. Він заповзвся спорожнювати банку тушонки. Можна було тільки заздрити його апетитові, його вмінню смакувати, тому, як він не звертав ніякої уваги на під'юдження товаришів, на недалекі вибухи ворожих снарядів. Мені особисто Яків Васильович подобався, щось у ньому було хлопчаче, забіякувате, те, без чого не обходяться хоробрі вояки. Жвавий і безпосередній, Похитон, по-моєму, найменше підходив на посаду начальника штабу, більше б годився

командувати розвідкою. Після нашої з ним вечері, коли я зажадав від Якова Васильовича доповісти якнайстиліше все про батальйон, він наказав вистовому все зайве прибрати зі столу і, діставши з похідної сумки складену вчетверо похідну карту, докладно намалював обстановку в Сталінграді. Нітрохи не перебільшуючи і не применшуючи її складність для захисників, він визначив, що було і значно гірше, що зараз воювати можна і що ніяким відбірним дивізіям гітлерівців нас не зіпхнути у Волгу.

За годину до землянки завітав батальйонний комісар — старший політрук Віхола. Літами, видно, він був старший і від мене, і всіх інших офіцерів у батальйоні. Ще по дорозі від причала Гресь сказав про старшого політрука кілька слів, визначивши коротко: належний чоловік. Конкретніше: врівноважений, витриманий, воює розумно, все виважує, співставляє всі думки. Даремно матросами не ризикує, заслужив у них безмежну відданість і довіру. Він завжди перебуває серед них, на позиціях. Цього разу комісар теж прийшов з передової, голодний і стомлений. Я відкупорив другу банку тушонки, і старший політрук присів до нас за столичок. Він вечеряв неспіхом, перепитавши кожного з присутніх окремо, чи розділить з ним трапезу, але офіцери делікатно відмовлялися, а Яків Васильович заявив, що він також щойно поласував тушонкою. Начштабу похвалив її, неначе ніколи не ласував нічим смачнішим і ніхто досі його не пригощав так, як пригостив я, їхній новий командир.

— Мені сказали, що ви вже командували цим батальйоном раніше, — відірвав край газети і почав крутити «козячу ніжку» комісар. — Чи не так?

— Нехай це вас не бентежить. У Сталінграді я нова людина, і все, що ви скажете, братиметься до уваги.

Старший політрук лише посміхнувся.

Зазумерив телефон. Трубку підняв Яків Васильович, — телефонували зі штабу бригади. Запитували про мене. Лейтенант Похитон підтвердив, що я вже прибув у батальйон і саме знайомлюся зі справами. Командир бригади звелів мені самому взяти трубку і, коли я відрекомендувався, наказав з'явитися до нього. Начальник штабу заходився шукати вільного матроса, який би супроводжував, провів до бригадної землянки. Я стримав Похитона, сказав, що мене проведе старшина Гресь. Ніхто не заперечив, і ми удвох зі старшиною рушили із землянки траншеєю в ніч.

Бригадна землянка майже нічим не різнилася від нашої, точно копіювала батальйонну. Командира бригади — опасистого капітана другого рангу, колишнього чорноморця, я відразу впізнав. З ним ми не раз зустрічалися на флотських нарадах і, здається, мали розмову-сутичку з якихось дріб'язкових питань. Я його добре запам'ятав, але був певен, що комбриг мене не пригадавав. В усякому разі, мені хотілося, щоб він не пригадав. Капітан другого рангу був небагатослівний, про мене вже знав чимало й одразу покликав до своєї карти, яку дістав з планшета і розгорнув на столичку. Він вказав «точку атаки», стрілку, що вела залізничне відгалуження до заводу «Барикади». Я мусив скористатися темрявою, перебратися з офіцерами до окремого будиночка перед стрілкою і на світанні атакувати район стрілки, а відтак після цього його утримувати, не пропустити німців до заводу. Комбриг ще сказав, що в будиночку та ближніх до нього траншеях разом з нами мають закріпитися гвардійці Родимцева. З їхнім комбатом мені годиться знайти валежний контакт, все треба вирішувати разом, діяти спільно. Прощаючись, командир бригади побажав успіху і міцно потиснув руку.

Довга осіння ніч промайнула в суцільних клопотах, і, як тільки засірів повільний світанок, я наказав ротам висуватися вперед, до визначених орієнтирів. Вже незабаром за спинами матросів почали вибухати міни, засвистіли, завйокали кулі. Роти залягли перед німецькими позиціями. «Ех, іще б підтримочку нам, вогнику корабельного!» — зітхнув морячок, котрий лежав поруч мене. «Річкою бронекатери підійшли — підтримають», — озвався Андрон Савич. «А ви їх бачили?» — «Авжеж, учора. А зараз їх, братику, не побачиш. Тихо підійдуть до бережка, замаскуються і зачнуть гамселити». І, неначе на замовлення старшини, тієї ж хвилини обізвалися гармати бровекатерів. Підбальорені корабельними залпами, моряки підхопилися, кинулися вперед.

Моряки йшли цепом, і, якщо поглянути б збоку, то наша атака здавалася дивовижною. Ніхто не перебігав, не лягав — матроси йшли і йшли. Ворог відкрив кулеметний вогонь. Видно було, як у матроських рядах падають убиті й поранені. У загальному гуркоті окремі постріли тонули, тому здавалося, що моряки наступають мовчки. Насправді вони також вели вогонь. Нас підтримували бронекатери, що били по ворожих тилах, підтримували кулемети та батальйонні міномети. Ми досить швидко досягли стрілки, поминули її і, не спиняючись, йшли все далі й далі. Я чо-

мусь не зважувався спиняти роти. А треба було зупинитися й закріпитися, допоки ошаленілі гітлерівці не опам'яталися і не контратакували морський батальйон. Звичайно, ніхто із нас не сумнівався, що німці не змиряться з втратою важливого пункту, намагатимуться змусити нас відійти на попередні позиції. Нарешті роти самі відчули потребу зупинитися і почали окопуватися. Досі все йшло так як слід: швидке зближення з ворогом, вихід на вигідну лінію оборони, забезпечення для себе міцних тилів, зв'язку з іншими нашими підрозділами. Щоправда, за порівняно короткий строк атаки ми зазнали відчутних втрат, убитих і поранених, як виявилось, було багато. Ми не мали надійнішої підтримки, були озброєні гвинтівками, автоматами, кулеметами і мінометами. Щось вагомшого протиставити гітлерівцям, коли вони пустять танки, ми не могли, крім гранат, пляшок з КС та кількох протитанкових рушниць — більше нічого. Поранених відправили на переправу.

— Ну, що скажете, комісарє? — запитав я старшого політрука Віхолу, як тільки він, обійшовши роти, з'явився на нашому КП.

— А що казати? — відповів Віхола. — Все робиться як слід. Люди готові воювати до переможного кінця.

Затишшя, що було запаувало на певний час, скінчилося: німці перейшли в контратаку. Над батальйоном зависли ескадрильї ворожих пікірувальників. Їхні бомби влучили у нафтобазу, — вогняні струмені полинули в ріку, запалала Волга. Нафта продовжувала горіти і на воді. Стояла нестерпна спека і від сонця, і від пожеж. Усе навкруг димувало. Над Волгою пливло закіптюжене сонце, тьмянний диск якого поринав у димові хмари. На морський батальйон рушили есесівці. Вони вели вогонь з автоматів, але матроси зустріли їх прицільними залпами. Наші окопи були неглибокі, годилися для стрільби лежачи, але все-таки служили якоюсь схованкою. Контратаку есесівців ми відбили. Німці перегрупувалися і знову взялися атакувати, але ми не дали їм просунутися ні на крок.

Час від часу батальйон викликав штаб бригади по телефону. Комбриг незмінно закінчував свої виклики: «Тримайтеся, братці! Так і дійте, молодці! Вітчизна ваш подвиг не забуде...»

Сутеніло, ворог начебто видихся. Настала відносна тиша. Кухарі роздавали вечерю, де, коли і як вони її зготували, було цілковитою загадкою. Вечірня темінь швидко густішала. В цій просяклій порохом димом темряві перебігав

з роти в роту начальник штабу Похитон, уточняв контури нашого переднього краю, визначав утрати.

Десь поблизу зарокотали авіаційні мотори. По звуку ми розпізнали, що летять ворожі бомбардувальники. Їх виявилось кілька десятків. Ю-87 йшли щільними ланками. Тоді я вважав їх найнебезпечнішими літаками. Від зеніток, що стояли за нами в тилу, потягнулися навстріч «юнкерсам» вогняні траси. Вони бомбардували з горизонтального лету, і визначити, куди саме ляжуть бомби, було важко. Напружене чекання, невизначеність пригнічували. Те, що «юнкерси» не атакуватимуть наш передній край, я не сумнівався: поболяться зацепити своїх, а ось мінометникам і тиловим службам батальйону може дістатися, та ще коли ми не мали надійних протиповітряних засобів. Скинувши весь свій бомбовий вантаж, німецькі пікірувальники зникли на заході. Старшина Гресь визначив, що на сьогодні це останній наліт і, напевне, до ранку німці зтихнуть, утішаться тим, що мали досі. Андрон Савич запропонував нам, мені й комісарові, хоча б на ніч улаштуватися в будиночку за стрілкою, де зручніше перепочити в руїнах, ніж упродовж кількох годин лежати у воронці за якусь сотню кроків від ворожих позицій.

— Командир мусить залишатися там, де застала його ніч,— різко мовив старший політрук Віхола.— Його присутність воїни повинні відчувати.

Я підтвердив його думку. Гресь невдоволено засопів і заходився вимощувати нам з Віхолою воронки травою, яка була всюди,— навколишні трави-бур'яни, немовби серпом, були скошені осколками снарядів та бомб, кулеметними кулями. Сяк-так умостившись, я перекинувся на спину, вступився в зоряну запону чорного неба і став слухати оповідки Віхоли, котрий пеначе заповзявся переповісти мені всі бойові дії батальйону, допоки я десь шастав за наказами флотської розвідки. Неважко було уявити, як довелось морським піхотинцям відступати спраглим спекотним степом від Дону до Волги, як багато людей ми втратили в тому відступі. Припадаючи до пошматованої снарядями, просяклої гірким димом землі, матроси йшли разом з піхотинцями з бою в бій, ішли і вірили, що колись усьому цьому має настати край, що вони також перейдуть у наступ від волзьких берегів, що ворогові також доведеться звідати на собі шквал шаленого вогню, як вони звідали, і також пізнати всі гіркі дороги відступу, як вони пізнали. Комісар Віхола говорив усе це так, начебто ми вже остаточно зламали фашистську машину і нам дорога

відкрита на захід, уперед. Ніби не більше як місяць назад німцям удалось ввірватися в місто, немовби міни, снаряди, бомби вже не падають на дахи сталінградських заводів, які стали нашим переднім краєм. Я знав, що це далеко не так, але мені було приємно слухати комісара і вірити, що все так і буде, як запевняє він, що ніде віра так не потрібна, як у наступному бою.

Комісарову розповідь враз обірвали кілька німецьких мін, що вибухнули поруч наших воронок. «Вони що? Намацали наших командирів?» — буркнув Андрон Савич і запропонував щілину, яку він віднайшов невдовзі, коли шукав для нас зручніше місце. «Дякую, Андроне Савичу. Трохи пізніше переберемося. А зараз готуймося відбивати атаку...»

Зводився новий день. Стрілянина посилилася. Невдовзі вогняні траси — зелені, жовті, червоні — простяглися в обидва боки. Вибухнули ворожі снаряди, — Гресь одразу визначив, що по нас стріляють німецькі танки. «А можливо, фашисти витягли і гармати на пряму наводку», — зазначив Віхола. Він сказав, що піде у першу роту, звідки і доповідатиме мені. Я не встиг обмовитися словом, — відповісти старшому політрукові, — як навколо нас почали рватися міни, неначе їх хтось уміло направляв, коригував стрільбу мінометників. Ми вмить скотилися у вільні воронки, яких тут було більше, ніж достатньо. Гресь чортихався, кляв усіх богів та боженят. Обстріл не припинявся, можна було чекати нову атаку ворожої піхоти.

Німці не забарилися, їхні сірі мундири, сталеві шоломи з'явилися густими ценами. Йшли на наші позиції у повен зріст, з автоматами напереваги, поливаючи все попереду себе суцільним вогнем. Попереду піхоти повзли чотири танки, і далі вилискували гусеницями ще чотири.

Застрочили наші кулемети. Їхній рокіт заглушив усі інші постріли, запанував над полем бою. Напруга бою наростала. Ворожі танки вже мали бути зовсім неподалік від наших позицій. Я бачив, що петесрівці б'ють по німецьких танках, але жодна машина ще не вибухнула, не загорілася, не задиміла. Андрон Савич щось пробурмотів мені під вухо і всунув у руку протитанкову гранату, я навіть подивувався його повсякчасній завбачливості, тому, де і яким чином він примудряється розмістити і зброю, і сухарі, і ковток води.

Вогонь моряків досяг пайвищої щільності. Німецька піхота на якусь мить завагалася, похитнулася. Тим часом спалахнув один танк, загорілися ще два. Німці зупинилися,

почали стрибати в окопи, вогонь їхній слабівав. «Ура, моряки! Фашистські танки можна бити і з рушниць!»

Запилений увесь порохом пилом, спітнілий, прибіг і бухнувся поруч мене лейтенант Похитон.

— На лівому фланзі атаку відбито!

На коротку доповідь Якова Васильовича я лише привітно кивнув і міцно стиснув йому руку.

З мотком дроту і телефоном з'явився побіля нас батальйонний зв'язківець. Він зубами оголив кінець проводу, підключив його до апарата, заземлив другу клему у трубку, ввійшов у зв'язок. Коли відповіла йому «Шлюпка», матрос простягнув телефонну трубку мені:

— Командир бригади на проводі, товаришу комбат.

Я назвав свій позивний, і комбриг, не чекаючи моєї відповіді, першим запитав, хто саме з моряків підпалив танки. «Дізнайтеся напевне. Представимо до нагороди». Капітан другого рангу ще пообіцяв доставити в батальйон боеприпас і поцікавився, чи не зможемо нагодувати матросів, допоки гітлерівці відкотяться і збиратимуться на сили, щоб починати свої атаки заново. Потім дозволив собі поміркувати в телефонну трубку, що ніщо інше так не важливе в наступних боях, як успіх першого бою, бо офіцери і матроси переконалися, що ми здатні громити самовпевненого ворога, який приречений на поразку, коли ми воюватимемо грамотно і відважно. Фашисти поводяться нахабно, коли відчувають свою перевагу в солдатах і техніці, та, зустрівши належний опір, пасують і навіть кидають зброю. А потрапивши до полону, всі як один завчено правлять: «Гітлер капут...»

Після розмови з командиром бригади ми перейшли у щілину, яку нам облюбував старшина Гресь. Дуже хотілося пити, хоча б ковток води, який би полегшив неймовірну спрагу. Але, крім як з Волги, ніде не дістати жаданої краплинки. Не пошлеш же з флягою когось звідси, з передової! І ніхто з нас не заводив розмови про воду, навіть не натякав про неї. Всі знали, що фашистський генерал Паулюс також прагне прорватися до води, до Волги, слідується зім'яти і скинути в ріку захисників Сталінграда. Ми не сумнівалися, що гітлерівці розпочнуть нові атаки з єдиною метою: відрізати морську бригаду від гвардійських частин шістдесят другої армії генерала Чуйкова. І я наказав командирам рот не заспокоюватися, а постійно удосконалювати свою оборону. Мені було відомо, що моряки не вміють і не хочуть орудувати саперними лопатками,

що вони згодні йти під фашистські кулі на повний зріст, ніж колупатися заступом у сухій, як кремій, сталінградській землі. Під окопи почали пристосовувати воронки, яких навкруги надовбали ворожі снаряди останніх боїв. У щілину до нас з комісаром спустився лейтенант Похитон і вдоволено доповів, що мінери першої роти встигли замінувати простір перед переднім краєм. Позаяк не всюди вони могли висунутися з окопів, то примудрилися висувати міни за допомогою довгих жердин, — міни кляли на бруствер окопу і жердиною потихеньку посували її далі наперед. Він був у захопленні, що таким немудрим засобом, практично доступним будь-кому, моряки зуміли забезпечити собі передній край від несподіванки нехай навіть на початок ворожої атаки. Знову зателефонував командир бригади. Натякнув, що в Сталінград прийшли свіжі сили, а значить, ми надалі матимемо надійну підтримку.

— Схоже на те, що нас змінять на цій ділянці, — сказав Похитон. — Чи не так, товаришу комісар? — звернувся до Віхоли. Старший політрук ствердив, що схоже на те. Я звелів старшині Гресю піти у наш тил і довідатися хоча б приблизну правду про наміри вищих командирів стосовно нас, морських піхотинців. Андрон Савич невдовзі повернувся, повідомив, що наш батальйон командування, очевидно, має відвести, а натомість стануть свіжі підрозділи, вже обстріляні десь на Дону чи на Дінці. Старшина сказав, що на спостережний пункт прибув командир змінного батальйону — майор, щоб ознайомитися з тутешньою обстановкою.

Невдовзі справді до нас прибув уже немолодий армійський майор із сивиною на скронях. Я заходився знайомити його з обстановкою. Майор уважно слухав, уточняв наші позиції, ворожі вогневі точки. Наприкінці запитав:

— Усе?

— Так, усе.

Майор надів на голову шолом і покванився зі спостережного пункту. Було неясно: змінятиме нас його батальйон чи не змінятиме. Та гадати нічого, найголовніше тримати доручений рубіж. На спостережний пункт, обливаючись кров'ю, з третьої роти прибіг посильний матрос.

— Набоїв! Давайте набоїв, товаришу комбат!

Скільки куль пробило його тіло, які були у нього рани — не знаю. Але матрос тримався на ногах міцно і, з усього видно, ще міг пройти чималу відстань. Він

залпом випив піднесену йому Гресем флягу води, схопив ящик з пабоями і, пересилиючи біль, побіг до себе в роту.

Як і раніше, бригаду підтримувала Волзька флотилія. Мені не раз доводилося постежувати, з якою відвагою під ураганим обстрілом німців проривалися до правого берега бронекатери, як вони, зовні майже непримітні, пічим, здається, не захищені, ставали на прю із гарматами ворога, з його численними кулеметами, а то й із танками, проривалися до захисників і неушкоджені виходили з бою. Коли йшли до сталінградського берега і вели вогонь, ставали схожі на вогненних їжаків. Комендори стріляли влучно, екіпажі катерів були відважні, і їхня відважність багато в чому була належним прикладом для матросів морської піхоти.

Нарешті жовтневої холодної ночі ми дізналися, що батальйон змінить армійська частина. Ні я, ні комісар не порадили цьому повідомленню, бо ніхто не знав, куди нас кинуть далі, а ця ділянка фронту була нами добре обжита, і ми увірували, що нас тут не зрушили б з місця ніякі відбірні есесівські частини.

Якось після бою, коли батальйон відбив чергові атаки баварців, які наступали на головному напрямку і не досягли успіхів, кількох офіцерів нашого батальйону запросили до штабу бригади, щоб вручити урядові нагороди. Відстань до штабу, — близько двох кілометрів, — ми долали перебіжками, потрапляючи під ворожий обстріл. А коли врешті дісталися до штабу, бригадний писар сказав, що знаків ордена Червоної Зірки немає. Виходить, що ми даремно залишили батальйон і ризикували в дорозі до штабу. Я негадано для самого себе залаявся в темряву. І одразу почув: «А хто тут такий невитриманий?» По голосу відразу розпізнав начальника політвідділу.

Довелося зізнатися.

— Винен, товаришу бригадний комісар.

— Безумовно, що винен. Але чому сваритесь, чим незадоволені?

— Виходить, товаришу бригадний комісар, неув'язка. Викликали до штабу за урядовими нагородами, а відзнаки не надійшли.

— Вам, комбатові, все є. Ви нагороджені орденом Червоного Прапора. Прощу.

Комбриг з комісаром підготували нам урочисту зустріч. У штольні, де вручалися нагороди, було досить світла, більше, ніж звичайно, — на столах, як у всякій пристойній кают-компанії, напої і вечеря. Капітан другого рангу за-

пропонував роздягтися, помацав кожному на грудях нові-сінькі нагороди, запропонував сідати за стіл. Все вийшло дуже врочисто, хвилююче. Я глянув на стрілки годинника і занепокоївся. Бригадний комісар для годиться запропонував ще посидіти, але ні він, ні командир бригади не наполягали, і ми всі поквапилися в свої підрозділи.

Прямо над нами стояв яскравий новий місяць, навкруг якого тіснилися жевріючі зірки. Злітали червоні, зелені і білі ракети по всьому передньому краю, — німці ними висвітлювали навколишню місцевість, застерігалися від нічних атак захисників Сталінграда. Трасуючі кулеметні черги раз по раз прострочували нейтральну смугу, інколи досягали окопів морського батальйону.

— Почекали б, товаришу капітан-лейтенант, — запропонував начштабу Похитон, який був безмежно радий медалі, своїй першій нагороді. — Хіба не бачите, що до нашого батальйону всі підходи прострілюються? Фашисти не вгамовуються і почали. Ніхто нас із штабу не гонить, — і так само, як і я, він задирає голову. Там поміж зірок озивається рокотом наш літак-бомбардувальник, до якого з німецького боку вже потягнулися стрічки трасуючих куль, спалахнули розриви зенітних снарядів. Я дивився і не відвертав голови від однієї червоної кулі, що падала на мене і яка враз ударила по голові, обпекла лице і засліпила мої очі, кинула кудись у безвість. Я летів і ще довго продовжував летіти у висвітлену зорями безмовну вічність. Яків Васильович, здається, ще сказав: «Якась безглуздість. Чи не так?» — «Так, так, лейтенанте, — обізвався до нього командир бригади, — шукати глузд у війні взагалі безнадійно. Простежте, щоб вашого командира батальйону зараз же знесли на переправу. Недовго воював у Сталінграді ваш капітан-лейтенант. По-чесному, він мені подобався. Думалося, щоб узяти його собі в заступники. Обов'язки комбата виконуватимете знову. Здасте позиції гвардійцям Родимцева, що заступлять після вас до оборони в цьому районі». Капітан другого рангу ще сказав про якісь пагальні справи, але мене остаточно огорнув морок, і я вже не розчув, мене оточувало цілковите безгоміння, що постало неперборною стіною.

Волга колихала баржу, ніби якесь незугарне корито, що тяглося слідом за буксиром супроти течії, одноманітно гудикаючись на хвильках, мовби на грудді. Крізь ліловий ілюмінатор тьмяно пробивалося скупе осіннє світло, і не можна було розібрати, де саме зараз ми перебуваємо. Як сказала санітарка, лікарі мене відволали від видимої

смерті і тепер усе буде краще, тепер тільки треба ліки та мою власну здатність боротися за життя. Сталінград уже далеко позаду, фарватери тут не так закидані ворожими мінами. Сповитий бинтами, я лежав на ліжку коло ілюмінатора, дослухався до хлюпоту волзької води, що билася об борт баржі, вловлював слухом усе, що мав бачити і не бачив. Дізнався, що Саратов ми поминули позавчора, залишили позаду Жигулі і тепер ідемо до Казані, де взаємно напевне, куди саме мають доправити поранених. Багатьом, так само, як і мені, байдуже, де доведеться лікуватися, у якому евакогоспіталі. Дехто з армійців уже був годен розпрощатися з баржею і висадитися в Куйбишеві, де, була така чутка, госпіталі найвищого підпорядкування і де винятковий догляд за пораненими. У затоні, де буксир із баржею перестояв увесь наступний день, до мене завітав хірург і сказав, що я бравенький морячок, коли вже випитую після складної операції, скільки ще днів гоїдатимемося на річковій воді і за кілька днів мені буде дозволено вставати з ліжка. Те, що руки і ноги не покалічені, при мені, було відрадно і заспокоювало, хоча хірург запевнив: осколки, які він витяг з мого тіла, як не дивно, не посікли мене на частини, а лише подовбали всуціль, що вже саме по собі свідчить про мою щасливу планиду. Оглянувши рани і залишившись задоволений своєю «латальною» роботою, він попрощався з усіма і зійшов на берег у тому-таки затоні, бо мав звідти знову добиратися на фронт, у Сталінград.

Наш караван рушив далі по Волзі супроти течії, і поранені знову й знову заходилися вгадувати кінцеву точку маршруту, певніше всього, Казань. А можливо, Сиктивкар або Рибінськ. І виходило, що все на Волзі варте уваги, всюди буде добре пам, аби хутчій загоювалися рани і ми потроху поверталися в стрій.

Проте свято відвідало наш плавучий госпіталь раніше, ніж ми дісталися кінцевого пункту призначення і розпрощалися з привітними волгарями. Одного дня комісар наказав прикріпити динамік на верхній палубі баржі і дозволити всім пораненим прослухати інформацію-повідомлення з Москви. Басовитий голос московського диктора сповіщав, що під Сталінградом почався контрнаступ наших військ. Війська Південно-Західного фронту разом з військами Донського фронту нанесли удар з плацдармів на південному березі Дону в районі Серафимовича та Клетської. Війська Сталінградського фронту, що також перейшли у наступ, нанесли удар з району Сарпинських озер.

Військам Південно-Західного, Донського та Сталінградського фронтів на ділянці від Верхнього Мамона до району, що західніше Астрахані, протистоять 35 піхотних, 5 танкових, 4 моторизовані, 4 кавалерійські дивізії та 3 бригади з німецької групи армій «Б». В операції бере участь також Волзька флотилія.

Диктор ще продовжував називати імена героїв наших наступальних боїв, а я вже гадав: де мій батальйон? І чи згадують матроси добрим словом свого командира, котрий не вберігся, щоб бути з ними разом на завершальному етапі грандіозної Сталінградської битви.

Морська бригада, яка захищала Сталінград, і мій батальйон, що воював у її складі, після розгрому німецької 6-ї польової армії разом з Донським фронтом нестримно ринулася на захід. І те, що ми наступали, що ворог був ошелешений нашою готовністю вести тривалу битву за свою свободу і незалежність, готовність не знати спочинку доти, поки не буде викинутий останній фашист за межі Вітчизни, — все це сприяло прискореному одужанню поранених, в тому числі і мене, надавало впевненості, що довго не відлежуватимуся на госпітальній койці і незабаром повернуся в батальйон, у стрій. Проте все тривало, як і раніше, без змін, і лікарі не радили навіть вставати. І я лежав у каюті для важкопоранених на баржі, яку було пристосовано під плаваючий шпиталь.

Баржа стояла на якорі в якійсь затишній бухточці, і тиха забортна вода коливалася у мене під самим ілюмінатором. Коли прозирало крізь хмари сонечко, на хвилях займалися сонячні блискітки, що разом із хвилями котилися до неподалекого берега. А більше всього над рікою висіли сірі дні, якісь надто імлісті, похмурі і все валували густими туманами. У такі дні я багато спав і крізь сон дослухав, як річкові хвилі докочувалися до побережного піску, як інколи схлипували десь у затоках, де скидалася часом велика рибина, як часто-густо повз нас проходили річкові тральщики, що очищали Волгу від німецьких мін, і як затим не раз вибухала Волга від тих мін. Війна тепер погримувала на заході, і було навіть дивно чути смертельні вибухи на волзьких берегах. Уві сні поставали лише бої, у яких я сам брав участь, і прокидався у холодному поту, в тій гарячці, що обливала мене всього рясним потом. Видіння на грані сну і неспанья були цікавіші і змістовніші, і мені часом здавалося, що все це вигадує не мій власний мозок, і долітають до мого слуху розповіді поранених

моряків, що лежали разом зі мною в каюті, на баржі. А можливо, не тільки моряки, бо видіння мої інколи різнилися від видінь суто морських, — разом з «Варягом», якого поглинали морські хвилі і над якими розвівався до останньої миті андріївський стяг, піднімалися в атаку гвардійці Чуйкова і Родимцева, і над ними полоскалося червоне знамено із закликком «Смерть пімецьким загарбникам!» та профілем Леніна, вигантуваним золотим шитвом.

Одного разу привиділося, що я не в госпіталі, не на баржі, а живу зі своєю Веронікою в рубленому будиночку поміж сосон, неподалік бухточки, що постійно мені нагадує близькість моря своїм плюскотом хвиль та непогамовним кигиканням чайок, які кружляють над хатою, сідають на дах і на паркан, де мають сідати горласті півні, але не сідають, бо їх у нас немає. Вероніка мене розшукала на Волзі, на баржі, і забрала доліковувати в будиночку, який мала нібито на період відпочинку від рейду у ворожий тил. Вона спромоглася добутися на прийом до адмірала Кузнецова, який на її прохання запитав про мене в Октябрського, а віце-адмірал поцікавився моєю долею у командуючого Волзькою військовою флотилією. «Виняткова жінка, — сказав про Вероніку адмірал Кузнецов, — виняткова! Жінка безмежної хоробрості і вірності!» Я міг пишатися своєю дружиною... Старшина, який тут порядкував, чомусь називав нашу квартиру наркомівською. Можливо, тому, що неподалік була база відпочинку, яку полюблив до війни нарком чорної металургії. Взагалі весь будинок був обладнаний зі смаком, немовби насправді призначався для когось з високого начальства. Вітальня була вифарбована у світлі кольори, спальня — ніжно-блакитно, електричне світло під блакитним абажуром створювало відчуття небесного всесвіту, що зводився зоряною безмежністю над зеленим простором лапатою хвойного віття. Як і всюди воєнної пори, вікна були затемнені, сліпували, дім неначе був полишений, тоді як саме вечорами збиралися до нас на дозвілля офіцери бригади, диміли цигарками, диміли так, що було дивно, як усіх нас терпить Вероніка. Здебільшого чоловіча компанія збиралася в моїй кімнаті, де поруч з письмовим столом стояла старовинна книжкова шафа з рідкісними книгами в глянцевих обкладинках, з яких читало мною читані раніше, а деякі читав тепер. Саме за читанням мене і застав телефонний дзвінок із штабу — телефонував капітан першого рангу Сухомлин і запросив зайти до нього в штаб на дебаркадер, на плавучу пристань.

Вероніка запитала, хто телефонував, і важко зітхнула, дізнавшись, бо вважала, що від Сухомлина нічого чекати приемних вістей, що сам Сухомлин втілення всіляких передбачених прикрощів. Я пообіцяв Вероніці не затриматися в штабі і якнайскоріше повернутися додому. Але все-таки затримався допізна, до вечірніх сутінок. З поверненням застав Вероніку самотньою, заплаканою. Я її втішав, підносив їй квіти, які щойно дістав, а відтак відкоркував пляшку з чудовим вином. Вероніка повеселіла, і я зізнався, що мене незабаром мають послати у ворожий тил, можливо, кудись на Дунай. Вероніка враз посмутила, складка смутку залягла побіля вуст. Вона заявила, що я умисне її не беру з собою, радію прийдешній розлуці і взагалі розлюбив її, чого вже навіть не приховую від неї. Я запевняв, що все це їй здається, що вона ні з того ні з сього все вигадала, але Вероніка чомусь розлютилася, і, коли я заявив, що ми — офіцери, кожному слід виконувати свої обов'язки, вона на якусь мить розгубилася, а потім зламалася в колінах й упала переді мною до ніг: «Пробач, мій любий, мій коханий!» — і ще щось подібне воркотіла, допоки я не підняв її на ноги, не витер сльози на щоках і не поцілував. Я заспокоював дружину, гладячи їй руку, і думав про суцільні суперечності, з яких зіткані жінки. Слід визначити, що раніше я не мав певної уяви про її любов до мене, не знав по-справжньому, хто я для неї, взагалі не розбирався в сердечних тонкощах, не знав, що жіноче ество постійно потребує підпори, захисту, а хіба це замало для вірності, для любові? Я подумав, що слід їй сказати щось приемне, але від хвилювання мені чомусь лише судомно сіпалвся вуста і слова застрявали десь у горлі, і я тільки спромігся пригорнути до себе дружину, відчуті зблизька запах її волосся, що вже розсипалося і спадало на плечі хвилястими потічками, краї яких закручувалися в локони. Я провів пальцем над її верхньою губою, що позначалася темним пушком, поцілував її у широко відкриті уста. Вероніка спокорено пригорнулася до мене, затремтіла, мовби осяковий лист. Вона розчулилася, пригадала наші перші зустрічі, дорогу на пароплаві, Чорне море, Дунай, і нам ізнову було надто хороше, щоб думати про розлуку, про війну, яка ще тривала і невблаганно підпорядковувала все своїм жорстоким законам...

— Прощайте, братці!.. Сестричко! Прощай, не згадуйте лихом... — і поруч, на сусідній койці, затихає навечно магрос, якого привезли до нас напередодні і робили операцію ще вчора, наперед знаючи, що він довго не протримається,

що його години вже були лічені ще з учора чи звідтоді, як його було поранено в живіт німецькою протипіхотною міною. Сон мій перервано, і я шкодую, що не додивився його на самому цікавому. Рана на голові пече так, ніби туди, в рану, медиками вилито пляшку йоду, рука тягнеться до рани стягнути пов'язку, але я себе стримую. Прагну не думати про рану, що палає під пов'язкою, а зосереджую увагу на сні і знову поринаю в забуття.

Й ізнову я не лежав на баржі в каюті, що правила палатою для поранених, не чув ні стогону чийогось, ні лагідної мови медичних сестер, ні суворих шепотів чергового лікаря, що походжав по баржі, мовби незмінний вартовий. Командир підводного човна, який мені снився, своєю смаглочолістю нагадував чергового лікаря, котрий двічі за довгу ніч підходив до мого ліжка і щоразу, заспокоєний моїм спокійним сном, ішов собі далі. Як і я, званням капітан-лейтенант, командир підводного човна звелів боцманові віддати швартові, і корабель скоро вийшов на чисту воду. За боноюю загорожею навперейми до нас мчав рейдовий катер під прапором комбрига. Човен зупинив хід і загойдався на хвилях, які перекочувалися через верхню палубу. Комбриг перейшов сходнями з катера на човен, привітався з усіма на ходовому містку. Прийнявши рапорт командира човна, він вручив йому засургучений пакет, який і наказав розкрити тоді, коли човен вийде у відкрите море. З катера на човен перейшла група озброєних чоловіків у німецькій формі. Один із них мав погони лейтенанта протиповітряної оборони. Командир човна розпорядився, щоби гостей розмістили в другому відсіку і щоб усі здали зброю на збереження командирові групи артилеристів. Старший помічник командира виголосив свою неодмінну старпомівську промову, з якої випливало, що моряки традиційно гостинні, але умови на підводному човні не дозволяють створити необхідний комфорт, що обмежувати гостей йому не хотілось би, але він змушений попередити: найцінніше для підводників — повітря, і його слід економити, як саме треба економити повітря, старпом не пояснив; упевнений, що його правильно зрозуміли, він козирнув і зник з відсіку... Від борту підводного човна відчалив рейдовий катер з командиром бригади, і човен одразу лїг на курс.

Підводний човен ніби йшов на захід, і нам ще довго було видно синю стіну хвойних лісів, що тільки у присмерках зійшлася з синім виднокругом моря. Тоді командир наказав сигнальникам пильнувати горизонт, а сам сплутився до центрального посту, розірвав пакет і прочитав.

Сказав, що нам випало вельми відповідальне завдання. «З усіма товаришами познайомимося трохи пізніше»,— сказав він сухувато і повідомив, що має завдання висадити нас у ворожому тилу і нам годиться приготуватися до всіляких несподіванок. Всі прибережні місця флотською розвідкою добре вивчені і розвідані, так що розвідгрупі доведеться сходити на сушу з корабельної шлюпки, яку підводники спустять на воду недалеко від берега.

Командир човна не раз піднімав перископ й оглядав поверхню моря, а затим човен знову й ізнову йшов на глибину або лягав на ґрунт і лежав нерухомо, вилловлюючи акустикою забортні шуми. Врешті командир човна визначив, що настала пора нас висаджувати, і наказав екіпажеві сшлювати, готувати для нас шлюпки. Корабельні гармати вискочили на палубу, розчохлили гармату. Боцманська команда розклала і надувала нам шлюпку. Не перемовляючись, ми сідали в шлюпку так, як було передбачено. Невдовзі шлюпка досягла пологого берега й уткнулася носом у пісок. Я вискочив із шлюпки, посигналив командирові підводного човна кишеньковим ліхтариком: все гаразд, щасливого вам повернення до рідної бази!

Я поквапив розвідників якомога скоріше відійти подалі від місця висадки, був змушений декого стримати, дорікав: хто вони — морські розвідники чи пастухи? Мій заступник усі мої закиди приймав на свою адресу і відповідно розпікав матросів.

Поглянув на досвітні зорі, що начебто світили яскравіше, ніж у Сталінграді чи на Волзі, на баржі. Гора, якою ми піднімалися з берега моря до лісу, виявилася надто крутою і довгою. Нарешті ми увійшли в ліс. Десь попереду, під зорями, на передранковому небі вимальовувався гребінь спадистої гори. Я озирнувся на море: воно звідси не було схоже навіть на знаємий морський простір, а більше нагадувало звичайну синю доріжку, простелену впродовж зелених берегів. Схід уже червонився, і подумалося, що за синьою смужкою моря має невдовзі звестися ясне сонце. Я тільки тепер помітив, що моя група дуже патомилася, що їй потрібний перепочинок, надто радистові, бо той прихилився плечем до стовбура дуба і важко дихає. Але ж це радист! Від нього багато залежить, як від зброї, що має діяти бездоганно. Я даю команду, і матроси по черзі несуть радіоприймач і живлення до рації. Не передихнувши, ми добираємося до вершини гори, розосереджуємося в чагарях, щоб не виявити себе. Я нервую, якщо хтось стає на повний зріст, і наказую не маячити, лежати в траві.

Я і сам приліг на папороть, якою завбачливо постелив під собою вологу землю. Старшина Гресь, який також зі мною і якого чомусь я досі не помічав, сідає на камені, поклавши на руки підборіддя, замислено спостерігає навкруги, ні до кого не звертаючись, не захоплюючись ніякими сторонніми розмовами... Наша група чекає зв'язкового партизанського загону, але той чомусь довго не показується, хоча за часом уже має бути десь поблизу.

На морі завихрилося, і нам зверху видно, що десь на тій місцині, де занурився було наш човен, утворилася не збагненна вирва, куди могло зятягнути не лише підводний човен, а навіть крейсери чи ескадрені міноносці.

За синьою смужкою моря, що погала з вершини спадистої гори, яку ми осідлали, врешті звелося нежарке осіннє сонце, знизу так само сине-синє, як саме море, але відтак потроху розпадувалося, ставало сліпучо-яскраве, вихлюпувало снопи жаркого проміння, нагріваючи все побережжя і ліс. Я поглянув на стрілки наручного годинника і мимоволі переглянувся зі Гресем, — зв'язковий усе ще не прийшов і нам було вже чого хвилюватися. За мою команду радист дістав із ранця свою рацію, почав настроюватися на прийом. База ще нас не викликала, хоч діапазон тріщав від морзянки, — хтось когось постійно викликав, хтось когось слізко благав. Часом радисти не стримувалися і переходили на відкритий текст, велися розмови німецькою або румунською мовами. Інколи озивалися наші радисти. Ми переключили діапазон на середні хвилі й одразу почули голос Москви, — диктор читав зведення Радінформбюро... День усе розгорявся, час минав, а зв'язковий усе ще не йшов. Нарешті вдалині замріла селянська постать з ціпком. То був чабан, отара овець якого сунула до нас услід за ним. Я звелів розвідникам надійно заховатися, а сам, нашкольтигуючи, рупив чабанові навстріч. Селянин, забачивши мене, помітно збавив хід, начебто аж ладен був повернути назад. Собою він був непоказний, на голові мав високу смушеву шапку сіруватого кольору, сорочку і штани домашнього виробу, а на ногах у нього були личаки, дбайливо зашнуровані сировими пасками. Ноги були напівзігнуті, як у всіх, хто постійно дряпається на крутосхили. Мені здалося, що ця моложава людина з вузькими чорними вусиками та проникливими темними очима мені добре знайома. Зійшовшись упритул, він чемно вклонився. Хто ж такий? Я його знав... Знав, але відразу не пригадував. А чабан стримано поспитав:

— Назвіть свій пароль.

— Чабанусте? — відповів я.

— Жене отару до водопою. На фарватер.

— Щастя вам. Аби не на мілину. Сім футів під кілем.

Він усміхнувся і, перекинувши гирлигу з однієї руки в другу, сказав, що не пізніше як учора тут сновигали німецькі карателі та румунські жандарми, шукали партизанську стоянку. Я пильно його розглядав і все ще не міг пригадати, хто б він міг бути. Я гукнув Гресеві, і старшина негайно з'явився. Хлопець сполошився, але я поспішив його заспокоїти, сказав, що це старшина і мій заступник. І що з нами ще є товариші, знати яких йому не обов'язково. Чабан начебто трохи заспокоївся, хоча знову мені нагадав, що ці місяці напередодні нашої висадки прочісували німецькі каральні загони і, можливо, захочуть прочісати цей район знову. Гресь одверто сказав, що йому тут не подобається і він залюбки перейшов би кудись в інше місце. Я подумав, що мені також тут щось не до вподоби. І чомусь виразно постала висадка з катера у Сталінграді, а потім темна-претемна ніч, коли висаджувалися з тральщиків на Південному Бугі на захопленій ворогом берег, який також був підозрілий... Сонце котилося з небосхилу, коли на горі появилася підліток і щось нашептав чабанові. Чабан усе переповів нам, сповістив, що забрати нас кудись деінде партизани тепер не мають ніякої можливості, що всюди наїхали карателі і що його, чабана, разом із хлопчиком Левком уповноважено провести нас до печери, де групі буде значно затишніше і безпечніше. Чабан не забарився запевнити мене і Греся, що Левко полишиться з нами в печері і виконає всі наші невідкладні доручення, допоки не надійде сюди партизанський загін. І чабан розпрощався з нами, а ми за Левком рушили кудись у глибину лісу. Левко виявився непоганим провідником,— з усього видно, що йому доводилося не раз уже ходити лісовими стежками. Тоді як хтось із матросів зупинявся підправити рюкзак і, причаївшись, послухати ліс, Левко не зважав на шерехи, орієнтувався по якихось, тільки йому відомих, прикметах. Гресь запевняв мене, що хлопець добре розбирається в голосах лісових птахів, виділяє серед сотень саме ті, що пасторожують і застерігають.

— А хто нас чатус в печері? — закинув я хлопцеві і начебто його цим образив.

— Ніхто, товаришу командир. Партизани пішли далі в гори,— впевнено сказав. У лісі зовсім потемніло, стало майже нічого не видно попереду. Левко спинився й зорієнтувався,— так, ми не збочили, не сплутали напрямок. Далі

наша путь лежала через вибалки, де плюскотіла лісова річечка, береги якої були всуціль засипані торішнім падаличним листям, що начебто обрамляло чистий потічок, Левко ліг на камінь й остудився холодною водою, за ним і я припав до води, мені холод зайшов у зуби, судомив. Далі я пішов за Левком густим горішником, який немовби мав завести кудись у безвість. Горішник щільно підступав до високої скелі, яка враз заступила не лише лісову стежину, а весь світ, навкруг усе якось затемнилося повністю, і вже за кілька кроків ніхто нікого не бачив. Ми ступали один за одним крок у крок. Відтак пройшли певну відстань поміж чагарів, що сплелися, ніби ліани. Я розсунув густе віття ліщини, і переді мною відкрився вхід до печери, такий вузьенький, що всередину не пройти товстій людині. Старшина Гресь посвітив кишеньковим ліхтариком, і перед нами постала розкішна печера, мовби навмисне приготовлена самою природою. Старшина від несподіванки аж присвиснув. В глибині печера була посипана сухими травами, і там білили нари, збиті з нових дощок. Поруч з нарами стояв на чотирьох стовпцях тесаний столичок, на якому чоріла лампа і валялися селянські хутрянні рукавиці. Старшина взяв рукавиці, почав уважно розглядати і, не виявивши для себе нічого цікавого, кинув їх на столичок.

Оглянувши склепіння печери, я впевнився, що воно суцільне і що дощовій воді сюди не просякнути. Я вказав Гресеві на дальні нари, де він міг улаштуватися, й звелів матросам, щоб спочивали. Левко відшукав десь у закапелку недогарок свічки, запалив її і поставив на краєчок столу, потім заходився вмоцнюватися на нарах. Мені здалося, що наш вогник видно назовні. Прискіпливо оглянув усе з усіх боків — вогник свічки ніде не блиснув, не демаскував, — печера була добре замаскована і досить довга, має не один запасний вихід. І подумав, що наступного ранку я неодмінно вивчу всі тасмпиці цієї печери, якій судилося стати нам у пригоді. Обережно, щоб не розбуркати матросів, які враз поснули, тільки-но припали до нар, я пошукав свої речі й одразу помітив, що старшина поклав їх поруч, там, де я мав відпочивати. Гресь спав, Левко також. Від однієї думки, що їм добре, мене також почало хилити до сну, але я здолав дрімоту, взяв свій автомат, накинув на плечі плащ-накидку і вийшов з печери.

Прилаштувався я під розкішним кущем глоду чи терну і слухав нічну тишу, що порушувалася вряди-годи тільки криками лісових птахів. То були крики пугачів, точнісінь-

ко такі, які я чув у себе в селі. Інколи мені просто ставало моторошно від тих криків, і я міцніше стискав автомат, пильніше вдивлявся у лісову темряву. Та все потривожене з часом ізнову стихало, я розслаблювався, все частіше в думках повертався до дитинства, бо, як не кажи, все найприємніше залишається там, у дитинстві, хоч яке б важке і складне воно було. Я роздумував, позираючи на зоряне небо, яке де-не-де проглядало зірками крізь віття дерев, блимаło далекими підсліпуватими вогниками, ніби жаринами з перетлілого попелу. Лісова втаємнена тиша все-таки потроху мене заколисувала. Враз я здригнувся від хрусту сушняку в ліщиннику. Дрімому як рукою зняло: хтось чп щось підбиралося до печери. Я зняв автомат із запобіжника. То що ж усе-таки?.. Неподалік, зовсім близько, показався великий вепр, який, ніби нічна мана, посувався просто на мене. «Тьху, бузувіре! Тьху!» — ледве я встиг його пужнути. Кабан з несподіванки завмер, відтак скочив убік, блиснув у темені іклами і, мовби вітер зірвався, прошелестів ліщиною. Я витер з чола холодний піт, відчув рану на голові, яка ще як слід не загоїлася, а я вже її потривожив. А кабан начебто втік і не втік — усе ще кружляв неподалік, немовби десь тут поблизу було його лігво, а ми не взяли це до уваги, потривожили бідолаху. Я лежав на траві і дивувався, що мене сон уже не мучив, не доймав. Допоки я лежав непорушно, почала терпнути рука. Перекинувся ниць і відразу відчув, як затерпла рука вільно наливається кров'ю, як вона збавляється колючої терпкості, що вже розповзалася мурахами по всьому тілу. Мене заново почала долати непереборна дрімота, повіки стали такими важкими, що, здається, ще ніколи не були такими. І, напевне, я заснув би, якби не тривожний мишачий писк, що зірвався неподалік, зірвався і тут-таки затих, лісова миша, мабуть, потрапила в пазурі нічного хижака. Відтоді до самого світання я вже не боровся з утомою, а, по суті, дубів від холоду. Змушений був підвестися на ноги і зробити кілька кроків узад-вперед, щоб якимось зігрітися. Прислухався до власних кроків, до землі, що була вкрита торішнім падаличним листям і відгомонювалася якимсь глибоким гулом, хоча я ступав по ній якнайобережніше. Нарешті в лісі зовсім посвітліло, забагрянів схід. Поглянув на циферблат свого годинника: було чверть на п'яту! А я вже гадав, що бог знає скільки!.. В отворі печери з'явилося заспане лице провідника Левка, хлопець протирав зап'ястям очі й посміхався мені приязною усмішкою. Він був приємний хлопчисько і не міг не викликати до себе

прихильності. Левко повідомив, що старшина ще спить і не зворухнеться. Але минуло дві-три хвилини, і слідом за Левком показався в отворі печери старшина. Ніхто із нас чомусь не наважувався заговорити на повний голос, і ми все з'ясовували пошепки...

Можє, найцікавіше й найгостріше чекало мене попереду, але подивитися цей змістовний і небуденний сон, звичайно ж, мені не дали, мене розбуркала медична сестра, котра заступала на чергування по баржі, і пояснила, що до них прибув інспектор з округу і хоче переговорити з офіцерами, які на баржі давно і, мабуть, уже мають якісь претензії. Вона зауважила, що морські офіцери, звичайно ж, не можуть мати якихось претензій до медперсоналу, позаяк, як і ми всі, медики також долали вогненний шлях до Сталінграда і назад по вогненній Волзі. Вона була немолода жінка, товстувата, з дуже швидкою і не завжди зрозумілою мовою. Я не допитувався, хто вона за національністю, але краєм вуха чув від поранених, що медсестра з мордвок чи марійок. Вона надала мені спокій тільки тоді, коли я запевнив, що ніхто з офіцерів у палаті ніяких претензій не має і не матиме. Медсестра перейшла до іншої койки, а я, відвернувшись до переборки, спробував ізнову заснути і подивитися свій сон, але все вже минулося...

Виявляється, медсестра розбуркала не тільки мене, а всіх поранених на баржі, і хлопці почали перемовлятися, згадувати, також намагалися подивитися сни, які відлетіли і, напевне, вже не повернуться. Будуть інші — приємні, тривожніші, такі, що запам'ятаються і не забудуться враз, легкі, як пух, і важкі, будуть усякі, але жоден не повториться таким, яким тобі хочеться побачити його вдруге, бо ніщо не повторяється і в самому житті.

Ранок у палаті починається з того, що всі вітають один одного з новим днем, а відтак самоперекличка. Поки санітарки принесуть тазики з водою вмиватися, старожили починають називати поранених, палто тих, котрим з учора було погано і котрі ледве животіли. Йде перелік Іванова, Сидорова, Петрова, і раптом усі визнають прізвище того, який помер вночі, коли більшість спала непробудним сном.

— Капітан першого рангу Войтович?

— Помер не він, а той стрижений старший лейтенант.

— Царство йому небесне. Гарний був чоловік.

— Що гарний, то гарний. Завжди казав, що йому сниться розвідка. І він усе бере «язика». І німці бороняться і не думають, що цим розвідники врятовують їм життя, що вони живі добудуть до кінця війни десь у нашому тилу...

Недалекий вибух струснув баржу, потім її гойднула висока хвиля, що розходилася колом від місця вибуху. У палаті запала мертва тиша. Так тривало кілька хвилин. Ще не втихла гучна луна від недалекого вибуху, який хвилиною також відкочувався до річкових берегів, до палати ввійшов черговий лікар і звернувся до всіх поранених:

— Даруйте, товариші, капітан-лейтенант Ромодан з-поміж вас є?

— Це я... Ромодан! — Мене мовби підкинуло вибуховою хвилею.

— Що вам снилося, капітан-лейтенант? Тільки без зайвих хвилювань, — застеріг. — До вас приїхала ваша дружина. Зараз її проведуть сюди.

— І везе ж людям! — голосно зітхнув піхотний майор. — А тут ще сподівайся, коли війська фронту підійдуть до Донбасу і звільнять твою область від німців. І невідомо ще, що звільнять. Може, містечко, а може, тільки руїни від містечка.

До палати в супроводі медичної сестри ввійшла Вероніка. Ще з дверей вона оглянула палату і сплинула погляд на мене, начебто впевнюючись, що вона не помиляється і що отой сповитий бинтами чоловік — я. Вероніка швидко підійшла до мого ліжка, нахилилася наді мною і, пустивши сльозини з обох очей, поцілувала в уста. Губи її тремтіли, мовби від холоду, але були гарячі, пашіли. Вероніка перенесла до мого ліжка табурет, присіла навпроти мене, саме так, щоб ми могли дивитися одне на одного. Ще в її очах стояли сльози, але вже посміхалася чарівною посмішкою. Вероніка почала розповідати, як вона шукала мене, як пробивалася штабним літачком через фронт і як їхній літачок ледве не став здобиччю німецького винищувача неподалік сталінградського кільця, де було важко визначити лінію фронту між нашими військами і німцями. Я скористався паузою в її розповіді і доповнив те своїм сном, — як вона домоглася прийому наркома, як нарком цікавився моєю долею у віце-адмірала Октябрського і як віце-адмірал наказав розшукати мене у сталінградському вирі. Я слухав Вероніку, щось сам казав їй, а між тим намагався надивитися на неї, визначити якісь зміни в рисах за час нашої розлуки. Безсумнівно, що зміни якісь таки сталися, але не настільки, щоб можна було непокоїтися здоров'ям, якого їй не бракувало. Вона все так само була чарівна, вабила до себе чоловічі очі, і, допоки сиділа біля мене, поранені не зводили з неї очей.

Майор-піхотинець пробачився і запитав Вероніку про ранковий вибух біля баржі, і Вероніка підтвердила, що справді то вибухнула міна, затралена буксиром, який прибув за баржею, котру має відвести до Куйбишева. Випадок з німецькою міною надав імпульсу новим чоловічим балачкам, і вже ніхто не зважав на нас із Веронікою, не дослухався до наших з нею розмов. Вероніка розповіла мені про екіпаж буксира, з яким вона прибула на рейд. Для неї команда буксира, який називали дамським салоном, справді була виняткова, — всім правили дівчата. Вона захоплено розповідала про мужніх дівчат-морячок, надто про нашу землячку, яка зі студентської лави потрапила на буксир на практику і де її захопила війна. Вона сама з родини відомого капітана, буксир став її домівкою і школою. Подруги у неї всі як на підбір — радистка, й оператор, і дівчатка-матроси. Розповідала, як під Сталінградом Стелла — помічник капітана — помітила канонерський човен, що сів на міліну, вирішила взяти його на буксир і з дівочою безпосередністю запропонувала свої послуги морякам через мегафон. Моряки на човні образилися і відповіли, що були куди надійніші рятувальники і не змогли їх порятувати. «А я все-таки спробую!» — настирливо мовила Стелла і повела буксир до капонерського човна. День був далеко нелітний, повітряна небезпека кораблям не загрожувала, і моряки з цікавістю спостерігали за хитромудрими винаходами заповзятої дівчини. Через якусь годину Стелла скомандувала взяти канонерський човен на буксир й одразу зняла його з мілини. Моряки були в захопленні і від буксира, і від дівчини, помічника капітана, який цього разу був відсутній, — нездужав і залишився на березі. А буксир заслужив щонайвищу оцінку. «Та це ж не буксир, а чорт якийсь!» — казали волгарі. «Не буксир чорт, а чортова дівка править ним. Зоветься Стеллою, тобто будькому вистелить доріжешку і в морі, а не лише на землі». Її, сказала Вероніка, моряки і прозвали якось по-своєму, на зразок бісової дочки, котрій і буксир, і німецькі обстріли, і заміновані фарватери на Волзі — все для неї і того буксира було ніпочому, вона перед усіма моряками постала не інакше, як сталінградська героїня, а тримається, як і досі трималася, скромніше скромного. Вероніка багато ще вихваляла дівчину-морячку і пообіцяла мене з нею принагідно познайомити. Вона навіть не здогадувалася, що це її повідомлення було для мене найкращою повинною з усіх, що я чув досі, бо це була обіцянка зазнайти мене з тією, котра зустрілася мені на початку моєї моряцької

дороги. Саме про це дуже хотілося відразу сказати Вероніці, але стримався: невідомо ще, як вона все це витлумачить і чи потрібні жіночі ревнощі на війні?

— Семене, чуєш? Наш буксир уже погукує.— Вероніка ще щось мені казала, але я вже дослухався до погуків буксира, котрий мав забрати баржу звідси у велике привольське місто, де я мав неодмінно вилікуватися якнайшвидше і стати в стрій визволителів Причорномор'я. Я повернувся у свій батальйон, у свою бригаду і пройду з нею все, що судилося нам пройти: і Дон, і Донець, і Дніпро, і Буг, і, звичайно ж, Дунай, ріку, з якої ми вимушені були піти, але обіцяли повернутися. Після Сталінграда ми вже були цілком певні, що ці часи наставали.

— Пробач, Вероніко, може... тобі... вже треба... йти?

— Женеш від себе? — дорікнула.

— Ні, ні, що ти? Можливо, у тебе обмаль вільного часу... Ось про що я.

— Я маю дозвіл побути з тобою весь тиждень. Я домоглася у свого начальника короткочасну відпустку після того, як дізналася, де ти і який ти... Не проганяй мене. Нам тільки здається, що попереду маємо чимало часу, а насправді все навпаки. Життя наше надто коротке, щоб не цінувати ті спільні хвилини, що відведені нам. Тобі теж добре зі мною, щоб ось так бути одне біля одного. Мені так, наче ліпше не буває. Бережімо ж це, що б там не було! За будь-яких обставин!

Важко було з нею не погодитися. Вона все говорила і говорила, наче хотіла виговоритися за всі воєнні дні: і за ті, що вже були, минули, і за ті, що нам ще належало пережити...

ЧАСТИНА ШОСТА

Сталінград став поворотним пунктом Великої Вітчизняної війни. Після розгрому ворожих військ на Курській дузі вал нашого наступу нестримно котився на захід,— радянські війська наступали в Донбасі, вздовж бережжя Азовського моря, на брянському, пікинському, прилуцькому та інших напрямках. З кожним днем фронт наближався до Дніпра, і ворог лихоманливо квапився перетворити Дніпро-Славутич у неприступний рубіж своєї оборони. Наше командування все це добре розуміло і брало до уваги, що для форсування річок Дніпровського басейну, річок, які лежать на шляху Брянського, Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів,

які незабаром називатимуться Білоруськими та Українськими, будуть потрібні річкові бойові кораблі. Це підказував і досвід сорок першого року, і ще інший досвід громадянської війни. Виникала потреба поновити Дніпровську військову флотилію. У вересні сорок третього року наказом наркома вона й була поновлена. Її основу мали скласти кораблі Волзької флотилії, насамперед бронекатери.

Я щойно вийшов із госпіталю і, зрозуміло, попросився до дніпровців. Мені ніхто не відмовляв, але ніхто й не квапився направляти мене назад у батальйон, де вже достойно господарював новий комбат. Нарешті наказ: їхати в тиллові флотувські табори і готувати для себе нову частину морської піхоти. Що буде далі — невідомо. Підбадьорювало те, що я вже капітан третього рангу, начепив на кітель новісінькі погони, які щойно ввели. Відпустив скромні офіцерські вусики, які раз по раз розгладжував гребінчиком. Для цілковитої екіпіровки не вистачало, здається, тільки білих рукавичок.

Ешелон, у якому я їхав до таборів, то наближався, то віддалявся від фронту. Нарешті полишив війну десь позаду, з усіма її ознаками — згарищами та руїнами; залізничні станції були вже трохи впорядковані, перони підметені, а на фронтонах красувалися портрети вождя. Сталін на них був у маршальській формі або в суворому сірому френчі, з люлькою в руці.

— Далеко від Москви? — питалися ми з вагонів у залізничків, і ті відповідали, що вже близько.

Начальник ешелону повідомив, що завертати до столиці не будемо, що ешелон направляють іншими, кружними дорогами. Помічав, що ми справді все частіше і частіше минаємо станції та полустанки, на яких стоять зенітні батареї, а вздовж залізничного полотна походжають молодецькі зенітниця в синіх беретиках та наваксованих чобітках. Вони, поправляючи беретика, стріпають кучериками, розсипаними по плечах, і поводять бровами, кокетливо поглядають на привітних морячків у вагонах. Незабаром ешелон повертає на північ, і ясно стає, що Москва залишається десь ізбоку. З обох боків ешелон обступають суцільною стіною соснові ліси. Де-не-де з-поміж сосон біліють стовбури берізок, тремтливі осики, липи та вільхи. Паровозна пара скочується з насипу вбік і зависає сизим опшматтям у нескінченних густих чагарях. Усе частіше і веселіше погукує паровоз... Поминули ще кілька станцій і зупиняємося на запасній колії. Де ми? Де море або ріка? Ніде нічого — все ліс та ліс.

До вагона підходить начальник ешелону, питає:

— Капітан третього рангу Ромодан?

— Так точно. Вивантажуватися?

Доброзичливо усміхається. Так і є, — приїхали.

Машина, прислана за мною командиром полку, чекала біля паркану лісової станції. Кременезний водій Іван Гомула, — широкобровий матрос, — був зодягнутий у гімнастерку, комір якої розстебнутий на два верхні гудзики, підперезану флотським ременем. Гомула, видно, над усе доглядав бляху, старанно чистив її, і вона блищала всією своєю міддю. Халяви кирзових чобіт, у які був узутий, він примудрився зібгати в гармошку і заправити в холості штанив. Армійська пілотка вкривала його голову, хоч він мав і безкозирку, яка лежала на машині, ніби реліквія. Відчиняючи переді мною дверцята кабіни, Іван кивнув на мої груди:

— А ви, як бачу, вже повоювали, товаришу капітан третього рангу?

— Повоював. Було трохи...

— Де саме, пробачте?

— У Сталінграді... На Дунаї і на Дніпрі... Обороняв Перекоп...

Виявилося, що водій не від того, щоб погомоніти про се, про те, про службу взагалі, надто в піхоті, яка після бронекатерів не могла йому припасти до душі. Особливо нарікав на старшину роти Пахомова, прозваного матросами Черчіллем. Матрос зауважив мою посмішку на те зізнання і заходився малювати портрет Пахомова-Черчілля. Старшина був пухкенький, вгодований, ніби з'їдав на добу десяток матроських порцій, ходить у м'якеньких чобітках і в галіфе, ступає обережно, мовби крадеться, незмінно з'являючись здебільшого там, де його не ждуть. Розправляючи повсякчас під широким ременем офіцерську гімнастерку, Черчілль, здавалось, ладен був прискіпатися не тільки до солдата, а й до всього світу. Пахомова не шанували, але боялися. Боялися більше, ніж командира роти, комбата і командира полку підполковника Григораша. Я попросив розповісти про офіцерів, й Іван зізнався, що знає ще небагатьох. Командир роти лейтенант Кондокторов покликаний, мовляв, самою природою служити в піхоті, і, звичайно, він уособлює в собі найкращі риси російського офіцерства.

— Які ж це риси, друже? — поспитав я Івана і змусив його трохи замислитися.

— Ну, такі шо... з одного погляду видно офіцера...— Іван вважає, що офіцер повинен бути красивий. Саме таким був і Кондокторов. Він, як на Іванів погляд, був уже не молодий для лейтенантського звання, але завше був зразком у військовій виправці, завше вишуканий, точний і респектабельний. У нього мужнє обличчя, на все він дивиться гострим поглядом світлих очей, ступає м'яко, пружно, неначе земля під ним вгинається. Його манеру ходити наслідують інші офіцери, але їм не вистачає кондокторської стрункості і легкості. І дивно, що до війни лейтенант Кондокторов працював у школі, був учителем, викладав історію чи фізику. І він, Іван, може запевнити, що ніхто з офіцерів не вмів так поговорити з підлеглим, викликати на відвертість, як лейтенант Кондокторов. Завдяки лейтенантові, його, Івана Гомулу, командир полку взяв до себе водієм. Він, Іван Гомула, міг рівняти свого колишнього командира роти хіба що тільки з майором-комбатом, який захищав Москву восени сорок першого року, втратив там руку і був відзначений орденом Червоного Прапора. І носив командир батальйону свою високу відзнаку на банті, як колись носили герої громадянської війни. Як і я і багато хто з полку, майор прибув з госпіталю. І прибув у супроводі медичної сестри, котра пазвалася його дружиною, хоча ніхто їх, майора і сестричку, не розписував, не вважав подружжя. Ходила чутка, що, незважаючи на свій незavidний зріст, на малу дівочу снагу, вона витягла майора на собі з ворожого тилу, у завірюху, вирятувала від видимої смерті. Маленька, тендітна, здавалося, що вона не годна була дати собі раду, а не те щоб вирятувати в бою свого командира. Аж ні, де і взялася та дівоча сила!

Про підполковника Григораша матрос був щонайвищої думки, командир полку для нього був узагалі незрівняний чоловік. Як і комроті Кондокторов, також статечний, нагадує собою генерала Рокоссовського й адмірала Кузнецова або ще когось із помітних полководців і флотоводців.

Полк, як усі частини і підрозділи в таборах, здебільшого розміщався в землянках, які будували тут наші попередники — морські піхотинці, що захищали столицю. Інколи мені здавалося, що я прибув до армійців, де все загодя було розписане за сухопутними статутами і де ніхто не має ніякої уяви про флот. Підполковник Григораш одверто сказав, що він і просив відділ кадрів направити йому заступником досвідченого моряка, такого, що послужив на бойових кораблях і на суші. Саме з цих міркувань мене і направляли сюди, в Н-ські табори.

Підполковник Григораши для влаштування і попереднього ознайомлення виділив мені два дні. Землянка, яку я мав займати, була викопана поруч із землянкою командира мінометного батальйону, і я міг спостерігати, як навчаються мінометники. Вони більше, ніж інші, носили на собі різної амуніції та важкої зброї. Вже виходячи на ранкове шиккування, вони несли на собі в'юки з частинами міномета вісімдесят другого калібру. Це була або мінометна плита, двоногий лафет, або труба, через яку викидали міни. Як я потім дізнався, кожна частина від міномета важила приблизно однаково з іншими частинами, дець близько двадцяти кілограмів. Та ще, зважте, піхотинець мав на собі скатку, лопатку, протигаз, карабін, гранати.

З ранку і до глибокої ночі лунали команди сержантів: струнко, вільно, шикуйся, розійдися, лягай, стій. Від цих команд було просто нестерпно! А матроси витримували терпляче, не ремствували. Старшину Пахомова-Черчілля я впізнав одразу, коли мінометна рота шикувалася на вечірню перевірку і перед нею з'явився старшина-гладун, який вислухав доповідь чергового сержанта, а відтак, зупинившись перед строєм, почав вичитувати матросам за нескайність, за недокурки, розкидані по всій території батальйону. Ясно, що старшина ніколи не ступав на палубу військового корабля, але не відмовив собі нагадати роті, що порядний матрос не дозволить собі кинути недокурка будь-де, насмітити на кораблі. Пахомов не знав, де на кораблях камбуз, клотик, полубак тощо, раз у раз уживав морські терміни недоречно, чим викликав у матросів насмішки, і ще більше лютився.

На офіцерському зібранні командир полку відрекомендував мене командному складу, — замполітові, начальнику штабу, комбатам, командирам рот. Я ближче познайомився з командиром мінометного батальйону майором Красиєм. Як і казав матрос Гомула, майор мав собі за дружину медичну сестру, котра вирятувала його з поля бою і про яку, свою Тасчку, він говорив з надзвичайною теплотою і ніжністю. Того ж таки дня, повертаючись зі мною з штабу, він запросив мене до себе в гості у свою землянку і познайомив з Тасчкою — Таїсією Андріївною. Справді, комбатовою дружиною була ще дуже молода. Її каштанове волосся було скручено в тугий вузол, лягало на скроні м'якими хвилями, обрамлюючи смагляве, незвичайно симпатичне обличчя з кирпатим носиком, з широкими вилицями та маленькими чорними блискучими очима. На мене вона поглядала якимось недовірливо і начебто сердито.

Я навіть трохи розгубився і поквапився назватися сусідом, пояснити, що мене до них у гості запросив її чоловік Артем Микитович. Майор додав, що я не просто їхній сусід, а заступник командира полку, капітан третього рангу, у званні, яке відповідає майорському, і він хотів би зі мною дружити. Він про це сказав так, ніби виправдовувався перед дружиною за необачність, за те, що не попередив завчасно перед тим, як кликати когось до себе в гості. Таїсія Андріївна заходилася розпалювати примус, смажити картоплю, якої в неї, видно, було обмаль. Я запротестував, сказав, що не голодний, але запах смаженої картоплі враз викликав у мене неймовірний апетит і згадку про обід в офіцерській їдальні, де все нагадувало, що наркомівська третя норма як для солдат, так і для офіцерів була вельми мізерна. Що ж діяти, коли змушені запровадити такі пайки! А смажена картопля, звичайно, неабиякий делікатес, не записаний у наші пайки. Я так і сказав Таїсії Андріївні і проголосив тост за щасливу подальшу службу. А щаслива служба, зауважив Артем Микитович, багато в чому залежить від благополуччя в сім'ї. Він поквапився запевнити, що вони з Таїсією живуть дружно і він хотів би так прожити з нею впродовж усього життя. Майор ізпову палив нам усім вина і запросив випити за мою дружину, яка десь перебувала у ворожому тилу, далеко за лінією фронту. Дружина... Я сказав, що моя Вероніка, так само, як і Таїсія Андріївна, ще не взаконена Ромодановою жодним державним актом, але хіба це так важливо? Головне — любити, дорожити одне одним. Артем Микитович погодився зі мною і поскаржився, що на цьому вітрохи не розуміється начальник штабу полку, який не лише не визнавав їх як подружжя, а вимагав, щоб Таїсія Андріївна поселилася в землянці медсанбату. Він і наполіг би на своєму, якби не втрутився підполковник Григораш, котрий дозволив Таїсії до оформлення шлюбу жити разом з майором. Артем Микитович не приховував свого невдоволення начальником штабу.

— Не можу, Семене Дмитровичу, терпіти тилових порядків. Я звернувся до Верховного, щоб розволив мені відправитися на фронт. Буду воювати однією правцею. Я ж моряк, а наш адмірал любив нагадувати, що моряки не здаються за будь-яких обставин.

Він змалку, відтоді, як став усвідомлювати свою причетність до моря, до флоту, де батько служив боцманом, прагнув на кораблі, без яких не уявляв своє майбутнє. Ріс Артем Микитович у рибальському селищі, що стояло на

березі затишної гавані, куди час від часу заходила вітрильна шхуна «Ольвія» і кидала якір. Для Артема Красія вона була втіленням усіх найкращих кораблів, хоча нічим не була схожа ні на лінкорів, ні на крейсєрів, ні на есмінців; ніколи не ходила в корабельних фарватерах, не стріляла по повітряних мішенях, яких тягали за собою навчальні винищувачі. Шхуна мирно курсувала між великими портами, вряди-годи завертаючи до їхньої гавані. Здебільшого вивантажувала дошки, які призначалися для господарських потреб місцевого колгоспу.

— Ми відступали за Дніпро,— пояснював Артем Микитович,— за Голу Пристань з базовим шпиталем, що розмістився саме у нашому селищі. Там мені й стало відомо, що цей район також наші війська здадуть ворогові. Не встиг я побачитися з ріднею, як надійшла команда негайно відходити до Дону, далі на схід. Куди ж мені з пораненою рукою? Я в гавань — може, там хтось... піднімати-ме вітрила! Не помилився, бо саме готувалася в море шхуна «Ольвія». Шхуна була суто цивільним судном, не мала ніякого озброєння, але матроси були озброєні автоматами, і я очолив їх. «Ольвія» ледве встигла відійти від причалу, як до гавані ввірвалися німецькі панцерники. Услід шхуні вони відкрили шалений вогонь, та дарма — шхуну вів молодесенький стерновий, який, незважаючи на град осколків та куль, не випускав штурвала. Стерновий раз за разом вивіреними маневрами вберігав шхуну від прицільних уражень німецьких снарядів і бомб німецьких пікірувальників. Ухиляючись від прицільних атак «юнкерсів», шхуна сіла на піщану банку. Двигуни виявилися малосильні, щоб зрушити корабель з мілини. Саме за такої критичної ситуації з-поміж поранених моряків знайшовся механік. Він організував вахту мотористів, допоміг мені. Шхуна зійшла з банки — двигуни та наповнені південно-західним вітром вітрила помчали нас лиманом у русло Дону. А наступного дня шхуну знову і знову атакували німецькі пікірувальники. Одна з атак фашистських літаків скінчилася тим, що німецька бомба таки влучила у вітрильник, пробила його наскрізь і вибухнула десь під днищем. Сам я останнім стрибнув за борт й опинився в холодній, що проймала до кісток, осінній воді. Пливли до протилежного берега, до очеретів. Ворожі літаки все ще кружляли і били в нас кулеметними чергами. Червоні плями вкрили поверхню лиману... Добрався до очеретів, а вже потім, коли відлетіли пікірувальники, я зібрав усіх, хто залишився живий, на лузі в одну команду, і вирішили пробиватися до

своїх, за Дон... Гірко було відступати, — зітхає Артем Микитович. Та матроси йшли за своїм командиром до фронту, а фронт попереду все відкочувався і відкочувався. Невдовзі дніпровці нашттовхнулися на ворожі застави. Почули, як попереду у вечірніх сутінках брязкають солдатські лопати, блимають кишенькові ліхтарі. Артем Микитович налічив вогників удвоє більше, ніж увесь його загін, і вирішив не ризикувати, обійти ворогів. За його командою матроси враз розтанули в тумані. І ледве загін зупинився в лісосмузі передихнути, як позаду загавкали собаки — чути було, що службові, вишколені. Німці мали когось оточити та, виходить, наскочили на дніпровців, на загін Артема Микитовича. Командир уже не сумнівався: собаки натрапили саме на їхній слід. Якраз випала роса, і тепер загубити морякам свій слід було майже неможливо. А степи, видно, прочісувала спеціально навчена частина, — німецький щеп насувався густо. Відкритого бою, зрозуміло, моряки не витримують, і залишатися непоміченими їм навряд чи пощастить. Артем Микитович наказав матросам іти в один слід, один за одним. Невдовзі гавкіт віддалився, але вийти з оточення морякам не вдалося. Вирішили напрямок свого руху не змінювати і скоро нашттовхнулися на залізничну колію, яку вже охороняли гітлерівці. А позаду знову почувся гавкіт, — ясно, що дніпровців переслідували натреновані солдати. Артем Микитович збагнув, що бою не уникнути. Його загін опинився у вибалку, де колись стояв хутір, а тепер були лише руїни колишніх будівель. За руїнами в бур'янах розросталися чагарі-вербняки та ще височіли гранітні валуни. Артем Микитович затримав погляд на валунах і мимоволі подумав, що у матросів є міни і все навкруг треба замінювати, — можливо, тут його дніпровці зможуть затримати переслідувачів і відірватися. І він скомандував:

— Ставити міни! — Вихопив з піхов фінський ніж і першим кинувся різати дерез для маскування поставлених мін. Матроси дружно взяли за справу, поставили міни, залягли за валунами так, щоб переслідувачів можна було загнати на мінне поле. Гавкіт вівчарок уже почувся зовсім поруч, і на тлі темного неба показався німецький щеп. Артем Микитович вигукнув:

— Огонь, орли! — І моряки вдарили по гітлерівцях дружним залпом. Щеп зламався, заліг, припав до землі. «Вперед, орли! Полундра-а-а!» Німці не витримали матроської контратаки й відступили якраз на матроські міни. З краю в край прокотилися вибухи. Німці підтягли гар-

мати та міномети. І тоді Артем Микитович наказав відходити вибалком до річки, що виблискувала позаду з туману. А мінер тим часом включив контакт, і все навкруг ураз злетіло вгору разом з валунами і німцями. Допоки вляглася піднята вибухами земля, дніпровці одним кидком опинилися біля ріки. Далі переслідувати моряків гітлерівці не наважилися...

У тій сутичці Артем Микитович дістав рану від німецької міни, потрапив у наш шпиталь після виходу з оточення, а відтак на шхуну «Ольвія», котра загинула в гирлі Дону. Й ізнову, як з дніпровцями, Артем Микитович пробивався до своїх через фронт. І пробився, і потрапив у заключну фазу Московської битви, де вже його вирятувала від видимої смерті Таїсія Андріївна.

— Скажіть, Семене Дмитровичу, то яку ще посвідку, яке свідоцтво від нас потрібно начальнику штабу?

Я лише знизав плечима.

— Артеме Микитовичу, а ви все про себе розповідали начальникові штабу?

— Розповідав. Не вірять. Каже, що це схоже на вигадку, на легенду.

— Легенда — чимала підмога на війні, — зауважив я. — Війну я починав на Дунаї, саме там, де ріка виходить на простір з гір, де вона розливається, поступово розширюється, розгалужується й утворює численні острівці, відмілини. Там про нас, моряків, творилися різні легенди, інколи одна від іншої найнеймовірніші. І ворог нас боявся, не переходив кордон, допоки ми самі не відійшли на схід. Ми відійшли, а легенди про нас zostалися... Про один з дунайських загонів докотилася легенда до Волги. Той загін висаджували на протилежний берег у штормову ніч на малих катерах. Шторм був жорстоким для десантників, але для німців і румунів той десант був цілком несподіваний. Висадившись, моряки захопили плацдарм, окопалися. Німці, отямившись, атакували, — дунайці відбивалися. Наступного дня десантники, відбиваючи атаки, чекали підмоги — не діждалися. Моряки взялися за трофейну зброю, залишили правий берег. Відходячи, потрапили на угорський ескадрон, що стояв у селі на постої, роззброїли його і верхи, у бушлатах, перемчали всю Україну, посіяли про себе нові легенди, залишили розголос, що в німецькому тилу діє якась кавалерійська морська дивізія і водить її колишній будьонівський генерал, відомий ще з громадянської війни...

Артем Микитович раніше заздрив тим, кого доля залишила на кораблях, не відправила кудись на сушу, до морської піхоти. А коли вдуматися, то який зміст таїться у словах «морська піхота»!.. Вже поєднання цих двох понять викликає захоплення: море і піхота — цариця полів... Море, де лютують шторми і ніде ступити кроку без корабельної палуби, де земний світ відмежовано від людини синім безгомінням і де все людині ніби вороже, все їй наперекір — і на поверхні, і в глибині... Артем Микитович почав мріяти про той час, коли морська піхота займе своє чільне місце на морі так, як армійська піхота на суші. Він уже уявляв, як мчать із туманної імли сталеві кораблі, як вони, наближаючись до пустельного берега, розступаються і дають дорогу десантним кораблям і як водночас, випереджаючи ескадру і десант, мчать до берега артилерійські катери, — вони знищують підводні загородження, розчищають кораблям підходи до узбережжя. Висаджені з есмінців і крейсерів десантні групи проривають дротяні перешкоди, ліквідовують мінні поля... Люди в чорних бушлатах долають все на своєму шляху, стрімкою атакою збивають ворога з його позиції... Отакими й повинні бути наші теперішні вихованці.

Ми з майором вийшли на свіже повітря і мимоволі завмерли: зовсім поруч, біля землянки мінометної роти, провадилася вечірня перевірка.

— Товаришу старшина, за день у роті ніяких незвичайних подій не сталося, — доповів черговий сержант.

— Так-таки й не сталося? Хіба?... — іронізував товстун, що стояв перед ротою. Я збагнув, що це і є той самий Пахомов-Черчілль, про якого казав мені водій командира полку. — А я собі й гадаю: хто ж то з матросів кинув за землянками недокурки? Виходить, що це не ви. Тоді ж хто? Доведеться затримати вас у строю, поки хтось зізнається... Люблю сміливців... Хто сміливіший, прошу вийти зі строю і зізнатися.

— Матрос Недоступ!

— Молодець Недоступ, — похвалив старшина, — ставай поруч зі мною. Дозволяю перекур на п'ять хвилин. І відбій. Рота, розійдися!

— Товаришу старшина! Я пригадав, що не курю і свій тютюн міняю з хлопцями на цукор. І недокурки за землянками не лишав.

Видно, старшина Пахомов на якийсь час було розгубився. Потім скомапдував усім стати на свої місця і після

команди «струнко», старанно вимовляючи кожне слово, сказав:

— Та-ак. Голубе, ви дозволили собі насміятися зі свого старшини? Так?

— Даруйте, все це вийшло невимушено. Я не думав...

— Не думав? А чи знаєш, що за цю насмішку ти мені гірко заплатиш? Гірко, чуєш, негіднику... Я зараз хочу запитати всю роту, всіх вас: хто сьогодні єсть матрос Червоного флоту? Не індивідуум, а уособлення всього народу. Всього, як є... Це значить, що кожен із вас будь-коли готовий піти в бій проти загарбників, що споганили нашу землю, і, коли треба, віддати життя, пролити кров за неї. А хіба, скажіть, той, хто насміхається над своїм старшиною, готовий до подвигу? Не готовий. Бо я ваш старшина. і поставлений тут, щоб виховати у вас найкращі риси наших моряків, навчити відстоювати Вітчизну. Це мій найперший обов'язок.

— А ви самі, товаришу старшина, готові вмирати за Батьківщину?

— Хто там такий грамотний? Мені немає потреби гинути. Я мушу цьому навчити своїх матросів. У цьому більший сенс, більша потреба.

Ну, ну! Холодок пройняв мене, пройшов за шкірою холодним потом. Артем Микитович хотів був дати старшині гідну відповідь перед ротою, але я його вхопив за руку, стримав: цей старшина Черчілль неабияке чудовисько, і наскочити комбатові на якусь неприсмність недовго — ми ще матимемо нагоду зіткнутися з ним!

Чекати довго не довелося, — командир полку доручив мені розібрати заяву на його ім'я від старшини Пахомова. Пахомов-Черчілль скаржився на командира роти лейтенанта Кондокторова, нібито комроти не захотів в'яснити, хто саме розповсюджує матроський анекдот про нього, і не покарав насмішників. Суть анекдоту полягала в тому, що Британія начебто суперечить супроти того, щоб ми мали свого Черчілля також, і, допоки ми не позбавимося на флоті Черчілля-Пахомова, вони не відкриють другого фронту. Звичайно ж, це була пісенітниця, моряцька видумка, і займатися нею було б несерйозно. Тим більше, що за домовленістю з командиром полку готувався загальний марш-кидок до річки Клязьми з наступною висадкою морського десанту на протилежному березі ріки. Мені, як ініціаторові цих навчань, доручалось загальне керівництво, командирам батальйонів — висадка і збір підрозділів після навчань у пунктах збору. Майор Красій ходив, винувши

груди, немовби він сам придумав і сам має здійснити це навчання, і я не принижував його заслуг, а, навпаки, підхвалював, надто при командирах рот мінометного батальйону. Матроси також прийняли наказ про навчальну висадку як належне і були готові негайно вирушити у маршкідок пайскладнішими і найважчими дорогами, на які був багатий цей край.

Напередодні навчань у полку зчинилася буча: враз оглух оди́н з кращих матросів, нещодавно відзначених командиром полку на стрільбиці. Він не просто оглух, а ще й онімів. Історія цього матроса набувала ще розголосу й тим, що до неї вважався причетним старшина Пахомов. І все це вже набувало небажаної гостроти. Старшина особисто проводив стройові заняття в першому взводі мінометної роти, шліфував у матросів парадний крок. І коли старшина звелів матросові вийти зі строю і показати цей крок перед взводом, на веління старшини матрос ніяк не відреагував. «Ви що, оглухли?» — скипів Черчілль. Матрос стояв байдужий до всього. Старшина відтак обізвав матроса глушманом, колодою, ще якимось образливо і принизливо, проте матрос все так само німував. Пахомов розлютився не на жарт, але його лють також не впливала на матроса, і старшина звелів черговому сержанту відвести матроса до медичної частини. Сержант узяв матроса за руку і вивів зі строю. Повернувся черговий сержант у роту без матроса, повідомивши, що того залишили медики у себе, що матрос справді в шоківому стані і що все це сталося з матросом на ґрунті знервованості. Поширилася чутка, що підставою для нервового шоку матроса стала постійна прискіпливість до нього з боку старшини, який уже не раз погрожував матросові гауптвахтою, суворим арештом, дисциплінаркою.

Матрос не повернувся з медчастини ні другого, ні третього дня, — його відправили в базовий госпіталь. Старшину Пахомова я викликав до себе.

До мене Пахомов з'явився пунктуально, хвилина в хвилину. І доповів про себе за всіма нормами стройового статуту. Я посадив Пахомова навпроти себе, поцікавився, хто він і звідки. Старшина виявився напрочуд ввічливий і дисциплінований, щоразу підхоплювався, коли я ставив якісь несподіванні питання, нітився, коли я запитував його про матроські анекдоти. Сказав, що командир роти не зважає на них, хоча цими анекдотами компрометується він, старшина. Тут-таки Пахомов зауважив, що він не скаржиться на свого командира, бо скаржитися на лейтенанта

Кондукторова було б несправедливо, проте він, Пахомов, був змушений у якийсь спосіб себе відстоювати. Ні, його не ображає нітрохи прізвисько Черчілль, прізвище нашого бойового союзника, який також воює проти фашизму, та суть у тім, що насмішки над ним є ніщо інше, як насмішки над нашим високим союзом з Британією, є чимось ворожим, а чим саме, і він не годен одразу визначити. Якщо треба, то він може забрати свою заяву назад, але хотів би, щоб факт анекдоту не полишився поза мою увагою й увагою замполіта. Я також увічливо зауважив, що сигнал старшини зафіксуємо належним чином і поки що не будемо давати хід його заяві. Я сказав, що найкраще відстоювати своє реноме на ближчих навчаннях, що він мусить із взводом, де поширюються про нього ті анекдоти, здійснити марш-кидок. Усупереч усім балачкам. Марш-кидок на двадцять кілометрів без перепочинку. Я приготувався вже вислухати відмову Пахомова. Ні, помилився! Він сказав, що готовий до цього маршу і цим доведе свою готовність виконати все, що треба виконати йому як старшині. Я похвалив його і відпустив.

Марш-кидок лісом та лісом, немовби у цьому краї немає ні сіл, ні селищ. І всі лісові стежини виводять або в болото, або на асфальт московської траси. Але перш ніж потрапити на неї, треба вибратися із заростей, подолати не один замулений рів, і як щастя сприймаєш уже тверде покриття під ногами, той асфальт, що навіть пропікає наскрізь підшви солдатських черевиків. І взводи мимоволі виходять до дороги, ступають попад кюветами, що поросли щедрим шовком пір'ю. Я проїхав машиною усю відстань, обганяючи взвод за взводом, допоки не наздогнав той, що вів старшина Пахомов. Гукнув старшині: чи не важкий цей марш для нього, але старшина лише всміхнувся і похитав головою,— ні, він усе-таки прийде своїми ногами до кінця, до фінішу. За поворотом оголошується перепочинок, і я приєднуюся до взводу Пахомова. Старшина нагадує, що взимку, коли в полку навчався попередній контингент, саме тут, на цьому місці, комбати дозволяли матросам перепочинки.

— Місце вивірене, товаришу капітан третього рангу. Ще один кидок — і ми вже на Клязьмі. Для матросів нескладно.

— Як для кого, товаришу старшина,— хитає головою хударлявий матрос.— Вам особисто, можливо, і не складно. Ви виспалися, відпочили. А як бути мені після безсонної ночі? Мене без маршу не несли ноги.

— Чому, товаришу матрос, не спали? — запитую.

— Виконував позачерговий наряд старшини Пахомова. Копав яму.

— Всю ніч копали яму? Навіщо?

Матрос знизав плечима. Пахомов побагровів, але не відповів, бо не міг нічого відповісти до ладу. Тільки пробурмотів щось про виховання високої дисциплінованості у матросів. Збагнути хід його педагогічних думок для мене було важко. Я вважав за краще не продовжувати цю розмову, бо командир полку мене попередив, що в цих таборах старшина Пахомов з'явився не випадково, що він небіж відомого генерала, тепер командуючого фронтом, і вести балачки про негідні справи старшини так само небезпечно, як міркувати вголос про стратегічні плани Верховного Командування. Так чи не так, але старшину Пахомова, виявляється, побоювалися не тільки матроси і молодші офіцери, — він був грозою і для командира полку, для підполковника.

Сідаю в машину і наказую водієві їхати вперед до річки, — там на Клязьмі ми будемо долати водний рубіж. Старшина подає команду взводі шикуватися. Матроси стають у стрій, обсемикуються, ладнають на собі амуніцію і зброю, і раптом тривожна команда старшини:

— Танки праворуч, схованка ліворуч... Мінометні обслуги у схованку!

Взвод кидається в кювет. Матроси піднімають над головами мінометні плити, усією силою вганяють їх у землю. За лічені секунди міномети вже готові вести вогонь по ворогові. Й ізнову команда старшини:

— Обслугам відбій! Міномети на в'юки, продовжити марш за маршрутом!

Хвилину-другу взвод начебто і йде, і не йде, стоїть на місці. Проте не чути з боку старшини Пахомова ніяких нових команд, ніяких нарікань. Я все ще в машині на дорозі чекаю, коли рушить взвод Пахомова далі.

Приїжджаю на Клязьму раніше від матросів. Ріка блищить під розжевленим сонцем, розливається перед нами всією своєю синявою.

Прибувають з маршруту взвод за взводом, матроси скидають з пліч міномети та протитанкові рушниці, скидають так, ніби звільняються від самої земної кулі, наливої щонайменше свинцем. Скидають скатки, звільняються від протигазів, лопаток, від учбових гранат. Сержанти дозволяють своїм матросам поскидати гімнастерки, підставити голі спини жаркому сонцю.

— Відставити!

Старшина Пахомов для матросів і командирів взводів з'являється так несподівано, що вони навіть німіють. І вже той, хто не квапився роздягнутися до пояса, залишається так, як був, хіба що розстібнув комірець гімнастерки на два верхніх гудзики та ще розглядає голі торси своїх товаришів, що чекають подальших команд старшини. Пахомов-Черчілл кидає гострим зором на всі боки.

Він, старшина, сам спливає потом, але терпить. І ця його терплячість ураз впливає на всіх,— взводи одягаються, зсуваються. Хтось ще бубонить собі під ніс про те, що дістатися до річки після такого виснажливого маршу-хідка і не скупатися — просто знуцання, але старшині Пахомову варто лиш скомандувати: «Розмови припинити!» — і всі замовкають, ніби набрали у рот води. «Окопатися!» — нова команда старшини, і матроси вже дружно копають прибережний пісок. Я вже знав, що Черчілл здатний до ще не таких вигадок. Матроса, який провинився, він покарав трьома позачерговими нарядами і першої ночі наказав тому матросу йти за ним на галявину за табором. Там звелів копати яму для невідомих потреб. Старшина накреслив на піску контури квадратної ями, глибина якої мала бути матросові в його зріст. Для чого? Матросові знати не обов'язково,— сказано йому копати — значить, копай мовчки. І матрос копає, стромляє лопату у вогкий пісок, старається. Черчілл задоволений його стараннями, залишає матроса на самоті. Матрос пройшов один штих, другий, третій, намагається встигнути до світання. Ніч минає, як казав матрос, неначе сон. Врешті яму викопано, і матрос іде до своєї землянки, доповідає черговому сержанту, що завдання старшини виконано. Сержант дивиться на годинник і визначає, що до загального підйому залишається ще десять хвилин, наказує, за велінням старшини, матросові роздягтися і лягати в ліжку, як усі. І піднятися разом з усіма. Матрос, не ремствуючи, виконує. А другого дня, оглянувши яму і зауваживши, що вона розходиться в кількох сантиметрах з його кресленням, Пахомов командує матросові її закопати і пісок зрівняти, щоб піхто не знав, де вправлявся недисциплінований матрос. Навіщо були старшині потрібні матросові вирави, так для всіх і залишилося загадкою. Наступні дві ночі старшинські вигадки повторилися, і матрос відмовився виконувати будь-які команди старшини Пахомова, обізвавши його натуральним фашистом. Тепер матрос сидів на гауптвахті під слідством. Я знав, що матроса мають судити судом військового трибуналу.

То невже зараз, у моїй присутності, Пахомов дозволить знуцятися над матросами всієї роти?

— Старшина, до мене!

— Есть, товаришу капітан третього рангу!

Він стоїть переді мною виструнчившись. По його повнявому обличчю скочується і скочується великими краплями рясний піт. Я дивлюся на свій годинник і кажу, що до того, поки прийдуть сюди десантні катери, ми можемо дати матросам перепочинок, навіть дозволити їм скупатися.

— Не можу, товаришу капітан третього рангу. Я мушу зайняти цих симулянтів корисною справою.

— Даруйте, старшина. Я про матросів іншої думки, протилежної... І хотів би, щоб у моїй присутності ніколи... ні-ко-ли не чув від вас щось подібне. Зрозуміло?

Мої слова обпекли Пахомова,— від люти він аж почорнів. Козирнув мені, клацнув каблуками чобіт, круто повернувся. Голосно, щоб чули всі матроси, а найбільше я, командує припинити роботу і приготуватися до купання. Я чую, як полегло зітхнули десятки грудей. А старшина вже пореається біля гвинтівок,— днювальні під його наглядом ставлять гвинтівки «в козли». Тим часом дехто з матросів уже роздягнувся і чекає нових команд від старшини. І старшина не бариться: роздягатися догола! Хто не вмів плавати, мусить бути обережний, далеко від берега не відходити. Хлопці вмить скидають і сподні, кидаються у Клязьму, збурюють річкову воду. І я, стоячи біля машини, постежую за їхніми маленькими radoцями, за тим, як вони, захоплені пустощами, навіть не помічають нагляду старших, котрі не годні розгледіти всіх за зливою бризок, а найбільше те, що старшина Пахомов собі також вирішив ополоснутися в прохолоді ріки. Ополоснувся і першим виходить на берег. «Днювальний, піднеси старшині сподні!» Днювальний матрос намагається якнайшвидше піднести старшині його одяг, але Пахомов ізнову залишається невдоволений матросом. І все за те, що той крім споднів не здогадався принести разом і чоботи, й онучі, і галіфе, і гімнастерку з ременем. І, звичайно ж, старшинський планшет.

— Рота, закінчувати купатися!

Матроси неохоче, неквапно залишають ріку. А тим часом уже добре припікає згори сонце,— ріка брижить блискітками. Та свіжість, що надходить від ріки, ятрить і мене, начебто аж діймає до живого. Старшина велить днювальним, що, допоки матроси виходитимуть з води й обсихатимуть, їм також дозволено раз-другий пірнути у ріку

і небавом також виходити на берег, не відставати від свого взводу. «Тяжело в учении — легко в бою», — нагадує Пахомов суворовський заповіт.

— Старшина Пахомов, взводам зайняти оборону в прибережних чагарях!

І старшина вмить виконує мою команду. До мене підходять командири рот і батальйонів, найпершим майор Красій. Їм також надано можливість перепочити в тіні й обміркувати разом переправу батальйонів через ріку і вихід їх у ворожий тил. Поки розбираю з офіцерами наступне завдання, старшина ховає в чагарях матросів, не втримавшись, щоб не сказати підлеглим, що солдат усюди мусить окопуватися. Невдовзі на річці з'явилися півглісери і підійшли до берега, до того місця, де мали на них вантажитися роти батальйону майора Красія. Я наказую майорові, щоб вантажилася рота лейтенанта Кондокторова, і першим був взвод старшини Пахомова. Ця моя довіра підбадьорила старшину, і він подбав, щоб його взвод швидко завантажив півглісер, не затримав переправу. «Вперед, моряки, не затримуйся!» Рокотнувши двигуном, катер рвонувся від берега й одразу набрав швидкості. За кормою забілів бурун. Ще другий півглісер од лівого берега, а до правого вже повернувся перший і взяв на борт нову партію мінометників. Через кілька секунд, круто розвернувшись, він пішов у другий рейс, потім і в третій, і четвертий. Я нагадую Красієві, що вже час і нам переправлятися. Майор на згоду киває головою і за наступним підходом півглісера першим стрибас в катер, подає руку мені. За хвилину-другу ми з ним уже на протилежному березі й опиняємося майже в центрі захопленого плацдарму, зовсім неподалік від переднього краю, від окопів, що захопили мінометники Кондокторова. Майор Красій цікавиться, чи я буду командувати сам, чи дозволю командувати на плацдармі йому. Я дозволяю Артемові Микитовичу, і він негайно береться за справу, погукує на командирів рот. Я бачу, як за ним услід бігає ад'ютант, начальник штабу батальйону, подає так, неначе це не навчання на Клязьмі, а десь на заході, на фронті, що вже виходив окремими ділянками до Польщі і Пруссії. Ні, він ще повоює з фашизмом, майор Красій, залишати його в тилу немає потреби, ображати грішно! Я сам про це подбаю перед вищим начальством. Артем Микитович підходить до мене через деякий час.

— Дозвольте доповісти?

— Доповідайте...

— Батальйон захопив плацдарм шириною до двох кілометрів і глибиною понад кілометр. Відзначилася рота лейтенанта Кондокторова. Зараз роти відбивають ворожі контратаки мінометним і кулеметним вогнем.

— Так і діяти, комбате. Схвалюю.

Очі Артема Микитовича спалахнули якимсь яскравим блиском, випромінювали радість, якою був сповнений майор, пеначе саме на цих навчаннях він відчув уперше своє повернення в офіцерський стрій, свою потребу флотові, і було б несправедливо на це не зважати, не підтримувати це почуття в майорові. Після обіду до батальйону майора Красія, роти якого зайняли на плацдармі оборонні позиції, через Клязьму було переправлено польову кухню, яка ніколи не виходила за межі полкового табору, хоча в інтендантському штаті значилися і коки для польових умов, але ніколи не виїжджали за полковий шлагбаум. Лейтенант-інтендант доповів, що прибув на навчання за командою начальника штабу, і поцікавився, чи надовго я затримаю на річці його кухню. Я сказав одверто, що не збираюся відпускати звідси коків до кінця навчань. Збентежений лейтенант пояснив, що ні начальник штабу, ні начальник інтендантської служби, ні він сам не розраховували на це і що особовому складу обід вже зготовлений на полковому камбузі.

— Чудово, лейтенант! — спокійно відповів я. — Кухню залишайте на плацдармі, а обід негайно доправте також сюди. І щоб усе зробили не пізніше як за годину.

Лейтенант лише відкліпувався і стояв із сподіванням, що я передумаю, накажу йому щось приємніше. Він стояв і світив на мене великими синіми очима.

— Виконуйте, лейтенанте! Інших команд не буде. Не забудьте прихопити для офіцерів посуд — миски і ложки. На підмогу собі візьміть старшину Пахомова. Розшукайте його у мінометному батальйоні.

— Дозвольте йти?

— Ідіть, лейтенанте. Ідіть і не баріться.

До кінця дня роти поглиблювали окопи, з'єднували між собою, вдосконалювали траншеї, зміцнювали позиції батальйону. Майор Красій з'являвся то на правому, то на лівому фланзі свого підрозділу, підганяв у всьому командирів рот, а ті вже — взводних, з-поміж яких було немало молодших лейтенантів, щойно випущених з офіцерських шкіл.

З обідом у термосах лейтенант-інтендант з'явився у розташуванні мінометного батальйону не через годину, як

Йому я наказував, а через дві з половиною. Мені вже хотілося його відчитати, та те, що перловий суп був ще гарячий і пшоняна каша ще не заохолола в кавалки, до деякої міри виправдовувало наших інтендантів. Обід у польових умовах був напрочуд смачний, і не лише матроси, а офіцери також були оголосили подяку полковому інтендантству. Щоправда, лейтенант-інтендант удруге прибув на плацдарм за Клязьмою без старшини Пахомова, котрий залишився в полку отримати для офіцерів нові чорні шинелі і сині кітелі, штани та формені кашкети, а замість гімнастерок і чобіт — фланелівки та черевики, — одне слово, командир полку домігся, щоб морські піхотинці були не схожі на сухопутників і постачалися так, як мусять постачатися моряки, морська частина. Я міг вважати, що в цьому до деякої міри вже позначився мій вплив на піхотного командира полку, на підполковника Григораша, котрому при першій розмові висловив свій подив зовнішнім виглядом матросів, одвертою байдужістю полкових інтендантів до того, як одягаються морські піхотинці і що їх ніхто не виховує на морських традиціях, бо на фашистів наганяють жах не так сірі солдатські шинелі, як чорні бушлати моряків. Зараз ми перебуваємо у глибокому тилу, де є речові склади, що не зазнали ні бомбувань ворожих літаків, ні обстрілу дальнобійних гармат, то ж у чому справа? Підполковник визнав це за своє власне упущення, за власний недогляд. Він запевнив, що все виправить. До мене на Клязьму Григораш прислав свій газик з водієм Іваном Гомулою. Матрос передав записку і від старшини Пахомова, котрий повідомляв, що разом з обмундируванням для роти він отримав і для мене ту частину речового постачання, яку я не встиг одержати ні в Сталінграді, ні пізніше в госпіталі, ні деінде. Це було приємне повідомлення старшини, і я подумки подякував Пахомову.

Під вечір, коли довгі смуги сонячного проміння заховалися за купками хмар, що зависли над обрієм, зв'язківець доставив наказ підполковника Григораша завершувати навчання на Клязьмі і повернути батальйон назад у розташування. Я переказав майорові Красію наказ командира полку і звелів поступово знімати з плацдарму роти, переправляти їх на лівий берег ріки, а там уже здійснювати повернення до табору маршем-кідком. Намет, який було напнуто для польового штабу, зняли і згорнули матроси з мінометної роти лейтенанта Кондокторова. Вже лягли вечірні сутінки, коли ми одержали повідомлення, що ближчими днями півгісерів до нас округ не надішло, що

перебиратися на протилежний берег мусимо підручними засобами.

Два сержанти з роти Кондокторова роздобули в місцевих колгоспників дві плоскодонки. Першому переправитися назад через ріку я наказав Артемові Микитовичу, хоч він доводив, що з плацдарму йти останнім годиться саме йому, комбатові. Я звелів йому переправлятися через річку. Майор попрямував до човнів. За якимсь разом переправився і я. Ні на крок від мене не відходив, не відступався лейтенант Кондокторов. Мене цікавила його особиста думка про навчання. Він відмовчувався, не квапився відповідати.

— Що ж ви мовчите, лейтенант? Щось не до вподоби?

— Усе мені подобається, товаришу капітан третього рангу.

— А все ж таки?

Кондокторов знизав плечима. Його обличчя зашарілося, і він мовби замислився. Потім, виструнчившись, спокійно відповів:

— Як на мене, то просто згаяний день. Узавтра буде інспектура з округу, перевірятиметься стройовий вишкіл рот, і, не приховую, я вважав би за краще поганяти матросів у строю, ніж прогнати їх двадцять кілометрів від табору до Клязьми. А ще ж, урахуйте, зворотна путь! Завтра перед стройовими навчаннями ми не долічимося матросів. Чимало з них буде в санчастині.

Кондокторов міцно стулив вуста і мовив тихо, крізь зуби:

— Між іншим, наш полк хоч і морський, та вже ж таки... стрілецький. Підполковник Григораш ще півмісяця тому попередив нас про цю перевірку.

Цієї думки Кондокторов дотримувався і потім, коли верталися до табору в газику, до якого я запросив лейтенанта разом з майором Красієм. Я не втручався в розмову, яку вели командир роти з комбатом, з якої вияснилося, що Кондокторов зовсім не сприйняв навчання, уперто відстоюючи хибну думку, що цим нічого не досягли, згаяли дорогоцінний час перед стройовою перевіркою. «Місце кожного матроса зараз на плацу». Подякувавши лейтенантові за відвертість, майор мовив, що тут, у таборах, дисципліна, яка багато чого дає матросові для бою. Ні, він не збирається ганьбити все у полку. Його, майора Красія, засмутило на Клязьмі те, що хорошу справу ми не довели до справжнього завершення, не провели жодної атаки на протилежному боці річки, на так званому плацдармі, по суті, зупинилися на півдорозі.

Йому лейтенант не заперечив, мабуть, залишаючись упевненим у своїй хибній думці. Мовчанка лейтенанта примусила майора також припинити безнадійну розмову, і ми решту дороги провели в цілковитій мовчанці.

Перед відпочинком я заглянув у штаб і ніде нікого, крім чергового по полку, не зустрів. Черговий доповів, що на завтра запланований стройовий огляд, що вже з округу прибула висока комісія і командир полку з начальником штабу пішли раніше відпочивати водночас з комісією, котра зайняла штабний будиночок на узліссі. Черговий несподібно і мені добре перепочити і виспатися.

Я попросився з черговим і пішов до своєї землянки. Роздягнувшись, я ліг у постіль й одразу поринув у сон, полетів кудись у безвість. До того, коли мене розбудив своїми покликами сич, що оселився десь неподалік, мені наснилася Вероніка, про яку чомусь останнім часом я все думав. Вона приснилася мені в одній спідній сорочці на березі широкої ріки, чимось схожої на Дунай чи на Клязьму. Вона стояла над водою і чесала свої розкішні коси, які раз по раз бралися іскорками, що сипалися з гребеня у воду. Відтак Вероніка скинула із себе і сорочку, зайшла у ріку й тихенько попливла подалі від берега. Я пошукав очима півглісер, що переправляв нас на Клязьмі, і, не виявивши його ніде, почав гукати Вероніку, щоб повернулася, далеко не запливала. Та з протилежного берега, навстріч Вероніці, поплив якийсь чоловік, чимось схожий на Генріха Вукола. Чоловік неподалік Вероніки пірнув і вплив поруч моєї дружини, котра, обхопивши його обома руками, разом із ним пірнула під воду. Минали хвилини, а вони більше не з'являлися на поверхні. Можна було подумати, що вони вийшли з ріки десь у очеретах.

Услід за сичем над табором розляглися закличні звуки сурми: «Підйом!» Я ще перекинувся на другий бік, але вже здрімнути не зміг, — невдовзі із землянок почали вибігати і шикуватися на фіззарядку матроси лейтенанта Кондокторова. Я також надумав зробити фіззарядку побіля своєї землянки і вийшов надвір. На мій подив, біля землянки моряків-мінOMETників уже стояли майор Красій і лейтенант Кондокторов, а інший перший взвод швидко виводив на плац старшина Пахомов. На полковому плацу вже підтюпцем бігав якийсь скорий взвод, якого супроводжував грою полковий оркестр. Я підійшов до офіцерів і привітався. Кляцнувши каблуками, лейтенант Кондокторов козирнув і доповів, що його рота збирається на фіззарядку.

— А чий це там на плацу такий спритний взвод? З чийого батальйону, майоре?

— Це зразковий, надісланий з округу. Прибув разом із комісією. Солдати з почесної варті. Покажуть нашим матросам, як слід ходити парадним строем. Їм і додатковий пайок належить. Харчуватимуться в офіцерській їдальні.

Звуки оркестру заглушали голоси сержантів і старшин, з-поміж яких вирізнявся вимогливий голос Черчілля-Пахомова. Зараз він не був для мене такий дратівливий, як раніше.

Вранішній розвід почався з того, що полк вишикувався на плацу всіма підрозділами і підполковник Григораш оголосив початок стройового огляду, відрекомендував матросам оточувати комісію. Її очюлював капітан першого рангу Верстовський, відомий моряк, який відзначився при обороні Севастополя. Він коротко висловив побажання, щоб огляд пройшов успішно, щоб усі підрозділи виявили високі показники. Моряків, які мали до своїх начальників якісь окремі претензії чи побажання, він запрошував до себе.

Інспектура справді харчувалася в офіцерській їдальні, в кают-компанії для старших офіцерів. Ми познайомилися за вранішнім чаєм. Капітан першого рангу виявився надто делікатним, вихованим офіцером, котрий, як і я, також, напевне, перший раз був у незвичній ролі. Виявилось, що справді це так: корабельний офіцер Чорноморського флоту потрапив в інспектуру випадково, після того, як він возив до народного комісара звіт про потоплення фашистського підводного човна із секретними торпедами. Про цей, загалом звичайний, випадок на війні капітан першого рангу розповів, як про щось надзвичайне, тим більше, що все це діялося у гирлі Дунаю, де я зустрів війну і де все, що там було, сприймав так, ніби це могло статися зі мною, немов я сам уполював фашистську субмарину. Дунай, Дунай...

Кордон було встановлено понад рікою, де вкопали на згірках смугасті стовпці, що мали зорити гербами на захід і південь, прямо у вічі королівської Румунії. Капітана першого рангу Верстовського послано туди командувати бригадою малих кораблів, зокрема дивізіоном малих мисливців, які базувалися в гирлі ріки, несли дозорну службу, вберігали наше побережжя від усіляких несподіванок. За даними розвідки, в Чорному морі все ще перебувало кілька ворожих підводних човнів, які, не виключено, спробують рікою прориватися на захід. На попередження роз-

відки Верстовський не зважав, бо який дивак спробує йти рікою на субмарині, яку легко засікти з берега, а потім і знищити. Не ті на річці глибини для підводного човна, не ті простори. І начебто умисне якогось ранку на плесі несподадано загинуло десантне судно, що промірювало фарватер — ставило розмежувальні знаки. Ніхто не міг сказати, що стало причиною загибелі судна: чи то була давня якірпа міна, чи випущена з-під води торпеда. Капітан першого рангу віддав суворий наказ, у якому ще і ще наголошував посилити пильність на всіх кораблях, надто дозорної служби, і велів провести у гирлі контрольне тралення з посиленням протичовнового спостереження. Через тиждень у штаб бригади надійшло повідомлення про пошкодження дозорного катера, де участь ворожого підводного човна в атаці вже не викликала ніяких сумнівів. Та ось раптом надійшла звістка з дозору, що катер-мисливець атакований німецьким підводним човном у гирлі Дунаю і дістав серйозне пошкодження. Як доповів командир катера, десь близько другої години ночі гідроакустик уловив шум гвинтів підводного човна, і за його командою катер-мисливець здійснив пошук, але нічого не виявив і повернувся на лінію дозору. Згодом, після того, як катер ліг у дрейф, через півгодини, німецький підводний човен атакував дозорний катер двома торпедами, одна з яких влучила в катер, інша пройшла мимо і вибухнула біля берега. Нашому катеру відірвало носову частину до рубки. Фахівці не раз відзначали надійну живучість цих маленьких кораблів. І цього разу морякам також пощастило вберегти катер на плаву і заднім ходом привести його на базу.

Капітан першого рангу Верстовський ще обдумував та оцінював цей випадок, як надійшло нове повідомлення: у складних умовах у дунайському гирлі торпедований інший дозорний катер. Вибухом торпеди у катера також відірвана носова частина, і, як і попередній корабель, він спромігся повернутися до бази заднім ходом. Дивувало те, що підводні човни атакують катери: в історії бойових битв та сутичок на морі нічого подібного не було зафіксовано. Не менш дивним було і те, що в усіх випадках моряки не помітили слідів торпед, які звичайно залишають по собі їх на поверхні води. «Чортівня якась! Та не будемо вдаватися в розпач», — сказав собі капітан першого рангу і вирішив сам вийти в море й розібратися в усьому як слід. Трохи повагавшись, командир бази дозволив, зауваживши при цьому, що це не комбригова справа і що за бойову готовність бригади особиста відповідальність з нього не

знімається. Командир бази міркував уголос, що з усіх варіантів, запропонованих самим Верстовським і його штабом, найкращий був би той, де малося на увазі підловити хоча б один ворожий підводний човен, атакувати його і потопити. А відтак і підняти. Тоді стане ясно, що за нові торпеди у фашистів. Командир бази ще завважив: в обох випадках німецькі субмарини стріляли по рухомих кораблях, тоді, коли катери лежали у дрейфі і спостерігачі не досить уважно стежили за морем. І чому саме об'єктами нападу ставали дозорні катери? Думку, що підводні човни прагнуть прориватися на захід по Дунаю, командир бази відкинув. Вірогідніше, що гітлерівські підводники не знаходять для себе значиміших цілей і атаками на катери дозору субмарини позначають свою присутність і свою бойову активність. Зайняти ж позицію десь подалі від румунських берегів, мабуть, немає можливості. А втім, хто знатиме наміри гітлерівців, вчинки яких завжди нелогічні, але завжди варварські.

Капітан першого рангу міркує про те, що Дунай не просто собі повноводна ріка, вона — артерія майже всієї Європи і на берегах якої, в Угорщині та Австрії, ще гримлять жорстокі бої, а для нас ще тим значимий Дунай, що по ньому проліг наш державний кордон, за яким королівська Румунія, гітлерівський сателіт. Румунію вже зайняли наші війська, наступають десь далі, на Балкани, але ж Дунайській військовій флотилії доручено стерегти не лише кордон, а бути тим надійним тилом українських фронтів у подальшому наступі, оберігати все те, що вже відвойоване раніше.

Командир бази схвалив план Верстовського підловити ворожу субмарину, взяти особисту участь в операції. У дозори почали посылати по два мисливці з категоричною забороною стопорити двигуни і лягати в дрейф. Всі кораблі, що виходили в море, попереджувалися про німецькі підводні човни, перевірялися їхні протичовнові заходи. Та новий тиждень почався з неприємного повідомлення: затоплено катер, який перебував у дорозі на південних підходах до Дунайського лиману. Від вибуху, що стався всередині корпусу, катер розломився навпіл, і його кормова частина відразу пішла на дно, а носова ще деякий час трималася на плаву. Лише кілька матросів урятувалися від загибелі. Припускалося, що катер був атакований підводним човном. Його напарник у дорозі негайно провів уважний пошук, прослухав глибини, але нічого не виявив. Повернувшись на лінію дозору, командир катера доповів

у бригаду і продовжував нести службу. Капітан першого рангу відповів командирові катера по рації, щоб його корабель не відхилявся від своєї лінії дозору і чекав приходу самого комбрига.

Мисливець Верстовського вийшов з бази при яспій сонячній погоді і повному штилі. Капітан першого рангу нагадав спостерігачам на ходовому містку, щоб стежили за морем пильніше. Незабаром сигнальніки доповіли, що в напрямку корабля ідуть два літаки. Команда, і тієї ж хвилини назустріч фашистським стерв'ятникам ударив корабельний залп. Літаки враз відвернули вбік. Проте один зумів достатньо близько підійти до катера, і було добре видно, як від нього відірвалися і шубовснули у море дві торпеди. Звільнившись від вантажу, фашистський торпедоносець полетів далі, вздовж лівого борту мисливця, майже над тихою поверхнею лиману, — німецький пілот був упевнений, що торпеди влучать у радянський катер. Та тільки літак увійшов у сектор обстрілу зеніток, як вогненна траса уп'ялася стерв'ятникові у фюзеляж і звідти чиркнув яскравий сніп іскор. Полум'я вмить охопило фашистський літак. Ще деякий час він продовжував летіти поруч з мисливцем, а потім різко повернув на корабель, на пересічення його курсу. Майнула думка: що замислив гітлерівець? Надумався піти на таран? Аж ні! Палаючий торпедоносець пронісся над мисливцем і упав поблизу в лиман, на поверхні якого розлилися залишки бензину, що догоряв. «Пильніше стежити за поверхнею моря!» — обізвав Верстовський матроське захоплення збитим літаком. Він чомусь вважав, що літаки не діють самі по собі, а забезпечують атаку підводного човна, який має десь бути поблизу. Його передбачення виявилось небезпідставне: незабаром упередзорець помітив на рівній поверхні лиману перископ підводного човна. Верстовський підніс бінокль у той бік, куди показував матрос, але вже ніде і ніякого перископа не було видно. Тим часом сигнальник звернув увагу капітана першого рангу на ледь помітну стежку на воді, що позначалася пухирцями і яку могли утворити у глибині гвинти підводного корабля. Верстовський повернув мисливець на середину цієї стежки. Невдовзі слід від повітряних пухирців став значно помітніший. На місток надійшла доповідь з гідроакустичної рубки: ліворуч десять, дистанція три кабельтових — підводний човен!

Дзвін гучного бою сповістив бойову тривогу. Першу серію глибинних бомб було скинуто за борт. З-поміж вибухів наших глибинних бомб сигнальніки помітили великий

повітряний пухир, що роздувся на поверхні моря. Побіля пухиря розіллялися масляні плями. Верстовський розвернув корабель і пішов ним на плями, для певності зробив ще захід в атаку і скинув ще дві серії глибинних бомб. На поверхню моря почали спливати матраци, подушки, різні дрібні речі. А вслід за всім цим з'явилися і люди у надувних рятувальних жилетах. Їх було небагато, всього кілька осіб, напевне, з тих, хто перебував у рубці з командиром.

Верстовський розглядав підібраних гітлерівців, з яких стікали патьоки води і мазуту, й раптом безпомилково показав на міцного німця, котрий виділявся з-поміж інших нахабним поглядом, самовпевненістю. «Ви командир?» — запитав капітан першого рангу. Не кліпнувши, німець назвався. Це був один із асів гітлерівського підводного флоту, капітан-лейтенант. Він похвалив радянських моряків за вмілу атаку його субмарини. І ще сказав, що німці вміють цінувати грамотних офіцерів і йому жаль, що він не може помінятися місцями, — він неодмінно показав би благородство німецьких моряків. Що ж, ми не сумнівалися в них анітрохи, ми вже зазнали на собі їхню виняткову жорстокість! Про це саме сказав хтось із наших офіцерів, і полонений командир ворожого човна враз присмирнів. Німець узагалі розкис, коли на допиті виявилось, що дбав про власну безпеку, а не про врятування своїх підлеглих, — командир човна наказав перепустити в рубку повітря високого тиску, і коли тиск у ній зрівнявся із забортним, він відкрив люк. Ті, хто перебував у рубці, разом з повітряним пухирем були виштовхані на поверхню моря, а всі інші члени екіпажу залишилися там, у глибині, із кораблем...

Я слухав капітана першого рангу Верстовського, а переді мною все стояв Дунайський лиман, з берегів якого ми пішли пам'ятного літа сорок першого і до якого повернулися через три довгих роки. Переді мною ніби й тепер стояли густі й зелені, як гай, очерети, а лиман усе так само парує туманами, що густо накочуються разом з дунайськими хвилями або приходять з моря поперед жорстоких штормів. Мені завжди вчувався плескіт його, Дунаю, просторих хвиль, які розходяться колами, коли скидаються на плесах великі рибини та коли на світанковій чи вечірній зорі лопотять сотні качиних крил, коли качині зграї летять на свої гніздилища, летять так, ніби щойно випущені з праці, і їхній лет нагадує залп гвардійських мінометів, що відгримів у цих краях і покотився далі, кудись

до Белграда, до Будапешта, до Відня. Ні, несила мені нудитися в цих таборах. Розповіді капітана першого рангу Верстовського в кают-компанії остаточно роз'ятрили мені душу, і я для себе вирішив: будь-що піти на фронт у будь-якій ролі, — не для мене учбовий полк і ті порядки у ньому, заведені тилловими стройовиками. І все це я виклав у рапорті на ім'я старшого офіцера окружної інспекції, — певен, що мій рапорт потрапить до рук капітана першого рангу Верстовського. Та, на жаль, Верстовський не захотів розглядати мого рапорту, а передав піхотному полковнику, котрий і викликав мене до себе в кабінет у нашому полковому штабі.

— Рапорт ваш, товаришу Ромодан, — сказав полковник і пожував свої губи, — викликає захоплення, просто чудовий рапорт. Дивно лише те, що ви обіймаєте таку високу посаду і не розумієте свого призначення тут, у тилу. Претензії, які виставляете, безпідставні.

Я заперечив, чим розгнівив полковника. Виходить, що мій рапорт є не що інше, як свідчення моєї власної безвідповідальності, нерозуміння того, як готуються кадри для фронту. Саме кадри!

Розмова з полковником урешті перейшла майже у сварку, і я не стримався і сказав, що не розумію тих полковників і генералів, котрі не прагнуть побувати на полі бою. Полковник, котрий, напевне, й не воював, все, що я сказав, сприйняв, як закид на свою адресу і, щоб припинити зі мною гостру сварку, пообіцяв направити мій рапорт далі, по команді. Він сказав, що нічого хорошого мені не обіцяє, але певен, що такий «архінатріотичний документ» начальство без уваги не залишить. Інспекція ще три дні перебувала в полку, і я її уникав, як і мене уникали інспектори. Полковника, який розглядав мій рапорт, я двічі бачив на полковому плацу, де він перевіряв стройові навчання і на яких, до речі, найвищий бал заслужила рота лейтенанта Кондукторова.

Інспектори, як і раніше, харчувалися в кают-компанії для старших офіцерів, мені ще не раз випадало сидіти за склянкою чаю поруч капітана першого рангу Верстовського, але капітан першого рангу вже уникав мого погляду і нічого вже не розповідав з фронтових епізодів. Він узагалі намагався більше з нами, полковими офіцерами, не знатися. Принагідно я запитав Верстовського, чим ми не сподобалися йому, чим завилили. Моє запитання захопило його зненацька, капітан першого рангу відразу не знайшовся, що й відповісти мені. Трохи подумавши, сказав:

— Ви, Ромодане, забуваєте, що тут, у таборах, далеко від фронту, як ніде, шануються статути, шануються до сміховиння. Я також проти муштри, яка ніколи не шанувалася моряками, але ж я нікого не закликав усе кидати і поспішити на флот, на кораблі, до діючої армії. А ваш рапорт саме про це і свідчить. Саме через вас я вже мав серйозне попередження, справжню нагінку.

Він, Верстовський, козирнув мені й пішов, залишивши мене з невеселими роздумами на самоті. Перед від'їздом з полку інспекція зібрала всіх офіцерів на розбір, де виступив з попередніми підсумками полковник, що мав розмову зі мною. Високий, ставний полковник мав бліде, аж синє обличчя, на якому ніколи нічого не прояснялося. Мертвотно-бліде лице полковника доповнювалося ще холодним, байдужим поглядом світло-сірих очей, які позирали на всіх однаково з-під рудих брів. Руки у полковника були напрочуд інтелігентні, надто біленькі. Ними він гортав папери, ніби боявся, що якийсь із них має ось-ось вибухнути. При цьому довгі пальці щільно трималися купи, немовби підтримували один одного. А втім, може, полковник був симпатичніший, ніж уявлявся мені, і все це йшло від того, що я його не злюбив з першої розмови, надто від того, що полковник мав вагу над флотським офіцером, над капітаном першого рангу і його, як видно, капітан першого рангу побоювався.

Після від'їзду інспекції командир полку не мав наміру ні зустрічатися зі мною, ні вияснити причини мого невдоволення службою в учбовому полку. Проте підполковник Григораш був змушений мене до себе запросити, прислав за мною свого ад'ютанта. Зустрів мене стримано, підкреслено-чемно. Його оксамитовий голос майже дзвенів.

— Любий Семене Дмитровичу, даруйте, але, щоб вас побачити, я змушений залучати до цієї акції ад'ютанта. Це сміховинно, чи не так? Свого заступника розшукувати через ад'ютанта. Сідайте, закурюйте. Хоча, здається, ви не палите?

Він одверто zvolікав з розмовою, на яку мене покликав і яка, напевне, була для нас обох небажана. Я вирішив допомогти підполковникові:

— Чого вже, кажіть. Я готовий вас вислухати.

Григораш розігнав рукою дим, якого сам напустив собі межі очі і від якого начебто аж просльозився.

— З вашим рапортом я також ознайомився і, скажу одверто, спершу був дуже здивований. Але, трохи відійшовши, помізкувавши на дозвіллі, дійшов висновку, що ви

просто не звичні командувати за даних обставин, що вам простіше себе знайти в інших умовах, на фронті. Подаючи склад маршового батальйону, я вніс ваше прізвище також туди, у той список. Сподіваюся, що заперечень не буде. Чи не так, Семене Дмитровичу?

— Все правильно, товаришу підполковник. Дозвольте тільки взнати, у якій саме ролі мене записали в маршовій батальйон.

Підполковник ізнову огорнувся тютюновою хмарою й ізнову відганяв її від себе. Потім тер око, неначе запорошив його.

— Як належить, комбатом. На цій посаді ви вже воювали, і воювали непогано. Чи не так?

— Все правильно, заперечень немає.

— Чудово, чудово. Нам з вами ще треба порозумітися про ваше житло на цей місяць. Справа в тому, що ми вам виділили землянку хіміків. Я подумав, що найкраще вам було б... — і затнувся на власній думці.

— Не турбуйтеся, товаришу підполковник. Я подбаю сам про себе. І щоб так... щоб не компрометувати і посаду, і себе. Скажімо, у майора Красія. Він задушевна і щира людина. Його Таїсія Андріївна мила жінка.

— Не заперечую, Семене Дмитровичу. Тільки дивіться-но, щоб не виникло якихось між вами з майором непорозумінь із-за Таїсії Андріївни. Тільки не гнівайтесь. Застереження ніколи не зайві, не завадять. А тим більше коли йдеться про молоду жінку і двох вродливих офіцерів. Жіноча природна зваба відома. Через неї, через жіночу звабу, відомо, що гинули і найрозумніші дипломати, і найвищі значніші полководці.

Він ще довго розводився про щось подібне, прагнув пофілософствувати, але я вже його не слухав, налаштувавшись їти. Григораш це помітив, хотів було ще мене затримати, але не наважився. З підполковником ми розійшлися взаємно вдоволені, що не довелося вишукувати якихось виправдань та різних виявів удаваної шанобливості.

Артем Микитович несприховано зрадів неспогоданій можливості побути разом, пожити в одній землянці. Про це він сказав так гаряче своїй Таїсії Андріївні, що можна було подумати: збувається давня майорова мрія. Я заспокоїв дружину майора, що у них у землянці надовго я не затримаюся, невдовзі переберуся на річку, на Клязьму, де звелю мені розіпнути намет і тренуватиму своїх моряків

висадці з катерів, захопленню плацдармів та відбиттю ворожих контратак. Зрозуміло, що про маршовий батальйон усе трималося в таємниці, мені було надане право підбирати собі моряків у маршові роти на власний розсуд. Начальник штабу сказав, що, можливо, батальйон піде на Далекий Схід, до Японії, а тому треба відбирати кращих з кращих. Такою, приміром, вважається рота лейтенанта Кондокторова.

Одразу, як тільки я перебрався до подружжя Красіїв, Таїсія Андріївна відгородила мій куток простирадлом, що правило за штору, і там, у найдальшому кутку землянки, я міг вільно роздягтися і лягти зручно на відпочинок. Щоправда, лягали ми з Артемом Микитовичем усі перші дні запізно, після відбою в ротах, які здійснювали вечірні прогулянки і співали пісні, на зразок «Україна золотая, Белоруссия родная, наше счастье молодое» або якусь із флотських пісеньок, що співалися нами десь у двадцятих роках, коли зводився новий Червоний флот. Майор Красій навіть і не запідозрював, що незабаром нам доведеться розійтися-роз'їхатися, що я не тільки від'їду сам з таборів, але заберу із собою його батальйон, який у штабних документах значиться маршовим і командиром якого вписано мене, а не його, майора Красія.

На третій день я від'їхав на Клязьму, де мені розішнули намет і де я провів учбові навчання мінометників по висадці десанту, подоланні смуги перепоп, яку матроси самі обладнали. Мій вистовий домовився у селі з бабусею, щоб вона щодня продавала для офіцерів батальйону три літри свіжого молока, а матроси позичили в місцевих рибалок човни, в яких навчалися гребти і якими по кілька разів на день переправлялися з одного берега на другий. Усі помітно засмагли, зашкарубли на сонці. Хіба що відзначався з-поміж усіх старшина Пахомов, котрий усьогона-всього раз чи двічі наважився викупатися в Клязьмі, і це було незвичайною подією в батальйоні,— як-не-як, а Черчілль дозволив собі сполоснутися в річці, де (хай господь милує!) і втопитися недовго. І тілом білий, і рожевощокій, як намальований, Пахомов-Черчілль усе рідше і рідше з'являвся на Клязьмі, в роті і в батальйоні. Його відсутність, напевне, ніхто і не помічав би, якби багато чого не вистачало у роті через відсутність старшини.

Постежуючи з майором Красієм пересування одного з взводів роти Кондокторова по-пластунському, я звернув увагу на те, що багато хто з матросів уже ходить у дуже зношеному обмундируванні. Гімнастерки подрані на лік-

тях, штани зачовгані на колінах, у суцільних латках. Я запитав Артема Микитовича, хто відповідає, з кого ми мусимо питати за зовнішній вигляд матросів. І де та нова флотська уніформа, яку ми видали матросам натомість зношених гімнастерок, галіфе і солдатських черевиків з обмотками? Красій усміхнувся і відповів, що все для переобмундирування вже заготовлене, матросів переобмундирують негайно, як тільки надійде команда лаштувати батальйон у дорогу, що для всіх не таємниця про маршовий батальйон і він подивований моїм мовчанням про це.

— Даремно криєшся від мене, Семене Дмитровичу, — неприховано дорікнув Красій, — немає ніякого секрету, що ти вже не заступник командира полку. Новий заступник Григорашеві їде. Не тиловик і не фронтовик, але, мабуть, достойний ганяти роти на стройовому плацу. Не будемо журитися, нам без них буде веселіше. Не їм адже, а нам брати Берлін. Тож хто тоді щасливіший, скажіть?

Майор зізнався, що він подав рапорт відправити його на фронт з ротою Кондокторова, яка, за словами самого лейтенанта, розучилася вже ходити строем під моїм командуванням, і на річці, де ми перебуваємо, злочинно не вписуються мною стройові заняття, а натомість капітан третього рангу захоплюється висадками з човнів, неначе матроси тільки те й робитимуть, що долатимуть водні перешкоди, великі широкоплинні ріки. Слухаючи майора, я потроху впевнювався в тому, що він також, як і лейтенант Кондокторов, і підполковник Григоран, не схвалює мою методику підготовки морських піхотинців, хоча, власне, ініціатором усього цього був не хто інший, як він сам. Аби його не смутити, не завдати йому болю, я не нагадував Артемові Микитовичу наші перші розмови про більш дійове навчання морських піхотинців, про те, що час уже наближати навчання до фронтових умов, домагатися від матросів того, що ми будемо домагатися від них на фронті, в складних фронтових умовах. Я потерпав, що майорові медики не дозволяють відправитися на фронт разом із батальйоном і це може завдати йому болочої рани, вдруге поцілити не кудись, а в самісіньке серце, яке і так уже стало в нього зістком крові від усіх попередніх ран. І я ніскільки не подивувався, коли черговий по батальйону доповів, що майор Красій щоранку, до загального підйому, з'являється на стройовому майданчику, робить зарядку, а потім їде купатися в Клязьмі. Артем Микитович узяв участь і в офіцерських стрільбах з власної зброї, де

набрав пристойну кількість очок. Він повсякчас носив на собі протигазну сумку, носив гранати, був годен начепити на себе все, що належало носити матросові, терпів усе те, що терпіли матроси. Артем Микитович для своїх підлеглих був взірцем офіцера, і я не сумнівався, що кожен з моряків не замислився б його заступити собою в бою, коли б виникла в тім потреба.

З чийогось дозволу лейтенант Кондокторов перестав бувати в батальйоні, в своїй роті, про що я відзначив у рапортничці, котру направляв щоденно в полковий штаб. По тому, що ніхто не реагував на це (а може, взагалі ніхто не читав тих моїх рапортничок), з часом я перестав наголошувати на подібних явищах, хоча на ранкових шиківаннях усе ще цікавився присутністю офіцерського складу. Майор Красій якимсь ніби ненароком, зауважив, що відсутність Кондокторова ще можна зрозуміти, бо лейтенант не квапиться на фронт, його влаштовує і тил, де все йому ясно і зрозуміло, але чому шукає собі затишну тилкову баталерку старшина Пахомов? Ще не встигли вияснити цю зрозумілу істину я та майор Красій, як до матросів дійшла дуже приємна для них вість: старшина їхню роту здає і залишається старшиною штабу в учбовому полку. Деякі диковинні вчипки старшини стали відомі одразу після того, як розповсюдилася ця чутка. Стало відомо, що він уночі піднімав на ноги так званих штрафників, велів зодягатися за всією формою, вів у червоний куток і вказував на плакати, допитувався: які безсмертні подвиги здійснили Зоя Космодем'янська, Олександр Матросов та Юрій Смирнов. Як відстоювали Москву двадцять вісім панфіловців, як боролися з ворогом молодогвардійці. І якщо для подібних іспитів у матросів не вистачало однієї ночі, старшина переносив їх закінчення на наступну ніч. Пахомов-Черчилль називав такі ночі матроськими, виховними. Матроси ж називали їх почамми без милосердя. Постать старшини Пахомова дедалі все більше і більше викликала до себе суперечливі почуття, серед яких брали верх усе-таки хороші,— старшина завжди винуватий у рядових, бо вже хто-хто, а він найпильніше тримається служби.

Пахомов з'явився на Клязьмі недільного дня, коли матросам була надана можливість випрати одяг, випрасувати, змінити і підшити на гімнастерках чисті підкомірці. Старшина був зодягнений у нове, ще жодного разу не пране, не вигоріле на сонці,— і гімнастерка, і галіфе мали темно-зелений колір і вбирали матроські очі. Напевне, дехто з офіцерів позаздрив старшині. Відрекомендував-

шись, Пахомов доповів, що він має команду забрати роту з річки у табір, де матросів перевдягнуть у нове обмундирування, в суто морське, бо віднині батальйон називатиметься не стрілецьким і не мінометним, а маршовим. Від цього його повідомлення у мене заспівала душа, забриніли якісь струни під серцем, — усе закінчено у цьому тиловому полку! Тепер тільки на фронт, у бій! І я дозволяю Пахомову вишкувати роту і розпорядитися.

Артем Микитович відпрошується з ріки, хоче відїхати у табір з кондукторовською ротою. Я не заперечую. Знаю, що майор непокоїться за власну долю, що також, як і я, готовий уже відправитися на фронт з маршовим батальйоном. Я відпускаю Артема Микитовича, певен, що йому ще доведеться розчаруватися: навряд чи дозволять медики іти в бій з однією рукою і ще невідомо, як до цього, до його наміру, поставиться Таїсія Андріївна. Ми прощаємося так, як завжди, неначе нічого не сталося і не могло статися. Човен відвозить його на лівий берег, я ще залишаюся на протилежному, допоки господарники не заберуть з ріки все казенне майно. Я простежую, як роти — взвод за взводом — також перебираються через ріку, як виходять на трасу, щоб востаннє подолати відстань від Клязьми до табору, відстань, яка не раз повертатиметься нам уві сні, повертатиметься разом із старшиною Пахомовим і командиром роти лейтенантом Кондукторовим. Командир полку присилає за мною свою машину з мудрим водієм Іваном Гомулою. Іван доповідає, хитро посмикуючи широкими бровами, неначе він усе знав наперед, ще тоді, коли забрав мене на станції і віз у полковий табір. Ось уже з ким не хотілось би розлучатися, так це з Іваном! І щоб не ярити собі душі, ми їдемо мовчки, не перемовляючись жодним словом. З півдороги Іван не витримує і запитує, чи надовго затримаються маршовики в полку. Я кажу, що про це найкраще відомо водієві командира полку, себто йому самому. Іван крутить головою: нічого подібного, цього разу інформація обійшла і його, бо він також подавав рапорт через командира направити з маршовим батальйоном на фронт. Наслідки його рапорту невідомі, але підполковник на нього, свого водія, невдоволений. Він іще запитує про щось, але я мовчу, й Іван замовкає до полкового табору.

Зовні у полку начебто нічого не змінилося, хіба що коли добре пригледітися, то найбільше пожвавлення біля полкової лазні, де купають матросів у гарячій воді і де їх перевдягають у тільняшки, де армійські пілотки воли

змінюють на безкозирки та флотські, з мідними бляхами, широкі ремені. Перевдягнені у морську уніформу, роти ніби подорослішали, стали ставніші, і лейтенант Кондокторов уже не відрізнявся з-поміж інших своєю ставністю, не так була помітна його статура. Лейтенант стояв перед ротною землянкою, широко розставивши ноги і забгавши під пасок долоні рук. Вилискували проти сонця його золоті погони. «Старший сержант, підтягніть стрій!.. Розпустилися!.. Розучилися ходити строем...» — погукує він і нітється, коли врешті помічає мене. Я йду до землянки Красіїв, де, напевне, мене чекає гіркота розчарування Артема Микитовича, сум і біль Таїсії Андріївни.

Несподіванкою для мене було зустріти прояснене обличчя Таїсії і радісний вигук мені просто у вічі:

— Семене Дмитровичу, ура! Ми з Артемом теж їдемо разом із вами, з батальйоном. Артем пішов до полкового баталера. Наказано теж змінити уніформу на вашу, на морську. Скажіть, Семене Дмитровичу, хіба це не чудово?

— Чудово, звісно. Я вітаю вас обох.

— Дякуємо, Семене Дмитровичу. Ви справді не засмучені?

— Чим? Не розумію...

— А хоча б тим, що мій Артем записаний до вас. Ви не сумнівайтеся, він упорається не гірше інших ротних. Я буду з ним завжди, я буду надійною підмогою й Артемові, й вам особисто.

— Таю, ви просто чудова. Ви — диво, й ображатися на вас просто гріх!.. Я піду до штабу, виясню деякі деталі, а вас попрошу допомогти моему вістовому всі мої речі зібрати як слід,— і, несподівано для самого себе, я заквапився так, піби саме на сьогодні був визначений від'їзд батальйону, хоч попереду ще були вільні майже три дні. Радість Таїсії Андріївни за свого Артема була небезпідставна, бо за всі дні, що залишилися, майор, як і перше при нашому знайомстві, не заспокоювався ні на мить, здається, завше був у русі, в клопотах. Він намагався допомогти мені навіть там, де краще було б вибачитися. Він викликався з'їздити на станцію і прийняти вагони від залізничників. І не лише для своєї роти, а для всього батальйону. За всі клопоти я мусив би йому подякувати, але, нагадавши, що підполковник Григораш уже не раз і не одного офіцера обривав при мені за надмірну делікатність, що заважає службі, я промовчав. І взагалі, мені ліпше було багато чого не помічати, багато чого не знати.

Лейтенант Кондокторов не лише сам залишався у тилу, а спромігся залишити біля себе ще взводних — зразкових стройовиків, і, щоб визначити, хто відправляється з батальйоном на фронт, варто було побачити, хто і в якій уніформі сьогодні обмундирований. Молодший лейтенант, командир першого взводу, ходив майже через день то в зеленій, армійській, гімнастерці, то в синій, морській, фланелівці. Нарешті перевдягнувся в армійське і вже не змівав до нашого від'їзду.

— Не знаю, як хто, а я з вами, товаришу капітан третього рангу, — відрекомендувалася Таїсія Андріївна. — Сержант Красій. Прикомандирована до батальйону санітарним інструктором.

— Так уже й прикомандирована?

— Згідно наказу, товаришу капітан третього рангу. Маю наглядати за майором Красієм.

Відбував батальйон пізнього вечора, коли інші вже готувалися до спочинку і старшина Пахомов ходив від землянки до землянки, перевіряв службу в ротах, що залишилися. Закинувши за спину морські рюкзаки, взводи тихо, без зайвого шуму і гаміру рушили до залізничної станції. На асфальті вилискував повнолиций місяць. В його відблисках коливалися матроські ряди, що залишали табір без гіркоти й жалю. Вони намагалися не оглядатися, йти безоглядно туди, де мала початися їхня нова дорога, яка для когось десь обривалася разом з молодим життям, якому вони, матроси, ще не знали справжньої ціни. Як і багато чому, чого не зазнали ще і навряд чи зазнають.

Огорнутий тінями, хмуриться обабіч дороги замислений ліс.

Й ізнову ми втрюх у штабному вагоні, як і раніше у землянці. Майже всю ніч вантажилися і лягли тільки під ранок. Таїсія нагріла чайник і виставила його на стіл, хоча ми з Артемом Микитовичем ніяк не могли прокинутися і спали заколисані-загойдані вагонними колесами, що постукували ритмічно на стиках колії — паровоз усе мчав і мчав ешелон на захід. І хоча вже попадалися якісь невідомі станції та полустанки, все ж їх, як і вже знані, так само оберігали ті ж таки зенітні батареї з дівочою обслугою, що все так само франтувала вздовж колії у синіх беретках і кирзових наваксованих чобітках, стріпуючи раз по раз кучериками, які лягали на плечі, на зелені польові погони. Ешелон відходив кудись у лісостепи, туди, де мала

зустрічатися з ним кривава війна, відблиски якої спалахували на надвечірньому небі і розпливалися червоною плямою по всьому небосхилу, допоки не заходила тривожна сполохана ніч.

ЧАСТИНА СЬОМА

Лелеки кружляли над згарищами, ніби чайки над кістяками спалених кораблів, котрі все ще трималися на воді, та їх уже несли кудись неспокійні морські хвилі. Неозора повинь згарищ і руїн: і в голому степу, і серед вікопомних лісів. Димарі спалених хат сумовито постали понад дорогами скорботними хрестами. А ворог, полишаючи за собою могили та згарища, люто огризаючись, все ж відступає на захід. Наш ешелон вихопився з Брянських лісів в українські степи — й одразу запахло полином і чебрецем, надто тоді, коли ми персіхали Дніпро і завернули на південь, до Чорного моря.

Вагонні колеса постукували на стиках колії, минали повівечені міста, і села, й похилені постаті зажурених жінок, що німо стояли край доріг, як суворий заклик до помсти...

Подружжя Красіїв разом зі мною їхало в штабному вагоні. Як і Артем Микитович, я піднав під суворий нагляд клопіткої Таїсії Андріївни, котрій годилося спершу наглядати за чоловіком, а відтак уже і за мною, як за таким, що надовго позбавлений жіночої ласки і тепла. Тасчка насамперед дбала про чистоту і порядок у вагоні, вимагала в усьому дотримуватися гігієни, незбагненної чистоти, стежила, щоб бачок для питної води був наповнений лише кип'яченою водою. І так в усьому виявлялася в ній більше медична сестра, ніж дружина. Незрівнянна Таїсія Андріївна встигала на всіх зупинках обігати пристанційні базарчики, діставати для нас свіжого молока, або глечик рум'яної ряжанки, або соковитих яблук чи вишень, якими багата Україна і яких щедро виносили жіночки до поїздів, витираючи кінчиками хусток сухі сльозини, бо ж їхні чоловіки та синочки також на фронтах і невідомо, чи повернуться назад додому.

За Вінницею Артем Микитович упевнено заявив, що нас направляють не куди-небудь, а на Дунайську військову флотилію. Недаремно ж, мовляв, був у полку в складі інспекції дунаєць капітан першого рангу Верстовський! Я подумав собі, що здогадки майора Красія недалеко від істини. Бо й справді: навіщо було капітанові першого рангу так захоплено розповідати про полювання морських

мисливців за німецьким підводним човном у дунайському гирлі, коли ними, дунайцями, під безпосередньою командою Верстовського, була потоплена фашистська субмарина з новими секретними торпедами.

За Вінницею ешелон повернув прямо на Одесу, і ми всі упевнилися, що Артем Микитович правий, що нам доведеться воювати не деінде, а саме на Балканах, брати участь у визвольній місії братніх слов'янських країн.

Балкани... Віддавна вони вважалися пороховим погребом Європи — і таку славу набули не випадково: саме тут стикалися інтереси багатьох імперіалістичних хижаків. У тисяча дев'ясот дванадцятому році Болгарія, Сербія, Чорногорія і Греція, з діяльною участю Росії, створили Балканський союз, який надав їм можливості перемогти Туреччину. Та війна завершила процес визволення з-під турецького панування у Південно-Східній Європі, була визвольною війною народів, зрушила середньовічні підвалини на Балканах. Єднання балканських народів, навіть у формі монархії, не сподобалося Австро-Угорщині та Німеччині, стало їм перешкодою на шляху грабіжницької політики, завважало залучити балканські країни до постачання гарматного м'яса в наступних збройних зіткненнях Троїстого союзу з Антантою. Англійські, французькі та американські імперіалісти, що провадили мюнхенську політику фашистської агресії проти Радянського Союзу, його мирних спрямувань у своїх бажаннях відкупитися від колоніальних претензій німецької верхівки, захочували Німеччину до загарбництва на Балканах, а щоб якось замаскувати свою змову з гітлерівською клікою, уряди Англії і Франції лицемірно гарантували Греції, Румунії і Туреччині своє заступництво. Гітлер одразу збагнув, що руки йому в цьому регіоні розв'язані, і весь Балканський півострів негайно був окупований німецько-фашистськими військами. Тепер настав час розв'язати балканську проблему справедливо і відповідно до національних інтересів самих балканських народів. Перед нашою армією поставала ця висока, благородна місія.

Серпнева Одеса сипіла морем. Щедро обмита яскравим сонцем, що сячало з небес жарким промінням, відбивалося у блакитній безодні, і все навкруг мовби розщиплялося, зливалося, тануло в отій морській блакиті. Місто ще не встигло опорядитися після окупації та квітневих боїв. Ще зберігало свою сувору нашорошеність з оборони сорок першого року: в сірості стін, замащених сажею,

у вікнах, похрещених смужками паперу від вибухів, у численних патрулях армійських та флотських частин, якими роїлися вулиці і причали міста.

Одеса відновлювалася з Привозу, що прилаштувався побіля зруйнованого вокзалу. Запах морських бичків, якими торгували рибалки, наскрізь пройняв усе довкрузь, відчувався за кілька кварталів від ринку. Одеський серпень того літа був спекотний, і морська прохолода на місто не докочувалася, полишалася на кам'яних сходах Ланжерону.

Батальйон вивантажився неподалік Куликового поля. Офіцери, що нас зустрічали, провели роти до Аркадії, де було нам визначено розташування. Мені ж звелено відразу з'явитися до штабу, відрекомендуватися командирові Одеської військово-морської бази, який достеменно знав про наші подальші дії. Командир бази — контр-адмірал — повідомив мене про бойову обстановку, яка склалася на той час під Одесою та в гирлі Дунаю, де розпочали наступ два наші фронти і де Дунайська флотилія підтримувала разом з Чорноморським флотом наступ Третього Українського фронту.

Начальник штабу флотилії капітан першого рангу Верстовський зустрів мене ніби доброго давнього знайомого й одразу повідомив, що мушу здати батальйон Артемові Микитовичу і негайно очолити загін, що буде висаджений на правому березі Дунаю. Загін розвідників пройде на кораблях у глибокий ворожий тил через лінію фронту і висадиться двома групами. Затим розвідники мають з'єднатися і повернутися на кораблі. Якщо німці їх виявлять раніше і вони будуть змушені відбиватися, десантників підтримають вогнем польові батареї та бронекатери, що ввійдуть у дунайське гирло, а також катери дозорної вахти, які чатують ворожих підводних човнів.

Я повернувся зі штабу і вручив майорові Красію наказ прийняти батальйон під свою команду, став готуватися до своєї першої операції з передчуттям, що з батальйоном розлучаюся надовго, коли не назавжди, і що цим підрозділом Артем Микитович буде командувати до кінця війни, до повної перемоги над невідомим фашизмом. Так буде чи інакше — невідомо, але мені дуже хотілося, щоб було саме так, бо майор немовби аж спалахнув від мого повідомлення, і в ньому враз прокинулася жадоба дії, все те, що тривалий час дримало в ньому після поранення в боях за Москву, а відтак у тилкових частинах. Артем Микитович випростався переді мною, як бравий солдат,

що готовий виконати будь-який наказ і стати на смертний герць з будь-ким. Він був щасливий, наче мала дитина.

Увечері, коли на поверхню моря лягали хиткі тіні й миготіли поміж хвиль, я прибув у Практичну гавань, де лаштувалися до походу бронекатери. На них розмістили розвідників однієї з гвардійських частин. Ще два катери мали йти за нами в кильватері, готові прикрити десант з тилу артилерійським вогнем. Вже зовсім стемніло, коли бронекатери вийшли у похід кильватерною колоною. За бортами всю ніч хлюпотіло море. Перед світанням ми ввійшли в дунайське гирло, що зустріло нас незорою широчінню, — ріка була повноводна, небезпечна і якась насторожена до нас, так само, як і ми до неї. Пригадувався мені дозовонний Дунай з бакенами і вогнями, що позначали основний фарватер і застерігали від мілин. Він нагадував мені Азов, що також котив нам навстріч розлогі хвилі, і Волгу, яка вилискувала блискітками проти повного місяця. З-над Дунаю, з-за далеких придунайських горбів викотився також повнявий диск місяця, і моряки враз поглянули вгору, на незахмарене нічне небо, де могли будь-коли з'явитися лачки німецьких стерв'ятників і накинутися, мов шуліки, на невеличкі річкові кораблі. Я стояв на ходовому містку поруч командира бронекатера і також потерпав, хоча вдавав, що все йде спокійно, цілком правильно і нервувати поки що нічого.

Бронекатери пересікли лінію фронту непомічені, як і було замислено. В заломі ріки кораблі підійшли майже впритул до південного берега. І тут, кидаючи на воду хистке холодне світло, злетіли німецькі ракети, від яких я мимоволі зіщулився і ввібрав голову в плечі. Слідом із прибережних чагарів викинулися кулеметні траси, а відтак спалахнули пострілами наші катерні гармати, що розпанахали навпіл придунайську ніч. Ворожі ракети все метушливіше злітали й злітали на румунському березі. За командою командира бронекатера стерновий різко повернув уліво, і, тільки-но форштевень торкнувся краю берега, натреновані розвідники вмить опинилися на суші. По місцю висадки почали бити артилерійські та мінометні батареї німців.

У відповідь, прикриваючи десантників і кораблі, відкрили вогонь із-за лінії фронту наші батареї. Бронекатери дружно відійшли, щоб повернутися згодом і забрати назад на борт розвідників, які тим часом все далі і далі заглиблювалися у ворожі тили. Через дві години вони

повернулися на кораблі, і до світання ми знову були на своїх вихідних позиціях.

Капітан першого рангу Верстовський зустрів мене схвильованим запитанням: як і що? Йому нетерпеливилось почути від мене якісь надзвичайні розповіді про похід, але я тільки знизав плечима і сказав, що все було так, як передбачалося адміралом і штабними документами. Верстовський зазначив, що він у мені не помилився, коли наполягав направити мене саме до нього, і що я в нього заступник по розвідці.

Жарко пригрівало серпневе сонце. Полудневою втомою було охоплене все: і ще свіже, не присмалене сонцем листя прибережних вербняків, і пересвист птахів, що ховалися в заростях, і навіть поверхня ріки, що ліниво накочувала дрібні хвилячки на береги. Крізь прозору тремтливую запону серпанку м'ясним маревом прозирали обрії. На катерах, що припали бортами до чагарів, ховаючись від ворожих літаків, котрі все ще налітали на дунайські плавні, полуднева спека відчувалася подвійно: зверху — від сонця, знизу — від нагрітої рифленої палуби. Прохолода від річкової води майже не відчувалася. В чеканні наступних розпоряджень Верстовського я приліг під розлогою вербою в її тіні і трохи здрімнув, певен, що і наступної ночі знову доведеться ходити на бронекатерах у ворожий тил. Неподалік мене присіли на траві моряки-розвідники. Один казав низьким голосом: «Невідомо, старшина, коли рушимо далі — знову перейдемо у наступ?» Той, кого величали старшиною, поважно мовив, що він далекий від Верховного Командування і не поінформований цього разу в його плани, але з усього видно, що незабаром і ми дістанемо бойові накази.

За мною прибіг штабний вістовий: викликали командуючий флотилією і начальник штабу Верстовський. По дорозі я зустрів кількох матросів із маршового батальйону, котрий прибув з Одеси на вантажних машинах і також мав вступити ближчим часом у бої. Я порадив, коли дізнався, що разом із батальйоном на Дунай прибуло і подружжя Красіїв.

Матроси не помилялися: намічався великий наступ. Разом з командуючим флотилією ми прибули у штаб фронту на засідання Військової ради. Там я особливо відчув шанобливе ставлення до моряків з боку армійського командування. Контр-адмірал і капітан третього рангу трималися перед генералом армії і його помічником належним чином. Генералові, як видно, дуже подобалися міцні і енер-

гійні морячки. Він уважно вислухав інформацію нашого адмірала про дії на нашій морській ділянці. Він послався на заповнення штабу Чорноморського флоту, що з моря гітлерівці зазнають відчутних ударів, що флот уже зриває морські перевозки ворога і блокує найважливіші ворожі порти. Для забезпечення успішних дій флотилії у прибережній зоні будуть використані торпедні катери і підводні човни, які вдарять по ворожих кораблях у морі та основних військово-морських базах Констанци і Сулини. Для бойових дій флотилії виділено дві бригади морської піхоти, окремий мотострілецький батальйон, батальйон амфібій і катери прикордонних військ. Контр-адмірал доповів, що для доставки десанту на вихідний рубіж будуть залучені майже всі плавзасоби флотилії, а також кораблі вогневої підтримки та гармати берегової оборони. Авіаційну підтримку десантові забезпечуватимуть повітряні сили флоту, які налічують понад триста літаків,— і штурмовики, і пікірувальники, і винищувачі. Про це запевнив генерала армії командуючий повітряними силами Чорноморського флоту.

Я зайшов до Верстовського саме тоді, коли він тримав телефонну трубку в лівій руці, а червоним олівцем у правій наносив на карту останні зміни в оперативній обстановці на фронті. Він мовчки кивнув мені на стілець — велів присісти, а сам усе ще продовжував телефонну розмову. Його олівець бігав по карті вже за зубчатою лінією, що позначала передній край ворожої оборони, і червоні стріли наближалися до рубежів, що були передбачені в плані майбутньої операції.

Нарешті капітан першого рангу закінчив розмову, підкликав мене до карти і пояснив, що наша флотилія підпирає ліве крило фронту і буде взаємодіяти з десантною армійською групою, яку слід вважати основною. Але не легко завдання стоїть і перед нами,— це я маю чітко собі уявити, оскільки піду з десантом у бій і представлятиму там штаб флотилії. Отже, кораблям належить передовсім перекинути значні сили сухопутних військ через лиман і висадити на побережжі, де ворог зробив усе, щоб не допустити нашого десанту. Як сказав Верстовський, нам треба було проявити воєнну хитрість, усю свою моряцьку винахідливість і відвагу. План висадки десанту, розроблений адміралом Холмогоровим, котрий відомий як майстер подібних операцій, що відзначаються зухвалістю та суворим розрахунком. В основі плану покладено несподіванку, саме на це розраховував адмірал, коли затверджував мене

представником штабу в десанті. Німці й не думають, що ми зважимося форсувати широкий водняний простір та ще добре прострілюваний.

— Що не зрозуміло? Які будуть у вас запитання, Семене Дмитровичу?

— Начебто ніяких, товаришу капітан першого рангу.

— Гаразд. Сподіваюся, що питання ще виникнуть. Пізніше, коли десант підніматиметься на борти кораблів.

Проте питання постали раніше, ще тоді, коли виникла суперечка між командирами бронекатерів і морськими піхотинцями, які не погоджувалися займати різні рибальські човни і наполягали весь свій особливий склад перевезти тільки на бронекатерах, тим більше, що в спільники собі десантники залучили сліпу південну ніч. Суперечку між катерниками і десантниками вирішив адмірал. Він розпорядився брати на борт кораблів якнайбільше матросів першого кидка, так, щоб висаджувати їх усіх разом, організовано, якомога ціліснішими підрозділами. Командуючий флотилією попередив командирів десантних груп, що їм не дозволяється ніяких відступів від затвердженого плану ні в часі, ні в порядку висадки. З метою найбільшої прихованості операції було вирішено форсувати лиман без попередньої артилерійської та авіаційної підготовки, водночас відволікаючи увагу німців удаваною висадкою десанту з моря. Цим загоном, як сказав мені Верстовський, командував капітан другого рангу, що відзначився раніше на Азовському морі і так само, як і я, воював у Сталінграді. Цей його загін мусив був прорватися в лиман і підтримати своїм вогнем наші війська, які займуть плацдарми на західному побережжі.

Форсування лиману почалося опівночі, під пологом суцільної темряви. Сотні човнів нечутно пливли через лиман до протилежного берега, по якому кораблі супроводу відкрили відволікаючий артилерійський вогонь. У ворожому стані почалися пожежі, що стали гарним орієнтиром для десантних кораблів. На невеликій відстані від берега наш десант виявили вогневі точки німців. Ворог відкрив по нас вогонь прямою наводкою з гармат і мінометів. Літаки супроводу поквапилися поставити для нас димову завісу. Під прикриттям завіси бронекатери підійшли впритул до ворожих кулеметних гнізд, вмиль їх знищили і висадили своїх десантників.

Сонце, яке вже зійшло, зустріло хмари диму, що висіли над ворожим оборонним рубежем. Зав'язалися рукопашні бої біля причалів. «Полундра, моряки!» — повсюдно лу-

нає, і тільки миготять смугасті тільняшки в диму та зблискують у вогні багнети матроських гвинтівок. Фашисти прагнули будь-що відтиснути моряків до води, не дати їм укріпитися за штабелями залізничних шпал, за перекинутими вагончиками, за розбитими пакгаузами. Але ота «полундра» раз у раз войовничо лунала, і моряки просувалися все далі і далі від порту. З ранковим світлом у сонячному ореолі злетіло над портом і замайоріло червоне знамено, яке прикріпив хтось із моряків на найвищому місці, і це знамено викликало серед німців розгубленість — вони враз припинили опір.

Мене по черзі викликали рацією начальники різних рангів, і я мусив щоразу повторяти одне і те ж: де і як діють бронекатери, як наступають морські піхотинці, як їх підтримують десантники армійської гвардійської частини. Нарешті радист передав мені трубку з неприхованим острахом: на лінії був генерал армії, якому флотилія підлягала оперативно. Він запитав, хто я, звелів доповісти обстановку. Я не приховував від командуючого фронтом пічного, що б становило для нього якийсь інтерес. Генерал армії перепитав усе про десант і подивувався, коли я сказав, що ми майже захопили місто і продовжуємо ліквідовувати оточене в місті угруповання ворога.

— А потім? — запитав коротко.

— Потім каналом вийдемо до моря, до їхньої військово-морської бази.

Я не думав, що цією відповіддю остаточно роздратував генерала армії. Він сердито мовив, що база вже зайнята допоміжним десантом, що наша група досі воювала зухвало, сміливо, а тепер щось у нас порушилося, надто у взаємодії десантів. І командуючий став мені роз'яснювати, хто і де веде бій, де які бронекатери флотилії, і взагалі мені, мовляв, представникові штабу, треба як слід розібратися в обстановці. Я став заперечувати, що дратуватися генералові немає підстав, що взаємодія між десантами належна, але обстановка швидко міняється, і цілком природно, що час від часу виникають окремі непорозуміння, особливо у високих штабах.

— Я хотів би на вас поглянути, що ви за один, капітане третього рангу, — різко мовив генерал армії і відключився.

Нехай би йому грець з цими штабними неув'язками! Ліпше вже самому водити матросів у багнетні атаки, ніж знатися з генералами й адміралами! Яким же чином підказати хоча б Верстовському, що порушується взаємний обмін оперативною інформацією між сухопутними штабами

і штабом флотилії і що в цьому більше вини армійців, аніж нас, моряків, бо інформація головним чином доставляється офіцерами зв'язку на літаках ПО-2 із армійського штабу і назад. Армійське командування невдоволене, що моряки з'являються в ряді портів першими, а відтак часто потрапляють у скрутне становище, не маючи належної підтримки армійських частин. Швидкохідні судна флотилії, прорвавшись у Дунай, заходять фактично в тил ворогові, тоді як сухопутні війська змушені долати значні відстані по пересіченій місцевості, знищувати фашистські ар'єргарди і лише потім з'являтися в пунктах висадки десантів флотилії. На те він і десант, щоб висаджуватися там, де ще перебуває ворог, відволікати його сили й утримувати район до підходу основних сил фронту. Саме так я міркував, але свої думки притримав, не висловив у розмові з генералом армії, який чомусь був невдоволений моряками і не знайшов для них жодного похвального слова. А морські десантники діяли хоробро й наполегливо. Дружним вогнем їх підтримували бронекатери. Інші ж кораблі, відійшовши від лівого берега, гарматним вогнем приголомшили німців в окопах, надто на косі, яку перерізали суцільним вогнем. Значна частина німецьких військ, що відступали, мовби потрапила в пастку. Фашисти озвіріли: силою близько двох полків спробували пробитися з коси. На путі їм стала стіною десантна група моряків, підтримувана морською авіацією та бронекатерами. Група відбила всі атаки фашистів й урешті-решт примусила їх припинити опір, здатися в полон. Десантники захопили в полон понад п'ять тисяч гітлерівців.

А тут, ще до кінця цього знаменного дня, до нас долинула значиміша звістка від усіх наших фронтових подій: Румунія виходить з війни. Антонеску втік. Король Михайл оголосив декларацію про припинення воєнних дій супроти Об'єднаних Націй. І тільки тоді я відчув нестерпний голод, слабкість у всьому тілі і попросив матросів віднайти якогонебудь харчу.

— Мамалигу їстимете, товаришу капітан третього рангу? — запитав старшина. — Бо ж нічого іншого тут не роздобудеш. Крім малаю і злиднів, здається, немає нічого в цій країні! Хіба що... Дунай з оселедцями! — І голосно засміявся. Проте невдовзі матроси піднесли мені миску з червоними яблуками і свіжими вощинами, вщерть повними запащого меду. — Відзначайте спасівку за Дунаєм! — казали матроси...

На черві була Сулина. Цей горішок виявився чи не найміцнішим з усіх придунайських опорних пунктів ворога, який тут мав щільну систему вогню та мінних загороджень. Удар по сулинській базі вирішили нанести водночас з тилу і флангів. Уночі окремий батальйон морської піхоти переправився через Кілійське гирло і, подолавши болото, вийшов до околиць міста. Наступної ночі бронекатери бригади річкових кораблів, узявши в Вилковому на борт роти морської піхоти, через з'єднувальний канал перейшли з Кілійського в Сулинське гирло й опинилися у тилу ворожої оборони. З флангу по місту вдарив батальйон морської піхоти, і німецький гарнізон — півтори тисячі солдат — склав зброю перед моряками. Кораблі Дунайської військової флотилії заволоділи всіма прирічними вузлами оборони гітлерівців від гирла Дунаю до Галаца.

Намагаючись затримати навалний наступ військ у цьому районі, англійська та американська авіація закидала Дунай магнітними мінами. Через слабо розвинену залізничну сітку ця найбільша водна магістраль мала вирішальне значення для оперативних перевезень та постачання радянських військ на Балканах. Інтенсивно мінувалася ріка нашими союзниками якраз тоді, коли радянські війська громили Південну групу фашистських армій і готувалися до визволення країн Південно-Східної Європи, і ці дії лише ускладнювали оперативне постачання Другого та Третього Українських фронтів, але й викликали нічим не виправдані людські жертви.

Надійшов наказ прискорити визволення Варни і Бургаса, вище командування мало інформацію, що німецько-фашистські адмірали мають намір затопити всі військові кораблі, які перебувають у цих болгарських портах. Адже з виходом наших сухопутних армій та річкової флотилії на Дунай гітлерівці вже не могли перекинути по ньому свій флот у Німеччину. Частина кораблів вони вже затопили раніше, але у Варні та Бургасі до цього ще не дійшло. А там налічувалося більше вісімдесяти бойових та допоміжних кораблів німецького флоту. За наказом Ставки ми мали заволодіти цими портами. Чіткі і конкретні вказівки про це одержала Дунайська військова флотилія, яка на той час уже добре обжила звільнені дунайські порти і переправила з лівого на правий берег ріки значні сили Українських фронтів.

— Ви не перевтомилися, Ромодане?

Саме таким запитанням зустрів мою появу в штабі флотилії контр-адмірал Холмогоров. Запитав якось надто ввіч-

ливо, стримуючи в кутиках вуст люб'язну посмішку. Я поквапився запевнити адмірала, що почуваюся нормально і що готовий виконати будь-який новий його наказ. Моя відповідь припала командуючому флотилією до душі. Він лагідно поляскав мене по плечі і запросив до свого кабінету разом із капітаном першого рангу Верстовським, який також залишився вдоволений моїм представництвом у десанті. Мій звіт, що я подав Верстовському, він назвав класичним, хоча досі мені не доводилося подавати подібні звіти, й сказав, що має справу з вродженим штабістом, що пітрохи не помилився в мені. Верстовський пропустив мене вперед за адміралом, потім зайшов сам і щільно причинив за нами двері.

Холмогоров підійшов до письмового столу, розгорнув свою велику карту, на якій уже були позначені Румунія і Болгарія, все західне побережжя Чорного моря, і сказав:

— Так ось, товаришу капітан третього рангу, вас чекає нове, відповідальніше завдання: очолити десант на болгарську землю, у Варну. Справитесь? — І запитливо глянув мені у вічі. Очі в нього були сірі-сірі, покраплені рудими цяточками. І повні гострої пильності. Я витримав його погляд, не відвів своїх очей. Контр-адмірал іще всміхнувся мені, тепер уже заохочувальною посмішкою. Мовив, кивнувши на Верстовського:

— Подбайте, щоб капітан третього рангу як слід ознайомився з планом десантування і з командирами бойових груп. Потім продумаємо операцію в штабі разом з командирами десантних кораблів.

По цьому контр-адмірал мене відпустив перепочити другу половину дня, попередивши, щоб не відлучався за межі штабу надовго. Надворі я почекав Верстовського. Він з'явився від адмірала за чверть години й одразу почав з того, що вмовив командуючого виділити в десант групу бронекатерів капітан-лейтенанта Богоноса, якій буде доручено першій увірватися у варненський порт і забезпечити підхід до причалів усіх інших кораблів. Верстовський сказав, що Богоноса я повинен знати по Сталінграду або ще раніше — по боях на Дніпрі і на Дону, і був неприховано зажурений, коли я відповів, що не пригадую ніякого Богоноса, зустрічатися з ним не доводилося. Верстовський коротко переказав, що капітан-лейтенант закінчив Вище військово-морське училище в Ленінграді перед війною, служив спершу на крейсері «Красный Кавказ» — очолював комендорів — і з крейсера пішов на фронт під Одесою.

У Севастополі командував артилерійською батареєю при обороні інкерманських позицій. З гвардійським морським батальйоном стояв на смерть серед сталінградських руїн, ходив у відчайдушні матроські атаки. Випросився на Дунай, на бронекатери. Дуже дбайливий, робить більше, ніж вимагається від нього. Вже на катері зумів збільшити скорострільність гармати. Цей його винахід залишилося перевірити в запеклому бою. Проте капітан-лейтенант Богонос не байдужий і до кулеметників, адже кулеметник на бронекатері на чільному місці. Панцерна башенка для кулемета має повний круговий обстріл, чого позбавлені на кораблі навіть башенні гармати. До того ж кулеметник веде вогонь самостійно й, окрім нього, на катері ніхто не відбиває атаки ворожих літаків. А які кулемети на бронекатерах! Два спарених ДШК, калібр дванадцять з половиною, і стріляють усякими набоями — чи то бронебійними, чи розривними, чи запалювальними, — куди не кинь, усюди катерні кулемети до діла! То як же Богоносові не шанувати катерних кулеметників, які не раз відзначалися у нього на очах, відзначалися так, що душа раділа.

Ми з Верстовським знали: ворог напевне здогадується, що Чорноморський флот штурмуватиме болгарські порти з моря і найперше спробує висадити у Бургасі і Варні морські десанти. Він, звичайно, замінює всі підступи до цих портів, підготує вогонь по фарватерах.

Для штурму порту Варна до моєї групи було виділено загін бронекатерів, загін тральщиків та десантних суден. У морі нас мали прикривати ескадрені міноносці і підводні човни. Готувався також повітряний десант.

Напередодні я спав, ніби після весняної оранки або перед початком довгожданої пори великих жнив, бо ж із чим ще порівняти мені, селякові, той збуджений стан, що завладавав мною перед виходом у море.

Як і радив капітан першого рангу, свій вимпел я підняв на бронекатері Богоноса, справді тямущого і витривалого моряка. З виходом із дунайського гирла бригада бронекатерів у морі розгорнулася віялом і попрямувала до болгарських берегів. Услід за катерами, що утворювали передову лінію, вийшли з бази десантні судна з морськими піхотинцями, їх оберігали з моря тральщики і морські мисливці. Знаючи, що передові позиції німців побіля порту підходять близько до берега, у мене не раз виникало бажання дати залп по портових спорудах ще з моря, з корабельних гармат, проте капітан-лейтенант Богонос застеріг не ква-

питися з вогнем. І невдовзі я порадив його передбачливості: на пірсі нас уже зустрічав натовп болгар, які розмахували прапорами і підносили вгору руки зі зброєю. У глибині бухти на хвилях погойдувалися німецькі кораблі, яких уже інтернували болгарські товариші. Звідусюди линули заклики: «Добро пожаловать», «Да живеє дядо Іван!», «Добре дошли, наші другарі!». Варненці стовпилися біля корабельних трапів, і тільки-но зійшли на берег перші з матросів, їх підхопили на руки і понесли на вихід з порту. Богонос зійшов з корабля і прийняв рапорт начальника болгарського караулу: всі склади воєнних об'єктів узяті під охорону і болгарські вартові готові нести службу разом з радянськими моряками. Повітряний десант, який висаджено Третім Українським фронтом, уже в місті, і всі основні квартали міста вже захоплені десантниками.

Богонос відсалютував начальникові болгарського караулу й ураз зник серед натовпу, що набіг з усіх сторін. Болгари обіймали моряків, діти лізли їм на плечі. Дівчата підносили квіти, радо усміхалися. Посеред бухти у мазуті плавав фашистський прапор, коло зі свастикою поглиналося мазутом, щоб більше тут не спливати.

Услід за бронекатерами з'явилися на обрії групи інших кораблів флотилії, які також чекали початку гарячого бою за порт, але бою не було. Там, на кораблях, напевне чекали, що ось-ось на тлі затягнутого присмерковим серпанком берега заіскряться вогники — ворожі вогневі точки відкривють вогонь. І чи вдасться прорватися? Якими силами ворог чинитиме опір?..

Вересневий день помітно згасав. Все стрімливіше сідало за небесний круг надвечірнє сонце, помітніше набрякало, наливалось червонястістю. Нарешті воно все розлилося і над землею, і над морем, залишивши по собі малиновий пруг. З кораблів, що наближались, надійшов настирний запит: як розуміти затишшя в порту, чим викликана відсутність бою? Я наказав негайно передати радистам і сигнальникам семафор, що в Болгарії революція, що нас зустрічають брати. У відповідь з тральщиків злетіли червоні сигнальні ракети, а відтак і зелена, що висіла надто довго над морем.

Я стояв на пірсі і визначав, яким і куди швартуватися нашим кораблям, ще сам не отямившись від несподіванки, що все так просто для нас обійшлося. З десантних суден на берег висаджувалися підрозділи морських піхотинців, шикувалися і вже строем ішли за межі порту.

— Товаришу капітан третього рангу! Вас допитується начальник болгарського гарнізону,— доповів мені Богонос.— Він просить, щоб ми взяли під нагляд всі німецькі кораблі в порту. Як власні трофеї!..

— То що?

— Будемо брати. Від трофеїв ще не відмовлявся ніхто. Слід на когось покласти відповідальність,— запропонував капітан-лейтенант.

— На вас і покладаю відповідальність,— сказав я і помітив, що Богоносові цей клопіт не дуже припав до душі.— Не журіться тільки. Підберіть собі гарних помічників. Заготуйте відповідне посвідчення. Я підшину як старший морський начальник на варненському рейді.

— Семєне Дмитровичу, вас питає командир повітряного десанту підполковник...

Я не встигаю відповідати, а мене вже атакують кілька болгарських жінок, пропонують випити кухоль червоного вина, якого нанесли в порт відрами. Богонос їх підтримує, запевняючи, що вино не хмільне, добре тамус спрагу. Я спершу відмовляюся, але жінки обступають мене щільніше, змушують скоритися, бо напій справді цілющий. Але від наступного кухля відмовляюся, хоча відбитися від гостинних болгарок не просто. «Не погребуйте ще моїм винцем, товаришу!» — благає одна з жінок у барвистій спідничці і такій же хустці. Я пробую якимось висковзнути з жіночого оточення, та враз прокочується громовий удар і над одним з катерів, що стоять поблизу причальної стінки, спалахує засліплюючий смолоскип. Над пірсом повисає задушливий запах тротилового гару. Ніби шквальним вітром, жінок враз змело з пірса. Тільки вслід їм ще котилося чийсь цеберко, з якого розливалися рештки червоного, немов кров, молодого вина.

Розвіявся гар, і я озирнувся навкруг — все було як досі. Кораблі третьої лінії ще швартувалися на вказані їм позиції. За хвилину черговий сумно доповідає, що біля пірса вибухнула німецька міна, розтривожена нашими кораблями. Звичайно, бухту слід уважно протралити, бо ніхто не скаже, скільки подібних сюрпризів приховано гітлерівцями на болгарському узбережжі. Пізніше він доповідав, що пошкоджено корму морського мисливця, є втрати серед особового складу корабля, який ліг на ґрунт на місці вибуху. Капітан-лейтенант Богонос зауважує, що на війні все, як на війні,— безкровних десантів не буває. Він лише зітхнув і покликав мене до рації: викликав капітан першого рангу Верстовський.

Начальник штабу вислухав мою доповідь, жодного разу не перебив, а потім зауважив, що висадка з моря проведена бездоганно.

— Кажу цілком відверто, Семене Дмитровичу, ви діяли грамотно і рішуче. Не лише командуючим флотилією, а штабом маршала Толбухіна це відзначено. І небезпідставно...

І тут-таки Верстовський закинув: чи не розучився я вести розвідувальну службу?.. До чого це? Я відповів, що розвідником я був випадково. Капітан першого рангу по паузі звелів передати справи капітан-лейтенантові Богопосові, а самому негайно зустрітися з командиром повітряного морського десанту, який також перебуває тут, у Варні, — підполковником Волосожаром. Він уже про це інформований командуючим авіацією Чорноморського флоту генералом Єрмаченковим. Генерал-майор авіації з'явився на пірсі раніше, ніж я подумав, де і в який спосіб його розшукувати. Високий на зріст, ставний генерал програв над черговим офіцером своїм густим басом, що хотів би негайно зустрітися з капітаном третього рангу Ромоданом, і подивувався, коли я враз постав перед ним і відрекомендувався. Від генерала я був нижчий принаймні на півтори голови. А рука, яку генерал подав мені, була велика, важка, як у важкоатлета; чомусь надто м'яка — моя рука втонула в ній, ніби в перині. Генерал поцікавився, де ми з ним змогли б присісти й обміркувати наступну операцію. Ішлося про німецьку військову місію в Софії, що втекла з болгарської столиці спеціальним поїздом. Найвірогідніше — вона мала намір будь-що переправитися до Туреччини. Гітлерівці прихопили з собою всі свої архіви та награбовані цінності. Разом з ними втекли деякі міністри профашистського уряду. Армійські розвідники, як повідомив підполковник Волосожар, вважають, що місія могла втекти до порту Бургас або до Пловдива — сухопутного кордону з турками. Але ж, зауважив генерал, порт Бургас, як і Варна, вже надійно контролюється нашими морськими десантами, і нам з підполковником слід удатися в погоню за тією місією по залізниці.

Ми сиділи в каюті десантного корабля і міркували над картою Болгарії, яку прихопив із собою генерал, міркували над тим, як перехопити таємний ешелон з гітлерівцями, адже на жодній із залізничних станцій по дорозі до турецького кордону ми ще не мали ні своїх військових комендатур, ні якихось військових застав. Генерал запитав, чи можу я взяти із собою автоматників з кораблів.

Принаймні роту морських піхотинців. До нашої розмови я запросив капітан-лейтенанта Богоноса. Генерал-майор сказав, що треба поквипитися, бо німецька місія вже перебуває, треба думати, десть у районі Марица — Свиленград, поблизу турецького кордону. Генерал повідомив, що він виділив кілька легких бомбардувальників, яких ми маємо використати як десанті літаки. Екіпажі льотчиків підібрані надійні.

Я зібрався швидко. По дорозі на аеродром у генеральському «вілісі» Єрмаченков попередив, що вся відповідальність за операцію лежатиме на мені і я, капітан третього рангу Ромодан, відповідатиму перед командуванням флоту за її успіх. Тому всі будуть попереджені, що мої накази слід виконувати як належить.

Десантний загін генерал забезпечив портативною радіостанцією з двома надійними радистами, що також мали підпорядковуватися лише мені. Старший радист був надто похмурий хлопчина, хоча мав, як на гріх, прізвище Веселун, чим одразу привертав до себе увагу. Другий радист ходив завжди усміхнений, і саме по ньому можна було визначати загальний настрій у десантній групі, яка так несподівано підпорядковувалася мені на ближчі дні.

Генерал ще раз нагадав нам з підполковником, що маємо до вечірніх сутінків розшукати поїзд, котрий гітлерівці женуть до турецького кордону, і, по можливості, ще сьогодні його захопити. Якщо поїзд рухатиметься, дозволяється розбити паровоз або на одній з найближчих станцій перевести стрілки і загнати ешелон у тупик.

Генерал радив також підірвати і залізничну колію, якщо виникне в цьому потреба.

П'ятірка «петлякових» забрала десант у бомболюки і злетіла, як тільки над аеродромом з'явилися винищувачі, що мали нас супроводжувати. Я сидів біля радиста, слухав переговори пілотів, які домовлялися між собою про дії на випадок непередбачених обставин.

Бомбардувальники йшли на висоті двісті-триста метрів, так, щоб проглядалася вся залізниця, кожен полустанок окремо. Під крилами «петлякових» мигтіли селища, дороги, переїзди. Все безлюдне, мовби покинуте. Жодного паровозного димка, тільки рейки блищать удалині, як дві загадкові стрічки, що десть зникають за обрієм.

— Зверніть увагу праворуч! — гукає мені радист і показує рукою на маленьку станцію з двома ешелонами на коліях. У одного локомотив під парами, другий ешелон стоїть без паровоза. Ведучий ескадрильї подає знак

крилом, і ми вслід за ним робимо коло над станцією. Тим часом винищувачі супроводу імітують атаку. Я даю команду сідати десь поблизу від станції, так, щоб при потребі бомбардувальники змогли швидко злетіти у повітря. Вся п'ятірка «петлякових» сідає на лісовій галявині і, розвернувшись хвостами до ешелонів, вимикає двигуни. Гітлерівці опинилися під дулами крупнокаліберних кулеметів. Розкрилися бомболюки, і з них висипалися автоматники. Я зішов на галявину майже разом із підполковником, котрий уже подавав команди морським піхотинцям розгорнутися в цепі, щоб атакувати ешелони.

А з повітря все ще пікірували наші винищувачі, готові підтримати наш десант своїм вогнем. Та в розташуванні гітлерівців панувала мертва тиша. Невже помилка, невіже це не місія? Не вірилося! Кілька німецьких солдат сиділи на дахах вагонів і дуже спокійно стежили за діями наших морських піхотинців. Я подав знак підполковникові Волосожару, щоб наші десантники йшли на зближення з гітлерівцями. Німецькі солдати почали викидати з вагонів білі прапори капітуляції. «Гітлер капут! Гітлер капут!» — загаласували вони навперебій, коли морські піхотинці поставили автомати на двері вагонів і скомандували виходити. Ворожі солдати вивалювалися з вагонів зеленою юрбою, старанно тягнучи вільні руки догори. Де-не-де сріблилися погони молодших офіцерів, фельдфебелів. Не видно було з-поміж них старших — капітанів, майорів, полковників, усі старші офіцери заздалегідь утекли. Матроське кільце охопило обидва ешелони, і тоді до наших моряків спустилися з паровоза болгарин-машиніст та його помічник. Замашчені мазутом, із червоними від безсоння очима, вони не приховували своєї радості, квапливо розповідали, як німці їх приневолили вести поїзд під загрозою розстрілу і як стояли над ними гітлерівські наглядачі всю ніч аж до цієї станції. Тут, з метою маскування, ешелон був розірваний на дві половини, і тепер машиніст мусив розводити пари, щоб з настанням темряви знову вирушати далі в дорогу.

Я наказав Волосожарові вяснити, чи є в ешелоні хворі і поранені, чи потрібна кому-небудь з полонених медична допомога. Вяснилося, що в одному з останніх вагонів лежить якийсь німецький комерсант і помирає. Мене провели у той вагон. Він лежав просто долі, на солоній, накритий солдатською шинеллю. Я звелів відкрити і показати його лице. Німецький унтер-офіцер, що взявся супроводжувати нас з підполковником, відкинув убік полушинелі. Я трохи не скрикнув від несподіванки: на солоній

лежав мій колишній миколаївський шеф по конторі «Арбайтен-Ост» референт Мартін Копф! Говорити з ним було вже безнадійно: він спокійно віддавав богові душу. Подумки я перехрестив пана референта (ніби вловлюючи його бажання) і наказав унтер-офіцерові поховати його десь поблизу цієї станції.

Командир німецької охоронної роти, що разом із своєю ротою склав зброю перед нашими моряками, повідомив, що члени гітлерівської військової місії та деякі представники колишнього болгарського уряду, помітивши наближення до станції радянських літаків і збагнувши, що це погоня, кинули ешелон і гайнули вперед до турецького кордону на двох вантажних машинах, які везли із собою на платформах. Ними були приготовлені також ще два легковики, не пошкоджені і заправлені паливом, якого вистачить їхати, можливо, за Босфор і далі до Анкари. Проте легковики вони чомусь залишили тут.

Свідчення німецького офіцера квапили нас з підполковником — довго роздумувати ніколи. Я наказав радистові викликати по радіо винищувачів, які перебували у повітрі, і звелів парі «яковлевих» узяти курс у бік турецького кордону, розшукати на дорогах дві вантажні машини з людьми і пікіруванням з попереджувальними кулеметними чергами затримати їх до підходу наших автоматників. За чверть години командир винищувальної ескадрильї доповів, що втікачів наздогнали і затримали його винищувачі, які тепер літають над автомашинами й пострілюють для попередження.

З обопільної згоди Волосожар залишився з основною групою десантників біля ешелонів, а я з десятком морських піхотинців виїхав на німецьких легковиках до місця затримки втікачів. Шосе звивалося неподалік залізниці, часом її пересікаючи. На перехрестях стриміли підняті догори смугасті шлагбауми. Ми мчали повз нескінченні виноградники і сади, в яких червоніли дозрілі вишні і яблука, підставлялися сонцю жовтими боками добірні груші. Шосе то піднімалося вгору, то опускалося вниз: пагорби змінювалися видолинками, видолинка — новими пагорбами. Чим ближче легковики з моряками наближалися до місця затримки гітлерівської військової місії, тим помітніше ставав обліт наших винищувачів, які на невеликій висоті пильнували машини місії, змінюючи один одного в брючному польоті. За останнім перевалом, у видолинку, ми помітили дві автомашини, кузови яких були вкриті брезентом. Трохи осторонь, готові здаватися в полон,

юрмилися самі гітлерівці. Поява наших машин змусила їх піднести руки. Вони ще щільніше збилися в гурт, коли моряки скерували на них свої автомати і хтось з матросів вигукнув, щоб кидали зброю. Кидати німцям уже було нічого: їхні шмайсери і парабелуми вже лежали трохи осторонь, в одній купі. Видно, добре налякали їх з повітря наші винищувачі. Я наказав радистські зв'язатися із штабом флотилії і доповісти, що важливе завдання нами виконано. Оглянувши ваптажівки й упевнившись, що гітлерівці не підклали під них ніяких вибухівок, наказав німцям сідати в кузови і приставив до них варту моряків.

Невдовзі кавалькада автомашин виповзла на шосе і в супроводі наших винищувачів рушила назад до станції, де стояли захоплені ешелони німецької військової місії. Передзахідне проміння сонця висвітлювало нам дорогу вперед, і якимось ураз запримітив я: вересневі вечори в Болгарії надто тихі і привітні, чимось схожі з нашими на Україні. Видно було стрімкий лет в'юнкних ластівок та чути попискування рації, якою матрос-радист викликав штаб Дунайської військової флотилії.

Дунайці квапились далі в Європу через Балкани. Розвідники встановили, що перед моряками закиданий мінами Дунай прикривається лише нещільною охороною і є можливість з ходу перейти на югославську територію. «Якраз час провчити гітлерівців на югославській землі», — зробив висновок маршал Толбухін і звелів Дунайській флотилії взяти місто Неготин, до якого підійшли наші кораблі. Ворог одразу збагнув, що з утратою цього міста створиться загроза флангові і тилові всього угруповання, і почав висувати супроти нас відбірні есесівські дивізії.

Повести десант на Неготин командуючий флотилією доручив мені. Я взяв на борт бронекатерів батальйон морських піхотинців майора Красія і сміливо вирушив з ними на завдання. Ворожий передній край, крізь який ми відразу прорвалися, проходив майже по околиці міста. Ранковий серпанок заволік ріку, та кораблі вже виднілися на потьмянілій поверхні Дунаю, і на ворожий вогонь довго чекати не довелося, у темній смузі прибережних чагарів замиготіли спалахи, кулі зливою вдарили об броню катерів, рикошетили, свистіли над палубами.

«Вліво, всі вліво! — Головний корабель, а за ним усі інші круто розвернулися до берега. — Так тримати!» — команду, хоча і не був певен, що мене хтось чує. В оглядовій щілині, прямо по курсу, видно, як пасувається берег

з переривистими спалахами кулеметного вогню. Корпус бронекатера здригається, перед баштою все висвітлюється багряними спалахами. Назустріч нам безперервно строчать ворожі кулемети, гучно б'ють німецькі польові гармати, але вже ясно, що німці стріляють навмання, зосліпу, з переляку. Натреновані наші комендори влучно обирають цілі, змушують замовчати вогневі точки гітлерівців одну за одною.

— Вперед, чорноморці!

Десантники висаджуються на берег блискавично. Чути, як у темних хащах прибережних чагарів лихоманно потріскують короткі черги автоматів, вибухають ручні гранати. То там, то сям вигуки «вперед» і «полундра» над атакуючими дунайцями. Гітлерівці прагнуть обійти десант з флангів, скинути назад у ріку. Нетривке багряне світло ракет позначає оборону гітлерівців, що де-не-де вже не витримують натиску моряків. А на допомогу морським піхотинцям посліпають іще катери-тральщики, які йшли другим папливом, — панцера вони не мають, на кожному лише по кулемету, але все ж таки підмога! Трохи вище місця, де висадилася перша група десанту, ріка від берега перегороджена бонами — тросами і ланцюгами, розтягнутими на великих, як бочки, залізних поплавах. Тральщики мусять зробити проходи в бонових загороджах, і тільки після цього бронекатери матимуть можливість на вільний прохід до берега, постійно підтримувати своїм вогнем десант.

Незважаючи на вогняну протидію пімців, що кидаються і кидаються в контратаки, нам щастить висадити підтримку десантові, і подальший наступ розвивається більш-менш успішно понад берегом ріки. Побоюючись, щоб не бути оточеними, німці кидаються до мостів, і їхні танки, бронетранспортери, машини, упереміш з тисячами солдатів, повалили через Дунай. Наказую бронекатерам зруйнувати фашистську переправу. Йти їм серединою ріки, з якої ще не зовсім зійшов уранішній туманець. Ворог над усе прагне перекрити Дунай щільним гарматним вогнем. У відповідь німцям наші дунайці ведуть вогонь по берегових об'єктах у комишах, що підступили до самої води. Артилерійська дуель між бронекатерами і ворожою береговою обороною тривас понад дві години.

Через башенний перископ я стежу за німецьким переднім краєм і першим помічаю за смугою прибережних чагарів нову гармату в кінній упряжці. Подаю координати своїм комендорам. За мить стріляє наша гармата, і в чор-

ному диму, що знявся після її пострілу, шарахнулися вбік коні, підстрибнула і завалилася ворожа гармата. Солдати біля неї попадали на землю, деякі кинулися врозтіч.

— Вогонь! — уже командує в шаленстві. Комендори знову натискають на спуски, й ізнову снаряди рвуться неподалік гармати посеред ворожих гармашів. Тим часом на річці бронекатери подолали запону ворожого вогню і нестримно підходили до мостів. Гітлерівці врешті збагнули, яку небезпеку для них являє собою прорив цих радянських кораблів, і вони снішно підтягли до ріки нові танки та самохідки, нові батареї. Потім, коли все буде скінчене, виявиться, що по чотирьох наших кораблях стріляло не менше двадцяти ворожих гармат і кілька важких танків. І все ж бронекатери прорвалися до переправи!.. Вони, мов шалені, мчали до мосту, по якому суцільною масою тікали гітлерівці. Прогинався настил під гусеницями танків, що повзли, то зупиняючись, то набираючи хід, наштотвхуючись на колони вантажних машин. Угледівши радянські бронекатери, що стрімко наближалися, фашисти заметушилися, запанікували. Вдарили гармати по носових баштах бронекатерів. На мосту також спалахнули вибухи. Здійнялося полум'я над однією вантажівкою. Солдати збилися в гурти, почали стрибати у воду, інші — штовхаючись, побігли далі, намагалися якнайскоріше досягти протилежного берега.

Побіля бортів бронекатерів здіймалися стовпи води, свистіли, дзижчали, дзвеніли, стукаючись об броню, осколки снарядів. Один із снарядів пробив борт мого катера, влетів у машинне відділення. Задушливий дим заповнив приміщення. Старшина мотористів схопив вогнегасник і направив струмінь піни туди, звідки вихоплювалося полум'я. Випустив із рук вогнегасник лише тоді, коли полум'я вгамувалося і бронекатерові вже не загрожувало продовжувати бій.

— Поставити димову завісу! — наказав я. Корабель огорнувся густим димом, і ворог перестав стріляти по ньому. Можливо, гітлерівці вже вважали, що він горить і немає потреби витрачати на нього нові снаряди. Та дарма! За кілька хвилин з-за димової запони вискочив цілий і непошкоджений бронекатер й ізнову помчав до мосту, до переправи.

— Вогонь!

Слідом за катером прорвався крізь запону вогню другий корабель, з ходу вціляючи по в'їзду на міст, де згуртувалися ворожі солдати і машини. Загорівся ще один танк,

завмерли два напівгусеничні тягачі з гарматами на причепах, злетіли у повітря підводи обозу.

Услід за нами відійшов від бойової позиції другий катер, а його місце заступив уже третій, не даючи гітлерівцям ніякого перепочинку. До цієї передової групи бронекатерів наспіли інші, озброєні не лише гарматами, а також установками реактивних снарядів. Залп катерних «катюш» викликав у ворожому стані справжню паніку: гітлерівці розбігалися, кидаючи машини і зброю. Міст опустів, де-не-де горів,— переправа практично перестала існувати.

До Неготина ввійшли кораблі Дунайської флотилії. На берег зносили поранених і тих, хто загинув. Маленькі кораблики також були добре пошарпані: мали сліди бою навіть на броні — глибокі шрами й ум'ятини. Чорні підпалини були на бортах та надбудовах, сліди від осколків виднілися на поівечених поручнях, на перебитих фалах, на прострелених вимпелах і прапорах,— кораблі йшли із бою в бій. А Дунай усе котив і котив їм навстріч свої каламутні хвилі, котив від Белграда, до якого поривалися наші війська.

Ворог завчасно підготував Белград до оборони, обперезавши його трьома лініями надійних укріплень. Зовнішній оборонний рубіж проходив за п'ятнадцять-сімнадцять кілометрів від міста, а внутрішній пролягав безпосередньо вулицями. Околиці Белграда були захищені протитанковими ровами і траншеями повного профілю. Південні підступи до міста надійно захищала артилерія, розміщена в залізобетонних сховищах, які зруйнувати можна було лише прямими попаданнями авіаційних бомб. На міських перехрестях і майдаках гітлерівці збудували доти, пристосували до оборони кам'яниці. Штурм Белграда утруднявся ще тим, що для військ, які наступали, обмежувалися можливі маневри, всі три німецькі рубежі оборони упиралися своїми флангами в Дунай і Саву. Гітлерівський гарнізон налічував кілька десятків тисяч чоловік і, крім артилерії, кулеметів, великої кількості легкої стрілецької зброї, ще мав танки, самохідні гармати та напцерики. Місто було всуціль заміновано, але радянські і югославські воїни штурмували квартал за кварталом, незважаючи на втрати й опір гітлерівців. Штурм Белграда провадився без посиленних бомбардувань і гарматних ударів — важка техніка використовувалася надто обережно. Бойові дії у межах міста велися водночас з ліквідацією значної ворожої армії, що була оточена південніше. Війська цієї армії, незважаючи

на втрати, прагнули прорватися до міста. І якби це сталося, битва б за югославську столицю затягнулася.

У розпалі бою мені доповіли, що в бригаду бронекатерів прибули начальник штабу флотилії капітан першого рангу Верстовський і флагманський мінер капітан третього рангу Охромко, який, як стало відомо, наполягає організувати протралення дунайських плес негайно, ще під ворожим вогнем. Верстовського і флагманського мінера я зустрів біля трапа головного катера.

— Що думаєш робити далі? — подаючи руку, запитав капітан першого рангу.

— Висаджувати десант у місті без будь-яких попередніх артилерійських підготовок.

— А хто поведе десантників?

— Комбат Красій. Він добре підготовлений для цього.

— Добре, — погодився Верстовський. — Дійте!

Останні дні жовтня все відчутніше й відчутніше давалася взнаки балканська осінь. Рідше з'являлося сонце, і низькі, з білими крайками хмари чіплялися за гребені лісистих гір. Вуглуваті скелі немовби розпорювали хмари знизу, і звідти сівся дрібний і нудний дощик. А на дорогах, поміж оголених гаїв, що скидали рештки свого листу, все йшли і йшли машини, гармати, танки.

В Белграді ще гримів жорстокий бій, відгомін якого було чути здалеку понад Дунаєм. Повітря на десятки кілометрів, здавалося, просякнuto гаром. Його задушливість трохи поглиналася дощем, що йшов уже третю добу.

Дунай нашпигований мінами всуціль. Міни всюди: і на поверхні ріки, і в глибині. Небезпеку становлять перед містом бонові загорожі, сховані під водою міни, приладжені до бонів. Я наказую стрімко прориватися по річці до міста. Кораблі не зважають на ворожий артилерійський заслін, що встає нам на дорозі, на ті пінні стовпи, що виникають навкруг від ворожих снарядів і мін, від численних сплесків снарядних осколків та кулеметних черг. Наші бащтові гармати б'ють по вогневих точках на березі, по штабелях ящиків, по портових пакгаузах і вантажних машинах біля них. Пелехате полум'я завихрюється над дахом одного з пакгаузів, над машиною, що враз вибухає, розкидаючи навкруг ошмаття сліпучого вогню. Та пімці вже пристрілялися до катерів. Але ми не відступаємо, йдемо вперед, змінюючи раз по раз курс, збиваючи гітлерівцям наводку. Скаламучена розривами, дунайська вода навалюється на палубу. Броня дзвенить від ударів сталених осколків та крупнокаліберних куль, але бронекатер

уперто долає високі стрічні хвилі. Я не можу збагнути, як опинився коло стернового і направляю корабель на пакгаузи, за якими спалахують димки гарматних пострілів. Я ще не встиг як слід розгледіти, де ліпше висаджувати на берег десантників, де їхній командир майор Красій, як тібі ж миті спалахнуло на палубі бронекатера сліпуче біле полум'я і враз відкинуло мене у безвість. І ніби хтось із моряків підклав під мене теплу і м'яку ковдру. Насправді ж матроси поклали мене на плащ-накидку, санітари перев'язали мені голову, рана виявилася легкою, і через дві години я вже міг самостійно слухати доповіді зв'язківців, що надходили від королівського палацу, де воювали наші десантники і де завершувався бій біля одного з кращих палаців міста. Його архітектура, прикраси, цінності ставали надбанням народу, і німці розраховували на те, що ми поставимося бережливо до всього цього. Ми й справді не стали руйнувати палац, але все ж таки зуміли викинути звідти гітлерівців.

— Як там? Де бій? — питаю старшину, який не відходить від мене ні на крок. Старшина допомагає мені лягти якнайзручніше, кладе під голову речовий мішок, набитий луговою травою. Я заплющую очі і вже подумки десь угорі, під синім-синім балканським небом, на якому відійшли кудись на захід усі хмари і хмарки, а натомість розжеврилося-розгорілося південне сонце, під яким пролітають наші сріблясті літаки із зірочками на крилах. Один із зв'язківців радо доповідає, що місто ми взяли разом з танкістами і підрозділами Югославської народної армії, що маршал Тіто особисто вручив майорові Красію знак Народного Героя Югославії, захоплювався нашим комбатом і казав, що він раніше чув про виняткову відвагу радянських моряків, а тепер сам побачив і переконався в цьому. Пізніше майор Красій напорівся в тому-таки королівському саду на фашистську міну і загинув на відвойованій його моряками землі...

Услід за ескадрильями бомбардувальників і винищувачів синім небом із цих країв відлітають табуни журавлів, що летять шукати тепліших, затишніших для себе місць. Журавлиний лет повільний-повільний, неначе не ми, а вони, журавлі, натомилися від цієї кривавої війни.

— У Новоросійську випадково ми не зустрічалися з вами, капітане другого рангу?

— Ні, товаришу віце-адмірал, — відповів я, одержавши з його рук перший флотський орден, орден Нахімова.

— Даруйте, але мені ваше прізвище знайоме... Ромодан... Ромодан... Щось пригадується... Якщо не помиляюся, ваша дружина зверталася до адмірала Октябрського, питала саме про вас, і я був присутній при цьому.

— Це можливе, товаришу віце-адмірал.

— Де вона тепер? Не знаєте? — запитав новий командуючий флотилією і тут-таки сам собі відповів: — Втім, звідки вам знати.

Віце-адмірал перепитав, чи справді я хочу залишитися в бригаді бронекатерів і не повертатися назад у штаб флотилії. Моя відповідь, що я завжди прагнув служити на кораблях, віце-адміралові припала до душі, і він розпорядився залишити мене командиром бригади бронекатерів. Він наказав Верстовському розгорнути карту і показав, куди саме мусить зараз висаджуватися один із дивізіонів моєї бригади. Віце-адмірал навіть зауважив, що в штабі фронту вже вкорінилася про мене думка, як про майстра десантної справи, і що ніхто так не зуміє наполохати німців з їхнього тилу, як моряки.

Я вів бронекатери в порт Ілок, що, по суті, був уже в тилу вуковарського угруповання німців. Допоки ворожі батареї зосереджували всю силу вогню на моєму надто зухвалому катері, що на очах гітлерівців вирвався уперед інших кораблів, усі ті, що йшли за мною, встигали звернути із середини фарватеру, підходити до берега і висаджувати своїх десантників. Ближче до берега падали одна за одною ворожі міни. Різко взявши ліворуч, я повів корабель уздовж берега, прагнув якнайскоріше увійти в мертвий простір ділянки, яка прострілювалася німецькими мінометними батареями. Я припав до оглядової щілини і крізь скельця бінокля вдивлявся туди, де, на мою думку, стояли ворожі батареї. Комендор, який стояв наді мною в кулеметній башті, першим помітив і доповів, що німецькі міномети б'ють з-за часовні, яка стоїть одразу за кам'яним муром. Неподалік мінометів помічені і ворожі кулеметні гнізда.

— Бий і по кулеметах!

У відповідь на мою команду вдарила гармата носової башти. З-за дерев по нас пальнула німецька польова гармата, але снаряд лише ковзнув по броні башти. Я змінив курс, чим збив приціл ворожим артилеристам. Лічені хвилини тривав двобій між катером і німецькою гарматою, — гармата замовкла. Один за одним вмовкали кулемети. У ні-

мецькому розташуванні вже вибухали снаряди, послані з інших кораблів.

Ми висадили морських піхотинців на берег уже надвечір, коли сонце опускалося на круг, зтягнутий димом пожеж, що охоплювали і порт, і місто.

Загоном десантників командував старший лейтенант Гаркуша. Я бачив, як услід за ним стрибнула в дунайську воду медична сестра Таїсія Красій, незрівнянна Таїсія Андріївна, якій я соромився глянути в вічі після загибелі Артема Микитовича, начебто саме я був винен у цьому. Вона вийшла з води, і я одразу загубив її з очей, бо Таїсія залягла з усіма матросами тієї ж миті: есесівський підрозділ почав атаку. Ми відійшли катерами подалі від берега і відкрили вогонь по ворожій піхоті. Мій сигнальник безпомилково визначив, що нашому десанту в цьому порту випадє нелегко, що морським піхотинцям без корабельної підтримки буде скрутно.

Гітлерівці не забарилися: вже через півгодини есесівські щени замигтіли поміж дерев і їхнє наближення моряки відзначили автоматними чергами. Спершу недружно, а далі все впевненіше і впевненіше десантники відбивалися з-за портових споруд. Проте кількома тривалими контратаками німці все-таки відтіснили морських піхотинців до води, і деякі з них були змушені розташуватися на деревах і оборонятися. Дунай, що розлився і затопив низини, став фашистам ніби спільником, тримаючи моряків у водяному полоні. Бій тривав майже добу, і Таїсія Красій увесь цей час перебувала серед десантників, подавала допомогу пораненим, хоча сама була поранена в руку ворожою кулею. Таїсія ходила в холодній воді від дерева до дерева і перев'язувала поранених матросів. Деяких вона навіть прив'язувала санітарними бинтами до дерев, щоб не звалилися і не захлинулися у високій воді. Смілива медична сестра сама бралася за зброю — стріляла з автомата, допомагаючи товаришам відбивати безперервні атаки гітлерівців. Нам повідомили, що на підмогу десантові йдуть танкісти, артилеристи на самохідках і головне тепер для десанту — вистояти ще кілька годин.

Переді мною постав корабельний радист, старшина першої статті.

— Дозвольте, товаришу капітан другого рангу, висадитися на берег для коригування артилерійського вогню кораблів. На місці видніше, де, що і як.

— Ви... як хочете йти? Сам?

— Зі своїм помічником, з матросом.

— Гаразд, дозволяю.

Командир катера обрав найзручнішу ділянку, де зважився підійти бронекатером до самого берега, і висадив своїх радистів. Невдовзі вони зникли в тумані, що почав накочуватися відкільяєсь згори, де Дунай робив помітний залом. «Щасливо вам»,— благословив подумки тих двох сміливців.

Всю наступну ніч вони провели у ворожому розташуванні, зв'язалися з бригадою бронекатерів, коригували стрільбу комендорів. На світанні старшина помітив: німецькі автоматники намагаються непомітно підійти впритул до наших десантників і скинути їх назад у Дунай. Старшина зчинив по рації бучу, сполошив моряків. Залишивши біля рації матроса, він поповз назустріч ворожим танкам, що сунули в атаку, підтримуючи піхоту. Старшина, причаївшись у чагарях, зв'язкою гранат підірвав передній танк, чим посіяв непевність у гітлерівських лавах.

Моряки автоматним вогнем відрізали німецьких піхотинців від танків і знищили їх. Ворожа атака враз захлинулася. Ми висадили нові батальйони підтримки, і німці відступили, остаточно залишили порт і місто. Після жорстоких боїв нарешті настала жадана тиша.

А Дунай усе котив і котив свої жовті хвилі. В туманному і гіркому від порохового диму повітрі кружляло, повільно облітаючи, листя дерев. Я сидів на колоді побіля води, і мій погляд мимоволі блукав десь над верховіттям прибережних верб, листя яких також було вже пожовкле, і мені чомусь тут, у далекому від рідного села краю, пригадалися перші шкільні дні у вересні, мої шкільні товариші за підремнтованими партами, які все ще пахнуть свіжою фарбою. І начебто я стою перед класною дошкою з грудочкою крейди в руці й не знаю, що відповісти вчителеві, як визначити рівність даних мені кутів. Різьблений лимонний лист плавно злетів мені на коліна. Я поклав його на долоню, обережно погладив пальцями глянцевату поверхню. Декілька інших кленових листків, що злетіли слідом, покружляли поблизу і сіли на воду, а відтак попливли за течією, попливли туди, звідки починався новий день, де були наші батьківські хати і де зароджувалися найщиріші та найсправедливіші молитви за нас, молитви наших матерів...

Тихі осінні дні змінилися сивими зазимками. По Дунаю пішли тонкі і крихкі крижини. Сірі світанки розчиняли темряву густо: ночей сумними провітками. Із сірої імлі,

з туманів, виступали неясні обриси будівель і дерев, надто під час пожеж, коли на річці загоралися нафтоналивні баржі і море вогню було видно на десятки кілометрів. Розлита і підпалена на воді нафта лизала поверхню ріки, і Дунай немовби димів, ятрився кров'ю.

У той час, коли наша бригада тільки й мріяла про належний перепочинок, фронт, а за ним і Дунайська флотилія дістали наказ: разом з армійськими військами оточити будапештське угруповання ворога і знищити його спільними ударами обох Українських фронтів, що наступали. До бригади прибув катер начальника штабу флотилії Верстовського. Капітан першого рангу прийняв мій рапорт і, ніби між іншим, зауважив, що в командуючого флотилією був намір відправити мене в академію на навчання («Не будемо ж тримати тільки в боях молодого, не досить освіченого офіцера?»), але він, Верстовський, мене відстояв поки що, і вірить, і сподівається, що ми з ним ще виграємо не один складний бій під Будапештом і далі, під Віднем. Капітан першого рангу навіть розподілив обов'язки між нами на час боїв; він командує бронекатерами, а я ж поведу батальйони морських піхотинців.

Новий рік гітлерівці розпочали нічним наступом і на світанні прорвали оборону стрілецького корпусу, який не встиг іще відрити в кам'янистому ґрунті жодної суцільної траншеї. Водночас гітлерівці форсували Дунай на нашій ділянці і висадили десант у нас у тилу. «А ти хотів перепочинку!» — закинув мені Верстовський.

Разом з морськими піхотинцями на катери і пороми були посаджені танкісти і самохідники, — батальйон «тридцятьчетвірок» і сімдесятишестиміліметрових самохідних гармат. Комбат-танкіст і комбат-самохідник були готові виконати будь-який наказ морського командування. Як належне вони зустріли мою пропозицію прорватися до міста крізь позиції німецького десанту і потім ізпову вийти до Дунаю в іншому місці, чим посіяти напіку у ворожому стані.

Переправившись на лівий берег Дунаю і висадившись, батальйон танків з морськими піхотинцями на броні рушив на північ до Будапешта. Комбат-танкіст, як і я, взявся пильнувати наш путь, коли танки вирвалися на автостраду, що вела до міста. Ми пам'ятали насамперед: не дати німцям схаменутися, заступити нам дорогу протитанковими залогам. Навалитися на фашистів іще поки вони не

встигли дати лад своїй обороні у передмісті, не допустити, щоб були підірвані на Дунаї всі мости, щоб не встигли закласти вибухівку в інші стратегічні й історичні будівлі. Не скажу, чи всім танкістам і морським піхотинцям так хотілося спати, як мені,— заснути хоча б на півгодиночки! Нічого не вдіяти з повіками, що залишаються немовби змащені клеєм. Але ж зупинитися і здрігнути не можна! Тільки рухатися вперед і вперед. Я сидів у башті разом з капітаном-танкістом і бачив, як танкістам також доводилося кутурсати один одного за плечі, вибивати, витрушувати сон, як механік після важкої дороги благав комендора: «Удар мене. Ну, не бійся, вдар, богом прошу, людськи!» Прохання механіка зависало між танкістами, і він ще наполегливіше налягав на педалі машини. Десь на околиці міста танки розігнали колону німецької піхоти, а вже відтак пройшлися, пропрасували гусеницями німецький обоз з кухнями, що чаділи якимсь варивом. «Вперед, не зупинятися!» — командував капітан і вже пояснив своїм танкістам, що просто пройти містом не складно, якщо не зупинятися і не зволікати, і ділу буде кінець! «Вони самі не віритимуть, що то були ми!..»

В одному місці фашисти залишили прохід через протитанковий рів і не встигли його закрити, не замаскували лінію загородження колючим дротом, значить, тут вони мали для себе лазівку. Отже, праворуч і ліворуч дорога закрита наглухо і звертати кудись убік не слід — всі танконебезпечні напрямки до міста напевне заміновані і зарані пррестріляні.

На одному з будапештських перехресть дорога пішла під автостраду, під міст. Було вже темно. Передні танки чомусь зупинилися. Я послав командира танкового батальйону дізнатися, у чому справа. Лейтенант-танкіст з переднього танка сповістив, що автострадою суцільним потоком ідуть німецькі машини, він навіть розгубився: як бути? Що робити? Розстрілювати?.. Я знав, що там далі, ближче до ріки, німецькі автомобілі все одно будуть перехоплені другим морським десантом, а тому їх не слід зачіпати, щоб передчасно себе не виявляти і не опинитися в кам'яному мішку — в лабіринті міських вулиць, — і звелів не стріляти, пропустити. Танки з морськими піхотинцями пройшли під мостом, а німецькі машини промчали над нами. Невдовзі наш загін поминув відкритий майданчик, забитий фашистськими літаками. Літаки були запошені снігом. Які ці літаки? Несправні чи полишені без пального? Можна їх не зачіпати, нікуди не подінуться.

Тепер найголовніше — не видавати себе, не дозволити кому-небудь гахнути з гармати! А Будапешт уже розгортався перед нами — славетні заводи і верфі, майстерні і фабрики. З перших хвилин я переконався, що мій розрахунок був правильний — розрахунок на раптовість. За кількасот метрів від майданчика з літаками біля своєї казарми вишикувався на вечірню перевірку весь склад гітлерівської військової частини, яка готувалася до відпочинку. Я зрозумів, що недаремне впродовж усього рейду танкісти валили телеграфні стовпи, рвали зв'язок, щоб потім ми мали ось таке задоволення бачити стрій фашистських молодчиків. Кулеметні й автоматні черги десантників поклали гітлерівців на землю. А танки, підім'явши під гусениці все, що можна було підім'яти, помчали далі. Відтак вони пересікли плац біля казарм й увірвалися до міста. Мене раптом пройняла жахлива думка, що ми самі ліземо у пащу хижого звіра і невідомо, що потім чекатиме нас попереду, хоча б там, за рогом вулиці. За тим, за першим, і за другим, і за третім, і за всіма наступними. У плутанині великого незнайомого міста я шукав лише вихід до ріки, шукав саме там, де могли дістати підтримку наших частин, що наступали й оточували Будапешт в усіх напрямках.

Війна вже ввійшла до головного угорського міста усіма своїми суворими атрибутами, — вулиці, бруківка на вулицях уже були захаращені стовповиськом машин, різними тачками із збіжжям, завалені битою цеглою, стінами зруйнованих будинків, меблями, кинутими велосипедами з прилагодженими до них портфелями та сумочками.

І мене, мій мозок свердлить гостра, як солдатські багнети, пекуча думка: механіку, хутчій, хутчій! Подолати це велике і непривітне місто без зупинки! Так, щоб не застрягти, не нашттовхнутися на есесівські заслони. Командую танкістам рухатися трамвайною колією, вона вільніша від випадкових перепон. Та незабаром танк нашттовхується на трамвайні вагони, яких побито а чи й покинуто просто на лінії. Механік скеровує танк прямо на вагони й ударом з повного ходу скидає їх з рейок. Вагони перекидаються, з їхніх вікон сиплються скляні скалки, трамвай лягає на бік. У башті нас також гаразд тріпонуло, і подумалося: як же дістається моїм хлопцям зовні, на броні? Я про це сумно кажу капітан-комбату, а він тільки байдуже відмахується, заспокоює мене, що моряки в десанті всі наче на підбір, що він бачив, як усі тримаються міцно і надійно.

Ми проносимося мимо німецької колони, і я помічаю, що там, поміж машин, кілька протитанкових гармат і шести-зарядних мінометів, й ізнову клята думка обпікає мозок: хутчій! хутчій!.. Хочеться підігнати механіка, але сам себе стримую, щоб не заважати, не відволікати його уваги від триплекса та важелів. Та раптом, неспогодано для нас самих, ми вириваємося до Дунаю, до одного з мостів, що з'єднують Пешт з Будою. Навідник уже відшукав собі ціль і командує заряджаючому досилати в казенник гармати фугасний снаряд. Біля в'їзду на міст збиваються всі танки десанту. Капітан командує розосередитися, і танки, ніби неслухняні коні, потроху розповзаються, стають один до одного кормою. Деякі почали бити по теплоходах і баржах на річці. Я вияснив, що міст через Дунай зірваний на середині і залишатися на цьому п'ятачку не було ніякої рації, вся складність обставин, в яких ми опинилися, була в тому, що ми прорвалися до центру міста, яке обороняли відбірні гітлерівські частини і де ми були затиснуті вуличками, через які непросто було вирватися на вільний простір. Я наказав капітанові прориватися через якийсь з проспектів. Вперед!

Попереду танка гримнуло, спалахнуло сліпуче і вибухнуло. Капітан відкинув люк на башті, вискочив на броню до морських піхотинців й очолив атаку моряків на німецькі машини, що збилися в кілька рядів. Механік направив наш головний танк у саму гущу й ударив німецьку машину з боєприпасами, боєприпаси вибухнули. Стало ясно, що тут дорога закупорена і треба шукати інший вихід із міста. Я наказав пробиватися на західну околицю Будапешта сусідньою вулицею — паралельною тій, по якій ми вже пробивалися. Нам назустріч палахнули гарматні постріли, — німці били з протитанкової гармати. Їм не треба було навіть цілитися, вулиця була неширока, і танк ішов прямо на гармати. Гітлерівець з першого пострілу запалив один танк. Десантники вмить перебралися на самохідки, що йшли слідом. Але дороги далі вже не було: палаючий танк заклав вулицю. Треба незгадно вибиратися з туника! Я командую, що слід іще брати вліво, на ще одну паралельну вулицю. І танкісти слухняно виводять колону ще лівіше. Навперейми колоні вискочили німецькі бронетранспортери. Капітан щось гукнув механіку, і танк, розгрізаючи зубами траків ворожу машину навпіл, вискочив на проспект, де розвантажувалася машина від піхотинців, які стрибали на асфальт і ховалися за трамваями, що стояли непорушно на колії. Збиваючи вагони з колії, танки

мчали вперед. А на темних будапештських вулицях уже знялася безладна стрілянина, злетіло безліч різних ракет. Німці стріляють навмання, аби стріляти, зрозуміло, що зчинилася паніка і її треба підтримувати. Збиваючи перепони, танки і самохідки йдуть містом на граничній швидкості, зносять на своїй путі все — трамвайні вагони, афішні тумби, кіоски, легкові і вантажні машини. Скільки пройшло часу відтоді, як ми вийшли до мосту, не визначити, але місто, здається, вже залишилося позаду, і треба було радирувати у штаб флотилії капітанові першого рангу Верстовському і всім, хто напучував нас на цей відчайдушний рейд і чекав від нас радісної звістки. Наказую радістам передати наші координати. Доповідаємо, що бачили у місті, які сили гітлерівців збираються його обороняти. І вказуємо, що далі будемо пробиватися крізь першу лінію оборони. Тим часом з траншей уже стріляють по танках німецькі гармати, б'ють також фаустпатронами з двох боків. «Ще одне зусилля! Ще один ривок!» — пульсує думка в скронях. І ось останнє перехрестя, залізничний роз'їзд, кілька будинків, а далі — простір, вільний, без кінця і краю, без міської тісняви і постійного відчуття смертельної небезпеки.

Ми осіддали перехрестя, залишивши для основної групи танків та самохідних гармат свободу маневру. Передбачили кругову оборону. Висока дамба поза береговою дунайською смугою прислужилася нам надійним прикриттям з тилу. Весь інший простір контролювався танками, самохідками і морськими десантниками.

Світанок кинув на ріку свій неясковий блиск, у тому просвітку, в сірому тумані, ми помітили, як по річці рухаються поміж крижин надто обережно, повільно два річкові пароплави з військами на борту. Навідники навели на пароплави свої гармати... Один залп, другий. Пароплави загорілися, і вже далі, в Будапешт, їх понесло за течією двома палаючими вогнищами. Солдати стрибали з теплоходів у воду і пливли до протилежного берега. Затим з'явився буксир, що тягнув баржу, за ними іще теплохід. Також намагалися прорватися до міста по річці, але все, що рухалося або намагалося рухатися по Дунаю, обстрілювалося нашими щільними танкістами, вони наглухо закрили рух на річці. Прикриваючись дамбою, опцирившись стволами гармат на всі боки, ми трималися доти, поки не підійшла до нас підмога. По тому ж таки Дунаю бронекатери доставили нам свіжий батальйон морської піхоти і адміралову

записку з подякою за відчайдушність і винахідливість. Я показав записку командирі батальйону танкістів. Потішений капітан-танкіст сказав, що для нього ця подяка найдорожча з усіх тих, які колись мав, бо це від моряків. І щоб її дістати, він мусив пройти пів-Європи по найбільшій річці в цих краях і зовсім не такій поетичній, як співається про неї в піснях. А може, Дунай і справді голубий іншої пори року і неодмінно у Відні?..

Відень! Мені не раз уявлялися твої чарівні дунайські береги, вчувалися незрівнянні штраусівські вальси, що відгомінювалися десь у глибинах лісів. Я твій прихильник, незрівнянний Відню!

Адмірал знову звелів мені провести десант у Відень, захопити хоча б один уцілілий міст і відстояти його до підходу наших сухопутних військ. Розвідники доповіли, що гітлерівці зірвали у Відні всі мости через Дунай, за винятком одного, замінованого, але ще не підірваного. Саме бронекатерам належало прорватися до уцілілого мосту і там під ворожим вогнем висадити десант гвардійців. Десантники мають цей міст захопити і тримати до підходу головних сил флотилії та гвардійської дивізії. Віце-адмірал благословив мене і запевнив, що перед павчанням в академії я вже не матиму більше нагоди висаджуватися у ворожі тили. «З богом, голубе!» — жартома мовив він на прощання.

Кораблі вирушили вгору по Дунаю опівночі. Ріка й тут була нашпигована мінами. На всіх бронекатерах я виставив впередзорців, які мали пильно стежити, щоб не зіткнутися ненароком з якоюсь міною. Я стояв на палубі головного катера побіля рубки і до болю в очах вглядався в оповитий нічним сутінком фарватер, наглядаючи за тим, щоб стерпові не збивалися з курсу, не плутали по річці, засипаній мінами. Намагався дослухатися до всіляких сторонніх звуків, що йшли не від машин. На лівому березі ріки навряд чи був ворог, але з правого можна було сподіватися всього: і залпів польових гармат по катерах, і кулеметного та мінометного вогню... Та на березі поки що тихо, і ми, здається, проскочили передній край без особливих пригод. Все ще темно і тихо, і німці не сподіваються на нашу атаку з ріки. «Право руля! — ледве не пошепки командує лейтенант командир катера стерповому в рубку. І вже голосніше гвардійцям: — Десантові приготуватися!»

Й одразу заворушилися на палубі й під палубою десантники, збагнули, що настає вирішальна мить.

Цього разу було вирішено висаджувати десантників без артилерійської підготовки, щоб захопити гітлерівців зненацька.

Сірі будівлі Відня постали за гранітними набережними; за туманним серпанком, що вставав над рікою, червоними дахами, провітами вуличок, на яких роїлися сірі і зелені мундири німецької солдатні. І жодного пострілу з їхнього боку! Навіть дивно — невже німці не передбачали, що дунайці можуть нанести несподівані удари з тилу, в кількох кілометрах від переднього краю? А раптом усе не так, може, тільки й чекають, щоб ударити?.. Бронекатер проходить під одним зруйнованим мостом, відтак під другим, третім, і мимоволі виникає питання: де ж він той, не зруйнований?

З імлі виступає щось у воді — одразу й не розпізнати. Нарешті вже добре видно, що то стримить борт напівзатопленої баржі, яка не змогла пришвартуватися до сходів, що збігають у ріку з гранітної набережної. Можливо, саме тут і висаджувати гвардійців, пехай опісля розбираються на суходолі, неподалік од віденської пристані. А втім, звідки нам знати, де постійні, а де тимчасові дунайські пристані у Відні? Приглушені двигуни, звучить команда: «Десанту на берег! — І через хвилину, коли на катері не залишається жодного десантника, команда стерновому: — Ліво руля! Повний хід!» Я залишаюся з гвардійцями на березі, щоб виборювати вцілілий міст.

Небо на сході помітно світліло. Квітнесва ніч спливала. Зсунувши кашкет на потилицю, лейтенант витер спітніле чоло, мерзлякувато пересмикнув плечима і, мовби між іншим, кинув мені, що насправді не так жарко йому, як здалося, допоки висадив десантників.

Починалися вуличні бої у Відні.

Зайняли оборону в скверику над Дунаєм в добре обладнаних траншеях, приготовлених гітлерівцями для себе. Німецька піхота при підтримці танків та самохідних гармат розпочала атаку за атакою, намагаючись скинути нас у ріку.

Потрібний нам міст був поруч. Та коли бронекатери надійшли з другим ешеленом десанту, німці вже підтягли чимало артилерії та «фердинандів» і вели по кораблях сильний вогонь. Бронекатери змушені були маневрувати, змінювати курси, та перед ними все поставали і поставали суцільною стіною водяні стовпи. Тільки двом кораблям пощастило пробитися крізь вогняний шквал до мосту. На підході до місця швартовки перший катер відкрив вогонь

із своєї гармати по «фердинандах», що переповзали за ближчими будинками. На причалі вибухнув снаряд. Вибуховою хвилею вибило двері рубки катера, командир якого упав непритомний. Командування бронекатером узяв на себе механік нашого загону. Він найперше наказав кермовому маневрувати біля причалу, щоб збити наводки німецьким самохідникам, та тієї миті по катеру пройшла кулеметна черга і куля, що влетіла в розкриту рубку, на смерть звалила кермового. До штурвала кинувся старшина сигнальників. Гарматами вже ніхто не командував, але вони самі відбивалися інтенсивним вогнем — з казенника ледве встигали вилітати стріляні гільзи. Навідник на секунду припадав до окуляра прицілу, меткі руки заряджаючого вставляли в казенник новий снаряд. Клацав затвор, відтак гримів постріл. Вентиляція не встигала відсмоктувати порохові гази, що виривалися з казенника. Я скочив на катер, щоб розпорядитися, і трохи не знепритомнів: у башті катера не було чим дихати — темп стрільби наростав.

Зовсім неподалік із-за паркану висунулась німецька самохідна гармата і пальнула у бік бронекатера. Тримаючись за рукоять наводки, навідник катерної гармати націлився на «фердинанд», але громовий вибух струсонув катером, і його башта наповнилася задушливим гарячим димом. Навідник устиг вистрелити по самохідці вдруге, і я помітив, як «фердинанд» здригнувся, як під його гусеницею блиснуло полум'я вибуху нашого снаряда, як відкрилися люки і з них вихлюпнувся коричневий дим, а потім і з'явилися чорні руки з клоччям рукавів, що обгоріли.

Полишивши бронекатер на старшину стернових, я зішшов на берег, щоб самому впевнитися в розміцванні мосту. Сапери доповіли, що все гаразд і на мосту вже виставлена надійна охорона з гвардійців. Через Дунай на човнах і плотах переправлялися моряки, які квапилися нам на підмогу, хоча на воді не було місця, що не прострілювалося б ворожими гарматами і кулеметами. Надто довгим здавався нам цей теплий по-літньому, весняний віденський день. Десантники зайняли кругову оборону і не підпускали до мосту німців за кілька кварталів.

— Як настрої, братва?

— Нормально, товаришу капітан другого рангу. Нікому не взяти нас, — гордовито відповідали мені моряки. — Ніякими «фердинандами», ніякими «тиграми».

— Пройдемо по всій Австрії, а можливо, і по самому Берліну!

ВАЖКА ВОДА

Роман

Океан!.. Над його безмежжям, на різних широтах і меридіанах, час від часу здійснюються величезні водограї і з чорної глибини випливають зелені сигари балістичних ракет. Зависнувши на мить поміж крутих хвиль, вони летять у космічний простір, щоб із пеймовірною точністю знову повернутися на планету грізними вибухами. І то заради безхмарного нового дня. Двадцятий вік не знає відстаней, і ми змушені виставляти передові дозори і під склепіним небес, і в океановій безодні

Хто ми?

Є люди, що народилися в морі, і море для них — отчий дім; є люди, для яких небо над усе, і вони сходять до нас з небес на гостини; а є люди, яких нічим не відірвати від землі, — там їхні коріння. А всі ми одне — на р о д, для якого природна триєдність землі, неба і моря.

Для чого ми народжені?

Для продовження роду людського, щоб він постійно вдосконалювався, пізнавав не кривавості міжусобиць. Ми офіруємо багато чим заради тебе, людство! Не день і не два б'ється наше серце в морському мороці і ще битиметься багато місяців. І не романтика підводного походу, а розмаїтість материка вабить і тішить нас. Ми перетинаємо екватор і полюси біля самої маптії, що оперезала земне ядро, а на думці — серпанкове світання над волзькими чи то дніпровими плесами, і пробудження трав, скроплених росами, і безгомішні хлібів, що вже важкі зерням, і цвіт яблуні, і перший скрип журавля, — все те, що є нашою Вітчизною, звідки кожному з нас простелено матір'ю в світі рушник дороги — кожному свій, і де напоєна сонцем душа прагне миру, добра і щастя.

Ми — це ті, кому доручено стояти на чатах епохи в глибинах океану. Щодня, а то й щогодини дзвін гучного бою зводить нас на поги, кидає до бойових постів. Між нами немає тих, хто втомився, немає безтурботних, байдужих, є лише загальна сконденсованість знань, натренованість до автоматизму, є цілковита підпорядкованість командирів ї усвідомлена зреченість усього стороннього.

Так було, так є і так буде на всіх морях світового океану, де ходять і ходитимуть наші атомні ракетноносці. І якщо ми чимось не дуже схожі на атлантів з легенди, то це тому, що ми просто л ю д и.

СІЧЕНЬ

Гало ввечері низько на південному заході, на початку місяця в сузір'ї Стрільця, потім Козерога, а наприкінці місяця — Водоля, яскраво блищить Венера. Протягом місяця її стає дедалі краще видно. Значно лівіше і вище на межі сузір'я Водоля і Риб виблискує Юпітер. Цілу ніч у сузір'ї Близнят видно Сатурн. У середині ночі він розміщується високо у південній частині неба. В другій половині січня у більш південних районах СРСР на вечірньому небі можна помітити Меркурій. Над ранок низько на південному сході спочатку в сузір'ї Змієносця, а згодом Стрільця видно червоцуватий Марс.

Демон літав у синіх ущелинах гір, освітлених повним, ніби таріль барабана, блискотним місяцем; і горіло вогнище посеред галявини, і язики полум'я тремтіли од вітру, а над усім тим лунала тривожно-печальна музика Рубінштейна; і хор співав про ніченьку, як співає колискову занепокоєна мати. Демон ширяв над дівочою келією, з віконця якої поблимувала свічка; а він, один-єдиний свідок гріховних намірів пекельного вигнанця, був не годен заступити йому дорогу до келії, до святості, — під серцем кривавилася рана, і згустки темної крові хлюпали з грудей, холонули на пожовклій траві. Демон відлетів, зникли в туманній імлі гори й ущелини, запанував морок, і він почувив, що то була тільки фантасмагорія, а насправді його поранено фашистською шрапнеллю. І лежить він на горищі батьківської хати — в селі окупанти, і йому ні застогнати, ні покликати на поміч, — перед очима тільки щілина коло димаря, ніби вічко перископа. Млосно, діймас духота, хоча на ньому матроський тільник та роба з ременем і бляхою. А ноги босі, позбивані дочорна... «Тебе зраджено!» — гукає звизу Ліда — наречена його, медсестра, а хату вже оточено ворожими солдатами. «Рус, здавайся!» — і автоматними чергами вперехльост. Над силу він зводиться на ноги, шукає зброю і не знаходить. «Ліпше смерть, ніж стати на коліна!» Білі-білі крила... Вони виростили з рук, як виростають лиш у казковості й уві сні. Він змахнув ними і вилетів

птахом у піччу безмежність. Автоматні черги тріскотіли вже десь унизу, згодом зовсім стали нечутні. А він усе летів та летів у піднебесі і склав крила тільки тоді, коли серце забилося у муках. То був чепурний вишневий сад, припишклий, суспіль у цвітінні. Неподалік пригорталися двоє в коханні. Молоді і щасливі, як ніхто у цій вселюдській веремії. «Рус, здавайся!» — й знову фашистські солдати з автоматами папереваги. Він хотів змахнути крильми і злетіти, але їх ніби й не було. «Біжімо з нами!» — вхопила дівчина його за руку, і вони втрюх кинулися у гущавину соняшників. Їх обступали солдати, а вони проривалися з кільця в кільце. Він загубив рятувальників, втратив усяку орієнтацію, але поклявся нізащо живцем не віддатися. І він ішов та йшов уперед крізь суцільну стіну шортських соняхів, полишаючи переслідувачів. Остаточно знеможений, упав за тією стіною і знепритомнів. Його скропила вранішня роса, повернула пам'ять. Лежав серед буйпотрав, увесь золотавий від соняшничкового пилку. Пилкова осяйність на віях, пилкова солодкість на вустах. І рана тим пилком заживлена... І він рушив далі, до ріки, що заблискотіла з марева. Його важку голову оповив золотавий німб, наче у тих богів, що колись дивилися з ікон на нього малого. Він пожертвував божественним німбом і пірнув у ріку, поплив у її водах з-поміж риб. Добувся протилежного берега і вийшов на сухе. І тоді побачив на полишеному боці свою наречену, котра стояла в оточенні зелених вампірів зі свастиками; вони роздягали її. Він хотів крикнути катам щось гнівне, спопеляюче і не зміг.

...Зирнув на годинника — він склепив повіки лише п'ять-сім хвилин тому, але все, що марилося, прищемило серце, внесло сум'яття в душу і тугу. «Не було цього, не могло бути! — відхилив він своє марення на грані сну і неспання, яке зміг би переповісти в подробицях. — Це не моє... Це чиесь, почуте... Чие ж це, чие?» — пригадував, і не пригадувалося.

Нічого подібного, крім нього, ніхто не бачив і не відчував: усі вони здоровіші від нього і молодші і несли за плечима значно легшу ношу спогадів, переживань. Вони не знали війни такою, якою знав він, від першого до останнього її залпу; вони шанували його, схилилися перед ним, як схилилися перед усіма ветеранами Великої Вітчизняної, і готували себе до нової, ще більш страхітливої, можливо, останньої з усіх війн, знаних історією; і жили сподіван-

нями, що та війна ніколи не вибухне, а їхні балістичні ракети завше летітимуть в одну і ту ж визначену акваторію Тихого океану.

У них на глибині стояла все та ж мертва тиша, так само рівномірно ляглося з плафонів штучне денне світло; і температура повітря не підвищилася ні на градус, ні на півградуса, і його вологість не збільшилася від встановленої норми. Ніяких відхилень у всьому, ніяких змін тижнями, місяцями. Щодоби, як і всюди, двадцять чотири повних оберти хвилиної й два годинникової стрілок на всіх циферблатах, але без сходу і заходу сонця, без вечорових сутінків і ранкових світань. Мнимість дня і ночі. А гіркуватий присмак полину та вишневої кори у відлигу, рипливість снігу на стежках, що торуються по першопутку, лоскіт березового віника у щедро натопленій лазні, як і духмяність молока з-під корови,— то все в уяві і в бажаннях. Десь угорі над ними розгойдувалася буремними вітрами Атлантика. За свідченням синоптиків, над Скандинавією лютував циклон. Циклон над Балканами, в Карпатах і Альпах. Від Японських островів і до Курильської гряди знявся тайфун. Точилася війна в дельті Меконгу і Долині Глечиків, де почався сезон дощів. А над ними скипала свипцевими хвилями і підіймала смерчі безмежна Атлантика. Поруч них, на глибині, струменіла тепла течія Гольфстрім. Іще вчора вони перебували під дугою північного сяйва, в краю одвічного безгоміння. Зламавши крижаний панцир, з океанової безодні виринула їхня ракета і націлилася у зоряну безвість. Ракета поллила на крижаному полі вихор із вогню і диму, пройшла дугу сяйва, ніби стріла, пущена з велетенського лука. І знову мнимість дня і ночі, хоча є штучне денне освітлення. І м'яке, матове. І синє світло нічника на підволоці кают і відсіків, що править їм за нічне небесне склепіння із синім місяцем, без зірок і світил, без вечорових сутінків і вранішнього рожевого краєнеба. Немає ні на землі, ні на морі, ні під водою нічого милішого над сонце!..

Контр-адміралові Видишу після отих важких марень-видінь не хотілося zostаватися в каюті, лежати самотньо і мучитися від безсоння. З погляду етики він не мав уставати, бо його найменший нічний неспокій, появу в центральному посту чи відсіках, мабуть, витлумачать командир атомохода, офіцери і матроси як певний вияв недовіри, опікунство. Можливо, все це тільки йому здається, і до його

присутності за місяці походу екіпаж зник, та ранг є ранг і погони контр-адмірала, певна річ, викликали і викликатимуть не лише послух, а щось більше, значиміше. Він лежав горілиць з розплющеними очима, дивився на підволоку, де в синьому ореолі світився нічник, а йому все ще ввижався Демон, який літав серед синіх гір, і вчувалися оперні мелодії. Підвівшись на лікоть, щоб підправити ковдру, Богдан Миколайович раптом виявив незбагненну синявість рук. Мимовільний озноб на якусь мить пройняв його, зачепив зболіле серце. Ні, він не те що злякався її чергового приходу, йому просто стало неприємно від її постійних нагадувань про себе. Він її ігнорує давно, з замолоду і до сьогодні. Вона не владна над ним, хоча він знає, що посить її в собі і будь-коли, за будь-яких обставин готовий прийняти її виклик, але без гіркоти усвідомлення, що не встиг розпорядитися собою як слід,— неодмінність для кожної порядної людини залишати після себе всюди і в усьому гаразд і ясність. І не завдавати своєю особою печальних клопотів іншим: ні тим, хто зараз несе бойові вахти, ані тим, хто полишився за океановою туманністю. Порівнюючи синявість рук із синявістю плафона нічника й ореолу круг нього, Богдан Миколайович кисло посміхнувся. Його досі всі знали на флоті як невинного оптиміста, і те, що думалося ночами, лишалося ніким не знаною віковою слабкістю, що спричинилася перевтомами і безсонням.

Як і тоді, коли зароджувалися і набиралися сили підводні кораблі революційного флоту, так донині, в епоху атомних ракетноносців, моряки називають політкомів «батечками». Нехай це мовиться позавіч, у відсіках, і незалежно від чинів-рангів, але ж тим не знехтуєш! Море не сприймає слабодухих, і матроси категорично відмовляють будь-кому, хто виявляє слабкість, нехай миттєву. Вони ж нічого і не скажуть, якщо адмірал дозволить собі трохи розслабитися, не засумніваються в ньому, не мають права сумніватися. Але передовсім він сам не має права виказати свої хворості, щоб не вважатися дочасно баластом на кораблі. Саме тому Богдан Миколайович ніяк не міг заспокоїтися, тому все частіше і частіше його навідувала настирлива думка про оту скору невідворотність. Невже Лідія Пантеліївна, Ліда, дружина і незмінний супутник на всіх життєвих перевалах, має рацію, називаючи його приборканим левом із сивою гривою? Таж і грива у нього помітно зріділа і майже нічим уже не нагадує левову. А може, всьому виною матове світло?

Самотність у каюті ставала нестерпною, і він, жадаючи чийого-небудь стуку, втупився очима у двері,— нехай це буде і корабельний лікар Аратський, від постійних застережень котрого здатний заслабнути навіть Ескулап.

Обережний стук у двері підхопив його на ноги. Він зрадів, неначе йому принесли очікувану приємну новину. Вимкнувши нічник, Богдан Миколайович запалив лампочку штучного денного освітлення.

Командир ракетноносця Арнольд Петрович Можаров, переступаючи комінгс, підправляв на голові чорну пілотку, облямовану білим кантом, намагався з деякою недбалістю перезастебнути на кітелі всі гудзики, підкреслюючи цим, що турбує контр-адмірала без особливої потреби: сам щойно відпочивав, а тому адміралове негліже не повинно нітити їх обох. Ще раз підправивши пілотку,— бо вона чомусь не трималася на його чолатій, стриженій під нульовку голові,— Можаров доповів, покліпуючи запаленими повіками:

— Товаришу адмірал, через двадцять вісім хвилин виходимо у район торпедної атаки.

— Вважай, командире, що я буду готовий через п'ять хвилин,— усміхнувся Богдан Миколайович, не приховуючи захоплення від появи Можарова і його повідомлення. Сталево-голубі очі адмірала випромінювали лагідність, поглядали на нього з приязною жвавістю.

— Аратський застеріг... Так що я за обов'язком... всього-на-всього.

— Ніяких всього-на-всього, Арнольде Петровичу! — весело заперечив контр-адмірал. — Атакувати завжди приємніше і корисніше, ніж бути атакованим. П'ять хвилин!

Можаров відкозирнув Богданові Миколайовичу і вийшов з каюті; зачиняючи за собою двері, знову підправив пілотку, що зсунулася на саме вухо. «Пілотка зовсім нова, а краб визеленений. Навіщо це? Флотські салаги витравлюють гюйси-комірці до білості, щоб позбутися насміху бувальців, а Можарову навіщо старий краб? Звичка? Чи якась особиста прикмета?»

У центральному посту не відчувалося ніякої схвильованості, яка з погляду стороннього спостерігача мала б передувати бойовій тривозі і виходу на бойовий курс,— вахта цілком звичайна, без зайвої похапливості і без помітної апатії. Капітан другого рангу Можаров уже стояв біля пульта.

Позад нього все ті ж колони перископів, ще спущені в шахти, і командирське крісло, яке обертається на штирі.

Справа від Можарова — матрос Капуста, щуплявий хлопчина з трубкою-мікрофоном, в навушниках та щупальцях ларингофона. Зосереджені оператори перед дошками з приладами, стрибає штурманський циркуль по карті. І всюди миготливі ліхтарики: червоні, зелені, жовті. І сині, як синій плафон нічника.

Богдан Миколайович спустився в гідроакустичну рубку. Тут світло притемнене, мигтять індикатори кругового огляду, яскравими крапками-зерпятами креслять на них замкнені кола.

— Горизонт чистий, товаришу адмірал, — доповів старший гідроакустик Медядько.

— Єсть, старшина, — неголосно обізвався контр-адмірал і присів поруч. Тьмяне світло сприяло невимушеності, і Медядько не дуже потерпав, що адмірал наглядатиме за руками його рук.

— Я не перешкодив вам, старшина? — спитав Богдан Миколайович для годиться, наперед упевнений, якою має бути відповідь підлеглого високому начальству, вважаючи, що це сприятиме їхньому внутрішньому зближенню.

— Дуже приємно, — мовив Медядько, пильнуючи індикатори.

Озивається центральний пост голосом Можарова:

— Товаришу адмірал, за сім хвилин — торпедна атака! Дозвольте?

— Дозволю, командире, — відповідає поспіхом Богдан Миколайович, але на індикаторах кругового огляду ніяких змін, і старший гідроакустик готовий так само запевнити, що горизонт чистий. Десь щось шурхотить, інколи чути легеньке потріскування, і на екрані начебто нічого немає і не буде. Зненацька на ньому коло вигинається, виростає сплеск. Здалеку долинає рівна і чітка робота могутніх гвинтів. То — ціль!

Медядько її класифікує, засікає час, занотовує у свій журнал і тільки тоді доповідає центральному:

— Гвинти ракетного крейсера! Пеленг двісті сорок сім!

«Штурман, наш курс?»

«Наш курс — двісті шістдесят один».

«Ліво на борт!»

Відлік репітера гірокомпаса доповідає мічман Чотій — боцман ракетноносця, — він стоїть на рулях. «Двісті п'ятдесят... двісті сорок дев'ять... двісті сорок вісім... двісті сорок сім...»

«Так тримати!»

«Єсть!»

Пеленгатори і сотні радіоламп торпедних автоматів стрільби, що було досі завмерли, враз оживають. Визначені всі дані про ціль, і вже як заклинання: «Нуль!»

«Залп!.. Занурення на двісті десять!»

Палуба ніби тікає з-під ніг. «Сто двадцять... сто сорок... сто шістдесят...»

«Торпеди пройшли точно під ціллю, товаришу командир». — Це Медядько з гідроакустичної. І всі полегшено зітхають.

«Глибина занурення — сто дев'яносто... двісті... двісті десять!»

«Стоп! Тримати на двісті десять! Обдивитися у відсіках!»

«Єсть! Обдивитися у відсіках!»

Богданові Миколайовичу не хотілося залишати гідроакустичну, де невідривно, із захопленням можна було стежити за екраном, на якому зникли сплески і коло, що викреслювало зерна яскравого світла, більше не вигиналося, а було таки колом; і Медядько, вписуючи до журналу свою наступну доповідь командирові, глянув на адмірала з неудаваною вдячністю за довіру і невтручання.

«Центральний!.. Нуль годин п'ятдесят дві хвилини за московським часом... Горизонт чистий!»

Йти з гідроакустичної адміралові ніяк не хотілося. До того ж сюди ніколи не заглядав Аратський, як не заглядав і до реакторного відсіку, але через кілька хвилин Медядько закінчував вахту, і його, адміралова, присутність при зміні акустиків тільки бентежила б їх, ускладнювала звичайну процедуру здачі і прийому вахти. Та й чи є у тому потреба, щоб після такої панюги, яку витримав щойно старшина, той, змінюючись, озирався на нього, примірював свою бездоганність до його особистих бажань. Адже Медядько не піде з рубки, поки не піде старший начальник. Він утомлений, як можуть втомлюватися молоді, і потребує одного — міцного сну. В ньому токує юність, його не мучать глибокодумність і безсоння, що надходять зі старістю. Старшина, змінившись з вахти, не розглядатиме своїх рук при синьому світлі нічника, а повалиться на койку і відсипатиметься з дивовижною насолодою. Молодому не буде на заваді ніяке світло — ні штучне денне, ні матове, ні навіть оте, до якого на сьогодні не дійшла думка винахідників.

Аратський чатував на Богдана Миколайовича в центральному посту. До появи контр-адмірала він стояв осторонь командирського пульта, підпирав плечем переборку і не виказував ніякої цікавості до того, що діялося довкола

в центральному. Він навіть нудився до позіхів від вимушеного чекання, бо нікому зараз корабельний лікар не був потрібний, і якби не адміралове нездоров'я, він охоче відсидівся б у себе в санчастині, де неробство нікому не видається більмом в оці, як оце тут, і де стерильність лежить на всьому. Потай всі називали Аратського не інакше, як Білим Халатом, хоча корабельний лікар одягав його лише в своїх володіннях. Хто-хто, а майор медичної служби Аратський — взірець акуратності й інтелігентності.

— Дозвольте вас супроводити, товаришу адмірал, до вашої каюти, — делікатно, з приємною гаркавістю підступив він до Богдана Миколайовича, тільки-но той з'явився тут. Певне, контр-адмірал збирався поміркувати з Можаровим про щойно завершену з успіхом нічну торпедну атаку, але втручання Аратського його зразу знітило, і Богдан Миколайович покійно, як дитина, пройшов центральний пост. Можаров лише посміхнувся адміралові вслід, відзначив для себе, що Білий Халат наполегливий і послідовний.

Богдан Миколайович спробував відлякати од себе Аратського і запропонував:

— Я буду задоволений, майоре, якщо ви мене супроводите до реактора.

— Товаришу адмірал, я потішений вашим запрошенням. Однак прошу вас до каюти.

Відмагатися далі Богданові Миколайовичу було безнадійно, — Аратський заявив, що у разі нехтування його лікарськими настановами з боку пацієнта він запише про це в бортовий медичний журнал і доповідь командирові, а командир — радіограмою командуючому флотилією.

— Не залякуйте, — буркнув контр-адмірал, відчиняючи свою каюту. — І не перебільшуйте, майоре, моєї хвороби.

— Атомохід — не профілакторій, товаришу адмірал. Ми з вами на службі.

— Саме так, — супився Богдан Миколайович, але майор на це не зважав, бо всі пацієнти, вдоволені і невдоволені, дослухаються лікарських настанов. Йдеться не про щось випадкове, буденне, а про їхнє здоров'я.

Аратський дбав про адміралове благополуччя, і це йому імпонувало більше, ніж привелось б дбати про своє власне. Богдан Миколайович ще не встиг зняти кітеля, як майор уже приніс сфїгмоманометр, попрохав товариша адмірала присісти до столу.

— Ви все, майоре, піклуєтеся про мій тиск.

— Я піклуюся про вас, товаришу адмірал, взагалі... А тиск... Що тиск? Вимірюємо... і тільки. Вам оце б змінити

клімат, поїхати до Карлових Вар або Ялти, кудись на південь.

— Ми йдемо на південь, майоре, в Середземне море. Неначе за вашими рекомендаціями. Як вам здається, підходять мені середземноморські широти? І глибина занурення?

— Підходить, товаришу адмірал,— зітхнув майор. Кров'яний тиск адмірала нітрохи не знижувався, не вплинули навіть ін'єкції. Майор усівся в крісло і стежив за тим, як Богдан Миколайович неохоче вкладався у постіль.

— Включити нічне освітлення? — спитав Аратський і простягнув руку до вмикача.

— Ні, ні,— запротестував адмірал. Подумав, що майора слід було б відпустити, але ж тоді знову мусить zostавитися на самоті з безсонням. Стук у двері, не вимогливий, а дещо сторожкий, змусив Богдана Миколайовича підвести голову. Аратський підхопився, пішов зустріти того, хто прийшов,— лікареві визначати, чи варто впускати його до пацієнта, чи ні. Можаров — і майор з увічливістю відступився. Цього разу командир човна завітав не один, з ним був його новий заступник Болюбаш. Можаров сів у крісло, в якому досі сидів Аратський, кивнув у бік Болюбаша:

— Ми з Юрієм Васильовичем маємо для вас, товаришу адмірал, присмну новину.

І глянув на Богдана Миколайовича значуще.

— Не випробуйте мого терпіння, командире,— вміхнувся адмірал і повернувся на правий бік, підібгавши подушку під себе. Тепер його сива голова спиралася на руку, лікоть якої вгруз у подушці.

— Зловживати терпінням флагмана заборонено,— потвердив з усмішкою Можаров.

Болюбаш подав адміралові радіограму.

«Повернулася Мінеральних Вод почуваю себе чудово крп сімнадцятого перевибори жіночої ради буду просити відставку крп бережи себе міцно цілую тире Лідія»

Богдан Миколайович потримав радіограму, перечитав і поклав на стіл.

— Дружина побувала в Мінеральних Водах, а ми в нейтральних,— мовив як про щось звичайне, притаманне їхній повсякденності, що усталена службою.

— Курорти Кавказу і глибини Атлантичного — тотожні поняття,— докинув свій жарт майор Аратський, але ніхто йому на це не відповів.

Контр-адмірал ліг на спину, потер собі правицю, що за-терпла.

— І друге, товаришу адмірал,— продовжував Можаров.— Але це вже за санкцією майора Аратського.

— Що він має санкціонувати?

— Розбудити вас через дві години.

— Я не збираюся спати, Арнольде Петровичу.

— Ви будете спати, товаришу адмірал, я подбаю про це,— пообіцяв майор.

— Змагатися не будемо,— відмахнувся.— Кажіть, ко-мандире.

— О четвертій нуль-нуль ми будемо у визначеній точці Середземного моря.

— І переговоримо по телефону з Русіяновим?

— Так точно, з командуючим флотилією.

— Я вдячний вам.

Можаров підвівся, щоб піти. Болюбан уже тримався за ручку дверей.

— В такому разі, товаришу адмірал,— пагадав про свої лікарські права майор Аратський,— я приготую...

— Снотворне?

— Незначну дозу.

— Пехай...

Усі пішли, і Богдан Миколайович, вимкнувши світло, заповзявся якимось заснути. Намагався пі про що не думати, відрікався згадок. А вони, як птаство, що збирається до вирію, зліталися, валкувалися, кружляли. До них долучалися все нові й нові, десь іздалеку, з минушини.

...Станув виборзький лід, на якому він залишив калюжу крові, поранений білофінським снарядом,— висаджувалися морським десантом на ворожому березі. Медсанбат в Оранієнбаумі, госпіталь в Ленінграді, госпіталь у Ставрополі. Один моряк серед армійських командирів, закинутий туди не з доброї волі, а за розчерком пера якогось військліккаря, котрому було байдуже, де одужуватиме політкомісар Видиш,— поміж своїх флотських чи піхотинства,— аби скоріш повернувся у стрій. Два місяці перебування в палаті з говірким капітаном Сердягою, який по сумісництву з основним своїм фахом артилериста ще був і незрівнянний філософ-плутаник, стали для нього новим випробуванням, і він шукав першої-ліпшої нагоди спекатися і Сердяги, і цього госпіталю. Йому обіцяли всі: і чергові лікарі, і медкомісія, і сам начальник госпіталю,— з тих обіцянок можна було вже скласти єгипетську піраміду. Капітан Сердяга

казав: «Богдане Миколайовичу, куди ви втікаєте? Куди рветесь? Де ще я матиму такого співбесідника?! Ми ж справжні воїни, взнали розпечене залізо! А воїн, незалежно, хто він є,— солдат чи маршал, матрос чи адмірал,— відчує себе воїном лише тоді, коли переможе або дістане поранення на полі брані. До того він звичайне озброєне опудало, що здатне посити на собі амуніцію, і не більше. Якщо ж і загине в першій атаці — теж перемога, бо то все-таки смерть воїна». — «Слухайте, капітане, я радив би вам уважніше читати Енгельса!» — «А чим я неправий?» — «Та хоча б тим, що заперечуєте Енгельсове визначення про солдата-воїна як такого! І суть нашої армії заперечуєте». — «Ні, Богдане Миколайовичу, ви вже надто аж!» — «Не надто, капітане. Армія, в якій основне — захист від посягань інших, не шукає війни, щоб її солдати у такий спосіб відчували себе воїнами. А ви... теоретизуєте...» — «Визнаю, товаришу морський комісар, визнаю! Але навіщо вам утікати з госпіталю? Хочете, я постачатиму вас марочними винами? Грузинськими, вірменськими, кримськими? Де ще я матиму такого співбесідника, як ви?..» Обидва на ногах, з однаковим пораненням — у руку, вони разом ходили і на перев'язки, і до їдальні, і на прогулянки, разом опанували шахові тасмниці, з якими їх знайомив інтендант, запеклий шахіст, який доводив, що лінія Маннергейма була споруджена за всіма законами шахматної побудови. Він, моряк, не воював на Карельському перешийку і не міг визначити правильності інтенданткової думки, а капітан Сердяга, який там водив свої батальйон на штурм білофінських дотів, так і не розібрався в цьому; його задовольнило, що тісі лінії вже не існувало.

Де, якими шляхами-дорогами пройшов Вітчизняну гвіркий Сердяга? Чи, може, на якомусь етапі війни його путі закінчилися? Стрічалось колись прізвище Сердяга, полковник, а то й генерал, промайнуло в одному з наказів Верховного Головнокомандуючого і більше ніде не згадувалось...

...Він від'їжджав до П'ятигорська, де мав долікуватись у санаторії, а капітан все ще залишався у госпіталі. На вокзалі прощалися розчулено, і якби не всі атестати в кишені, він зважив би на капітанове прохання затриматись у Ставрополі, бо цей поїзд ішов тільки до Мінеральних Вод. «Богдане Миколайовичу! Товаришу комісар, де я ще матиму такого співбесідника?..» Сердяга зняв пілотку з обстриженої наголо круглої голови і обійняв його за плечі. Він теж поклав капітанові на плече праву руку, бо в обох

лежали на грудях ліві, поранені, ще підтримувані марлевими пов'язками, і заважали їм обом стиснути один одного в міцних обіймах. Він подивився в капітанові прозорі очі, і йому стало соромно, що втікав од людини, яка щиро-сердно прагнула дружити і не хотіла з ним розлучатися. Він їхав до П'ятигорська, і йому пригадалося печорінське, що з двох друзів завше один раб другого, хоча жоден із них в цьому собі не зізнається... «...рабом я бути не можу, а панувати в цьому випадку — справа стомлпва, бо треба разом з цим і обманювати...» Йому допомогли внести до вагона чемодан, і поїзд рушив. Капітан Сердяга стояв на пероні і помахував пілоткою, аж поки вагон не заховався за рядком тополь... До Мінеральних Вод не присів, стояв біля відкритого вагонного вікна і втішався степовим привіллям, десь-не-дець помежованим балками, в яких ліпилися села з вишневыми садками, із стрімкими тополями і журавлями, з усім знайомим і близьким з дитинства. Мінеральні Води — кінцева зупинка поїзда. Він вийшов з вагона останнім, просто під полудневе сонце, що зависло на вокзальному шпилі. Бойовий орден за фінську кампанію поблискував на білому кітелі, і його не без цікавості розглядали станційні дівчата-кіоскерки, для яких нова людина вже давно не подія. Він купував свіжі газети в кіоску, і котрась не втерпіла, щоб не поспитати, до якого санаторію прибув. Розчарована його відповіддю, похвалила тамтешні вигоди порівняно з п'ятигорськими і натякнула, що нізвідки — ні з Ставрополя, ні з Грозного, ні з інших місць не викрадають стільки дівчат приїжджкі, як з їхніх Мінвод. Вона була гарна з лиця, і він тоді подумав, що колись може статися тут, на станції, викрадення кіоскерки разом з усім її надбанням. Сам він був далекий від того і, подякувавши за веселу розмову, рушив на пристанційний майдан. За кіосками, в палісаднику, хлюпалася з водогінного крана вода і в калюжі, що розлилася побіля, цвірінькаючи, купалися горобці. Він спробував тісі води на смак, але нічого мінерального в ній не виявив. На майдані, окрім брочки під кленами, пікого... Коли й чим їхати до П'ятигорська — не питаєш, не дізнаєшся, хоч вертай назад до кіоскерки. Тим часом до брочки, що була запряжена парою гнідих дончаків, надійшов хазяїн-кучер у чорній смушевій кубанці, запилених хромових чобітках, галіфе і синій косоворотці навипуск, підперезаній вузеньким паском з різними оздобами і мідними наконечниками. Козачок зняв з орчиків крайні посторонки, закинув коням на спину, розгнуздав гнідих, почепив їм по торбі добірного вівса і, плекаю-

чи собі мізинцем пшеничні вуса, милувався, як підгодувалися його дончаки. «Пробачте, товаришу,— підійшов до хазяїна брички,— звідки ваша тачанка?» Той звів на нього замружені очі, неквапно мовив: «А що?.. Совхозна, товаришу». — «Мені до П'ятигорська, а самі розумієте...», — і показав козачкові на забинтовану руку, ніби і так не було видно, що він із госпіталю. «До П'ятигорська? — і торкнувся мізинцем заповілого кінчика вусів.— А нам... до Бешти... З удовольством, але направо будеть... Єжелі до совхозу підкинути, то директор позволить командира Красної Армії і в П'ятигорськ». — «Гаразд, дякую і за це заздалегідь». — «Клади чемодан на бричку. Курить будет, як вас, звиняюся... пезнаіомі». — «Комісар Видиш... Прошу мої», — і розкрив папіросну коробку «Порт». Козачок сховав свій кісет з тютюнком, узяв папіросу. «Пантелій Кузьмич, для вашого удовольства... Копі міцненькі, бричка на ресорах, поїдемо». Пантелій Кузьмич переждав спеку, напоїв коней. «Донька моя, Лідка, затримується,— сказав лише тоді, коли його пасажир-моряк запепокою глянув на годинника. — Скуповується... А ви, мабуть, з Фінляндії до нас?» — «Так, довелось». — «І я маю поранення з громадянської, в Кочубея воював... З кубанців проізошов, товаришу комісар. А жону брав звідділя, з хуторів... Клята сподвернулася, як чеченська буза...»

Павлино Хомівно, ви ніколи не дозволяли собі нагримати на чоловіка при сторонніх, не скривдили бодай лихим словом чи вихопкою, а він, козак-жартун, все доводив стрічному-поперечному, що ви клята молодиця, в якій і рука замашна, і язик солоний!.. І сварили його, Пантелія Кузьмича, хіба що за пристрасть до оковитої, бо він же значився радгоспівським кучером, возив не кого іншого, як самого директора, котрий, зважаючи на революційні заслуги, вибачав кучерові різні дивацтва, до яких спричиняло буйну голівоньку хмільне. І в господі вашій, Павлино Хомівно, завжди було прибрано і, як на великдень, пахло свіжоспеченим хлібом.

...Довгобразе лице, смагляве до чорноти. Великі чорні очі, що позирають із дівочою зухвалістю, і чорні смужки брів над ними, і вчоршений пушок над верхньою губою, і родимка біля неї — все ніби всуціль чеченське, на зло чоловічій захопленості і для ревноців. Чорна з відблиском коса спадає на плече з-під газової косинки, що приховала витончену лінію хребців, які позначилися на тонкій тендітній шиї, теж достоту загорілій. І високі пружні груди під едвабною кофтою, як знахідка на колись, на материнство,

а поки що завішані оборонними значками. Кофта з високим коміром і вільними рукавами на манжетах. З-за вилогу одного рукава виглядає кінчик білої шовкової хусточки. А спідниця в квітках, рясна — не задовга і не коротка, якраз, щоб приховати коліна міцних ніг, взутих у білі шнуровані тапочки із білими шкарпетками. Така ось Лідка його, Пантелія Кузьмича. «Здрасці», — сказала йому, незнайомому, й одверпулася до батька, показуючи хребці на шії та косу, що впала з плеча і дістала пояса. «Скучилася, Лідко?» — спитав Пантелій Кузьмич. «Не вспілося, на райкомі комсомолу відсиділи». — «Е-е-е, ти-и-ик його к лихому!.. — і несхвально похитав головою. — Прощу вас, товаришу комісар, на бричку... Лідко, та підсоби ж! Хіба не бачиш, що я копей пораю?.. Ніякого тобі соображення! Срамота». Лідка-Ліда допомогла йому вмотитися на бричці, подбала, щоб він не вразив пораненої руки, — знайшла подушечку і сіла поруч. Між ними одразу протяглася шитка довіри. «Дивіться вперед, на тата», — сказала вона йому, коли він спробував їй усміхнутися з інтимною потаємністю, і цим застерегла його і себе від залицання, від хибного витлумачення ним її доброти...

«Я вас кохаю, Лідо!» — зізнавалися їй і піхотинці, й артилеристи, і льотчики, і всі діставали від неї «ні», але жодного вона не образила і всім казала-радила одне: «Дивіться вперед». Її руки за чотири роки війни натомилися бинтувати шматовані осколками і кулями солдатські тіла, вона сама давала свою кров уже безпадійним, і вони виживали; і хтось дав їй також, коли її підібрали десантники на бруствері німецького окопу вже зовсім знекровлену і бездиханну, та нікому вона не дозволила переступити межу, що позначає дівочу цнотливість, не залишила щонайменших сподівань... «Дивіться вперед!..»

...Ковила і білий полин підступали до самої дороги; дурманна полинова гіркота і задушлива медовість будяків, конюшини, степового горошку, соняшників та кукурудзяних качанів, що почали пробиватися шовковим кіссям, разом із випарами землі накликали на нього дрімоту, і він, загойданий ресорною бричкою, схилився до подушки і заснув. Напевне спав міцно і довго, як не спав за всі місяці у госпіталях, бо, коли прокинувся, довгі тіні від брички вже бігли попереду, п'ятиглавий Бештау полишився десь іззаду, і дорога, звиваючись між байрачними лісками, мала ввійти в суцільну затемненість правічного лісу, що піднімався до пелехатого Машука і всієї східної тасьми снігових вершин Кавказу... Ні рожевість снігів Ельбрусу, ні синява

Казбеку так не вразили його тоді, як те, що замість Пантелія Кузьмича на козлах сиділа Ліда, а її батька на бричці не було. Коні бігли тупцем, пофоркуючи, і Ліда злегка посмикувала та попускала віжки з неголосним ньоканням. Батіг з китичкою на довгому вишневому пужалні стримів поруч. Він не нагадувався їй, нічого не питав, а тільки дивився вперед, як звеліла вона, діставав поглядом пасмими хмар, що зависли над горами і сяяли в їхній сніговій блакиті, як ватра. А ще бачив гострі дівочі плечі, чорну-пречорну косу і смагляву, з пухнастим жолобком шию, що визирала з-під коси, й оту витончену лінію хребців, до якої жадалося припасти вустами. На якомусь повороті бричка хитнулася, Ліда потягнула на себе віжки, притишила коней. Виїхала на рівне — озирнулася до нього. «А ви не спите? — подивувалася. — І давно?» — «Не знаю», — відповів їй. Над ними зімкнулися верхи крислатих дубів та ясенів. Десь-не-десь проглядала вільха, кущавіли терен і глід. «Де ваш тато, Пантелій Кузьмич?» — спитав він її по наузі. «Зійшов коло радгоспу. Стріли директора, то він дозволив одвезти вас як комісара-орденоносця». — «А чому?..» — «...не тато, а я з вами? Директор забрав його на відділки. Іншою бричкою, виїзною...» — «Де ми?» — «В П'ятигорську, хіба не впізнаєте?» Впізнати П'ятигорськ він ніяк не міг, бо то була його перша і, може, остання поїздка туди в житті — не випадало якось ні перед війною, ні згодом, по війні, — на інші курорти йому виписувалися путівки...

«Я вас кохаю, Лідо!» — зважився він сказати їй на острові Вітрів, у землянці, після бою, в якому поліг майже весь їхній морський батальйон. Він це сказав зненацька для них обох, коли вона напоїла його гарячим, без цукру, чаєм і примусила здрімнути на вузьких рипких нарах. Укривала кожущком, і він їй мовив це, як мовиться звичайна подяка. І вона заплакала, бо він довго не смів їй відкритися і відкрився так недоречно, що це її образило. А вона вже мала його собі за ліпшого від інших, напрочуд делікатного у взаєминах, позбавленого сердечної глухоти і грубої сили, до якої вдаються чоловіки на війні. І вона вийшла із землянки на холодний вітер, і заплакала потай, щоб ні він, ні хтось інший не побачили її сліз. Згодом вона себе запевнятиме, що то були сльози радості, віри в їхню щасливу зірку, зірку спільної долі, але насправді вона плакала таки від образи. Багато хто казав їй: «Я вас кохаю, Лідо!» — і схвильовано і без схвильованості, і з театральними жестами і без ніяких жестів, а щоб отак, виглянувши з-під

кожушка... А він і не розумів, як це було схоже тоді на глум, на спасибі за козушок і чай без цукру...

Вона вивозила його на своїй бричці по всьому П'ятигорську, доки випитала у курортників, де армійський санаторій. Біля санаторних воріт Ліда, як справжній кучер-лихач, осадила гнідих, прикрутила до передка віжки, силігнула з брички. Сказала йому: «Заждіть»,— і пішла до прохідної на переговори з вахтерами. Помітно згущався вечір, із-за пелехатого Машука наповзала темна-претемна хмара, немовби хтось тягнув її волоком. Ліда привела із собою стража воріт, удвох допомогли йому зійти з брички, піднесли валізу. Він не встиг спитати, як це вона поїде назад проти ночі, яке прізвище їхньої родини і конкретно звідки вони — Пантелій Кузьмич і його Лідка-Ліда, а вона скочила на козли і тільки взялася за віжки та батіг — дончакки враз ударили кованими копитами об брук, і бричка понеслася вуличкою... «Прощайте! Благополуччя ва-а-м!»— гукнула здалеку. Ще було чути перестук копит і коліс на бруці, а над Машуком хмара розкололася навпіл від блискавки і грому, що вдарив услід. Потім увесь вечір і всю ніч кресали блискавки, гурготіло від громів небо, не вгавала злива, і він, лежачи в палатній теплій постелі, безнастанно думав про неї, про Ліду, що мчала бричкою-тачанкою крізь ліс і крізь степ, нашмагована дощем і вітром, і ніщо не страшило її, вісімнадцятилітню, з усіма оборонними значками і девізом «Дивіться вперед!». Громи перекочувалися над П'ятигорськом з якоюсь послідовністю, і йому думалося, що то не Ілля-пророк роз'їжджає на колісниці, а поміркована Лідка-Ліда нагадує про себе товаришеві комісару, мчить бричкою в небесах, і не знають утоми ні вона сама, ні її гніді дончакки. Вся в леті вона, в майовості, і все навкруг неї летюче, майове...

...Богдан Миколайович почував себе так, неначе добре виправся. Дихалося йому тепер значно легше, і повітря в каюті здалося свіжішим, ніби хтось відчиняв кватирку чи ілюмінатор, яких ніколи не було і не буде на підводних човнах. Він не забув, не міг забути, виключити із свідомості те, що атомохід перебував у глибинах моря, що пад ними неймовірна товща води і що це невідомо ще скільки триватиме. Він увімкнув світло, рішуче встав, зробив зарядку. Вмився з розтиранням до пояса і, цілком задоволений собою, виголився. Останній тиждень його обсідала перевтома, заважала вільно дихати, стискала скроні, розладнювала нерви. Зараз нічого подібного він не відчував, годе

був похвалитися командуючому своїм самопочуттям. То що було раніше? Попуст власним слабостям? Хандра? Чи насправді якась хвороба, про яку знає і він, і майор Аратський?.. «Нічого подібного! Немає її і не буде! Не буде, як не було досі!..» А є у нього щастя, є торжество його життя, про яке не переповісти однією згадкою, про яке не скажеш, що воно вичерпало себе вже давним-давно... А ще є Ліда, Лідія Пантеліївна.

О третій нуль-нуль Богдан Миколайович почув голос «Дельфіна» — голос віце-адмірала Русіянова — так виразно, з усіма передиханнями, ніби це так було близько, майже поруч, що він мимовільно розхвилювався. І він не сказав Русіянову все, що зібрався сказати, а більше слухав Русіянова сам, щоразу дякуючи за турботи про його здоров'я, про здоров'я командира човна і всього екіпажу ракетноносця. «Дельфін» відключився, однак Богдан Миколайович все ще тримав телефонну трубку і віддав її матросові Капусті якось неохоче, ніби «Дельфін» мав ізнову обізватися до нього. Потім Можаров запросив його до кают-компанії, і вони удвох, попиваючи міцну каву, обговорили і раз, і вдруге телефонну розмову з командуючим флотилії. Скінчили ділову розмову, і контрадмірал запропонував зіграти партію в шахи. Можаров не відмовився і легко її виграв. Не вдалося Богданові Миколайовичу взяти реванш і в другій партії, і в третій, хоча він чинив командирові корабля впертий опір. Програш не змінив його гарного настрою, він усе переводив у площину дружніх жартів, посміхався.

І не втримався розказати Арнольдіві Петровичу свою фантазмагорію з Демоном, який літав над просинню ущелин, і про музику з опери, що вчулася йому, і про власний політ з раною, що кривавилася і була заживлена соняшниковим пилком. І про золотавий німб богів, якого позбувся він, пірнувши у прохолодні води ріки.

— А ми ж і є, товаришу адмірал, боги моря, — всміхнувся Можаров. — Боги без пімбів і без претензійності на ушестя.

— Тому-то я й пірнув, командире, — сказав контр-адмірал і знічев'я повів поглядом по підволоці човна, звідки рівно ллялося м'яке матове світло.

— І ми з вами, — додав Можаров, зрозумівши сказане Богданом Миколайовичем, як натяк на те, що ракетноносець ішов Середземним морем на глибині. — І вийдемо в умовний квадрат, і лежатимемо на рідкому ґрунті не згірш, як лежитья самому Посейдонові... Вам приснилося чи приви-

ділося, як хочете, так і кваліфікуйте, але воно таки і змістовне, і пророче.

Контр-адмірал неквапом відповів:

— Змістовне? Так. А чи пророче — не впевнений, Арпольде Петровичу.

З'явився вістовий із тацею, на якій в чашечках парувала зварена щойно за рецептурою Можарова турецька кава. Пити каву і не грати в шахи Богдан Миколайович не міг. Командир човна розставив собі чорні фігури, віддавши білі адміралові. Цю командиріву великодушність контр-адмірал достойно оцінив, заповнивши, що він уже готовий програти Можарову і четверту партію. Як причарований, він довго дивився на шахову дошку і нарешті завчено виступив королівським пішаком.

Корабельний лаг, здавалося, не встигав лічити пройдені милі — ракетносець по-бойовому виходив у південно-східний район Середземномор'я, де знову назрівали гострі міжнародні події. Це там, угорі, під сонцем, назрівав новий конфлікт, що міг перерости у війну; а тут у них, на глибині, стояла все та ж мертва тиша, так само вони задовольнялися штучним денним освітленням. І м'яким матовим. І синім світлом нічника, що править їм за нічне небесне склепіння із синім місяцем, без зірок, без вечорових сутінок і вранішнього рожевого крайнеба.

А людству все тісніше і тісніше стає під сонцем, хоча нічого милішого над нього немає ні на землі, ні на морі, ні під водою.

ТОЙ ЖЕ САМИЙ СІЧЕНЬ

Я вже знав, що кохаю її, розуміє і відчував свою любов, як можуть це розуміти і відчувати чоловіки у такому віці — в одинадцять літ. Згодом я виросту, буду зазнайомлений із багатьма дівчатами, не раз захоплюватимусь і буду зневірений у цих захопленнях, матиму наречену, яка довго чекатиме на мене і втомиться від свого чекання, та її — першу — збережу у серці. Забудуться риси багатьох вродливиць, як забувається випадкове, а її риси, її ім'я ніколи не зітруться в пам'яті, не вивітряться. У неї, Тетяни Степанівни, були напрочуд блакитні очі, в яких відсвічували, крім правди, ще й погідність неба і моря, про які вона нам оповідала згідно з шкільною програмою. Я звіряв небо з її очима, а не її очі з небом. В очах Тані (так називав нашу вчительку її чоловік — начальник районної міліції) я на-

магався розпізнати море, про яке в елапецьких степах знають тільки з кіноекрана та з флотської уніформи морячків, які найжджали у відпустку.

Однієї весни Тетяна Степанівна принесла на урок акваріум. Із водоростями, морською водою і рибками, що живуть лише в океанах і морях. Несли, правда, старшокласники, але то був її власний акваріум, якого дістав начальник міліції для дружини-зоолога, бо він її кохав, мабуть, не менше, ніж я. Що за дивина — акваріум, скажете? Вони всюди тепер: і в квартирах, і в поважних установах їх доглядають чепурні секретарки. А тоді в Еланці це був перший. І Тетяна Степанівна, вгадуючи мою небайдужість до себе, дозволила вмочити палець і спробувати на смак морську воду. Солону, піби цілунок неподіленої любові. Я облизав губи і не скривився. Як винагорода за це — її дарунок, звичайнісінький компас. Компас, що згодом виведе до моря і стане для мене маленькою реліквією. Повернувшись з першого плавання, я пішов до неї, щоб умочити пальця у морську воду з акваріума, і не застав її. Не знаю, чи знайдеться інша з такими очима, щоби в них я зміг віднаходити не лише правду, а й погідність неба і моря. Бо віднаходити — притаманно і в дитинстві, і згодом.

— В акваріумах, товаришу капітан третього рангу, прісна вода. А не солонна, — каже радист Зьома. Він досі не втручався у нашу балачку з Медядьком, а конспектував брошуру з теорії відносності Ейнштейна. — Я сам зібрав усе, що можна було зібрати про Ейнштейна і Бора і тепер знаю: назва «Теорія відносності» ягню певдала. Ейнштейн зрозумів, що багато понять, які до нього вважалися абсолютними, насправді відносні. А те, що вважалося відносним, виявилось абсолютним.

— Хіба?

— Так точно, товаришу капітан третього рангу, — стверджує Зьома. — Солоним був ваш палець.

Ми сидимо в житловому відсіку для матросів і старшин. Змінюються вахти, і мені весь час доводиться комусь дати дозвіл увійти і комусь вийти.

— Не заперечую, Зьомо.. Але ж в Севастопольському академічному і морська, і прісна. В тому акваріумі були справжні водорості і справжні золоті рибки.

— Могли бути і водорості, і рибки. Тільки не з морських глибин. А золоті рибки відомі в Китаї і в Японії з найдавніших часів. На сході виводилися спеціальні акваріумні породи риб, декоративні. Комети, телескопи, вуалехвости. У нас вдома шанувалися вуалехвости, найхімерніші за

формою і найбарвистіші за кольором... Іноді дивишся, дивишся на них, аж самому захочеться стати такою рибкою і поплавати вкуці з ними.

— Нічого собі карась! — підкидає Медядько і шкірить великі білі зуби, яких у нього немовби більше, аніж в усіх.

— Карась чи не карась,— не сприймає Медядькового жарту серйозний Зьома,— а відхотілося, як хтось із домашніх їх недогледів. Покинули одчиненою квартиру, і в акваріум забрався сусідський кіт. Вилловив харцизняка всі рибки до одної. І втік.

— Шкода, що тебе не зацупив,— ізнову сміється гідроакустик. Його, напевне, злить утручання Зьоми в нашу розмову і те, що я не розповім і цього разу, як вступав до військово-морського училища. Медядько не збирається прощатися з флотом.

Находить корабельний хімік, старшина Девушкін. Ось уже кому зніматися в кінофільмах про війну. Типовий арієць. Високий, білястий, ніс і щоки викраплені веснянками.

— Ми в Середземному, а воно зараз точнісінько акваріум із золотими рибками на всіх глибинах. Куди твоїм вуалехвостам!.. Американські лафайети і вашінгтони, англійські роджерси, французькі редутаблі... З пачинкою, і якою! Ікорка! Ядерна!.. Тіснувато стає...

— Ви чогось боїтеся, старшина? — питаю Девушкіна.

— І так, і ні,— не криється хімік. Це краще, ніж він почав би хитрувати при мені — комісарові. З ним, як із усіма на цьому ракетноносцеві, я ще не досить знайомий, але мушу познайомитися. Познайомитися і вивчити кожного досконально.

— Ну й особа ж ти, Девушкін! Сказано — хімія!.. Чого закотив очі? — прискіпується до нього Медядько. Радиста Зьому він од мене відпів — Зьома знову заходився конспектувати брошуру — і зараз береться за хіміка, як Вакула за чортові роги. — Ну, що там набачив?

Девушкін поглядає на підволоку.

— Нічого особливого... Скалиш зуби, а лишень уяви собі, на яку глибину ми провалилися! Плечам важко, як подумаєш. Наче мегатонни води тиснуть.

— Менше думай... Мислите-е-ель!... Детонатор паніки!

Схильний до гіперболізації, Медядько звичайно ж перебільшує, хоча довготривале перебування під водою й повсякденна одноманітність, на мою думку, дещо порушують діяльність нервових центрів. Вони всі, ці браві хлопці, відчувають такі порушення менше, ніж офіцери або міч-

мани, старші від них на десять, а то й більше літ. Інколи хандрить котрийсь із молодих і не годен з'ясувати навіть самому собі, звідки у нього ота хандра. Вихованість, почуття ліктя — незаперечні фактори, без яких неможливо подолати психологічні бар'єри на підводному атомоходові. Й ідейна переконаність, про яку ми постійно твердимо. Я для цього сюди і посланий, щоб вона була в них «у плоті і крові».

— Навіщо ви його так? — дорікаю Медядькові, заступаючись за хіміка.

Зчорна-сірі очі гідроакустика хитрувато примружуються, і він викривляє губи, ніби я пропоную йому жувати лимон.

— Для застереження, щоб не варіякав. Він же, товаришу капітан третього рангу, собі запрограмував податися в інститут біохімії після демобілізації. Все нарікає, що флотська служба — орбіта, з якої йому вже слід спускатися. І брумчить нам про це, як муха.

— Я тебе не зачіпаю, не зачіпай і мене, — спохмурнів Девушкін. — Я нічого і ніколи не боюся. А ти потерпаєш, щоб, бува, не заломилася флотська кар'єра. Адміральський кортик тримавш у рундуці!

— Тримаю, а що?

— Нічого, — відійшов убік Девушкін. — У вашому селі, мабуть, не заведено, щоб без личок приходили із служби.

Запалюючись самі і запалюючи один одного, вони забули і про мою присутність. Я змушений був їм нагадати.

Медядько сидів настобурчений, ніби півень, якого загнали на сідало.

— Ти рознатякував перед товаришем капітаном третього рангу, — не витримав, ізнову зачепив Девушкіна, — про лафайети і роджерси. А що ти знаєш конкретно?

— Мінус на мінус у житті не дає плюс, — щипається хімік.

— А все-таки. Нехай не про америкапський, про свій скажи.

Я обертаюся до Девушкіна і чекаю. Ні, цей хлопець недаремне закінчив три курси політехнічного і зростав у родині відомих біохіміків. Якщо він зустрічався вам до призову на флот, то неодмінно на вечорах клубу веселих і винахідливих. З пачосами, в чорному светрі. Спільна вдивляюся в його обличчя. Він сприймає це як заохочення, як моє посередництво.

— Будь ласка, інтелектуале!.. Атомний підводний ракетносець — еталон науки і культури, дитя індустрії!..

Атомохід — поєднання найновіших досягнень ракетної техніки, атомної енергетики, навігації і підводного кораблебудування. Синтез цих досягнень.

— Загальщина, — перебиває Медядько.

Я торкаюся його руки, щоб помовчав. Стиснуті щойно в твердий кулак, пальці розімкнулися, розслабилися. А сам Медядько чомусь почервонів.

— Існували і розвивалися ударні авіапосці в Англії і Сполучених Штатах. Літаки з авіаносців вважалися головним засобом доставки атомних і водневих бомб у віддалені райони території ворога. Вже були освоєні крилаті ракети для підводних човнів, були збудовані і продовжували розвиватися підводні човни, здатні нести на собі крилаті ракети, а інженерна думка скеровувалась у наш день.

Дзвін гучного бою звільнив Девушкіна від подальшого змагання з настобурченим Медядьком — бойова тривога покликала всіх на бойові пости. Я ще ішов до центрального поста, а Медядько вже доповідав командирові про готовність з гідроакустичної рубки, слідом за Медядьком розпізнавався з переговорної труби голос радиста Зьоми, хіміка, торпедистів. Вони всі обігнали мене, і це радувало. Для них уже все стороннє забуте і є лише сконденсованість знань, натренованість рухів до автоматизму, до злиття живих організмів з організмом корабля. Цілковита зреченість стороннього, свідомо підпорядкованість одному.

— Смерть тхне ладаном, життя пахтить нектаром. А тут разом ув'язнені життя і смерть і нічим не віддає. І ні тіні тобі, ані півтіні.

Контр-адмірал Видиш сказав це з якимсь прихованим досадуванням. Не знаю чому. Раніше мені доводилося чути від нього самого і багатьох офіцерів, котрі знайомі з Богданом Миколайовичем з перших днів створення атомного підводного флоту, що атомоходи — його слабкість. Він сам, як член Військової ради, був присутній на спуску первістка сучасних ракетноносців і всіх наступних, що входили у стрій флотилії. Наш — чотириста сорок другий — не випяток.

Атомний реактор, як і всю енергетичну установку, контр-адмірал знає незгірш інженера.

— Вам не болять очі?

— Я звичний до будь-якого світла.

— Молодий іще. А мені сліпить, болять... від перенапруги.

Яскраве світло в інших відсіках, а ми стоїмо біля овальних дверей, що ведуть до реакторного. В коридорі тьмянич

напівпрозорість. Крізь товсте скло ілюмінатора видно реактор. Сталева куляста посудина з численним відгалуззям трубопроводів блищить, не відкидаючи жодної тіні чи півтіні. Всюди стерильна лабораторна чистота. І нічим не віддає, хоча там, як сказав Богдан Миколайович, разом ув'язнені життя і смерть.

— Юрію Васильовичу...

— Слухаю вас.

— На човен приходитимуть свіжі люди, замінюватимуться покоління, та про інженера-капітана другого рангу Олексія Наївіна не повинно забутися. Він зачинав цей корабель і завершував.

— Після повернення, товаришу адмірал, простежу, щоб встановили металеву пластинку.

— Металеву пластинку?

— Так точно, з текстом указу про присвоєння звання Героя... Мідну або хромовану.

— Ви його знали, Олексія Яковича?

— Не довелося, товаришу адмірал. Якось виступав з лекцією у нас в академії після походу на Північний полюс, але я був відсутній. Здається, грип звалив...

— З Аратським часом не земляки?.. Його весь час переслідують всілякі простуди. Проте ми всі їх зазнаємо, — одразу пом'якшив неприємний жарт.

— Грип — одна з хвороб двадцятого століття. Епідемії розповсюджуються, як радіохвилі. Підводний човен у даному разі — пречудовий ізолятор.

Богдан Миколайович, зсунувши брови, кипув на мене насторожений погляд.

— Слухайте, Юрію, чи не лікар приставив вас до мене?

— Ви самі покликали обійти з вами відсіки.

— Покликав сам? — і в його погляді вже удавана наївність.

— Слово честі! Одразу після відбою.

Богдан Миколайович важко зітхає, немовби припустився невинної помилки, і ми у добрій згоді через енергетичний відсік і центральний пост ідемо до ракетного. Для контр-адмірала тут спогадана перespoпа — майор Аратський із сфигмоанометром. Він нічого не каже, а йде слідом за нами до житлового відсіку для офіцерів. Контр-адмірал відчиняє каюту, пропускає Аратською, запрошує мене. Жестом велить сідати. Ми всі мовчимо, нібито в адміраловій каюті має відбутися якесь священнодійство. Богдан Миколайович тим часом знімає кітель, кладе ліву руку на стіл. Аратський уже було заткнув собі вуха слу-

ховими трубками сфігмоманометра, але згадав, що спершу його слід закріпити на руці, звільняється від трубок, починає мотати і зав'язувати тасьомки. І все це мовчки. Врешті все налаштоване, можна нагнітати гумовою грушею повітря.

— Майоре,— зронив упівголоса контр-адмірал, і лікар на мент відпустив грушу, яку було затис,— ви щасливо одружені? (Я літами старший від Аратського і холостякою, але мене контр-адмірал не спитав жодного разу, чому не жонатий, хоча моя особа, здається, мусить його цікавити більше лікаревої: йому визначати, чи можу я залишитися замполітом на цьому ракетноосцеві, чи ні. Й особову мою справу він переглядав по походу).

— Всі, хто бере шлюб, товаришу адмірал, сподіваються на щастя,— невизначено відповів корабельний лікар.

— Я чув, що ви слухняний муж своєї жони.

Аратський, мабуть, бентежила моя присутність. Сяк-так пояснивши контр-адміралові, що мені конче треба йти, і діставши дозвіл, я рушив до себе. На всіх і на вся, що стосується служби, мені не бракує часу, хоч його завжди обмаль, а от на своє, особисте... Сучасне життя різко міняє свою спокійну плинність, воно нестерпне до вагань, йому притаманна рішучість у всьому. Свідомо підкоряючи себе громадським інтересам, вимогам суспільства, не слід нехтувати дарунком природи — почуттям, яке дане лише нам, людям... Боротися за нього, вивойовувати. Прописна істина. А чи годяться в коханні якісь рецепти? «Звикнеться — полюбитися» — не для мене. І чому я в жінках бачу більше, ніж годилося б бачити? Можливо, я не досить додивляюся до себе? Егоїзм заважає?.. Поміж конспектів, що збереглися з академії, віднайшовся мій виступ на семінарських заняттях «Людина і суспільство». «...Звернімо свій погляд у минувшину, заглянемо у майбуття — все прекрасне, до чого прагнули і прагнуть людські серця, всі відкриття людського розуму знайшли і знаходять втілення у праці людських рук. Я бачу мільйони рук, що зводяться в єдиному пориві. І руки археолога, що розкопують земні пласти — нашарування епох, аби повернути своєму народові його історію без втрат і псевдонауковості. І руки космонавта, коли він вирішує складні математичні формули, накреслює нову трасу у космос. І руки молодої матері, котра годує своє дитя. І старенькі висхлі руки матері, до якої не повернулися з Європи, з фронтових доріг, сини... Руки батьків і руки дітей... Руки тих, хто стоїть на сторожі миру, і руки вбивць, якими підписуються ви-

роки цілим народам. П'ять пальців однієї руки, їх п'ять. На них можна носити золоті обручки і водночас ними натискувати спускові гачки автоматів, як це засвідчила кінохроніка з В'єтнаму...» Мій виступ на семінарі професор відзначив найвищим балом, а товариш, з яким ми разом мешкали, сказав, що на більше, як задовільно, я не заслужив. Незважаючи на оригінальний підхід до теми і відсутність посилок на авторитети — цитатництво. «Друже Юрію, ти побачив мільйони рук, а рук коханої так і не примітив. А вони ж ой як уміють голубити!» Своєму товаришеві я не заперечив, бо заперечити було важко: кохання йому далось щасливе й одразу, як кажуть, з першого погляду, і дружина його — маленьке непримітне створіння — стала для нього альфою і омегою існування. У мене теж колись була наречена, давно. Тому — понад десять літ. Якщо вважати вроду для жінок неодмінною, то вона була вродлива, хоча її врода не претендувала на фотовітрини і журнальні обкладинки. Якщо не зважати на розум, оскільки дехто переконув, що жінкам він не обов'язковий, то вона мала його предостатньо, виховувалася на поетичній спадщині класиків, цілком поділяючи моральність Тетяни Ларіної. Вона могла стати (і напевне-таки стала) порядною дружиною, віддаючи тепло душі своєї безоглядно і дітям, і чоловікові. Пестощі її доводили мене до відчайдушного трепету, і щоразу, коли в мені збурювалася безпам'ятність, вона, щоб не образити мене, нашіптувала про мої досконалості, з-поміж яких називалися і порядність, і витримка, і шанування її матері, котрій я ніколи не завдам прикрості. Ми були ровесниками, але її життєвий досвід, як і загальний розвиток, переважали над моїми, — власне, як і мусило бути — становлення жінок відбувається активніше порівняно з чоловіками такого ж віку. Мій старший брат переконував, що моя наречена ще десь ходить під столом, але я, знехтувавши різними пересторогами і тим, що у неї очі пітрохи не нагадували очі вчительки-зоологічки — гострий біль мого дитинства, вирушив на останнє побачення з твердими намірами, з недвозначною пропозицією. То насправді було моє останнє побачення — вона остудила мій запал. «Ніяких загсів — тільки вінчання в соборі. Там все підносить любов, одухотворяє її до безсмертя». Для мене, кандидата партії, це було западто!.. Вона так і не зрозуміла, чому я пішов тоді від неї. Я не вивойовував свого кохання...

— Товаришу капітан третього рангу, дозвольте?

Я вже починаю звикати до того, що Медядько стає моїм

постійним співбесідником. Його цікавить буквально все, і він напрочуд вдячний слухач. Небалакучий, але вміє і посперечатися. В учбовому загоні, як зізнавався сам Медядько, його відучали від цього стягненнями командир і старшина роти. Згадує про це гідроакустик з гумором, без злоби.

— Щось учинилося?

— Я за дорученням бюро. Корабель лежить на рідкому ґрунті.

— Так,— стверджую, ще не здогадуючись, до чого він веде.

— І скільки ще лежатиме? Добу, дві?.. Чи тиждень?

— Не знаю, старшина. Ми перебуваємо на позиції, і все залежатиме від обставин. Самі знаєте: ми не в звичайному поході. То яке у вас доручення бюро?

— З вашого схвалення, товаришу капітан третього рангу, хлопці з торпедного підготували диспут про любов. Все таке... «Психологія сучасного кохання...» Саме є нагода.

— Це що, зараз найактуальніше?

— А хіба ви заперечуєте? Я ж не сам, а від бюро.

Відразу і не знайдешся, як йому відповісти. Мені й самому б цікаво, але є розмови з екіпажем куди серйозніші.

— Ви знаєте, товаришу комсорг, у якому морі наш ракетноносець?

— У Середземному... Морський театр усім відомий... Егейське, Іонічне, Тірренське, Адріатика.

— Так. А який найагресивніший флот у цих водах?

— Шостий американський.

— Звідси і впливає, що передовсім нам треба поговорити про агресивну сутність американського Шостого флоту, і зокрема його атомних підводних ракетноносців. А психологію сучасного кохання не пізно розібрати і в санаторії після походу.

— В санаторії, товаришу капітан третього рангу, не розбирати треба, а діяти,— виставив напоказ обидва рядки білих зубів.

І враз прибрвав усмішку, ніби й не всміхався. Не вгадаєш, яка думка в один змиг відбилася на Медядьковому обличчі, однак сліпе жало торкнулося мого серця: «Ви самі щойно міркували над цим, а нам не можна?..»

— Зважати на попит особового складу, старшина, ми мусимо. Поєднання приємного з корисним...

— Служба є служба, товаришу капітан третього рангу,— затамував у собі жаль.— Відкладемо. Тоді порадьте, на коли і як зорганізуємо по агресорах.

— Скажу, все скажу.

Ми потроху відійшли од попередньої категоричності (це я відійшов) і поклалися знайти час і для першої розмови. Старшина звеселів, бо до диспуту кіномеханік принас і новий фільм на морально-етичну тему, щєбто якраз про неї, про любов; фільм свіжий, як із грядки, не прокручений. Домовляємося, що бесіда мічмана Чотія про міжнародне становище, яку він провів у базі зі своїми підлеглими, годиться для всього екіпажу. А до бесіди маємо ще зарубіжну хроніку.

— Якби «Мертвий сезон» або «Брати Карамазови»,— ніби між іншим зауважує Медядько.

На зливу моїх аргументів він згідно киває головою: нехай буде і так. Нехай... І йде від мене, не виказуючи ані втіхи, ані невдоволення.

Мені подумалося, що Медядько зайнятий не тим, як ліпше організувати мічманову бесіду, а що сказати торпедистам, котрі, посылаючи його, мали надію розмагнітити душі і мозок від постійної перенапруги й усвідомлення всієї відповідальності за перебування у цих нейтральних водах. А може, старшина, як і я досі, роздумує над тим, чому у нього самого не склалося кохання? Це його, Медядьків, вислів: «Не знаю, де мені судилося мати свій надійний якір, з якого ніхто б не зірвав». І ще: «Вона хизувалася переді мною, що в усьому стерильно чиста. Неначе ніколи ні в чому не помиляється. Вся на паркеті. А виходить, що я забруднений? Чим? Ненавиджу стерильно чистих!» То що ж для цього сьогодні найактуальніше? Без службових справ. Адже він одверто і чесно сказав про оте «пай», і я не спробував його, пропустив нагоду послухати свого комсорга. Мене вже знемагала дратівливість на себе. Ухилився від того, чого маю шукати і знаходити,— споріднення з усіма і в усьому. За покликанням і за освітою. Два вузівських ромбики ношу на кітелі, один із них — академічний. Якщо дотримуватися Медядькових уїдливих визначень, то я вельми освічений, настільки, що став стерильно чистий. Увесь на паркеті. А вони, підводники, не сприймають отаких і можуть не сприйняти мене, якщо нав'язуватиму лише своє і не зважатиму на їхнє. А ми ж усі на глибині. Ні сонця над нами, ні місяця. Ні вечорової, ані вранішньої зорі. Є світло, пшучне денне, є матове і сине світло нічника. І для матросів, і для адміралів. Для всіх.

«...Підводні човни типу «Джордж Вашингтон» нагадують підводний човен «Скіпджек», та багато чого переінакшено. Зверніть увагу: відмінності очевидні вже у першому

торпедному відсіку. Хоча на підводному ракетноносцеві типу «Джордж Вашингтон» збережені всі шість торпедних апаратів, кількість торпед зменшено вдвоє: з двадцяти чотирьох до дванадцяти. З потреби розміщення особового складу. Розміщення техніки й обладнання в носовій частині другого відсіку — центральний пост, пост управління ракетною стрільбою — подібне розміщенню на підводному човні типу «Скіпджек». Так само три палуби ділять відсік по висоті на чотири відділення. Майже однакове розпланування центрального поста управління підводним човном. Що ж стосується кормової частини відсіку, то в ній на горішній і середній палубах розташовані навігаційна апаратура, центральний пульт управління ракетною стрільбою, внизу — великий гіроскопічний стабілізатор качки підводного човна... Збільшилося на підводному ракетноносцеві і число пристроїв, що висуваються в огорожі рубки. Додатковими пристроями, що висуваються, стали астронавігаційний перископ і радіосекстанс...»

Голос диктора з екрана дивно схожий з голосом Дениса Калиновича, бесіду котрого щойно прослухали ми з невдоволеною зосередженістю, з інтересом. Я не помилився — давно відоме всім із різних джерел, завчене до оскомини, у нових складних обставинах набуло іншої значимості, іншого змісту. Денис Калинович сидить біля мене і слухає пояснення диктора з такою ж цікавістю, як слухали його. А все повторюється, наче запозичене з мічмапового концепту. Хіба що креслення, яких у нього не було і які є на екрані. І кадри хроніки, знятої американськими кінооператорами для реклами і залякування...

«...Третій відсік — ракетний, поділений двома палубами на три відділення. Вдодовж відсіку у два ряди розташовані ракетні шахти... Є люки для доступу до верхньої, середньої і нижньої частин ракет. На перших ракетних атомних човнах там були сферичні балони стислого повітря для вистрілювання ракет. Четвертий, п'ятий і шостий відсіки атомного підводного ракетноносця типу «Джордж Вашингтон» подібні до реакторного відсіку допоміжних механізмів і турбінного відсіку підводного човна «Скіпджек»...»

— Товаришу капітан третього рангу, — нахилиється до мене вістовий кают-компанії Рамір, — командир запрошує до столу.

— Ей, хто там, прибери корону, — гукає спереду Медядько, бо Рамір заступив пучок кіпосвітла, і на екрані,

поміж двох шахт з ракетами «Поларіс», проектується чорною плямою Рамірова голова в безкозирці. Вістовий вбирає її межі плечі і присідає навпочіпки.

— Командир запрошує, товаришу капітан третього рангу,— заводить своєї Рамір.

— Опісля, зараз не можна, опісля... Поясни командирові.

— Поясню,— обіцяє із зітханням.

«...Будова американських атомних підводних ракетноносців двох наступних серій типів «Ітен Аллен» і «Лафайет» у принципі є повторенням підводних човнів типу «Джордж Вашингтон». Зміни мали характер послідовних удосконалень, пов'язаних головним чином із покращанням заселеності і вдосконаленням системи ракетної стрільби».

На екрані ходили симпатичні хлопці — американські підводники, займалися своїми справами і не виказували ніякої агресивності щодо наших хлопців, які стежили за їхніми рухами, виразами їхніх облич, вбачали за їхньою діловитістю і вправністю місяці важких тренувань, втоми, а то й самозневіри. Медядько, як і багато хто, сидів просто долі, на палубі, підібгавши по-татарському ноги. Час від часу буркав невдоволено: чи то хтось заважав йому дивитися на екран, чи то щось показувалося на екрані. Нахилившись і напруживши зір, я пригледівся: хто ж то поруч з гідроакустиком?.. Девушкін... Памагається щось Медядькові прокоментувати, а той лише відмахується. «Брумчить... брумчить...»

З екрана крупним планом усміхався офіцер флоту США. Його інтерв'ював журналіст, щось записував, і підводник усміхався. Він чимось нагадав мені американського офіцера, який з екрана похвалявся своїми подвигами на в'єтнамській землі. То був пілот-ас, котрого ще не збили ні над Хайфоном, ні над Ханоем. А так усі хлопці на екрані симпатичні і спортивні.

...«Основною зброєю атомних підводних ракетноносців Сполучених Штатів є три модифікації ракет «Поларіс»: А-один, А-два, А-три з дальностями стрільби відповідно дві тисячі двісті кілометрів, дві тисячі вісімсот кілометрів і чотири тисячі шістсот кілометрів. Нам відомо, за даними американської преси, що на бойовому патрулюванні перебуває двадцять-тридцять таких човнів і на борту кожного з них розміщено по шістнадцять ракет із силою заряду

кожної ракети до мільйона тонн тринітротолуолу. Командування військово-морських сил Сполучених Штатів вважає, що підводна ракетна система буде ефективною і в тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році, коли тривалість експлуатації підводних човнів типу «Джордж Вашингтон» досягне двадцяти років. Ми не забуваємо і про заяву адмірала Берка, який, відповідаючи в телевізійній студії на запитання студентів коледжу про кількість підводних човнів, що необхідні для виконання «свої роботи», вдався до такого: «...Ви можете виходити з числа російських міст, числа мегатонн, потрібних для зруйнування одного міста, надійності і точності ракети і самі визначите кількість підводних човнів. Після цього подвоїте одержане число для забезпечення впевненості, і ви матимете щось близько тридцяти».

Кіноапарат відстрекотав, і світло з його лінз ураз згасло. У відсікові стало темно, мовби у глибокому льоху. Ніхто не поворухнувся.

Спалахнули плафони, і матроси, мов по команді, поідхоплювалися на ноги. Я підніс руку, і вони спинили на мені свої погляди, всі однакові, пильні. І на обличчях зосередженість, як у строю.

— Особисто від себе і всіх нас я хочу подякувати Девисові Калиновичу, товаришеві мічману, за змістовну бесіду. (Моя подяка, як мені здалося, Чотія дещо спантеличила). Нашої вдячності заслуговує і старшина першої статті Медядько. Все вийшло змістовно і своєчасно. Спасибі, товариші.

З відсіку я не вийшов, поки не розсоталася по кубриках більшість: біля мене затрималися мічман Чотій, радист Зьома і комсорг Медядько. Та ще за спиною, коло перебірки, стояв хімік Дєвушкін. «Що там у нього? Суто інтимне, наболіле, і він шукає в мене поради? Чи службове?» Дєвушкін дивився перед себе, певловимі тіні блукали по його блідому обличчю. А може, то тільки здавалося бліде — при штучному денному освітленні.

Медядько здогадується, що я хочу сказати йому щось, і в покорі трохи прихилиє голову. Неначе в чомусь завинив.

— Що, комсорг, не сподівався на мічманів успіх? — зачіпаю його жартома. — І ніхто не занудьгував!

Оглянувся, щоб запросити ближче Дєвушкіна, а його вже слід прохолов. «Не до мене, значить, до Медядька справа якась».

— Денис Калинович навчився ораторствувати, нічого не скажеш. Що тобі той Цезар, що той Курако...— І поморщився, так і не згадавши інших майстрів ораторського мистецтва, відомих з історії.

— Це ж як, Василю, розуміти,— називаючи акустика по імені, озвався мічман, таки полещений Медядьковим компліментом,— як кепкування? Шпильку підпускаєш?

— Як визнання, товаришу мічман. І як заохочення до інших доручень бюро.— А сам хитрувато примружує до Дениса Калиновича свої зчорна-сірі очі.

— А ви дипломат,— усміхаюся. «Куди подівся Девушкін? Негарно якось обійшлися з ним, мовби вважали зайвим. Негарно».

— Дипломатичати він уміє,— каже мічман.— О, ви ще не знаєте, товаришу капітан третього рангу, цього українського Медядька!.. Підводний консул.

— Чого не вмію, того не вмію,— серйозно відповів гідроакустик.— Словами не всякого проймеш. А ми масмо зброю. І незгіршу за їхню,— кивнув убік, на білу парусину скрапа, який саме згортав кіномеханік.— А то й крацу від їхньої. То навіщо мені силуватися в дипломатії? Осміхатися там, де годен давати по зубах?

За вечерею в кают-компанії я розповів про цю розмову Галаєву. Старпом Галаєв, солонцюючи воблюю, промимрив щось за зразок: хто-хто, а ми похизуватися вміємо! У нашої молоді, мовляв, абсолютно відсутнє критичне почало у ставленні до власної персони. Самолюбство заважає, до критики нестерпний. Замало скромності в хлопців — ось чого їм бракує. Грамотні, навчилися розп'якувати забагато. Медядько — типовий представник нинішньої молоді. А Девушкін — іще типовіший. Зарозумілість — це не та сила, що потрібна флотові. Потрібну слід повсякденно виховувати. І не захопленнями, на які щедрий замполіт, а суворими службовими вимогами. Суворість ще ні в чому не зашкодила. Ні в чому і нікому.

Галаєв обдирав воблу з такою несамовитістю, що було чути, як потріскують сухі риб'ячі кісточки. Одломив і поклав на тарілку риб'ячу голову й заходився делікатно відокремлювати м'ясо від кісток. Запивав воблу чорною кавою, яку розносив Рамір.

Офіцери відмовчувалися. Скінчиться вечерея, розійдуться по каютах — кожен із своєю невисловленою, але правильною для себе думкою. І я піду, немовби висміяний за несумісню з флотськими статутними вимогами падмірну захопленість молоддю. Довести старпомові помилковість його

тверджень? Адже він не збагнув, про яку силу сказав старшина першої статті Медядько, що той мав на увазі!

Дивний цей Галаєв, надмірно в усьому категоричний. Цікаво знати: чи коли-небудь він закохувався сам і чи кохали його жінки — пристрасно, незрадливо, до самозатуття?..

ЛЮТИЙ

З раннього вечора на південному заході, спочатку у сузір'ї Водоля, а потім Риб, яскраво блищать Венера. Біля неї видно яскравий Юпітер. 17 лютого ці планети зближуються. До кінця місяця Юпітер стає гірше видно, і він ховається у промєнях вечірньої зорі. Цілу ніч у сузір'ї Близнят можна бачити Сатурн. Над ранок низько на південному сході у сузір'ї Стрільця видно червонуватий Марс.

Сьому добу підводний ракетносець незрушно лежить на рідкому ґрунті. Запrichасний, як можуть лише таїтися велетенські фіпвали, і зовні цілком безпечний — якщо атомні ракетносеці можуть бути безпечні. На глибині Середземного моря той же морок, що й в Атлантиці, в Норвезькому та Баренцевому. І та ж мертва тиша і в гідроакустичній, на індикаторах кругового огляду піяких змін, хоча вони постійно креслять ті ж самі замкнені кола яскравим світлом крапок-зернят. Тьмяно мигтять індикатори, рівно світиться екран, і вахта акустиків триває вічність, як тривають летаргічні сні.

Медядько звик, як ніхто інший з його колег, до тієї вахтової летаргії. Виловлюючи забортні шуми і пильнуючи годинами екран (коли там вигнеться коло на ньому і виросте сплеск, що позначить ціль!), старшина першої статті примудряється обіймати в думках і царство Нептуна, і звичайний земний світ. З усіма його правдами і неправдами, з усім трагічним і смішним, дивовижним і звичайним. Найчастіше уявляються йому дві колії зимової дороги, вирасувані полоззям до їхнього села. Бо чотири відпустки мав Василь Медядько на флоті, і всі в лютому та лютому, в морози та сніговії. Завжди його бачили односельці в шинелі і шапці, ніби він і не справжній моряк, той, що в безкозирці і білій форменці. Дівчата-танцюристки з колгоспної самодіяльності відстукують флотське «яблучко» в мор-

ській уніформі — закупив їм Будинок культури у військаторзі — штани розкльошені, безкозирки млинцем, з порушенням усіх статутів. А Медядько ніколи не порушував статуту, служив справно. Справно — не значить запобігливо, бо запобігають здебільшого ті, хто порушують. І відпустки собі не випрошував травневі, звик до того, що лютий — його місяць, з усіма вигодами й невгодами. Минулого літа побував удома в серпні, але то одна гіркота лиш, з доконечної потреби. А так — дві колії зимової дороги, випрасувані полозьям і притрушені деінде соломкою чи сіпцем, та проталини з кінським кізяком і відбитками підків. Та ще затуманені інєєм полини на манівцях, свіжий заячий чи лисячий слід, і сизь приземленого неба, що покоїться на снігах, і степова зимова тиша, в якій глухнуть усі звуки, як глухнуть на глибині.

Зліва по борту ракетноносця — острів Крит, за кормою — Родос і острови Кіклади. Десь недалеко від їхнього човна на морському дні є коріння цих островів, бо йому, Василеві Медядьку — вродженому степовикові, змалку увірилося, що острови на морі схожі з лататтям на Чорному Ташлику і, як латаття, врастають корінням у саме дно; і тримається їхнє темно-зелене широколистя на воді немов на стеблах. Між Родосом і ланцюгом Кіклади й іншими острівними розсипами Егейського моря, через Дарданелли і Босфор, курсом норд-ост буде зворотна путь до Севастополя, до Новоросійська а чи й до Одеси. Найкоротша путь додому. Санний слід завше видається довшим, ніж слід під водою на ракетноносцеві; бо той, що в степу, з усіма його звивинами, вибоїнами лежатиме до весняної розталі, а цей, підводний, ніколи не лишиться, як не лишається слід до зорі, що падає і згаса в один змиг. А ще дорога є лише тоді дорогою зо всіма її свіжими і давніми коліями, коли вловлюється запах димаревого димку та інколи долинають іздалеку переспіви півнів. Віднедавна оті півнячі переспіви все частіше вчуваються Медядьку й уві сні, і поза снами. Тривожно непокоять на вахті, заважають різнити забортні шуми і звуки, що надходять згори і спливають ізнизу і які ресструє чутлива акустика. З-поміж злотогрудих, білих, яспо-червоних, з пишшими сизо-фіолетовими і чорно-каштановими хвостами й обскубленими без хвостів старшині незмінно бачився зозулястий півень, в якого гарний гребінь, червоні сережки і голосний спів. І все це після останньої позастрокової відпустки, після коротких відвідин Кривої Пуці, де є такий півень і де в степових полинах ще водиться хохітва...

Треті півні провістили світанок, відігнали сон. Один з тих, що пестять, але не запам'ятовуються. Не одна ще ним омріяна літня ніч на сіпникові рідного обійстя, омріяна і в матроській казармі, і на підводному човні, проминула миттєвим забуттям. В один день він мав владнати у сільській Раді купівлю-продаж рідної садиби і потрапити на рейсовий автобус, що завертає до Кривої Пущі раз на тиждень. Сподіватися ж okazji — запізнитися з відпустки, що надана йому через сімейні обставини. Він спав на горищі старої повітки, що давно правила за курник, і півень-зозуляк галайкав у самісіньке вухо, ніби заповзаявся звідси вигнати. Вставати не хотілося, хоч і поколювала у бік штурпачина, що вилізла із сіна і проткнула ряднину, на котрій він лежав; і ворушилася коло п'яти, лоскочучи, якась комаха. Ще б з годинку полежати, з пів, з чверть години — як-не-як, а це буде востаннє на отчій садибі. Звідси він пішов, навхрест пов'язаний рушниками, під п'яний гомін і галасливі пісні родичів і дівчат, із сундучком до сільради, де збирали допризовників. Там витер матері жалкі сльози, попрощався з усіма і в компанії однолітків на вантажній тритонці покотив на станцію, а звідти ешелоном до Чорного моря, до Севастополя. Щозими приїздив у відпустку, і щозими однакові зустрічі і прощання. Тепер відпустка на мамину смерть. Запізно дізнався, коли повернулися з Індійського океану. Через чотири місяці. А зараз покликали родичі: стурбовані за садибу, за хату, що прибиралася до чужих рук і за давністю користування могла стати громадською власністю. Посягнення незаперечні — новий голова місцевого врядування Євген Минович, щойно демобілізований танкіст, уже поселив у його пустці агрономшу, що приїхала до них з Одеського інституту і відтепер господарює на його подвір'ї, ніби вона кривопущенська зроду-звіку. А хата стоїть на чільному місці, трапляються коупці, то певже підводникові мулятиме зайва тисяча? Він спробував ще трохи подрімати, але вже не дрімалося. Над ним вгиналися посновані павутинням старі крокви, висла струхлявіла кривля. Деінде крізь солом'яні кульки, що почорніли, пробивалося сонячне проміння, і на горищі було видно, як надвечір у причілковому затінку або гідроакустичній рубці. У стрісі цвірінькали горобці, сварилися. Вкладався затемна і не помітив, що поруч, біля подушки, лежала заіржавіла щербата коса, колись нею він ненароком порізав пальця і зі злості закинув сюди, подалі від гріха. Стояла прядка, припала пилом і поснована павутинням. Колесо зі спицями, що потріскалося, верхнє і нижнє веретена із висхлим ключ-

чям. Прядку на горище винесла пебіжниця мати. За прядкою, на купці злежаних висівок, — голі кукурудзяні качапи і нащерблений глек. Дужка від цебра, іржавий обруч... А півень лопотить дужими крилами і кричить, як на погибель. Сокочуть і сваряться несучки на сідалі. Скрипнули двері повітки, відчинилися. То квартирантка випустила курей на подвір'я. Скликала їх, посипала щось, і вони весело засокотіли. Квартирантка з кимось привіталася і пішла. А він згорнув ряднину водно з подушкою, узяв на оберемок і неспішно зніс униз по драбині. Драбина під ним скрипіла, хоча з путящого дерева зроблена, берестова...

— Рубка, як горизонт? — запитує Медядька вахтовий офіцер із центрального поста. Вахтовий офіцер — помічник командира Людас Вайнейкіс.

— Горизонт чистий, товаришу капітан-лейтенант.

— Єсть, старшина.

...Квартирантка — агроном Віра — зварила на кабиці галушки з молоком, пасмажила яєць з салом. Запросила його до снідання, і він не відмовився, хоча в нього черствіло у чемодані кільце полтавської ковбаси, півтора бублика і сто грамів голландського сиру. Все куплене у поїзді, в рознощиці, на додачу до пива. Пивом він одразу втамував спрагу, а додачу забгав у чемодан і забув. Згадавши врапці, вже за столом виклав на стіл. Віра для годиться покуштувала і ковбаси, і сиру взяла на зуб, та снідала яєчною, пила молоко. Галушки дісталися йому. «Ви добре зробили, що спали на горищі, — сказала вона і знітилася так, що на її кирпатому посику і кругленьких щічках вичервопилося ластовиштя. — Ось тільки, мабуть, незручно було». — «Я люблю спати на сіні, — сказав він, обпікаючи губи молоком. — Аби не клятий півень. Днями куняє в бузиннику, а вночі сам не спить та й іншим не дає». — «Вам було мулько?» — питала вона, і її ластовиштя зіллялось усуціль. «Ні, дякую». — «А то навідувалася тітка Химючка, часом... ми не разом? А ви ж знаєте Химюччин язык». — «Чхніть на все. Балачки — не болячки. Свербить не вам». — «Е, ні, Василю Івановичу, у мене є репутація». — «У всіх є репутації». — «То так, але Химючку вже ніхто не свататиме». Дівчина-одиначка, і природно, що до її честі односельці ставляться прискіпливо, ба навіть вимогливо. Нехай і краси на ній небагато, і тіла, і зачіска простіш простої, таж агрономша з Одеси. Сільських молодиць декотрих дивують Вірині штапці, в яких вона з'являється поміж жінок, і легенький картузик. А він сприйняв ці її дивацтва, як саме по собі зрозу-

міле — мода, як телевізія, не знає тепер меж. «Мушу напирати квартиру, — сказала вона. — Речі свої я склала, аби перебратися». — «Маєте щось на прикметі?» — «Анічого. Ви приїхали зненацька. Не сподівалася, хазяйство завела». Він уперше глянув на неї спильна. «Ні, не гадайте, що я невиправна власниця. Завела курей, щоб веселіше було на подвір'ї і щоб хата не віддавала пусткою. А півня я вам заріжу, обпатраю і засмажу на дорогу. У мене студентські правила: поділи все навпіл, відтак ще. І діли стільки, скільки ділиться». — «І на флоті у нас, у підводників, так само». Він зняв зі стіни свій портрет, флотський, якого мати замовила в мандрівного фотографа, збільшила прислане ним фото. Забрав його із собою, і зараз той портрет лежить у тумбочці на кораблі... З вулиці посигналив «Запорожець» малинового кольору, і поки він угадував, хто б то міг бути, на подвір'я вже йшов голова сільської Ради — ставний парубок у картатій сорочці навипуск, гарно напрасованих чесучевих штанях і в босоніжках. Женька В'юн колись, а тепер Євген Минович. Із ним опецькувата жіночка, на циганський кшалт завішана райдужним намистом. Маленькі вуха її прикрашали сережки, схожі на крижані бурульки. Тієї жіночки він раніше не знав. Агрономша забідкалася при голові сільради, що перед нею ізнов постає проблема квартирування, що взагалі вона годна полишити Криву Пуцу, цей на семи вітрах степ; десь та знайдеться їй притулок і застосування знанням. Тоді Євген пригорнув Віру і сказав, що вона нетерпляча, бо ота жіночка і є покупець на хату Медядьків, вона — Євгенова двоюрідна сестра і згодна квартирувати Віру доти, поки колгосп не збудує їй дім. Усі разом оглядали хату, повітку, саж, погріб, обійшли сад. Євгенова сестра обмацала все, що можна було обмацати. Ходила і все гудила, а йому накинала на неї злість. І чому це їй не до вподоби осокори під вікнами, яких треба неодмінно спилити? Забирають вологу і фундамент руйнують, казала. А мама ніколи не скаржилася, що осокори руйнують фундамент, бо в грезу чи у вітровії слугували хаті надійним захистом. І яблуні-зимівки, мовляв, невиправна розкіш, старі, несортіві. А навіщо вишняком займати стільки городу, коли в колгоспі тих вишень, як гною? «Дві тисячі забагато, — визначили покупці. — Зменшуй ціну, Василю, наполовину». Він не вмів і не вмітиме торгуватися. І жіночка йому не сподобалася, відмовив. І вони пішли з двору, прихопивши Віру з собою, — її Женька В'юн чемно запросив на передня сидіння «Запорожця». Його сестра перед тим, як сісти у мало-

літражку, ще раз обвела пильним поглядом обійстя, ніби обстежувала з вулиці. Перебираючи пальцями разки на-миста, одверто вичікувала, що він подасть знак починати переговори заново. Того знаку він не подав, і машина по-котила, залишивши різкуватий запах спаленого бензину. Коли б він це не пригадав, йому завжди б'є в ніс отой запах...

— Старшина Медядько!.. Рубка, як горизонт? — голос із центрального. Знову запитує вахтовий офіцер.

— Слухаю вас, товаришу капітан-лейтенант. Горизонт без змін, чистий горизонт.

— Єсть, старшина.

...В уяві отой жаркий день, ота кривошугенська суша, що викликала млість, зашила сади, городи, висушила береговину. Ронила цвіт мальва. Під гарячим до рожевості небом в'янула ботвина, кукурудза, пеклися соняшники. Хилилося віття дерев, цупкішало їхнє листя, і корінь тяжів до глибини, туди, де мушили пульсувати животворні джерела. І всупереч усьому із перегрітої землі пнулися на сонце золотисті цибулини, бараболя та біла ріпа. Від тої спеки навіть кріп губив принадність пахоців. Верби вмочили у воду своє віття, що звисло, і на одній з них, роззявивши дзьоба, гойдалася гава, все підбирала та підбирала собі крила, ніяк не могла скласти. Знялася і полетіла шукати зручного місця на береговині. Як йому тоді хотілося, щоб у Кривій Пунці була річка, а не ставок, було більше води. Багато води, стільки, як того полинового степу! І прозорої, ніби безхмарне степове небо.

— Гідроакустична, я центральний! Як горизонт?

— Без змін, товаришу капітан-лейтенант.

— Щонайменші підозри — негайно доповідайте.

— Єсть доповідати про щонайменші підозри.

— Старшина!

— Слухаю вас.

— Часом ви не перевтомлені?

— Вахту відстою, товаришу капітан-лейтенант. Після вахти не завадила б чашечка міцної кави.

— Для вас, старшина, знайдеться і дві чашечки. І міцної, і гарячої.

— Благодарствую, товаришу капітан-лейтенант.

...Ходив на кладовище вклонитися матері. Поховали її скраєчку, біля самого рову. Дерев'яний хрест над нею, на

могилці висаджені півники, насіяно матіол та чорнобривців. Тітка Химючка подбала, бо її хата поруч кладовища. Не облишила його Химючка одного, сплакнула разом, а відтак показала і бабусину, і дідову могилки. І могилки двох солдатів, що покояться з війни, і тракториста, котрий підірвався торік на німецькій міні у байраці. Химючка заувважила, щоб він, як син, подбав, аби поставити матері оградку; і худобина не топтатиметься на могилі, і живим буде легше сплакнути, коли провідуватимуть. Він поклався загорожу поставити залізу, надійну. Коваль Парамон умів варити такі загорожі. Парамонова кузня стояла за селом, на царині. Стояла, і вже немає. Ні перестуку молотків, ні глухих ударів молота об ковадло. Де була кузня, він знайшов лише кілька заліз'як у бур'яні та рештки фундаменту й уламок глиняної стіни, що теж поросла будячинням. Обійшов останки колгоспної кузні, мулячи собі мозок: куди подівся коваль Парамон із своїм горном і ковадлом? Невже виселився з Кривої Пущі і тепер на селі більше нікому поратися коло горна, клепати і гнути залізо, як умів клепати і гнути Парамон? Затримався, щоб обібрати з холош реп'яхові колючки, і побачив за кущем бугили покинутий істик. Не полишив, забрав: комусь на хазяйстві згодиться. Ступив ще крок і стинувся — з-поміж бугили та долину вишмагнуло сполохане сімейство хохітви, степових стрепетів. Самець, самка і четверо пташат. Сіренькі пташата тільки-но вбралися у пір'я, відрощували крилечка. Він замилувався буро-вохряним оперенням самця, що вилискувало на сонці, і на тлі того глянцевого блиску рябіли чорні цяточки; відзначив горду поставу птаха, який не поспішав злітати, а все мовби зманював полошника до себе. Та коли він спробував підступитися до стрепета, птах нагнув голову до землі і помітно зник у полинах — хитрун самець своєю красою відвернув його увагу від сімейства, і самка з пташатами зникла. Він свиснув хохітві вслід, але не злетіло жодне, не озвалося. Заждав, ізнову свиснув — не зворухнулися полини. Тільки пад цариною миготіли строкаті, жовті та білі метелики та було чути, як на червоно-гарячій квітці будяка вовтузився і сердито дзижчав волохатий джміль. «Шукаєте щось?» Він глянув на дорогу — агроном Віра стоїть, усміхається йому з-під картузика. «До Парамона заглянув, а тут вже хохітва гніздиться». — «Її гніздо трохи далі, в терновнику. Сюди вони ходять пастися. А Парамон Костьович завідує з весни ремонтними майстернями, це за млином». Він стояв на доро-

зі, переступав з ноги на ногу, колупав істиком землю. «Стрепетів ганяти, Василю Івановичу, не годиться, вони у нас гніздяться спорадично. Стрепет — птах рідкісний, як і дрохва. Не стало Дикого поля — перевівся. Забавний птах, особливо напровесні, коли самці борються за самку, за розмноження. Знаєте, як вони б'ються? Смертельно. Поки не відступиться слабший». — «Куди ж дівається отой, котрий побитий?» — «Летить далі. Хто знає, куди летить, мабуть, шукати пари». — «А як не знайде?» — «Тоді зостається один. Літає самотником. У природі все так, боротьба за існування. І виборюють сильніші». Віра зривала понад дорогою ромашки і, пічого не загадуючи, перебирала пелюстки. До ромашок зірвала кілька кульбаб, петрів батіг і до нього влітала квітку за квіткою. Не змовляючись, вони прийшли до ставу, приховались у тіні верб, сіли — Віра на старій колоді, він — просто на моріжку. А в ставку все ще бовталися чієсь качки, ловили ряску, і гоїдалося на воді загублене ними біле та сизе пір'ячко. Кахкотів і кивав качці сизий качур, кивала і підкахкувала качурові сіренька качечка. Віра підвелася, обтрусилася штапці, що трохи забруднилися і прим'ялися. «Піду до лабораторії, — сказала, ніби зітхнула. — Взнаю, як озимина буде на схожість. Двох лаборанток маю, заочниці. Ви скупайтесь тим часом, а я зготую обід. І півня засмажу вам на дорогу». — «Півня не ріжте, боронь боже!» — «Не різати, то й не різати». Віра пішла, і йому було видно, як вона греблею перебралася на той бік, як спинилася коло журавля і панилася з цеберки і як, помахавши кашкетиком комусь у колгоспному саду, все-таки зайшла у сад. Йому тоді чомусь стало не байдуже, скільки часу там сидітиме агрономша, і він стежив, не зводив очей з того місця, де мала показатися вона ізнов. Не показалася. До зіпсутого настрою прилучилася і ця несвідома досада. А качур з качкою кахкотили і кивали одне одному і ніяк не могли накахкотітися і накиватися. Коли вдовольнилися і зійшли на берег, змахом крил обоє струсили з себе рясinki води, заходилися обципуватися. Потім качур присів біля істика, поглядаючи з підозрою на замашне держакито, а качка заходилася тріпати дзьобом Вірини віночок із ромашок і кульбаб. Ніхто їх не тривожив, і качур певдовзі задрімав, бо його зовсім уже не обходила вертуха сіренька качечка. А в полиновому степу, знемагаючи від спеки, пильнував сімейство самець-стрепет, рідкісний птах, абориген Дикого поля, що не завжди там гніздує і надлітає туди лише за спадковістю.

Надлітає здебільшого з Балкан, що зараз за кормою ракетноносця, за островами Егейського моря, на норд-вест і прямо на норд...

Коло на екрані дещо вигнулося — ось-ось виросте сплеск. Старшина відчув, як гаряча кров прилинула до голови, запульсувала в скронях. Спітніли долоні. І він увесь перетворився на чуттєвий згусток. Ціль? Ні, знову коло стало колом, яке креслять індикатори, і ніяких сторонніх звуків, окрім тих, що досі виловлювалися з підводної тиші. За московським часом двадцять чотири хвилини на сімнадцяту. О сімнадцятій пуль-нуль його змінить молодший акустик.

...Рейсовий автобус того дня від'їхав без нього, і він відчув внутрішнє полегшення. Сідало за горою червоне, ніби розпечене на жаринах, літнє сонце, влягалися на подвір'ї вечірні тіні. Куряву, пропахчену свіжим молоком і гарячим диханням корів, полишала за собою череда. Хата була замкнена. Віра не приходила. І він, знечів'я позаглядавши у голі вікна, заходився порати двір. Знайшов у повітці дряпака, позамітав. Приніс з копанки води, полляв квіти у палісаднику, прикинув на завтра, де викосити Вірі бур'янець, обкопати яблуні, черешні, полагодити хвіртку. А вже тоді пішака на роз'їзд, до поїзда. Посутеніло, а Віра не приходила. Стемніло, посипалися з неба чийсь зорі, виповз окрасць місяця, а її все ще не було. Він знудьгувався, підійшов до крайнього вікна, рішуче його поторгав. Шпінгалети не витримали, вікно одчинилося. Вкинув чемодан у темний отвір, вліз сам, знайшов ряднину і подушку, на яких спав попередню ніч, вибрався надвір, завбачливо причинивши за собою вікно. Вилавив на сінник, і знову драбина під ним скрипіла, і щаблі погрожували зламатися і не зламалися. Снилася хохітва, що табунилася всюди, і він упізнав з-поміж тисяч інших того самця-красеня, якого сполохав за розвалиськом Парамонові кузні. На світанні його знов-таки розбудив зозулястий півень, галайкнув ізнизу як навіжений. «Де Віра?» Скрипнула повітка — Віра випустила курей, скликала їх. А невдовзі стояла на драбині, заглядала до нього з-за ляди і всміхалася такою привабливою усмішкою, якою ніхто не всміхався. Було ще мама, коли зганяли його з горища... Всупереч рідні свою хату він переписав на Віру. І провела вона його до роз'їзду, і сиділа поруч нього, поки не прийшов поїзд. І залишилася на перончику роз'їзду, як залишаються дівчата:

крізь усмішку стримуючи сльози... Через Егейське і Мармурове моря, Дарданелли і Босфор, курсом норд-ост найкоротша путь додому... До землі... «Моряки повертаються не на землю, а в море», — не раз пагадував їм контр-адмірал Видиш. Агрономи ж лише на землі і для землі...

Абстракцію — взагалі і абстракцію у мистецтві зокрема — Василь Медядько не розумів і не сприймав: абстракціоністів він заочно вважав своїми непримиренними ворогами. Його художницькі смаки не являли собою щось принципово усталене. Їх, як таких, власне й не було, ніхто йому з дитинства їх не прищеплював. Флотська повсякденність ставила перед ним свої службові завдання — удосконалення майстерності гідроакустика, підвищення політичної грамотності, фізичний гарт, а художництво, мистецькі повіви якимось не вписувалися у всі ці вимоги. Медядькова ворожість ґрунтувалася на абстрагованих інформаціях і тлумаченнях, що наслухався іще в учбовому загоні від командира рою, який всебічно озпайомив його, молодого матроса, з усіма набутками людства, як ознайомлював підлеглих салаг, і сам безнастанно вдосконалюючись у виховній практиці, разом із ними доходив до неспростовних істин. Своему найпершому флотському наставникові завдячував згодом багато хто з гідроакустиків на всіх флотах і флотиліях, бо знання, набуті у нього, трималися голови надійно і довго. Василеві Медядьку було бридке все, що він вважав за «стерильно чисте», тобто, з його точки зору, лицемірне. Абстракція, модерн — то і є викіпчена облуда, запевняв командир рою, і старшина першої статті з ним згоден.

Нахили до малювання виявилися у нього після другого тривалого походу на ракетноносцеві в Антарктику. Більшість матросів і старшин захоплювалася тоді віршуванням, радист Зьома — засвоєнням новітніх відкриттів у фізиці та кібернетиці, Медядько ж запасся дюжиною школярських альбомів, набором кольорових олівців і заходився відтворювати на папері забортні шуми. Він слухав їх і після кількогоднинної вахти, шуми моря вчувалися йому на дозвіллі і навіть уві сні, як, скажімо, стерновому ввижаються химерні конфігурації і поєднання покажчиків картушки компаса, сигнальникові — нав'язливі полиски водяної поверхні; і він не міг і не намагався позбутися їх, а прагнув зафіксувати на папері. Нерідко жалкував, що не навчений музиці, — гомін моря напрошувався у нотний зошит. Василь Медядько відтворював морські шуми і звуки у вигляді різних мудрованих сплетінь-паутинок, що розтікались

увсібіч райдужним промінням: або клубочилися, пагадуючи рої джмелів, ос і бджілок; або були схожі з радарами, яких несуть на собі акули, кити і кальмари. А ще всюди були очі, дівочі загадкові очі, які щоразу змінювали і колір, і розріз, і довжину вій. То сині-сині, як волошки, то чорні, як терен, а то із прозеленню, як хрещатий барвінок, а то вже й такі, що не підшукаєш жодного порівняння.

Він сидів край столу в житловому відсіку і домальовував останню сторінку альбома, радий, що цього разу йому поталанило віднайти щось дуже оригінальне — ланцюг світло-зелених кружалець утворив суцільне литво світло-зелених хвиль, з яких мовби вигойдуються-пливуть у вишину блакитні павутички-хвильки. А крізь отой блакитний простір, з його тла, прозирають сині очі з синіми віями. Медядько всміхнувся собі і підписав малюнок: «Підводний лютий на радіовідстані».

— Геніально, — сказав Девушкін, сідаючи біля гідроакустика. — У тебе, Василю, асоціативне мислення. «Підводний лютий на радіовідстані». Ніколи не здогадався б!

Медядько шкірив свої великі зуби і не без задоволення чекав, що далі базікатиме хімік, бо йому подобалося на дозвіллі таке базікання, що не віддавало злим глузуванням.

— А цей малюнок бачив, товаришу Девушкін? — розгорнув Медядько альбом на іншій сторінці. «Радар хижака».

— Не геніально.

— А цей?

— Як воно називається? «Відчутність»?

— «Відчутність».

Медядько Perezирнувся із Зьомою, який теж розглядав малюнки з усіх боків. Альбом чимось його привабив, і Зьома попрохав перегорнути все з початку, показати всі малюнки, від першого до останнього.

— Пікассо... — визначив матрос Капуста. — І коли ви встигаєте, товаришу старшина?

— А це що? Очі пантери чи багдадського злодія? — потроху вкидав хімік ехидства. — Не ображайся, Василю, але це мені не зрозуміле. Ну, що це?

— Прочитай.

— «Абракадабра». Нісенітниця, значить?

— Жінка-нісенітниця, — весело пояснив гідроакустик. — Хіба такі жінки не бувають? Та іще під водою?

Вони глузували один з одного, і їх анітрохи не ображали взаємні жарти. До їхньої компанії все надходили і надходили матроси, юрмилися довкола Медядькового альбома.

— Хлопчики! — ляснув Капуста себе по лобі кулаком, мовби заново відкрив ньютонівський закон тяжіння. — Аджже товариш старшина першої статті — абстракціоніст!

— Фундатор абстракціонізму на флоті, — серйозно ствердив Девушкін.

Медядько ліби і не всміхався досі, зпервовано закрив альбом, підвівся.

— І ще хто... я? — нахмурився бровами на Девушкіна, потім на Капусту і на тих, кого не запрошували до столу.

— Абстрактне мислення людині необхідне, як дихання, як сон, — виправдовувався Капуста, поглядаючи на Медядька, як кріль на удава. — Це ж не образа... «Фантазія є якість надзвичайної цінності». Знаєш, хто це сказав?

— Фундатор абстракціонізму на флоті! — повторив Девушкін. — А як звучить!

Хімік прикусив язика і підхопився. Матроси розступилися перед капітаном другого рангу Галаєвим — старпом простягнув руку до Медядькового альбома. Стало чути, як шурхотять вентилятори її оксамитове вітровішня од них лагідно обдимає матроські обличчя.

— Інтересно, п-нда, — мовив крізь зціплені зуби старпом. — Ось ви чим займаєтесь? Нова течія на кораблі? І хто її очолює?! Комсорг.

Галаєв забрав альбом і, не запрошуючи Медядька, рушив з відсіку, побіжно вказуючи матросам на розкиданість якихось речей, прим'ятість ліжок і взагалі на все, що, на його думку, лежало чи стояло не в палезному місці. «Ідеального нічого не буває, але підводник мусить прагнути ідеальності!» Тільки-но Галаєв вийшов із відсіку, Зьома і Девушкін павперебій закидали порадами Медядька не дрейфити, йти до замполіта і порозумітися. Гідроакустик відмахнувся, пішов до свого ліжка, роздягнувся, ліг. Лежав горілиць, сповнений тривожного чекання: до кого буде виклик — до командира чи замполіта, капітана третього рангу Болюбаша? Шукав два пояснення — одне для Можарова, друге — для Болюбаша. Інколи старшина підхоплювався, сідав, втопивши підборіддя в долоні, і мовчки картав себе за необачність, з якою показував свої блазнівські малюнки. А те, що вони не заслуговують на вищу оцінку, нічого і сумніватися — капітан другого рангу Галаєв не даремне поніс їх до командира. Та ще контр-адміралові Видишу покажуть! Ніяких пояснень — визнати провину, розкаяться...

— Я вам що казав, Юрію Васильовичу, — надаючи значущого відтінку кожному слову, звернувся до Болюбаша

старпом і поклав перед ним Медядьків альбом.— Художництва комсорга! Комсорг пропагує буржуазне мистецтво.

У каюті замполіта вони були вдвох.

— ...Я попереджав вас, що Медядько — типовий представник нинішньої молоді. І далеко не з кращих її екземплярів. Гляньте-бо, гляньте.

Болюбаш і без настирливих наполягань старпома проймався зацікавленістю до всього, що було в альбомі старшини акустиків: і до самих малюнків, і підписів під тими малюнками, і покинутих начерків, що свідчили про невдоволеність автора. «У нього, Медядька,— творче уявлення,— подумав.— Безперечно здібний хлопець...»

— Переконалися, комісаре?

Болюбаш усміхаючись обернувся до Галаєва:

— Авжеж... «Я с детства не любил овал, я с детства угол рисовал».

Галаєв закліпав повіками: «Як мені розуміти вас, товаришу капітан третього рангу?»

ЧЕРВОНЕ І СИНЕ СВІТЛО

Все, як учора, і позавчора, і дев'ятнадцять дів тому. Спливає лютий, спливає з ним і зима, а на глибині жодних погодних змін — та ж мертва тиша, так само ллється з підволоки штучне денне освітлення, і повітря не підвищилося ні на градус, і його вологість нітрохи не збільшилася від встановленої норми. З боку техніки все надійно, уритумовано. Неподалік од нас, як стверджує Медядько, вросло у морський ґрунт коріння острова Кріт та островів Кіклади; до них тулилося біле, рожеве та червоне галуззя коралів, що утворюють під водою біло-рожеві і рожево-червоні коралові палаци. І в тих палацах, як і в нас, лише мнимість дня і ночі. Таж ми ще маємо штучне денне світло і м'яке матове. І синє світло нічника в каютах і кубриках. І червоне в центральному посту.

Напружена одноманітність у всьому дається знаки: і в тім, що прихована подразливість матросів то там, то сям випліскується дріб'язковими непорозуміннями, і в душевній пригніченості, й, нарешті, в тому, що в людей з холеричним і сангвінічним темпераментом поволі згасає свіжість уявлень, відчуттів. Ракетносець лежить на рідкому ґрунті третій тиждень, і спливання на перископну глибину для чергового радіосеансу екіпаж сприймає як вознесіння з примарливого світу, хоча, крім командира Можарова,

контр-адмірала, Галаєва і мене, нікому не випадає припасти до окуляра перископа і через складну систему лінз бачити лискуче-бурхливі хвилі Середземномор'я, далекі обриси й димок пасажирського лайнера, намистини шмарок, що тягнуться з півдня на північ поперед журавлиних ключів, і сонце, що виринає або занурюється у нейтральні води. Після тих радіосеансів в умовах напруженої одноманітності під водою я стаю майже єдиним джерелом інформації для всіх. Всі «Що? Де? Як? Чому?» приберігаються для мене. Почуття подиву, сумнівів, зачудованості, нарешті, захвату, особливо притаманне дітям, виявлялося за цих обставин у дорослих моряків незвичайно, за кілька хвилин кожен міг пережити складну гаму душевних порухів. Мене повсякчас не залишав подив перед їхньою пристрастю до пізнання, до цього постійного рушія існування. Призвичаєні ще до служби щоденно трансформувати у своїй свідомості зливу найрізноманітніших повідомлень, звичні до преси, радіо, телевізії і документального кіно, оточені широким колом друзів і знайомих — тим, що соціологи пазивають сферою спілкування, свідомі своєї значущості і свого покликання (розумні істоти, як тепер модно казати), вони, ніби губка, вбирали все сказане мною, охоче коментували різні події світового значення, ділилися особистим, потаємним. І, побоюючись обманути їхні сподівання після сплиття ракетноносця, я схвилювано настроювався на особливу тональність для розмови у відсіках чи кубриках, бо знав, що байдужий не виховує і не виховає бійця. У кожного з них, наших хлопців, саме зараз гостро виявляється потреба спілкування з командиром і зі мною. Не відповісти на таку їхню природну потребу пі Можаров, ні я не могли і не мали права і дбали, щоб якоюсь мірою задовольнити їхні незмінні потреби — і цізнавальні, й естетичні. Тут, на глибині понад двісті метрів, в ракетноносці, де вологість нітрохи не збільшилася від встановленої норми, Арнольд Петрович і я (будемо вважати, що й інші офіцери) безнастанно дбали про клімат корабельного середовища. Нас не турбував режим, що складається під впливом географічних умов Середземного моря — ракетноносець піднімався і поміж крижаних склепів Північного полюса, — під впливом атмосферного круговороту, випромінювання землі і моря чи сонячної радіації, ні — нас передусім непокоїла випромінювальна здатність матроських сердець, яку іще немає чим виміряти у такий спосіб, як вимірюється сфігмоманометром кров'яний тиск або дозиметром — своєрідним приладом — радіа-

ція на кораблі; отих дозиметрів-«олівців» ми маємо в досталь і всі носимо при собі; випромінювальну здатність матроського серця також не прощупати, як прощупуються пульси або розміри старих осколків, що й досі носять у собі багато хто з ветеранів війни...

— Психічні процеси, психічні стани для нас, шановний товаришу капітан третього рангу, вельми знайомі. З цим ми обізнаєні. Але підводний атомохід — не навчальний заклад, і займатися психологією, філософією і таким іншим офіцерам корабля пі до чого. Головне — служба. Наша субмарина і так підводний університет, матроси всі вчать-ся. В кожному кубрику найповіші підручники з різних галузей. І ще романи читають.

Старпом рішуче відхилив мою пропозицію поговорити на офіцерських заняттях про психооснови виховання підводників. Аратський наче ствердив думку старпома Галасва, процитувавши:

— Будь-яка галузь наукових знань має самостійне обличчя, якщо вона вивчає якийсь своєрідний клас явищ об'єктивного світу і користується при цьому особливими методами. Цей клас явищ і складає предмет даної науки. Предмет вивчення психологічної науки — психіка, закономірності її виписання, розвитку, функціонування. Психіка — властивість високоорганізованої матерії мозку.

— Розмова в кают-компанії не є одною-єдиною формою пізнання психіки підлеглих, — висловився в душі старпома Арнольд Петрович. І вже одверто звів все до жарту: — Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю. Ми погодимся, Юрію Васильовичу, а ти іще щось вигадасяш нове, запряжеш усіх в свою колісницю. Ми навчені твоїми попередниками. Ні-ні, не вмовляй і не зваблюй. Скористайся можливостями і вгни трактат якийсь чи брошуру, а ми відтак і прочитаємо.

Лікар Аратський — Білий Халат, пригладжуючи долонею чорну кучерявість густого волосся, немовби вона заважала йому дивитися мені в очі, порадив:

— Світ психічних явищ складний, і ваша пропозиція, Юрію Васильовичу, не позбавлена актуальності і раціонального зерна. Як медик, приєднуюся, але... самі розумієте. Втома виявляється перш за все у небажанні зайвий раз помізкувати над чимось серйозним. Не у всіх, звичайно. Хронічне ледарювання розумових здібностей я помітив у деяких... (Майор заходився протирати посовичком ліве око, нічим не заперошене). Ет, навіщо... самі впевнитесь.

— Аратський, що ви там умовляєте Юрія Васильовича? — спитав Можаров, котрий щойно здав командирську вахту Галаєву і зібрався йти з центрального поста. — Нашіптувати — погана звичка, майоре. Запрошую зіграти партію в шахи.

— Товаришу командир, — спантеличився майор. — Я нічого не нашіптую. Ми все про те. Медицина і психологія споріднені... як і політика.

— Хочете експериментувати — експериментуйте, — вropic нїби ненароком Можаров і вийшов з центрального. Аратський поспішив за командиром.

— Черговій вахті приготуватися заступати, — чітко і владно оголосив вахтовий офіцер.

— Зайду до адмірала, — чомусь сказав я Галаєву, несподівано і для нього, і для самого себе. Старпом не виявив пїякої цікавості од того, чи я насправді заходитиму до контр-адмірала, чи ні. На його вустах зааніміла прихована посмішка.

«Експериментуйте... До чого це?»

Альбом старшини Медядька лежав на адміраловому столі, розгорнутий на останньому малюнку «Підводний лютий на радіовідстані». Богдан Миколайович щось занотував у товстий, з цетатовою обкладинкою зошит, розлінований в клітку. Писав дрібним почерком, досить густо, ощадливо. Поставивши крапку і відклавши писання, він зняв і поклав на зшиток окуляри, відкліпався од них і лише тоді подивувався, що я все ще стою, пеначе прийшов до нього з невиправною провиною.

По корабельній трансляції вахтовий оголосив черговій вахті зібратися на інструктаж у четвертий відсік, і контр-адмірал, зачекавши якусь мить після того, як замовк голос, пеначе мали щось повідомити персонально для нього, сказав:

— А в мене в каюті переміна, і суттєва. Не помітили? — і звеселилися щасні зморшки біля примружених очей, що прозорилися доброю.

Я нічого такого не зазначив, що кидалося б у вічі, — все як було, як і в командирській, і в моїй каютах. Хіба що горіло червоне світло, таке саме, як і в центральному посту.

— Електролампочка?

— Саме так, — порадив контр-адмірал тому, що я вгадав. — Ви спостережливі! Це світло врятувало мене від хандри. Я знемагав од пічника і від матового. Безсоння, настрої поганій... Аратський запевняв, що не вмію цілком відключитися і розслабитися. А зараз я у формі. І виліку-

вало світло. Скажу по секрету: я довго не міг утямити, чому мене вабила гідроакустична і центральний пост. І ось еврика — червоне світло! Відтепер Аратський все обґрунтував науково! По цьому, по Аратському, моя психіка порушувалася зоровою перенапругою. До червоного світла людські очі відносно невідчутні, і в темряві адаптація скорочується. Так ось я хочу вас поспитати: де ота темрява? Він мене запевняє, а я в душі сміюся, бо знаю — не в тім річ. Не зорова перенапруга, ні! Кров — ось що! При синьому світлі вона холодне, уповільнюється пульсація, настає синявість кінцівок...

Мимовільно я всміхнувся.

— Не поспішайте з висновком! — насварився на мене Богдан Миколайович. — Червоне світло збуджує кров, вона рівномірно заповнює всі судини, ліпше пульсує. А на виду який я?! Ото ж бо! При матовому світлі хоч заповітну було складай... Червоне світло — світло життя. Її адаптація майора Аратського тут ні при чому. А проте ваш корабельний лікар знаючий, розуміє, що все це самонавіяння. — І контр-адмірал утомлено зітхнув. — Ви теж, Юрію Васильовичу, якщо не помиляюся, чимось запевкоєні?

Не наголошуючи на своєму несприйманні тверджень старпома Галаєва, я виклав суть моєї пропозиції про розмову в офіцерському колі, реакцію Можарова, Аратського і старпома, мовчазну згоду інших. «Моє перше фіаско на ракетноносцеві», — так, власне, можна було визначити це. Але як розуміти командирове «хочете експериментувати — експериментуйте»?

Контр-адмірал, здавалося, слухав без того задоволення, з яким зустрів мій прихід. Мене навіть уколола думка, що він взагалі не хотів би про це чути, що йому зовсім неприємно усвідомлювати якусь мою поразку; і не тому, що я новий замполіт на кораблі і він до деякої міри несе за мене відповідальність, а більше, значиміше — командир корабля не підтримав свого заступника, представника партії на кораблі; очевидно, не все так було, як розповів я. Або я нічого не зрозумів, або мене не зрозуміли. Або гірше — мене ігнорували. «Третій зміні заступити!» — нагадав через трансляцію вахтовий офіцер, і я підвівся, немов би заступати на вахту належало й мені. «Ви куди?» — спитав Богдан Миколайович самим поглядом. І я знову сів.

— Опікувати в усьому оперативну і вахтові служби нам не годиться. Господарників привчили, побутовиків... Щодо експериментаторства, то я гадаю, Арнольд Петрович мав на

увазі нездатність окремих офіцерів до такої розмови зараз, у кінці тривалого плавання. Та ще з порушенням циклічності освітлення. Й температури. Тут вона постійна, вологість незмінна, а ми з вами запрограмовані для помірною поясу, з чотирма порами року. З весною й осінню, літом і зимою. А де зима? Її для нас цього року не було! А де короткий день і довга ніч? Де весняне і осіннє рівнодення? Від Нового року до сьогодні день збільшився на скільки? (Комтр-адмірал глянув на відривний календар, що висів на каютній перебірці, як на домашній стіні). На дві години і тридцять сім хвилин! А ми й не відчули цього. Арнольд Петрович не відмовив, але й не схвалив вас. Він застеріг.

Богдан Миколайович знову надів окуляри, дістав із столу інший зшиток і, віднайшовши на якийсь сторінці потрібний запис, перед тим, як зачитати, подивився на мене з-над окулярів і пояснив:

— Не знаю, кому з учених належать ці парадоксальні думки, але я зустрів їх в одного журналіста. «Якщо ви не згодні з тим, що сентиментальні люди жорстокі, що м'якосердні — найбільш запальні, а найтовариськіші — найменш щирі, якщо вам важко змиритися з думкою, що сибарити — це найенергійніші представники людства, а гумористи — найпохмуріший на світі народ — тоді поговоримо... про ведмедів...»

— Чому про ведмедів?

— На ведмедях показано. Весною ведмідь небезпечний. Зголоднілий за зиму, він жадає крові, шукає м'яса. За один раз з'їдає до сімдесяти кілограмів лосини, якщо підвернеться сохатий. Влітку його не впізнати. Розжиріє, подобрішає, стане боязкий і до всього ще й записується у благочестиві вегетаріанці. Його влаштовує мед, різні ягоди, а із скоромного — лише мурахи. Саме тоді цей хижак уникає ризикованих зустрічей, не цурається амурних. І чим ближче до зими, тим він лінивіший, все менше у нього бажаль влізати в авантюри. Перші холоди — і ведмідь залягає у барліг, для нього зима — тривалий сон, весняний розбійник і літній вегетаріанець — пезбагненний сплюха. Самка увісні плодить і вигодовує потомство. Звичайно, якщо зненацька не розбудити звіра і не накликати на себе його лютий гнів, то звір проспить стільки, скільки відведено природою. Коло замикається напровесні і далі йде спочатку, тобто повторення циклу... У природі все циклічне. «Другій зміні від місць відійти!» — команда вахтового офіцера з центрального поста.

— А як же ми, люди?

Адміралові очі глибоко сиділи в замружених очницях під захистом великих надбрів'їв, і я не зміг виявити в його погляді ні бажання продовжити розмову на цю тему, ні рішучого прагнення заглибитись у біологічні теорії.

— Порушники давно усталеного, у хорошому розумінні... Адже ми, атомоходи, не зважаємо на спадковість, не підвладні їй. Живемо, діємо за своєю програмою і далеко відійшли від того, що залишили нам прапращури. Я — степовик, але чи це так, якщо для мене степова далина разом із дитинством десь у згадці, а все свідоме життя — то флот?

— Даруйте, але на кораблі розпорядок дня вирішений з усіх точок зору, продуманий і відповідно розписаний. В усіх компонентах.

— Так, продуманий. Не природою, а людиною. Та не слід забувати про притаманне нам почуття рідної домівки і бажання знайти супокій там, де народився і виріс.

У стосунках з офіцерами і матросами Богдан Миколайович завжди однаковий; не підвищує голосу, розсудливий і справедливий, уміє будь-кого вислухати до кінця. Дехто гадає, що він, адмірал, часом удає, ніби все йому зрозуміле.

Ось і мене слухав і слухав. Я не хотів бути набридливим і підвівся. Богдан Миколайович жестом вказав мені на стілець.

— Блаженна людина від зустрічі з усім земним, Юрію. І хоча ми всі піддані насиллю цього ускладнено-урбанічного світу, все-таки не втрачаємо ні проникливості, ні широти поглядів, особливо там, де виникають нові явища і процеси, вміємо дати їм оцінку. Все, чого ми торкаємося, стає більш значущим, розумнішим, ніж саме по собі. І більш одухотвореним, сердечним, урешті — вражаючим. Людям потрібен і жар холодних чисел, і дар божественних видів. Я переконався, що коли не втішатися поезією щодення, відкриттям нової людини, нових знань і взагалі розумною суперечкою, то позбавлятимеш себе самої суті життя.

— Медядько малював інтуїтивно, з незрозумілого для нього самого натхнення. Він має ніжне серце, хоча зовні колючий. Старпом розцінив його малюнки як зло.

Адмірал провів пальцями між шиєю і кітелем, наче послабив комір.

— Галаєв належить до тих офіцерів, які люблять і вміють командувати. Він здібний, енергійний, з ініціативою,

на все має свої самостійні погляди, але, па жаль, важкуватий у стосунках. І з талантом підводника.

— Мені пригадалася, товаришу адмірал, давня приповідка.

— Будь ласка...

— Ще як господь-бог створював світ і все прагнув розподілити якнайрозумніше, то він замислився: чим, якими особливими рисами визначити геніїв. І вирішив надати їм три риси — талант, волю і порядність. Але в останню мить роздумав і вирішив, що з них досить і двох... Відтоді у більшості випадків, якщо людина талановита і порядна, то їй не вистачає волі. Якщо вона вольова і порядна, то у неї відсутній талант. А якщо є і талант, і воля, вона не досить порядна.

— Ваша приповідка, замполіте, надто стороння. Щодо старшого помічника, то він не завжди розбірливий у висловах, але в його словах і вчинках немає ніякої крамоли чи недоброчливості, скоріше навпаки.

— Він відібрав прилюдно у Медядька альбом. Старшина підкорився, але ж це несправедливо. І навряд чи Галаєв пробачиться.

— Не пробачиться, — ствердив контр-адмірал. — Він офіцер капітальний, однак не всім дано розумітися на тонкощах чужої психіки, чужого сприйняття, врешті-решт відмінностей своїх уявлень од уявлень інших про одні й ті ж речі, явища. Галаєв сидів ось тут півтори години, і нічим я не міг його переконати, ніякими доказами про малюнки старшини. Він і пішов упевнений, що Медядько, якщо тому дісталася божа іскра, саме зобов'язаний малювати лише зрозуміле для всіх. Але ж... гідроакустик ще не митець! Таж і Галаєв не мистецтвознавець. Загалом, Юрію Васильовичу, не будемо забігати наперед, я сподіваюся, що ви з часом порозумієтеся.

— Товаришу адмірал, альбом дозволите повернути старшині?

— Не дозволю. Цей альбом уже мій. Дарунок з автографом. Старшина Медядько був у мене. Славний хлопець! — І показав дарчій напис старшини.

Дзвін гучного бою наче висаджує підводну тишу зсередици, вибухова хвиля тривоги обдає кожного із нас гарячим, лунким рокотом; і ми вже не годні думати ні про що стороннє. Яка команда буде зараз? Вмовкає дзвін, включається трансляція: «...Спливати на перископну глибину. Радистам приготуватися до чергового сеансу зв'язку».

Богдан Миколайович ховає під чорною пілоткою біле, як прядиво, волосся.

— Ходімо, комісарє, в центральний. Глянемо на білий світ.

Білий світ, крута зелена хвиля.

БЕРЕЗЕНЬ

З рапнього вечора на південному заході у сузір'ї Риб, а в другій половині місяця у сузір'ї Овна яскраво блищить Венера. Значно правіше і вище, у сузір'ї Близнят, видно Сатурн. У другій половині ночі низько на південному сході можна бачити червонуватий Марс. На початку місяця на ранковому небі можна помітити Меркурій. 8—9 березня Місяць проходить поблизу Марса, 15-го — біля Венери і 21-го — коло Сатурна. Юпітер ховається у промсях Сонця.

— Спалах кохання подібний до атомного вибуху з усіма його наслідками, — вирік Медядько, дізнавшись про нежданний шлюб боцмана. Одруження Дениса Калиновича сприйняли на ракетноносцеві як сенсаційне не лише старшина гідроакустиків, а всі, хто добре знав його. В тому, що мічман Чотій привіз із відпустки дружину звідкілясь із плавпів, з-під Херсона, нічого дивовижного не було, оскільки майже всі жіночки в селищі підводників не тамтешні, а такі собі «іммігрантки» з різних кінців неосяжного Союзу. Вони одразу потрапляли під невсипний нагляд жінок-старожилок і чудово освоювалися, бо їх уже багато що об'єднувало. Сенсаційність боцманового шлюбу впливала з того, що Денис Калинович набув репутації натуристого чоловіка, досить вимогливого щодо жіноцтва. Скупий для всіх без розбору жінок на компліменти і ласку, він ошадливо приборігав їх для маленької Зумрад — доньки командира корабля Можарова і його дружини Тенті — киргизки. Зумрад, як благословення всіх всевишніх у спорідненні різноплеменностей, зачудовувала своєю кмітливістю і вродою не тільки мічмана Чотія, а всіх, кому випадало дістати від неї щонайменшу прихильність. Та селище запевно віддало, що маленьке сердечко Зумрад належить передовсім мічманові, котрий у плаванні піколи ще не дозволив собі з'їсти щоденну, за підводною нермою, плитку шоколаду й увесь отой шоколад зберігав для неї, як зберігають з літа свої дарунки дітям новорічні діди-морози. Ще на руках

матері Зумрад призвичаєна зустрічати тата з океанів-морів. Ще відтоді, як зіп'ялася на ніжки, крім тата, зустрічала і Дениса Чотія — Десю. «Поцілуй мене, Десю, я тобі щастя принесю!» І цілував Денис Калинович її в голівку, і в щічки, і всі пальчики на обох смаглявих ручках обцілював. Годі й казати, як Арнольд Петрович стримував батьківську ревнивість до Зумрад, а її прив'язаність-закоханість у боцмана Чотія витлумачував, як щось чародійське, коли не було те частковим виявом східняцького походження, успадкуванням жаркої пристрасності матері. Чи зрозумів мала Зумрад, наскільки далеко відійшов од неї Деся після одруження? І чи визнає ще когось після цієї непростимої зради?

— Ще Фігаро визначив, що одруження — найбезумніший день, — сказав старшина радистів Зьома.

— Жінки надто мстиві. Зумрад — жінка. Ваша необачність, Денисе Калиновичу, обернеться для вас стократними невдачами в усьому, — застерігав мічмана хімік Девушкін, хоча мічман уже не мав ніякої потреби в його застереженнях.

— Хто вона, ваша спокусниця? Нам досить знати її біографічні дані, — наполягав Медядько й одступався від Чотія, коли той на подібні причіпки готовий був пускати у діло свої боцманські кулаки. А то вже був не жарт, бо Денис Калинович учився до служби на стернового у морехідці, плавав на вітрильникові «Товариш», пімагував собі долоні прядив'яними тросами, умів в'язати всі морські вузли — прямий, рифовий, плаский, штик з обнесенням, вантовий і бесідочний, шкотовий і шлюпочний, котячі лапки і вузол-удавку. Тож чи варто дошкуляти кпинами, що прозоро натякали на істину. «Хто ж вона?» — перідко мучило самого мічмана, але нікому не прохопився про ті потаємні муки скороспілого молодожона, який так і не зазнав усієї привабливості медового місяця. Денис Калинович полишив дружипу з речами, яких не встиг розпакувати, просто на порозі квартири і пішов у море, в оце плавання, з таким поспіхом — по бойовій тривозі, — з яким і одружився, не наче його і тоді підганяв дзвін гучного бою. «Хто вона?»

...Іхати до санаторію разом з екіпажем Денис Калинович одмовився, посилаючись на те, що стільки літ не бував у Забайкаллі, у тих даурських краях, де закопана його пуповина, невдатного козака-станичника. Капітан другого рангу Можаров зважив на мічманове прохання, причину визнав поважною, і Денис Калинович, спорядивши матро-

сів до санаторію, зазбирався до Даурії. Ще день-два, і лист Захара Мозолі — колишнього однокашника і друга з морехідки, розминувся б з мічманом. Захар віднедавна розпрощався з морськими широтами, з їхніми ревучими сороковими, з протоками Дрейка і Магеллана, з пасатами і мусонами і кинув свій останній якір на Баклановому острові, десь у гирлі Дніпра. «А плавні ж які! А рибалка! Соми важимо на центнери, українську з перцем на грами! А які травневі ночі тут! Вже хто — Гоголь, і той не зазнав таких воздыхань-зітхань!» Що не кажіть, а Захар Мозоля, «навчений морській травлі», битий жох, умів спантелечити будь-кого; і Чотій піддався на його вмовляння — поїхав на Україну. На серці шкребло, ятрилося чомусь, а він усупереч усьому їхав до Херсона, звідти пароплавиком до Голлої Пристані і далі до Бакланового острова катерком Захара Мозолі, котрий все похвалявся, що цим маршрутом приїзять до них відомі і ще не відомі космонавти, й один із них буцімто уродженець острова. Як і Чотій, Захар ще холостякував, хоча літами від Дениса Калиновича був старший. «Жінок на острові обмаль», — поскаржився Захар Мозоля, як холостяк і як голова тутешнього рибгоспу. «Й у нас їх не густо», — сказав Денис Калинович з байдужістю, хоча рясніли дітьми і Баклашів острів, і селище підводників. «Не пожалкуеш, що завітав, друже», — сказав Мозоля, запрошуючи до столу на рибальську юшку. Юшка і чарчина до юшки посвідчили, що Захар у листі не дуже й перебільшив звабу дніпрових плавнів. А повернулися з роботи жінки і відкрилися на синяво-чорному небі літні зорі — то й суцця правда, що сам Гоголь не зазнав таких воздыхань-зітхань, як зазнав їх уперше Денис Калинович. І жінки пітрохи не згірші даурівських козачок, особливо рибгоспівська бригадирка Марта Молокан. І руки в неї згодилися б до всього: і до кохання, і в'язати морські вузли. Та чомусь одиначкою ходить Марта, чекає свого. «Хто вона? На кого чекає?»

За тиждень мічман дещо занудьгував і зазбирався знову туди ж таки, до Даурії. «Пошта нерегулярна, ось і нудьгуєш. Купимо тобі транзистор. А поки що звелю вкопати телеграфного стовпа з гучномовцем», — вирішив Мозоля. І вже наступного дня від ранкових до опівічних курантів над островом гримів гучномовець. Під їхній передзвін і добував Денис Калинович свою відпустку на Баклановому острові. А луна у плавнях, неначе приручений пугач: гукнеш зпичев'я — відкотиться на дніпрових хвилях у навкружну далечінь і знову вертається до тебе. І радіо гучить

на всі усюди, дістає до найвіддаленіших очеретів. Все, що було там, у плавнях, на початку торішнього літа, ввижається Денисові Калиновичу у плаванні...

«Агей, ко-охан-цю-у!» — гукає Марта з берега дідові-перевізникові і слухає свій голос, що не дістає середини річки — спадає на дніпрові брижі і з тими брижами вихлопується Марті до ніг відлунням. «Агей, чи втямку вам, куди посилала?» Перевізник кидає весла, кружляє човном по заплаві, та ніяк не розчує, що хоче від нього бригадирка, — все розводить руками і на вуха показує, позакладало, мовляв. Бо й чиясь моторка як на те тарахкотить невіддалік, і радіо на острові на всю потужність лящить — італійський тенор когось слізно молить повернутися до Сорренто. «Сходіть до Гопрів, чуєте?! До Го-оп-рі-ів!.. За гакками!» Не перекричати Марті ні тарахкання моторки, ні класного співака, і вона облишає гукати дідові, йде до радіовузла сварити радистів, а заодно і його, мічмана, Захарового гостя... «Баламути! За яким таким розпорядком гримить ізрашя до почі оцей ваш металевий казан?» — «Претензій не приймасмо, для претензії обирали голову правління, до нього йдіть, Марто Микитівно», — і ге-ге-ге дуєтом, бо радистів на острові два — старший і молодший. «Їхав би, товаришу мічман, кудись на пляжі. Ну, чого нудиш світом, сидиш у цих баламутів, як у льоху. Позавішувались од сонця! Тьху на вас!..» Ге-ге-ге...

Попервах, як було вкопано телеграфний стовп на узвишні острова і встановлено на ньому балакучий гучномовець, острів'яни похвалили Захара — на острові таки стало веселіше. Однак пенадовго, скоро це всім набридло, гучномовця порадили голові зняти, а почепити прапорець. Захар Мозоля прапорець звелів підняти, як ознаку пульсації життя на острові, а гучномовець не чіпати ні в якому разі. Дехто сплюнув і змирився, а Марта Молокан все ще протестувала. Навіщо? Дід-перевізник запевняв, що отой динамік став у плавнях чудовим орієнтиром, їхнім маяком. А впертість Марти, її причіпки «до общественного радіва», є піщо інше, як звичайнісінька помста Захарові за його непростиму байдужість до її ще не зів'ялої вроди. «Іхтіологові піднесла гарбуза через вашого Захарія, з області чоловік, онде який і звідки, — казав Денисові Калиновичу перевізник, — то нехай же совість має, колись-не-колись до неї заходить. Підкажи, мічмане, ти його гість, і розправа за критику тобі не грозить». Денис Калинович обіцяв підказати і підказав. На те Захар висварив дідове старання.

«Коханчики-бринчики, щоби навік ви поглухли! Невже вам самим не остогидло ляцання на стовпі? А вам, мічмане? Сидите отут під їхнім пультом, як бітл!» — «Остогидло, — знехотя озвався старший радист і з хрускотом відкусив червоний бочок соковитого яблука. Яблука він їв тільки з хлібом. — Сідайте, Марто Микитівно. Беріть яблука, грушки. Грушки ще зелені, а яблука скороспілі». — «Викніть радіо, хлопці». — «Не можна, Марто Микитівно, за кілька хвилин останні вісті». — «Всі новини зранку відомі». — «Корова доїться тричі на день», — мудре молодший радист, хлопчина атлетичного складу, котрому б тягати під смалким сонцем рибальські сіті, а не відсиджуватись у радіовузлі. «Ех, ти... телятко!» — і Марта щипає хлопчину за вухо, а він, зненацька присоромлений, цілує їй ручку. Обличчя його спалахує цнотою, на чолі, що вкривається потом, з'являється велика біла пляма. Розхвильований хлопчина випускає із рук швайку, якою довбав у черевиках дірочки — для вентиляції, — пахиляється, щоб підняти її, а Марта тим часом мне йому друге вухо і голосно сміється: «А чого ото у тебе, баламуте, тремтять колінця?» — «Де тремтять? Не вигадуйте». Як увійшла бригадирка, так і вийшла без здрастуйте — до побачення... «Скаржитиметься голові. Ідіть, мічмане, за нею», — каже старший радист. І Денис Калинович услід за Мартою поспішає до рибгоспівського правління, хоча в цьому немає ніякої потреби.

Стежина протоптана у піску, і Денисові Калиновичу видно, як каблуки її босоніжок вгрузають у пісок. Вона намагається ступати де твердіше. Далі стежка підіймається вгору, на піщаний замет, і Марті все важче і важче ступати. Нарешті вона долає взвіз, спинається передихнути на самому гребені, що поріс чагарем. Висока, ставна, стоїть під сонцем у сплетінні сліпучих променів, як пебожителька, вся зіткапа із сонячного світла, щомиті годна розчинитись у ньому, полишитися для мічмана видивом. Ось вона пригладжує правицею пасмо світлого волосся, що спало на чоло. Озирається на мічмана-гостя — на її обличчі ніякої злостивості, навпаки, воно — сама лагідність. Такі обличчя бувають лише в жінок, котрі повсякчас відчувають свою зрілість, не обтяжуються нею, не бояться її і, не потерпаючи за наслідки, прагнуть кохати до знемоги, до самозабуття. Непаче поманила Дениса Калиновича за собою.

...Захар указав їм очима, щоб сідали, а сам, не відриваючись од телефонної трубки, дослуховував когось на тому кінці дроту. Серед стільців, що стояли вповодж стіни рядком, Марта обрала найменше припилений, змахнула з ньо-

го порошу, тихенько підставила стілець ближче до Захара і так само потиху присіла, аби не завадити Захаровій розмові. Голова рибгоспу влучив мент, накрив долонею мембрану, шепнув Марті: «Гопри, виконком». Потім жодного разу не глянув ні на Марту, ні на нього, свого гостя, а все позирав на стелю, ніби там знаходив усі відповіді на запитання виконкомівця. Було задушливо, і Захар сидів у розстебнутій шовковій сорочці, витирав носовичком груди, чоло, шию. Марта намагалася не підглядати, як голова обмахував носовичком розкриті груди, з удаваною зосередженістю, як і Денис Калинович, вивчала на столі ніколи досі не бачену річ: цільний злиток міді чи бронзи, на зразок булави, але руків'я вершила не булава, а вінчик із срібних пер у золотій оздобі. Зеленуватий нашарок подекуди на руків'ї, блеклість оздоби та чорнота на перах свідчили, що ця річ довгенько пролежала у землі. «Я знаю, чим їй повернути лиск»,— сказала Марта, коли Захар скінчив телефонну розмову. «Цінна знахідка, реліквія історії»,— пояснив їм обом Захар. «Що це?»— спитав мічман. «Старовинний пірнач, ознака полковницької влади на Січі».— «Овва!»— «Овва, звичайно. Ти знаєш, Марто, засоби, якими можна відновити лискучість металу? Серйозно?»— «Знаю. А як владували цим пірначем?»— «Ось так,— весело озвався Захар. Звівся на ноги, якміцніш узяв його жилавою правицею, різким змахом підніс догори. Марта мимовільно аж сахнулася. Захар поклав пірнача на стіл, з осміхом спитав:— Застраhalася, Марто?»— «Ага. Замашний... Незвичайна влада, а ви умісте».— «Нічого я не вмю,— спохмурнів Захар.— Той, чиї кістки лежали поряд нього, із жіноцтвом не воював. Сотники та хорунжі були під рукою. Й аноніми не заводилися, не було їх, і все. Як і адамового ребра не було між запорожцями... Діда відрядила, Марто, до скоб'яного за гаками?» Марта обсмикує ситцеву сукенку, щоб приховати коліна і не приховала— надто коротка сукенка, не дістає на два пальці якраз. «Не відрядила, дід на заплаві. Хіба догукася туди за вашим радіо? Сидять там коханчики-бринчики та байдики б'ють. Пірнача б на них!» Захар ляскає долонею по столу. «Не кивайте, Марто, на інших, а то лихої години ще походить по вас».— «По мені не походить, не встигнеться»,— сказала Марта з якимсь, лише їй одній відомим підтекстом. Віднесла стілець, на якому сиділа, назад під стіпу, стала перед Захаром із таємничою посмішкою, що лоскотала їй зволожені вуста. Поки вони, чоловіки, розгадували настрої бригадирки, вона взяла пірнача, старанно загорнула його

в газету, що лежала поверх стосу різних паперів, і рушила з кабінету. Захар ледве встиг заволати їй услід: «Облиште жарти. Це реліквія. За нею завтра приїдуть із красзнавчого!» Марта спинилася, не випускаючи ручки вже прочинених дверей. «До завтраго віддам. Ждатиму самого вас». — І рішуче зачинила за собою двері. Захар не зважився наздоганяти Марту, не полишив крісла, а все вгрузав і вгрузав у нього. «Бачив отаку жінку, га?» — тільки і спитав Дениса Калиновича. Йому, Захарові, мабуть, німіли руки і ноги, а серце збивалося з ритму і в скроні стукалися гарячі молоточки від усвідомлення, що при мічманові Марта не посоромилася сама запропонувати побачення — не він їй, а вона — і немає вже йому ніякого відступу, ніяких застережень, до яких можуть удаватися чоловіки, покіль їх крають сумніви і є виправдання для вагань... «От-т чортяка!..» — похитали головами вони обидва...

Денис Калинович все повертався та повертався у думці до вчинку Марти, і його чомусь огортав неусвідомлений смуток. Те, що його спочатку тішило — подив, розгубленість і безпорадність Захарова, потроху набувало для Дениса Калиновича іншого змісту. І чим нижче сідало сонце над плавнями, тим тривожніше він поглядав з обійстя голови рибгоспу на Мартині подвір'я, на хвіртку в її огорожі і стежину до тієї хвіртки. Він іздалеку бачив, з якою незвичайною легкістю та поспіхом вона порала хазяйство, як бігала до крамниці, як розпалила кабицю і варила вареники. Денис Калинович чекав з правління Захара, сидів у шезлонзі, почитуючи О'Генрі. Згустився вечір, і Денис Калинович відклав читання. Інколи вмовкав гучномовець, і тоді було чутно, як плюскаються об борти човнів дніпрові хвилі, що на прив'язі біля кладки, як на осокорі мордуються баклани, подзвоное сусідчина дійниця.

«...Сходи до Марти і забери пірнач», — попросив його Захар. «Даруй, але мене туди ніхто не запрошував, запрошували тебе». — «Вона — бригадир, я — голова рибгоспу, і мої відвідини обростуть назавтра плітками. Сходи, Денисе, прошу». — «А вона тобі вареників наварила». — «Звідки знаєш?» — «З двору видно було. Коло кабиці поралася, друшляком трусилася». — «То й що?» — «А нічого. Піввечора носилася з макітрою, із ситом та друшляком». — «Не вигадуй». — «І до крамниці бігала. Все передбачила». — «Не підеш?» — «Піду, але пожалкуєш іще. Сам штовхаєш». — «Іди, іди!» І Денис Калинович пішов до Марти.

Вичепурена Марта стріла мічмана дещо неприязно. Пірнач лежав на столі біля пляшки мускатного вина. Стіл було

заслано свіжовипраною скатертиною з голубою габою. Як і вино, пірнач при світлі вигравав усією своєю золотистістю та сріблястістю — де й поділися зеленуватий нашарок на держалні і почорнілість на перах, і оздоба вся набула первісної краси. «Ви — чарівниця, Марто. Мабуть, умієте обновляти й ікони». — «Мабуть, умію, — сказала стримано. — Ойде в запічку маю собі порошок «Слава», за двадцять три копійки». — «Так усе просто, ніякої загадковості», — розчарувався він. «Так усе просто, ніякої загадковості, — повторила за ним. — Загадковість — ваш друг. Чому не прийшов сам?» — «Мене послано, Марто». — «Сплюхував?» — «Як сказати...» — «А ви нічого не кажіть, — блиснула чорними очима з-під смужечки брів. — Пожалкує ще». — «Піду, — сказав він. — Велено пірнача забрати і подякувати». Подякувати — додав од себе. «Віддам, солити не збираюся. А вас зараз не пущу, як собі хочете. У мене янгольський вечір». І не пустила...

Скільки днів збігло від тієї літньої ночі, — днів і почей — коротких і довгих, — а на його вустах, як згадає все, свіжо відчувається терпкість її цілушків, вловлюється запапність її засмаглого тіла, чимось схожого з ароматом нагрітої сонцем і щойно зірваної з гудиння дині-чогаре. На підводному ракетноносцеві немає нічого такого, що б нагадувало запах тих динь, у шкіперському причандаллі корабельного боцмана все просякнуте фарбами, оліфою та прядивом. А коли Денис Калинович поголиться, то освіжається одеколоном «Карпатська троянда». В каюті вони живуть утрьох: він, Зьома і Девушкін. Старшина радистів полюбляє «Шипр», старшина-хімік віддає перевагу ризьким одеколонам. Інколи ще нюхає з пухирця-флакочика духи «Кармен». Радист Зьома каже, що завше в їхній каюті відчутне пахтіння глици, а Девушкін скаржиться на недогляд корабелів, котрі, мовляв, обладнуючи їхню каюту, полишили десь під оббивкою старого чобота, що був виквацянний гуталіном. Хімік — людина, в якій, напевне, зіпсутий нюховий хист, і нічим йому не доведеш цю абсурдність. Нікого не здивує, якщо колись хімік перекопуватиме, що під лінолеумом на палубі тими ж корабелами забуто вже не старого чобота, а невичинену шкіру африканської зебри чи гімалайського ведмеда. «Парадокси оточують нас. Ми топчемося на парадоксах, — каже Девушкін мічманові. — І те, що ми з вами атомоходи, — пез'ясований парадокс». Старшина Девушкін, можливо, і випадковість на підводному ракетноносцеві, і парадокс, але Денис Калинович — ні, бо флот — його покли-

кання; підводні човни сучасного флоту — ударна сила, дитя індустрії, еталон держави, її науки і культури, як він сам полюбляє нагадувати матросам і як йому самому нагадують старші. Ось шлюб його — це парадокс. А можливо, теж ні, можливо, воно і є таке, і мусить бути таке... кохання?

«Хто вона, ваша спокусниця? Нам досить знати її біографічні дані», — якимось зачепив гідроакустик Медядько найвразливішу місцину в мічмановому серці, і відтоді воно не має ніякого спокою. В міру того, як наближався, за підрахунками Марти і його власними підрахунками, фатальний день, мічман ставав певпізнано дразливий, не тернів щонайменших нагадувань про своє одруження, не зносив сторонньої цікавості, кому відтепер призначатимуться його морські дарунки-привіти від Посейдона — Зумрад а чи молодій дружині. І командир корабля Можаров, наче оберігаючи боцмана від легковажних жартівників, у його присутності вичитував усім старшинам за службові недогляди, ставив їм на карб боцманську вахту, як старшина команди стернових-сигнальників наголошував на вмінні Дениса Каліновича цілковито підпорядковуватися службі і тільки службі.

«Хто вона, його Марта?»

Минала підводна доба, і на полиці мічманової шафи до дев'яти стовпчиків з шоколадних плиток, які він старанно складав і в цьому плаванні, долучалася нова плитка, а в таблиці-календарі викреслювався ще один день чекання. Ні Зьома, ні Девушкін більше ні про що Дениса Каліновича не питали, намагалися не помічати, як він підходив до шафи, дивився на свої шоколадні стовпці і обличчя його ставало тоскним і якимсь навіть безпомічним. Їх обох тоді брала жалість до нього, і вони полишали мічмана на самоті. Невже насправді острів'янка завела Дениса Каліновича до темної копанки і вихрестила його в холодній джерельній воді, з якої браві чоловіки виходять слухняними і підвладними жіночому свавіллю? Як складеться подальше мічманове життя?

І зовнішньо, а тим більш внутрішньо, мічман Чотій ніяк не був схожий на тих корабельних боцманів, уявлення про яких нам дають класичні приклади із творів Станюковича, Новикова-Прибоя і ще раніше Гончарова, з боцманськими сергами, дудками, неодмінними вусами і татуїровкою на тілі, що являла собою своєрідну атестацію старого «морського вовка», господаря корабельної палуби і всіх складових частин рангоуту.

Мічман Чотій у свої двадцять п'ять років з успіхом міг замінити мічманські погони офіцерськими, оскільки з поверненням на базу йому належало виїхати до столичного університету, де він заочно кінчав історичний факультет, продовжувати службу на березі в політичному відділі або іншому місці, де згодилися б його знання, врешті-решт закінчити будь-який вищий військово-морський заклад і стати обома ногами на першій флотський офіцерський щабель. Але його особисто й командування флотилії влаштувала відданість мічмана атомоходові, стерновій і боцманській службі. Молодий русявець без особливих залищань міг повернути до себе увагу не одної гарненької дівчини, але ота його натуристість і скупість на лагідні слова відлякували багатьох. Він і Денисом Калиновичем став дочасно, як стають усі молоді люди з поважними обов'язками.

«Хто вона, його Марта?»

«...Спливасмо на перископну глибину. Радистам приготуватися до чергового сеансу зв'язку!»

Поки Зьома зв'язувався з базою, приймав радіограми і передавав квитанції прийому, мічман паглядав за стерном горизонтальних рулів, стежив за покажчиками автомата — пульта управління, рухами свого молодшого стернового, котрий праворуч від нього — по курсу — стояв на вертикальних рулях. Власне, стояти на рулях як поняття залишилося з минулого, і Денис Калинович, і його підопічні на атомоході сидять у кріслах так само, як сидять пілоти в трансконтинентальному лайнері. Індикатори глибини і швидкості занурення, диференту, крену — вся автоматика працює бездоганно, але мічман певен, що після того, як ракетносець знявся з рідкого ґрунту, вся увага командира човна прикута до його поста. Можаров буде заглядати на перископній глибині в окуляр перископа, але час від часу спостерігатиме стернових.

Мічман Чотій сидів спиною до командира і відчував на собі його пронизливий погляд, перш ніж сприймалося слухом: «Боцман, тримати точніше!», «Боцман, не топи човен!», «Боцман... боцман... боцман...».

«Опустити агтени!»

«Опустити перископи!»

«Боцман, пірнай на глибину сорок метрів!»

Ракетносець слухняно іде під воду, і тепер усі дослухаються до коротких мічманових доповідей: «Десять... двадцять... тридцять... сорок!»

«Стоп! Тримати на сорок! Обдивитися у відсіках!»

Змінюючись з вахти, Денис Калипович пропустив з центрального перед себе радиста і шифрувальника й подумав, що сьогодні, саме сьогодні, мусила б обізватися до нього Марта — його дружина, його кохання.

Грак — птах весняний, та в цих середземноморських широтах граки не гніздяться і навіть не зимують. Їхні зимівлі десь там, на Україні, у краях, де зросла чарівниця Марта Молокан. А ще за Курськом, Саратовом, за Доном — аж до Середньої Азії та даурських місць знаходить собі зимовий притулок гракове плем'я. А без граків руська душа і березень не сприймає як березень. Все чайки та чайки — і в благовіст на морі, і в шторм, коли сталеві борти корабля відчувають удари могутніх хвиль і за стінкою рубки гуде та молоскає вітровій.

Грак — птах весняний, перелітний — вже згуртувався у зграї і полетів на північ.

До мічманової каюти корабельний шифрувальник заходив лише тоді, як кликав старшину радистів до шифрувальної або коли хімік перевіряв дозиметри-«олівці» та ще, може, один-два рази таки ж до Зьоми і Девушкіна без нагальної потреби. Боцманська і шифрувальна служби особні, а тому до мічмана Чотія він звертався вряди-годи, з необхідності.

Поява шифрувальника в каюті після останнього радіо-сеансу, його приязний і тямущий осміх відбилися у мічманових грудях сполошеним щемом, від якого важко й передихнути. А шифрувальник мовчав, загадково тримаючи двері каюти навстіж, іще для когось позад нього. Гідроакустик Василь Медядько і радист Зьома. Медядько тримав на руках саморобну ляльку, загорнуту у простирadlo та ковдру і пов'язану повивачем-стрічкою.

— Товаришу мічман, молодий татусику наш, — виступив наперед з поклоном, як виступали простолюдини з хлібом і сіллю перед мостивими. — Світ ніколи не переставав дивуватися. Стало нормою повсякденності народжувати дітей на висоті десять і більше кілометрів на пасажирських «тупольних», «антонових», «ільюшиних», що літають на внутрішніх і міжнародних маршрутах. Історією не зафіксовано, щоб діти народжувалися на стратегічних бомбардувальниках і підводних ракетноносцях. Однак якщо людство й далі так розвиватиметься, то... все можливе. А тому з метою узаконення нашого пріоритету...

Включилася корабельна трансляція і голосом капітана

третього рангу Боллобаша оповістила екіпаж про народження сина у Дениса Каліновича — Чотія-молодшого, який уже має на флоті певну вагу — чотири кілограми і двісті грамів і вітає свого тата, зичить скорого і благополучного повернення. Морякам-атомоходам загальний привіт — три фути під кілем.

По паузі, неначе міркував, чи варто одразу щось оголошувати, все-таки додав: згідно з учбовою програмою заняття стернових по непотоплюваності атомних підводних кораблів не відмінюються, а віншування мічмана Чотія дозволяється за обідньою трапезою.

Голос умовк, а Денис Калінович стояв блідий і безсловесний, потираючи п'ятірнею собі шию, немовби знімав біль, який щойно душив його. Очі його повнилися спраглими сльозми, та ті сльози не можна було побачити, вони зникали, не докотившись до вій. Денис Калінович урешті підійшов до шифрувальника, до Зьоми і відтак до Медядька, обійняв кожного і кожному щось сказав невиразне, але вдячне, як мовиться близьким людям або збавителям від незаслуженого покарання.

— Мені перебаранчили, я ще не все сказав,— поклавши ляльку мічманові на постіль, сказав Медядько.

— Помовч, Василю, не треба,— попросив мічман.— Ти хотів знати, хто вона, її біографічні дані... Тепер знаєш хто. Вона — мати мого сина!

Старшина Медядько вперше з усією повнотою відчув і усвідомив, якого болю він завдав колись мічманові невибагливим жартом і яке вразливе мічманове серце. Та хто знає, а може, і в нього, Василя Медядька, таке, і він з часом, як муж, буде подібний мічманові.

— Огорожа рубки і надбудова стають частинами корпусу, на які набігає потік в районі максимальних гідродинамічних тисків. За такого обтікання центр тиску знаходиться значно вище центра ваги. При цьому виникає великий крен. Такий підйом найбільш вірогідний у випадках аварійного продування головного баласту без наявності справжнього затоплення...

«У мене народився син... Син! Його вага чотири кілограми і двісті грамів! Скільки ж це, багато чи мало? Марта міцна... І ноги є, щоб ходити, і руки до будь-якого стерна пригожі... Гм, казала, що віжки від сонця тримає в них. І вигала ж отаке... Віжки від сонця!..»

— На чому я спинився?

— Продування головного баласту без наявності справжнього затоплення, — не змигнув сигнальник, котрого Денис Калинович не дуже хотів брати у це плавання і котрий навіть похвалявся кіпчити через це життя самогубством. Над ним посміялися і взяли. Матрос виправдовував мічманову довіру. І боцман Чотій не пошкодував, що згодився взяти цього перволітка, — ретельності в нього вдосталь, сумлінності не менш.

— Розраховуються траскторії аварійного сплиття при різних початкових швидкостях руху... А вже на основі аналізу цих кривих обираються необхідні швидкості продування баластних систем. Ці ж криві використовуються і надалі для розробки методів по боротьбі за непотопляємість і живучість атомних підводних човнів...

«У мене народився син... Син! Який же він? На кого схожий? На мене чи на Марту? Краще б на Марту.

Мама, Єфросинія Олампіївна, про онука мріяла і щоби схожий був з невісткою, на щастя. Щасливі сини ті, що викапані з матері, доньки — з батька... У Марти на грудях родимка, якраз на тому місці, де цілував. А вона засміялася і шепнула на вухо про якусь прикметину. Більше там не торкався вустами, а прикметина все одно збулася...»

— На чому я спинився?

— Криві використовуються і надалі, — знову підказав сигнальник-перволіток.

— До зовнішніх причин виходу із ладу рулів відноситься застосування зброї або навігаційне зіткнення...

«У мене народився син... Син! Мабуть, коли нахилитися, запахність його тільца теж пагадує аромат диньки-чогаре. А може, зарошеного сопяшничкового вінчика або... першої краплини весняного дощу? Першої-найпершої, що лоскоче лице...»

— На чому я спинився?

— Застосування зброї або навігаційне зіткнення.

Денис Калинович оглянув аудиторію, всіх чотирьох матросів, що сиділи перед ним, не побачив на обличчях нічого такого, що свідчило б про їхню стурбованість його несподаданою забудькуватістю, що аж ніяк не була притаманна йому, завше і в усьому цільно тверезому. Дві пари сірих

очей із зеленим вилиском і дві пари теж сірих очей, але без ніяких вилисків, прозорилися цікавістю і послухом.

— ...Поперемінна перекладка вертикальних рулів з одного борту на другий стримує аварійне занурення човна. Це тому, що вплив імпульсного кута крену може істотно зменшити аварійне переаглиблення човна, особливо на високій швидкості. А чому?..

«Я ще не сказав їм про носові горизонтальні рулі і рубочні. Вони ж менш ефективні для створення аварійних диферентів, створюють підйомну силу, що забезпечує аварійне сплиття. І про ефект реверсування. Чому ж у мене не вистачило часу?.. Конспект і все було розраховане, мусило б вистачити. Одразу ж доповісти старпомові...»

Перш ніж мічман про це подумав, вахтовий офіцер наказав по трансляції кінчати всі заняття — корабель мав обходити майор Аратський і перевіряти у відсіках температуру та вологість, а хімік Девушкін визначати склад повітря і радіоактивність. Денис Калінович з почуттям затамованої гіркоти і розчарування в собі повторив матросам команди вахтового. Стерпові-сигнальники поїхали до місця, заступили мічманові дорогу.

— Товаришу мічман, у вас народився син?

— У мене народився син, — і Денисові Каліновичу все одразу відлягло.

— Чотири кілограми і двісті грамів?.. Це ж здорово!

— Хіба?

— Мене було три сімсот... А на зріст який?

Про зріст нічого не повідомлялося, і Денис Калінович у думці пошкодував, що не знає цього. Які вони з Мартою віддали синові гени? Найкращі, пайжиттедайніші, з кохання... Щоб зростав їхній син в усьому такий гарний і такий мудрий, як ота природа, що подарувала батькам літню ніч у дніпрових плавнях. І ранок із сонцем, що простелив їм осяйну путь через Дніпро до моря. І день, що позначився новим продовженням Чотієвого роду.

ВЕСНЯНЕ РІВНОДЕННЯ

Білий світ, крута зелена хвиля.

Середземне море погрожувало тривалим штормом. Малахітові вали з невідсмаженою послідовністю здіймались угору і звідти падали знеможеними гребенями на вічка перископів, які знову і знову виривали з бурунів морськими свідками, полишаючи на узвозах валів миттєві мерехи.

Пінявими стежками ті скочувалися під кіль ракетноносця, в провалисько моря. Ракетноносець іде від його гостинних глибин на зюйд, і невтомне перо курсографа креслить майже пряму. Корабельний лаг, що, було, знудився нерухомістю на рідкому ґрунті, сумлінно лічить морські милі. Усе в русі — і люди, і техника, і вже відійшли кудись вали їхніх характерів, що почали виявлятися там, де ми вилежали минулий місяць. Перед нами знову Атлантика з її айсбергами і штормами, і дуга північного саява. В краю одвічного безгоміння ракетноносець здійснить пуск другої балістичної ракети, яка зламає крижаний панцир, полишить на крижаному полі вихор із вогню й диму і пройде крізь дугу саява, наче стріла з велетенського лука. Ніхто з нас не побачить того видовиська, як не побачить і північного саява, — підводний атомний ракетноносець спливе на поверхню лише перед входом до бази, на траверсі острова Вітрів, де завжди стрічають нас сторожові дозори.

Прикро, але мені ще не привелося бачити північного саява — служба на підводних ракетноносцях тільки розпочалася. Досі я плавав на тральщиках і сторожовиках Чорноморського флоту, потому на гвардійському крейсері Тихоокеанського. Слухачем академії стажував на підводних човнах знов-таки на півдні. Ще на Тихому мене вразила розповідь про синю сутінь і осоружпу тишу Північного полюса, і я поклав будь-що дістати призначення на підводні ракетноносці. При розподілі мене спробували відмовити, оскільки у послужному списку були тільки надводні кораблі. І мені довелося розповідати державній комісії легенду, яку я вважаю найправдивішою правдою, про мою схильність до підводних човнів і, зокрема, до атомних. Цю легенду-правду мені доведеться ще не раз повторювати, як повторюються мисливські бувальщини, — і в штабі флотилії, і в політвідділі контр-адміралові Видишу, і тут, уже на кораблі.

...Поблажливо-милостиве «Бо ж любиш?», з яким мій пращур — козацький суддя Охрім Бирка звертався до всіх грішників запорізького товариства незалежно, на чому було той прощпетився, — чи на мед-горілочках, а чи на блуді з нерозважливими жіночками, — і яке по своїй суті більше годилося адвокатству, ніж суддівству перед обнародуванням вироку, з часом прилипло до нього прізвиськом Божлюбш, і нам, його нащадкам, дісталось в законним прізвиськом. А ми, Болюбаші, рознесли це прізвисько по світах, як розносять осінні вітри летючі зернята. Крім гучного та

зичливого — Болюбаш, прапрадід залишив нам ще й добру славу вельми діяльного і кмітливого козака-винахідника, якої зажив на Січі. Задовго до «потаєного судна» Юхима Никонова і човна американця Бюшнеля він конструював і обладнував великі підводні човни, про які ще писав французький філософ Фур'є, котрий побував у Константинополі в кінці XVI століття. Наполохані до безтями запорожцями, турки розповідали французів незвичайні історії про те, як ті піднімалися просто з моря і сповнювали жахом усіх воїнів і мешканців навколишніх фортець. Фур'є сумнівався в існуванні запорізьких підводних човнів доти, доки не стрівся із свідками козацького винаходу. Історик Монжері, посылаючись на записки Фур'є та інші вірогідні джерела, написав книгу про підводне мореплавання й війну, де стверджує першість Запорізької Січі у здійсненні такого плавання. Його книга року 1827-го вийшла друком у Санкт-Петербурзі, і там сказано, що «Въ концѣ XVI і послѣдующихъ столѣтіяхъ украинцы часто избѣгали отъ преслѣдованія Турецкихъ галеръ с помощью большихъ подводныхъ лодокъ». Як розповідав дід Василь і як стверджено в Монжері, запорожці обшивали свої човни-чайки шкірою і над палубою, що була герметична, підносилися шахта, в якій сидів командир-спостерігач, козацький капітан. Він оглядав морський простір, правив і за штурмана і за стернового, нагнітав свіже повітря в човен міхами і подавав команди униз хлопцям-веслярам, котрі дужали веслувати від Хортиці до Царграда. До речі, герметичність човнів у місцях проходу весел через борти досягалася своєрідними шкіряними манжетами та іще живицею з якимись домішками, про склад яких не міг довідатися жоден вивідувач. А прапрадід Охрім на тому розумівся гаразд і вдосконалював рецептуру, як і взагалі прагнув удосконалити козакам підводну зброю. Якби не 1775 рік, що остаточно знищив Січ, то козацький суддя і винахідник Охрім Бирка-Божлюбиш завершив би конструювання човна-малятка, чимось схожого з човном «Черепаха» Бюшнеля, який призначався для доставки порохових бочок під ворожі галери і висаджування їх у повітря одним-єдиним сміливцем. Чи варт доводити, що кожен запорожець мав би за честь вести човника Охріма Бирки. Не судилося здійснитися прапрадідовому винаходові — його мажа-гарба, впряжена цугом у дві пари сірих круторогих волів, покотилася Диким полем на Добруджу, де за Дунаєм козацтво мало ставати новим кошем. Воли поганяли сини Охримові, молоді козаки — Василь і Павло, обидва — як берести по весні, що скільки

вітрові не гнути, а все одно випростаються. Коні їхні шшли за мажею-гарбою на припоні. А на гарбі, поміж полудрабків, громадився недокінчений човен, якого Охрім Бирка-Божлюбши мріяв пустити на дунайські хвилі, довершити і випробувати на ділі. Нещадно палило сонце, і мій прапрадід на степових дорожніх річечках скроплював човна, щоб не розсохся, вкошував свіжої травички та все кутав його від спеки. За Інгулом він заведужав, чи то далися взпаки літа, чи непомірна спекота і хвилювання, і вже ніщо не радувало мого прапрадіда. Він безмовно дивився у відкрити блякність небес та інколи мацав човна, ніби боявся, що без нього сини дадуть човнові розсохнутися або, крий боже, полишать на півдорозі. Дике поле за тих часів ще не звідало лемешини плугів і лежало під заростями високої ковили, типця, парила та полину. Із полинів та будячиння, що сповнювали небостій гіркуватою солодкістю, вишмигували черідки дрохв і хохтів, утікали зайці та показували руді хвости лисиці. Під степовими орлами, що кружляли коло самого сонця, дзвонили жайворонки, а вдаліні, над ковилами, ніби нажахані татарськими дозорами, мчали кудись гурти сайгаків. Посвистувала ховрашня, з-за перекотиполя виглянув та й заціпенів від страху одутлий бабак. Прапрадідові очі ненароком стрілися з бабаковими очима, і прапрадід, вказавши на нього сином, мовив: «Не почую вже я од нього першого марта»¹ і відвернувся, щоб сини не побачили козацької сльози. Цілу ніч тягли воли мажу-гарбу, і його сини — мої прадіди, не ставали на перепочинок, бо не велів старий. А як ізнову виступило з уранішніх рос червоне сонечко, вони з'їхали у балку, де поміж терну та вербовиння схлюпувалася немічна річечка. Прапрадід звелів пустити з ярма волів, стриножити коней і сам несум'ятливо зліз долі. Дійти до води без допомоги не зміг і знову заплакав. За підмогою синів став перед річечкою на коліна, перехрестився, змочив вуста. А потім довго дивився на себе, на свої довгі білі вуса, що проглядали з води, і без зітхання мовив удруге: «Не почую вже од бабака першого марта». — «Почуєте, тату, ви ж козак з козаків!» — озвалися сини. «Який з мене тепер козак?.. Відкозакували і ми, і онуки, і до правнучат одкозаковано. Відтепер я... є ланець...» Там, на луговині, звелів простелити йому жупана, покласти під голову шапку і приліг, щоб ніколи вже не судити інших, а самому стати перед судом всевишнього.

¹ За народним повір'ям, 1 березня прокидається бабак і свистить — це перша ознака весни. (Прим. автора).

Сини взялися за заступи, викопали могилу на суходолі, поклали старого в човен, що так і не завнав морської баталії, покрили козацькі очі червоною китайкою, нагорнули над ним горбик землі. Рушили далі, на Дунай. Коли сонце зібралось сідати кудись у долини, вернулись назад, до батькового притулку. Спорудили курінь на дев'ять днів, аби пом'янути старого по-християнськи. Полишилися і на шість тижнів для поминок. Криницю копали для подорожніх, для тих, хто йтиме за ними. Батькова могила, курінь, криниця... І річка, що вже звалася з останнього мовлення Охріма Бирки-Божлюбаша Єланцем,— чи не досить для того, щоб відмовитися од дальшого подорожування й осісти у степу?

Біля їхньої криниці спинилася хура молодої вдови сотника Невидомого і вже не покотила далі болюбашівського куреня. А як ще вдова сплакнула над могилою Охріма Бирки-судді (колись козацький суддя питав і сотника «Бо ж любиш?» за його втрапляння до неї без вінця та й помилював), то прадід Василь сказав прадідові Павлові, що одини без Невидоминової і світ йому не світ. На тому й порішили — дійшли козацької згоди, що не вікувати вдові у самотності. Потому хтось минав їхні курені, хтось не минав — одмірював собі краєчок степу і ставив хатину. А криницю йому копали на совість Болюбашенки, як вдячність за сусідство. Шість криниць викопали брати і до всіх поставили журавлі з цямринням. Відтоді на хутір Шість Журавлів Болюбаші завозили дівчат із Нової Одеси та Нового Бугу, своїх оддавали до Вознесенька, Бобринця і Миколаєва, і тепер ми з Невидоменками вже начебто і не рідня, якщо не заглядати у церковноприходські та сільрадівські реєстри і не виявляти родовід з коліна в коліно. Хутір Шість Журавлів теж зник із карт адміністративного поділу і лишився тільки на картах топографічних, та ще існує в переказах сланецьких старожилів як етнографічне поняття, коли заходить суперечка, хто перший подав думку назвати річку Єланець Єланцем — козаки чи турки, цигани чи євреї?

Щоліта я приїздив на кашікули до діда Василя, бо тато відцуралися хутора зразу, тільки-но його, сумнівно грамотного, висунули до райземвідділу і наша родина стала міською. Дід Василь поховав бабку Вустю в зиму сорок першого і на старість літ став бригадним сторожем; після колективізації хутори ліквідовувалися, хуторяни переселялися до «опорних баз», і Шість Журавлів стали польовим станом і водопоєм. Донедавна вбереглась од розорення

лише хата діда Василя і колгоспні хліві, що стояли поміж вишняків, в яких весною гніздилися птахи та никали при- блудні коти і собаки. Під дідовими яблунами стояли три чи чотири вулики, з яких літали бджоли на гречки і до колод- довбанок, у які зливалася з криничних цеберок зайва вода. Я любив купатись у тих довбанках, що пообростали мохом і за будь-якої спеки були прохолодні. Хутір все ще називався Шість Журавлів, хоча за моєї пам'яті спершу стояло три журавлі, згодом два, а торік лишався один, останній. Багато кого з наших предків поховано на хутірському кла- довищі, де в центрі видно горбок із каменем-хрестом, під яким спочиває тлінь козацького судді і винахідника Охрі- ма Бирки-Божлюбаша. Поза сторожуванням дідові був клопіт ходити до Єланця на засідання сільської Ради і ви- магати в порядку денному окремого пункту: виділити ліс на поновлення всіх шести криниць, всіх шести журавлів. Той пункт одностайно ставився на обговорення й одностай- но переносився до наступного засідання, бо з лісом у степу було завжди суцужно. Помер дід Василь тихо і не завадно живим, на великдень. Його було поховано останнім на хутірському кладовищі, біля прапрадіда Охріма і постав- лено над ним дерев'яного хреста з останньої криниці- журавля, бо криниця на колишньому хуторі тепер ні до чого,— силановано перетнути балку капітальною греблею і зробити тут став. І кладовище закрили назавше — пер- шим і останнім поклали на ньому Болюбашів...

Мені прикро, що досі не бачив північного сяйва. Прига- дую, правда, колись у недолітті дід Василь показував мені нічне небо, і під Великою Ведмедицею, або як називають у нас Великим Возом, воно осявалося яскраво-оранжевим світлом і знизу жовтавими променями. Пізніше я дізнався, що на Україні також спостерігають полярні сяйва, не такі, звичайно, як в Антарктиці, але тривалі і теж із зеленово- оранжевими коронами. Та дід Василь не вважав оті сяйва природним явищем, все переконував мене у провіщенні но- вої світової війни, у тому, що не за горами той пекельний день, коли людство само себе загубить навік. Порадівши космічному польотові Гагаріна і колгоспному телевізоріві, нащадок винахідника-козака аж заплакав од радості, потім осіяв себе хрестом, коли слухав мої оповідки про новітні надбання в науці і техніці. Нічого так не лякало його, як оте спустошення, що може статися після атомного вибуху, коли земля перестане бути землею, а вода водою, і ніхто не зможе напитися з болюбашівських криниць.

Але ж ми і є затим, щоб цього не сталося, і ходимо нейтральними водами, і вимірюємо глибини земних та небесних морів...

Постукали, і вслід за стуком нараз з'явилась у дверях постать капітана другого рангу Можарова; за звичкою, переступаючи комінгс, командир підправляв пілотку, що сиділа йому десь на потилиці. Арнольд Петрович стояв посеред каюти, широко розставивши ноги, ніби ракетносець ось-ось мав розгойдатися з борту на борт. Щось його веселило, і він голосно мовив:

— Який сенс відсиджуватися в каюті, коли гідроакустики виловлюють в рубці співи кашалотів! Це такий неповторний концерт, що навряд, Юрію Васильовичу, почувеш щось схоже у весняному лісі. Іди до Медядька, грандіозна симфонія!

Можаров сповістив, що за годину-дві ракетносець полишить за кормою й ісландські широти, і всі китові табуни, а за твердженням Богдана Миколайовича, в умовах підводної ізоляції пізно так не викликає ейфорії, — незалежно від здатності будь-кого сприймати незвичайне, — як оті китові співаки, що аж просяться на магнітофонну плівку. Від обіду разом із першою зміною контр-адмірал не полишає гідроакустичної рубки, неначе вирішив стати дублером старшини Медядька; і його, Можарова, зманув у рубку на той концерт, і дуже жалкує, що я ніскільки не посвячений у те підводне диво.

Він нагадав мені, щоб не зазіпнися до кают-компанії на останній вечірній чай у цьому поході. «Обов'язковий для всіх, — наголосив. — Ніхто не вільний порушувати флотський патріархальний звичай».

— Тож ходімо зі мною, нащадку запорізького винахідника, — і забрав мене з каюти.

Співи кашалотів, скільки я не сидів у Медядьковій рубці, не повторилися, і контр-адмірал жалкував з цього, ніби не я, а він позбавився насолоди пізнання небуденного. За вечірнім чаєм усі розмови Богдан Миколайович звертав на ті співи та на хижацьке ставлення людей, які заповзялися звести китів, цих найстародавніших представників фауни. Якщо полювання на всі види морських гігантів йтиме такими ж темпами, то ще у ХХ столітті під водою не почувеш їхніх співів і гідроакустики виловлюватимуть лише забортні шуми атомних ракетносеців.

Вістовий Рамір Мамедов підставив адміралові другу склянку міцного, як шасла, чаю, але Богдан Миколайович,

подякувавши матросові, сказав, що йому чомусь нездужається. «З якихось пір я не виношу матового світла», — і негайно вийшов. Майор Аратський зирнувся з Арнольдом Петровичем і, з його дозволу, поспішив слідом за адміралом. Хтось із офіцерів іще спробував підтримати в каюткомпанії прийємний настрій, але його спроба так і полишилася спробою. Не змовляючись, ми з командиром рушили до адміральської каюти — вже хто-хто, а Богдан Миколайович ніколи не гордував корабельним товариством.

Він лежав на канапі і важко дихав. Рясний піт заливав високе чоло, на якому з'явилося синє прожилля. Очі його були заплющені, і наша поява з Можаровим у каюті ніяк не відбилася на ньому — навіть не поворухнувся. Аратський зробив контр-адміралові ін'єкцію і поклав до руки грілку. Минуло хвилин із двадцять, і з його грудей вирвалося слабке зітхання.

— Ці уколи — аж ніяк не лікування... Не той клімат, Арнольде Петровичу, — стиха сказав майор.

— Не шепочіться, — несподівано озвався контр-адмірал. — Майоре, ви мусите всіх заспокоїти. У мене звичайна перевтома. Чуєте? — і над силу розплющив очі, щоб побачити, хто є в каюті.

— Лежіть спокійно, пехай це вас, товаришу адмірал, не турбує. Прийдемо у базу, я передам вас під догляд фланманського терапевта.

— У базі, майоре, ми з вами ще побалакаємо, — всміхнувся кутиком вуст, — бо до терапевтів у мене відраза.

— Мій обов'язок, товаришу адмірал, доповісти.

— У вас обов'язок, а в мене відраза.

Цілу ніч Аратський не зімкнув очей, як і ми всі, нагадав за Богданом Миколайовичем. Той уже ні на що не скаржився, доводив майорові і нам перевагу червоного світла над синім і матовим і навіть трічі, вибачившись, просив морського чаю — без цукру, із духмяною заваркою і лимоном. Під ранок, зовсім веселий і посвіжілий, спитав Можарова:

— Коли там дозволено начальством спливати, командире?

— За сорок хвилин, товаришу адмірал.

— За сорок... так скоро?

Богдан Миколайович розчарувався, ніби його цілком влаштувало довічне підводне плавання. А може, то було передчуття чогось іншого?

Аратський ще не встиг переповісти адміралові якоїсь особистої пригоди (із серії незабутніх зустрічей із славет-

ними одеситами), як на ракетносії прогрімів дзвін гучного бою — бойова тривога, атомохід піде на підйом.

Збирали адміралові пожитки втрьох — Аратський, я і сам Богдан Миколайович. Він одклав убік стос книжок із корабельної бібліотеки і, зауваживши жартома, що має слабкість не повертати твори улюблених письменників, попрохав мене здати ті книжки. Передав хімікові дозиметр, ніби між іншим зазначаючи, що більше йому той прилад не знадобиться.

Ракетносець уже йшов у надводному стапі, і грізне море відчувалося безупинністю накатів величезних хвиль, що стрічали його фюрштевень, билися об ходовий місток і з гуркотом скочувалися верхньою палубою до корми. На містку, крім Можарова, боцмана Чотія і старпома Галасва, ще ніхто не побував, але в центральному посту, ракетному і частково житловому відсіках віянуло солоним морським повітрям, від якого спершу тобі трохи паморочиться в голові і грудям стає тісно до солодкого болю. Контр-адмірал час від часу пригадував якісь поради то виключно для мене, то для всіх. Майор підтакував, не заперечував, вставляв і своє. Можна було захоплюватися вмінням майора підтримувати в Богданові Миколайовичу до себе душевну прихильність.

Капітан другого рангу Можаров спустився з ходового містка мовби підмінений: надто бравий, паскрізь просякнутий тією свіжістю, яка притаманна лише морякам у відкритому морі. Він був зодягнений у канадку, на комірці якої і на шапці ухистився занести всередину корабля кілька лапастих сніжинок, у чоботях і хутряних рукавицях. Скинув рукавиці, змахнув ними із брів краплини води, доповів контр-адміралові:

— Корабель пройшов траверс острова Вітрів. Ракетносець супроводжують катери протичовнової оборони.

— Єсть, командире. Як там нагорі?

— Неблагодатно, товаришу адмірал. Сніг,— і струсив рукавицями водяні краплі з поли канадки.— Вітер нордостовий, море шість-сім балів, температура мінусова.

— Тут варкувато, там — морозно. Доведеться знову перекліматизовуватись.

— Так точно, товаришу адмірал, доведеться, на березі жони чекають.

— Зачекалися, кажеш, командире?

— Так точно.

Ошвартується атомохід на визначеній йому стоянці, подадуть трап з берега, і Богдан Миколайович, перед тим як зійти з корабля, потисне руку Можарову і скаже: «З благо-

получним поверненням, командире» і під його, Можарова, команду «струнко» спуститься з човна. На пірсі тим же «струнко» зустріне члена Військової Ради черговий по базі і супроводить його до чорного ЗІМа, що стоїть біля бухтової стінки, мабуть, ізвечора, з адміраловим ад'ютантом і водієм. Адмірал поїде, а нам ще кілька днів не випадатиме ступити на берег, нікому, поки в с е і в с я на атомоходові не набере вихідного стану.

Я піднявся на ходовий місток і попервах нічого не розрізняв. Помалу викреслилися заледілі лесри човна, навкруг темна, немовби загула магма, поверхня моря. Проектори катерів протичовнової оборони проклали нам мерехтливу доріжку для заходу в бухту, вихопили на хвилину з бурхливого мороку боновий ланцюжок і туманні ревуни, що стогнали повсякраз, як налітав сніговий вихор. А з-поміж виття вихорів і стогону ревунів розпізнавалося тривожне чайне кигичення, яке поволі роз'ятрувало душу, хоча на мене ніхто не чекав. Схрестилися поперед ракетноносія прожекторні промені катерів, і в те схрещення залетіла білокрила чайка, черкнула красм крила білий гребінець хвилі і полетіла до берега, ніби понесла комусь про всіх нас найпершу вістку.

КВІТЕНЬ

З раннього вечора на заході спочатку у сузір'ї Овна, а потім Тільця яскраво блищить Венера. Лівіше, високо у південно-західній частині неба в сузір'ї Близнят видно Сатурн. У другій половині ночі на південному сході в сузір'ї Водоля можна бачити червоцуватий Марс. До кінця місяця у більш південних районах СРСР на раковому небі, на сході, в сузір'ї Риб, можна помітити Юпітер. 6—7 квітня Місяць проходить поблизу Марса.

О жінки, чиє серце гостро відчуває і смуток-біль, і радість-щастя, і любов-кохання! Вас не обходять військові та державні таємниці мужів ваших, але чи є на світі якісь інші потаємності, які не стали для вас доступними розгадками? Розпізнаючи всі мінливості життя і долі, ви самі полишаєтеся тією незбагненністю, що відкривалася лише Данте, Шекспірові, Рафаелю...

Коліски флоту — Кронштадт і Севастополь — у нашій свідомості передовсім постають у величі фортець з бастіонами

і равелінами, гармати яких скеровані на море і на сушу, в затишних просторих бухт, де підносяться громаддя кораблів з головними калібрами, що також націлені день-ніч у бік моря, і суворих вулицях, на яких морські патрулі крокують бруківками історії і пильнують не тільки її реліквії, а й звичайну повсякденність. А ще — бульвари з військовими оркестрами у неділю та на свято, стовповисько безкозирок із матроськими стрічками, блакить комірців-гюйсів, і поза цим усім чарівність жіпки — нелукава, незamorочлива, без посягань на своє обожнення, хоча вродою не постунилася б Зевесовій Пандорі; і скриня її вагоміша Пандориної — прагнення побачень. Стверджено не одним поколінням військових моряків, що їхні подруги живуть надіями. І море для них — не абстрактне поняття, як для тих, котрі леліються десь у середній смузі Росії чи на Поліссі, а й їхня будучина. Здавна міста корабелів дають флотові не лише нові бойові одиниці, а й наречених. У минулому ця флотська традиція ревниво оберігалася. Тепер ні — ХХ вік впривів у рух пароди і континенти, і жіпоча краса, що раніше могла маріти у невідомості, видна звідусюди, і моряки заповнюють її і везуть із собою, долаючи небували відстані й усталені звичаї. І в Кронштадті, і в Севастополі, як і в Совгавані та Североморську, чарівливість жінок стала помітнішою.

Як і всюди, скупощі і вади природи компенсує і скрашує жіпоча врода. Жіноцтво бази підводників має собі офіційну «штаб-квартиру» — раду, що функціонує при базовому Будинку офіцерів. На відміну від будь-якої Військової ради, жіпоча обирається не за наказами згори, а відкритим голосуванням після ділового обговорення кожної кандидатури, із додержанням всіх демократичних засад. Щоправда, не лишається осторонь політвідділ і особисто контр-адмірал Видиш, котрий ніколи і ні в чому не припускається самопливу і завше скеровує виборні збори жіноцтва у належне русло. Він потім і затверджує обраний склад ради, і за її посередництвом дбас про родини атомоходів. Для Богдана Миколайовича і політичного відділу то була найскладніша ділянка служби, бо хто і якими статутами зважився б регламентувати поведінку жінок і визначати коло їхніх прав та повинностей. Невідповідна з тих чи інших причин жіпоча рада складала свої повноваження як така, що позбавляється вотуму довір'я у більшості морячок, і Богданові Миколайовичу знову і знову доводилося підбирати й розглядати новий її склад. Врешті виявилось, що найвдаліша кандидатура на високий пост голови

ради — Лідія Пантеліївна, власна дружина, котра не стільки користалася авторитетністю чоловіка, як цього припускалися її попередниці, скільки досвідченістю і розумінням складності жіночої психології. Помалу навколо неї ствердився відданий актив, і всі сфери жіночого впливу на характер та ритміку селищного повсякдення підпали під її контроль.

О жінки, чие серце гостро відчуває все! З вас не досить однієї ради, нехай вона до останніх зусиль прагне задовольнити ваші потреби? Жіноча досконалість невсипуще потребує зазіхань, конкуренції, уславлення перемоги своєї краси. В селищі, як і повсюдно, з часом визначалися «фаворитки» товариства, котрі неодмінно оточували себе менш яскравими особами — жінками скромної вдачі, невибагливими і байдужими до несталостей моди, але добрими господинями. Нечисленна каста «фавориток» мирно співіснувала з офіційною жіночою радою, не гордувала її запросинами, хоча не виявляла особливого захоплення громадською діяльністю, а з'являлася на засідання для того, щоб пробудити у членів ради заздрощі до своїх модних стрій. Не з ініціативи ради, а саме з наполягань «фавориток» начальник Будинку офіцерів флоту обладнав у фойє вішалки, аби селищне жіноцтво мало змогу приходити заздалегідь до кіносеансів і театральних вистав і демонструвати оті стрії не лише перед членами жіночої ради, а перед офіцерством також.

Святковий стіл дбайливої господині-морячки — не стіл, якщо на ньому немає пирога з палтусом. Ще ракетносець відстоюється на відгалі, ще екіпаж ракетносеця не переселився на плавбазу і ніхто з офіцерів та матросів не знає, кому першому буде дозволено зійти на берег, а вже на всіх поверхах будинків, де мешкають їхні родини, випікаються пироги з палтусом і відстоюється яскраво-червоне бургундське. Хоч би як смачно сервірували морячки святковий стіл, «фаворитки» морщилися, коли на ньому не було сьомги, коробочки крабів і бодай ста грамів червоної ікри. І веселощі їхні обмежувалися суворими рамками тієї псевдоаристократичності, яка не визнає хмільних співів про Марічок-Іванків і Дунь-тонкопрях, а віддає перевагу пісням, в яких циганщина прибрана в новітні форми. Куди ліпша лоскотлива гра в пошту або лотерею, де ніхто з чоловіків не залишається в накладі. Не годні змагатися з радою в громадських діяннях, «фаворитки» брали певний реванш у суто жіночих витівках, де з неперевершеними тонкощами підкреслювалася їх досконалість. Вони не дуже жури-

лися, якщо члени ради і жінки-фронтовички запрошувалися до президії врочистих зборів і сиділи поруч членів Військової ради, бо для них, «фавориток» жіноцтва, відводилися перші ряди у залі, і президія передусім не зводила очей із них, як і ті, хто сидів позаду. Не так затишно почувалися законодавиці мод наступного ранку, коли після морського параду під грім зведеного оркестру демонстрацію відкривали члени жіночої ради на чолі з Лідією Пантеліївною — пуританкою з трьома орденами і безліччю медалей, які мали не всі адміралаи, — за ними йшли вчительки місцевої школи, лікарки, медсестри, а вже замикати колону жіноцтва доводилося їм, законодавицям. Але ж кому спаде на думку заперечувати, що барвистість і приналежність цієї колони, якій незмінно посилалися привіти й оплески трибуни, її успіх йшовся не лише від того, що адміралова дружина має стільки бойових пагород, а мабуть же, й від ставності і пишноти останніх рядів, де мацлива чорнота очей замкнута блакиттю повік і мацлива блакить зіниць замкнена в чорпоту вій. О жінки, чия гордість піколи не дрима!..

Сніговий заряд переслідував літак відтоді, як той зайшов на посадку, і наздогнав його у кінці посадочної смуги. Літак ураз розгорнувся проти вітру, прийнявши на гвинти і весь розмах крил нездоланну лють сніговію, і зостався так стояти, поки сніговійпий довгий хвіст не понісся далі, а фюзеляж літака перестало непокоїти лихоманливе тремтіння. Пілот вирулював до аеровокзалу, і пасажири заспокоїлися. Їх було не так і багато, всього семеро: армійський полковник, штатський журналіст, кінооператор, жінка з дітьми — двома хлопчиками десяти і чотирьох років, і молода жінка в уніформі старшого лейтенанта флоту, до котрої по черзі зверталися з різними запитаннями то кінооператор, то журналіст, то полковник.

Снігові хмари розімкнулися, і по всьому аеродрому, поміж заметів, виявилися чималі проталини і калюжі з крижаними вікнами. Літак спипився неподалік головного вокзального корпусу, подали трап, і бортпровідниця запросила пасажирів до виходу. Чоловіки дали змогу зійти перед себе жінці з дітьми і жінці-офіцеру — ні першу, ні другу нікто не зустрічав.

На армійського полковника чекала «Волга», за журналістом і кінооператором прийшов «рафік». І полковник, і журналіст пропонували жінкам місця в своїх машинах, але жодній не пощастило скористатися з цього, бо легкова

і «рафік» вирушали до обласного центру, а подальша путь жінок — до Міжгір'я.

У тісній залі для пасажирів, окрім них, нікого не було (щойно відлетів ІЛ-14 на Москву), і зала видавалася просторою. Жінка з дітьми присіла на твердій канапці, і меншенький одразу вклався на її колінах. Старший, було, заходився нікати по коридору, жінка нагримала і посадила його біля себе, хлопець знудьговано почав стежити за їхньою супутницею, що раз по раз поглядала крізь шибі на привокзальний майдан. Потім поклав голову на коліна матері. Натомлені діти заснули, а вона сиділа пепорушна, закутана у пухову оренбурзьку хустку, і білість хустки наче підкреслювала її втому, що відбилася на безкровному вилицюватому обличчі. Темні зіниці очей утуплено дивилися з-під важких запалених повік, ніби з якоїсь глибокої сховапки. Жінка була по-своєму вродлива, і якби випало їй роздягнути своїх головатих хлопчаків та вкласти у тепле ліжко, вона заглянула б у люстро, причепурилася, зняла теплом рук нашарок байдужості і все те, що заступає жіночу вродливість. Вона була зодягнена в мутонове хутро, але мерзла, бо холодили капронові панчохи і чобітки, що забирали студеність вокзальної підлоги. Зібравши всю мужню терпеливість, жінка-мати нітрохи не потерпала за втрачену привабливість, а думками перенеслася до Міжгір'я, в якому ще ніколи не була і не хотіла б навіть бути. Телеграма, якою її чоловік настійно вимагав приїхати туди з обжитої Уфи, і перепустка, що надійшла згодом до міліції, лежали вкладені в паспорт, як і метрики дітей й усі інші документи, і все те вона пильнувала в сумочці більше, ніж пильнуються коштовності; чорна сумочка висіла у неї на правій руці і ні разу з руки не знімалася.

Жінка-офіцер їй подобалася, хоча за весь час вони обмінялися лише двома-трьома фразами, оскільки в польоті знайомства не відбулося (біля жінки-офіцера упали армійський полковник і журналіст, і та повелася з ними якнайстриманіше), а в залі для пасажирів її щось захвилювало, зворушило. «Офіцер флоту, старший лейтенант, — думала жінка-мати. — На скільки ж рангів вона нижча за мого Тимура?» І не могла відгадати, бо належала до тих жінок, яким зовсім байдужий чин, що його має чоловік на сьогодні і який присвоюється кимось з поступовим підвищенням, ніби данина їхнім постійним розлукам та літам, що зводять на ноги дітей і старять самих.

Як прикра несталість тутешньої весни, на аеродром, що вже не обзивався жодним гудінням моторів ні із землі, ні

з повітря, паче причаївся до надійпішої години, знепацька налітали пелехаті пасма завійниці, билися крупною об великі шиби вокзалу, шеретували калюжі на асфальті.

Старший лейтенант залишила валізи і пішла до чергового. Жінка з дітьми, котрій уже німіли ноги, пораділа, що старший лейтенант принесе і їй якусь утішну вістку.

— Даруйте, ваше прізвище — Галасва? — спитала та, щось дізнавшись у чергового.

— Так, Галасва.

Діти, прочувши материну відповідь крізь сон, повідхоплювалися і, совно відкліпуючись, озиралися на всі боки, шукали ще когось, хто б зацікавився ними, окрім знайомої флотської тітовьки.

— Ми — Галасви, — потвердив старший голоском, що нагадував цівкіт пташеняти. — Ми теж... моряки.

Старший лейтенант усміхнулася і сказала Галасвій, що за ними командир бази відправив «газика». Жінка у віддяку запропонувала їй апельсини, але та запевнила, що апельсини їй не до смаку, і пригостила хлопчиків горішками. «Як її звати?» — подумала Галасва, але спитати не зважувалася, бо хтозна-чому не назвалася сама.

— Аїдо Павлівно! — гукнули старшого лейтенанта з чергової кімнати. — Наївіна!.. Вас просить до телефону «Якір»! «Її звати Аїда Павлівна».

Наївіна знову поверпулася, і в її сумних очах можна було вгадати якусь пову, менш втішну новину. Галасва почекала, доки Аїда Павлівна не скаже сама.

— «Якір» повідомив, що від обіцянки не відмовився, але в них невелика затримка.

По якомусь часі Аїду Павлівну втретє покликав до телефону черговий асровокзалу, згодом четверте, вп'яте, — незнаний Галасвій «Якір» сумлінно сповіщав про затримки, яким на флоті не передбачені піякі пояснення. Галасва скніла душею, краялася болем, але не виказувала це ні Аїді Павлівні, ні дітям. Непомітно розглядала старшого лейтенанта і переконувала себе, що жінки, подібні Аїді Павлівні, не бувають нещасливими. «Вона все має, ні в чому їй природою не відмовлено... І природою, і долею».

Форма морського офіцера Аїді Павлівні пасувала. Строгість чорного приталеного напівпальта, чорної з крабом панки, чорних чобіток на високих каблуках та чорних рукавичок — все це пенав'язливо відтілювало її гарне каштанове волосся, зеленавість її очей, правильність усіх рис обличчя, що за будь-якого настрою не втрачало привабливої блідості. Її судження, навіть різкуваті, не сприймалися

як різкості, відзначалися ніжністю вимови — і в цьому теж відчувалася неабияка вихованість — якщо першопричиною тому не була ніжність її вуст і родимка, яка всілася в їхньому правому кутику. Аїда Павлівна не вмiла засиджуватися (так здалося Галаєвій), і ходити взад-вперед, мабуть, для неї було потребою. Її легка словильнена хода, видно, обумовлювалася тонкостаном, легкістю всього тіла, якої прагне переважна більшість жінок.

Надобріше світло, що востаннє торкнулося вокзальних шиб, замкнулося в хмарах, і черговий запалив усюди електросвітло. Майже водночас на привокзальному майдані промапали сутінки автомобільні фари.

— Це ваші, Аїдо Павлівно, — порадів черговий. Заспішив до своєї кімнати, нашвидку вдягнув козущка, підхопив в одну руку її валізу, в другу — громіздкого чемодана Галаєвої, поніс до виходу скоріше, ніж жінки встигли подякувати йому.

Галаєва закушкала дітей, котрі досі були непосидючі, а це присмиріли, і поспішила за черговим. Аїда Павлівна оглянула залу, як оглядають готельний номер, щоб нічого не призабулося, пішла останньою, подумавши: «В кого ж мої ключі? В коменданта чи Лідії Пантеліївни?»

Надворі спочіло, брався кріпкий морозець. Водій-матрос відрекомендувався Аїді Павлівні, припросив на передне сидіння. Розмістив вантаж обох жінок до їхніх ніг, Галаєва з дітьми сиділа іззаду, і в потемках вона здавалася ще більш спалою з лиця. Матрос дістав із якогось закапелка старий реглан, ватник, замащену ковдру і все це розподілив між своїми пасажирами, вкутавши кожному погн. «Їдьмо», — сказав він собі. І відповів, включаючи швидкість: «Есть!.. Звідаємо щасливої дороги, перевіримо її на зворотному боці цього брусочка!»

— Що ж, звідаємо, — повеселіла Аїда Павлівна.

— До вечірньої перевірки будемо в Міжгір'ї, товаришу старший лейтенант. А ключі від ванної квартири, велено сказати, у Лідії Пантеліївни.

Аїда Павлівна подякувала матросу і з насолодою подумала, що дорога, в якій її спіткало чимало невдач, скоро скінчиться, і вона врешті дасть собі спочинок від того, що торгало їй душу весь останній рік, аж поки бажання повернутися до міжгір'ївських причалів не стало для неї невтримно жагучим і вона не спакувалася в дорогу.

Машина набирала швидкість, вихонлюючи фарами стрічку шосе й обіч нього голі берізки, що стояли в черзі за теплом. Вони то підступали до самого асфальту, то відхо-

дили у темряву, зливаючись водно з білими латками снігових кучугур. Стрічний вітер лопотів брезентом, яким було напнуто «газика», пробивався у щілипи, і нікому ні про що не хотілося говорити. На якомусь повороті Аїда Павлівна спитала матроса про затримку, і він, як про звичайне, сповістив, що довелося возити до шпиталю саперів, котрі підірвалися на фашистській міні. «Таки діждалася свого, з часів війни лежала», — сказав він. Про подробиці того вибуху Аїда Павлівна не розпитувала, і матрос-водій не просторікував, хоча від його повідомлення Галаввій стало моторошно і відтоді здавалося повсякчас, що «газик» теж має злетіти в повітря од мін, які лежать тут ще з війни. Жінка горнула до себе дітей, і вони слухняно тулилися до неї.

Водій пильнував дорогу, обхопивши кермо обома руками, натискував на акселератор, стежив за стрілками приладів і невідступно міркував, що примусило старшого лейтенанта Наївіну переселятися з великого міста назад до Мікгір'я, з міста, яке багатьом тільки сниться. Комендант бази посилав його за Аїдою Павлівною і при цьому висловлював полковникові Терebilову різні припущення, але жодне з них зараз не збігалося з її настроєм — Аїда Павлівна поверталася сюди без ніякого примусу, бо ж ураз повеселіла, коли він рушив. І нетерпляче виглядає з темряви ночі селищні вогні.

«На неї ждуть з ключами, а на мене? — пекли думки дружину Галава. — Вона й офіцер, ця Аїда, і є кому про неї клопотатися, а мій... Не спромігся до телефону підійти, не про мене, а хоча б про дітей спитався. Не підійшов... Кому вже щастя дається — то верхом...»

...Севастопольські бухти згойднулися — від Костянтинівського равеліну і до Інкерманських створів, від створів Інкермана до Павлівського миса і Мінної пристані — звідусюди, від усіх сталевих кораблів до Графської рушила плавом матроська многотисячність і мускулистість смаглих тіл, що зринали поміж макетів і транспарантів шикованих колон, променилася до сліпучості, викликаючи загальний захват глядачів і пімоту багатьох жінок, котрі ще здалеку намагалися розпізнати серед тисяч облич одне-єдине, його... Зоряний заплив — апофеоз Дня флоту! І чим ближче напливали колони до Графської пристані, тим коротшою ставала відстань між ними і берегом, тим яснішали лица жінок. Врешті всі п'ять колон злилися в одну, в суціль мускулів, що заступила море, і над Севастополем гримонуло «ура», і чорноморське сонце схлюпнуло фейєрверк... «Я вас

знаю», — сказав він їй, показуючи, як можна пройти від берега в задні ряди трибуни, бо матроси все виходили і виходили з води десантом, і скоро вже ніде було ступити. «А ви не помиляєтеся, мічмане?» — Вона його щось не пригадувала, хоча ця незграбна делікатність мала б полинитися на манівцях її пам'яті. «В заводській ідальні разом обідали!.. Вас і зовуть не по-нашому». — «Аїдою!» — «Ага. А мене — Денисом. Денис Чотій... Взнаєте?» Не впізнавала, але тоді їй не хотілося почути від нього остаточного пробачення, і вона згідно кивнула... А на берег все виходили та виходили чорноморці, і стікала з них морська вода на гранітні причали, а вони, в самих трусах і білих чохлах на голові, заповнювали берег, підставляючи липневому сонцю всю лискучу засмаглисть молодого тіла; і ті моряки — офіцери та старшини, — яким випало цього свята відсиджуватися на трибуні за глядачів, почувалися перед жіноцтвом ніяково. Стиснені одягом, що називається на флоті «формою раз», вони дещо соромилися своєї напрасованої білості. Хіба що давні відставники зігривали собі болісні душі в уніформі, здобреній золотом погонів, галунів та нагород. А мічман Чотій, насунувши до надбрів'я козирок картуза і послабивши комір кітеля, сказав їй: «Всі крапки поставлені. В кафе на Приморському єсть шампанське з плombsіром. І крyшон. Не відмовте в люб'язності».

Заблимали посліпувати вогники зустрічної вантажної машини, водій прибрав ногу з акселератора, притишився.

— За балонами, — сказав Аїді Павлівні.

— За якими балонами? — уточнювала Галаєва не стільки з бажання знати про якісь там балони, скільки прагнути пагадати матросові про себе та дітей — женеться ж так, ніби тут не жінки і діти, а лантухи з вовною!

— Світильні, для вас, — тільки й мовив, розганяючи «газика» супроти вітру.

...Як і на День флоту, мічман бачив її лише в цивільному вбранні і поводився з нею від побачення до побачення все вільніш і домогливіше. Його домагання зводилися до найпростішого — прискорення інтимних взаємин. Вона ніколи не дозволяла йому проводити себе до самої домівки, жартувала з його спроб з'ясувати, хто така і звідки, лютила тим, що, знаючи про нього до подробиць, не вивідалася сама бодай на частку правди. «Вам, Денисе, треба вчитися, здобувати освіту», — порадила вона, тільки-но мічман заїкнувся про одруження. «Не підходить для тебе, значить?» —

спитав з іронією. І зміряв її з голови до ніг і з ніг до голови. А вона того вечора була в білій сукні і білих черевичках, як і на День флоту, і пошкодувала, що вдяглася в убрапня, з якого ніби все брало початок і в якому мав настати всьому кінець. «Мені ви подобається і такий, Денисе, але ж... вас постигне колись самокарання за лінощі, і ви не схвалите ні мене, ні себе, ані цей вечір». — «Московський університет тебе влаштовує?» — «Цілком». — «Коли вступити?» — з досадою гарячився. «Звісно, перед тим, як брати шлюб». — «І цього задосить?» — «Для починку — так. Якби я, Денисе, не вірила в обдарованість вашу, якби я прагнула здобути вас для себе однієї, то навіщо б мені обумовлювати ваше сватання? Ні, ви здатні на більше, ніж задовольнятися мною, повірте!» — «Я люблю тебе, Аїдо», — він злякався цього зізнання і перейшов на шепіт: «Люблю... люблю...» То було і зізнання, й остання спроба домогтися її. Вона поступилася холодним поцілунком. «Беріть відпустку і сідайте за підручники». — «Чому?» — псував і собі, і їй настрої. «Чому? Я вам сказала! Для зверхності, зверхності паді мною!» І він пообіцяв, що чипитиме так, як заблаговолиться їй... Вчитися мічманові ніхто не боровив, і він поїхав до Москви. Вступні іспити складав за пільгами, поза конкурсом, і склав, увіруваний, що наступний непільговий, але домовлений іспит — одруження, він неодмінно здолає. «Тримайся, Аїдо, колупай зацічок, везу сватів!» — пахвалювався він у переможному листі-посланні і цим розсмішив її.

Згустився туман, асфальтоване шосе вкрила підступна ожеледь. Матрос помітно збавив швидкість, обачніше вів машину. Обабіч шосе потроху, наче із земних надр, виростили гірські крутосхили, що гороїжилися сосновим і ялицевим чагаром, заступаючи дорогу, яка тепер усе губилася та губилася за безліччю поворотів. По тому, що вітер змінив напрямок — задимав не спереду, а збоку, вологіший із солопавим присмаком, відчувалася близькість морського узбережжя, його одвічний неспокій.

— До вечірньої перевірки не встигнеться, товаришу старший лейтенант, — зітхнув водій і включив щітки на вітровому склі, аби краще бачити.

— Не біда, — заспокоїла Аїда Павлівна. — Тихіше їдеш...

— Далі будеш від того, куди їдеш? — хіхікнув собі матрос і засовався на сидінні всією щупленькою постаттю.

— Човен Можарова в базі? — спитала Аїда Павлівна.

— Тиждень, як з морів прийшли. Товариш адмірал були з ними.

— Контр-адмірал Видиш?

— Так точно.

Помічене справа низкою білих кам'яних стовпців, що безпечать водіїв од провалиська, шосе вхопилося за вузьку смужку попід кам'яними виступами і пішло викручувати до знепритоми, до мозолів на водієвих долонях. З туману поставало якесь громаддя, наче химериська буреломів, що мали ось-ось завалитися на машину, котра й без того дивним дивом рухалася вперед під страхітливим посвистом усіх протягів, під галасування всієї гірської чортівні. Матрос ледь утримував «газика» на асфальті, якого ожеледиця тягла в урвище, де вирували і чубилися тумани і де на дні вічної холодпечі та мороку іржавіють скелети багатьох машин.

Різкий поворот управо — й узвишся позаду, знову рівпота з гуртками беріз, покошланих туманною імлою.

Глухе зітхання видихнулося з грудей Галасвої, й Аїда Павлівна чула, як завовтузилися її знеможені хлопчики, і вона мовчки перевкютала їх, пересадила ближче до себе, подалі від щілип у брезенті, обняла. «Щасливая мати, що діток голубить»,— пригадалося Аїді з призабутої пісні. І пісня призабута, і їй незнано, як то голубляться діти...

...Вона зустріла його на пероні Севастопольського вокзалу в офіцерській формі, просто зі служби. Перевдягнувшись не встигала, встигла до приходу поїзда купити дві розкішні троянди — червону та білу. Мічман уздрів її неждано, поміж штабних офіцерів, котрі стрічали польську військову делегацію, і спершу не йняв собі віри — стояв у позі ведмідькуватого селяка, з фібровим чемоданом, що наче прикинів йому до руки. Вона пробачилася перед інженер-капітан-лейтенантом Наївіним, не дослухавши його оповідку про недавній візит до Силіта, підійшла до Дениса. Він густо почервонів, усе обличчя, шия, вуха взялися багровістю. «Здрастуй! Я дуже рада за тебе, ти розумник! — і цмокнула в щоку.— Всі твої настанови чесно виконала. Одне ні — не колувала запічок. Не маю запічка». Денис Чотій лунав очима і німував, все більш утрачаючи в собі певність. Вона подала йому троянди, і він не знав, чи брати їх, чи не брати. Капітан-лейтенант Наївін нагадав Аїді Павлівні, що вони домовилися про спільний візит до пачштаба флоту. Він пішов, а мічман, відкозирнувши, сказав, не впізнаючи власного голосу: «Ви мене звиніть, товаришу старший лейтенант, я... з незнання... похибка». — «Денисе,

облиш... Яке це має значення?» — «Звиніть», — підхопив свого чемодана, безоглядно заспішив до тролейбусної зупинки...

— Останні милі, — пораділо озвався матрос-водій, і з цими словами для Аїди відійшов сонячний Севастополь у темряву мищувшини.

— Як довго це?

— Десять хвилин без капеле. Приготуйте документи.

У світлі фар промайнули ще кілька берізкових черідок, і дорогу перетнув смугастий шлагбаум. Матрос загальмував до скрипу, спинився перед кремезним вартовим у валянках, кожусі і чорній флотській вушанці. На ремені через плече у того поблискував воронопалий автомат. Підійшов офіцер — черговий по КПП, посвітив усередину машини кишеньковим ліхтариком.

— Добрий вечір, — сказав із приязню. — Капітан Чибіс. Прошу.

— Старший лейтенант Наївіна. Будь ласка, — і подала офіцерське посвідчення разом з наказом.

— А там що за орли? — пускав цівки світла їй за спину. Діти мружилися, але не ховалися за матір, котра похапливо видобувала із сумочки всю документацію.

— Сімейство капітана другого рангу Галаєва, — підказував матрос-водій. — Старнома з атомного чотиреста сорок два.

— Можарова? — здивувалася Аїда Павлівна й осіклася на слові, ще не знаючи, чи порадіти цьому запізнілому відкриттю, а чи ні. «І старном уже в них змінився, і, мабуть, іще багато хто... І всі звідси, а я сюди. Навіщо?»

«Газик» на якусь хвилинку заглух, і вперше за багато днів вона почула морське шумовиння, стружене зітхання прибою, шерех побережної гальки — всього того, що равить і вигоює від отих ран чутливе до моря та його стихії людське ество.

Повільно здіймався смугастим журавлем залізний шлагбаум — впускав їх, щоб не скоро випустити.

...Змахнула з чубчика наморозь, оглянула кімнату, їй до розчуленості полегло: панував затишок, пестило тепло, веселило з-під голубого абажура м'яке світло. Як учора, і позавчора, і тиждень тому, — ніби її квартира півтора року не стояла пустою, і вона нікуди не виїжджала, не прощалася із цим куточком на третьому поверсі, де радість-біль, щастя-горе, сміх-сльози в обіймах, в єдності. Білим-

біле — недавно відремонтоване від підлоги до стелі. І меблі нові, не з вибракуваних. Штори на вікнах, візерункові, тішать зір гарним смаком. Дві картини у рамках — копії з Серова і Верещагіна. Й естамп «Ідилія» — лебідь чистить пера лебідці.

Лідія Пантеліївна хутенько причинила двері від холоду, вивільнилася од хустки й обмацала всі батареї.

— Гарячі,— заспокоїлася. Роздяглася першою, наче не Аїді, а їй самій палесжало тут спочивати з дороги і звідтак мешкати.

— Боже, як би цей світ померк мені без вас, Лідіє Пантеліївно!

— Не вигадуй,— сказала простодушно, бо справді нічого тут не ставила собі на карб.

— А хто ж це? — повела рукою.— Ви... Знаю, що ви.

— Жіноча рада, Аїдонько. Всі гуртом, у чотирнадцять рук. І Тенті Чингізівна, і комендантша, і Теребилова, всі... Картини виписали зі складу, інвентарні, а той естамп — подарунок Аратської.

— Як вона там?

— Фаворитствує. Німецькі креми, французькі духи. Читає Сіменона і майора Проніна.

— А Тенті Чингізівна?

— Відвідус курси крою та пошиття. Зпічев'я... Вчить Зумрад музиці, ходить на всі політзаняття і політінформації. Скіє за Арнольдом Петровичем.

— Йому замінили старпома?

— І замполіт новий, капітан третього рангу. Болюбаш... Не знала?..

— Ні, не доводилося знати.

— ...Начальник КЕЧу було посягнув на твою квартиру, виписав ордер Болюбашеві. Я не дала, постановою жіп-ради. Сподівалася на тебе. І не обманулася. Чекай-но, завтра набіжить сюди весь гарнізон, коли прочус, що ти не зреклася.

— Нехай би вселявся. Замполіт із дітьми?

— Еге ж, тепер з цим не поспішають. А ми з Богданом Миколайовичем покарані не знаття за віщо. Хоча б одпо зросло... Плохий він став, мій адмірал?

— Я не сказала б,— покривила душею.

— Плохий, Аїдонько, плохий.

— Солона морська вода...

— Солона...

«О жіпки, чіє серце все відчуває гостро! Яка-бо ваша старанна рада!.. Найстаранніша і найпослідовніша від усіх

досі званих!» А вона ж, жінка-офіцер, ставилася до неї з безпідставною упередженістю, споглядала на неї спогорда, як на зайвий додаток до флотських інститутів. І це тепло, і затишок, заощаджені жіноцтвом бази для неї, наводили на роздум, що не слід усамітнюватися, гордувати жіночим товариством, яке, з огляду на обставини, примушене задовольнятися домогосподарством та клубним гуртківством, миритися з повсякденною одноманітністю і потайки заздрити їй, Аїді, в усьому, що недоступне для них і таке звичайне для неї. Але хіба є щось неймовірне в ділах мужських? Неймовірне, незбагненне для жінки?.. Здатна призвичаїтися до будь-якої чоловічої справи, якщо на те потреба, якщо замало чоловікам жіночих чарів і непомітного її опікуництва над ними, вона стає і на прю з во-рогами, і найважчого меча подужить!

Лідія Пантеліївна пішла близько першої ночі, Аїді ж іще довго не вдавалося поринути в небуття: підстерігали роз'ятрені спогади, бажання й надії, яких уже не спекатися.

Поверхом вище прокинулося немовля і заплакало. Хто там над нею? Чие дитя і чия підлога, що «на зворотному боці цього брусочка» править їй за стелю? Кому очі змикаються від втоми, та не заснути, доки не втихне дитячий плач?.. Нехай би вже плакало тут, поверхом нижче!.. І щастя на щастя не схоже, і плач до плачу не приходитьсья.

А все-таки вона вдома, у себе на флоті! Світло маяка, білокрилість чайки, білопінність хвилі, шерех побережної гальки й оте почуте рантом струджене зітхання прибою — без усього цього вона не могла, як не можуть без весни брунькуватися галузки і повертатися з вирію птахи, як не годна врожаїтися земля без дощів, а вітрила не зазнають простору без свіжих повітів.

БЛАГОДАТЬ

Вода. Сошце. І чайки пад водою, і літак у піднебесі, і сонячне проміння па хвилях, і досхочу озону, без норми, без потерпанія, що споживеш чийсь пайку. Ілюмінатор моєї каюти завжди одчищений, на його склі мерехтіння хвиль, до каюти пливе морський квітень гіркістю водоростей, струменіє потічком теплина і вносить разом сукупність забортних звуків — хруст весла, скрип кочетів, плюскіт хвиль, мегафонцу гортаєність голосів з буксира, чайне кикаєння, скрегіт якірного ланцюга.

За ілюмінатором неподалік дефілював шестивесловий ял, певне, молоді матроси плавбази вчилися ходити на шлюпці, старшина-стерновий дзвінким голосом командував: «Та-а-а-бань!.. Рраз!.. Рра-аз!.. Весла на воду!.. Дружно, ех!» Я дослухався до команд старшини і сам був не від того, щоб сісти за весло і потривожити м'язи, натерти п'ятаки мозолів на обох долонях. Але ж я мав готувати доповідь на теоретичну конференцію флотилії.

«...Метод переконання, завбачність, турбота про матроса, уважність до його особи, вміння зрозуміти запити і настрої зовсім не виключають, а передбачають вимогливість. Принциповість політпрацівника мусить виявлятися не стільки в словесних заповненнях, скільки в невідступності, суворості оцінок, вимог, якісного виконання наказів і команд матросом... В ідеалі слід домагатися, щоб політкомали любили матроси, але досягається це не лібералізмом, всепрощенням, заграванням, а поєднанням вимог з усвідомленням матросами флотського правопорядку, розумінням необхідності бойової готовності, поєднання чуйності, батьківського піклування з непримиренністю до нехлюйства; немає й не може бути золотої серединки між вимогливістю і піклуванням, як не можна в політроботі бути напіввимогливим і напівуважливим — половинчастість у всьому шкідлива. Оберігати матроську гідність — оберігати і свою, офіцерська честь обумовлюється матроською...»

Озон. Вода. Сонце... Благодать!..

Каюта старпома Галасва поруч мові, за перебіркою, теж зліва по борту, як і всі каюти та кубрики першого екіпажу; справа по борту — наш другий екіпаж. Скомплектований повністю, чекає командира. Навпроти мене поселений замполіт-два Ягудін. Кавторанг готується в море, а тому напосідає на мене з нескіпченими «що» й «як», записує зпиток за зпитком всякою всячиною, завбачно готує питальники-трафарети для наступних інформацій, які після повернення відразу вручить інспекторові. «Система звітності усталена, Юрію Васильовичу», — стверджує Ягудін, і йому не заперечити. «А творчий підхід? А досвід?» — «Творчий підхід доступний у присутності старших, Юрію Васильовичу. Ви ходили з контр-адміралом, нагромадили з ним неоціненний досвід, узагальніте, а ми скористаємося». Вуха у кавторанга ніби призвичаєні дослухатися, очі випитувати, а правиця занотовувати — він ніколи не розлучається з олівцем. Я запитав Ягудіна, чому у нього на обличчі жовтава хворобливість, чи не завадило б зверну-

тися до лікарів або підсилити харчування, і він, дещо сторопівши, по паузі спершу щось записав собі в блокнот, а вже тоді послався на спадкову блідість, що не підвладна ніяким кліматичним і фізіологічним змінам. «Облишимо, Юрію Васильовичу, мою особ, ліпше скажіть, як товариш адмірал поставився до вашого наміру влаштувати диспут з офіцерами про психологію атомоходів?» — «Позитивно». Права кавторангова рука пише, ліва, наставлена до мене ліктем, прикриває зшиток-блокнот і в такий спосіб його притримує, щоб не ковзав по столу. «Зі слів кап. З рнг...» — і далі для чужого ока скоропис нерозбірливий. «А що ви гадаєте, Юрію Васильовичу, стосовно...» — «Прощу пробачення, ми з вами сусіди, і нам буде ще вдосталь часу все з'ясувати!.. Прошу вас дати мені можливість закінчити цю доповідь!» — «Звичайно, звичайно».

...Старпом Галаєв застав мене над формулюванням основних рис офіцера, що визначають його особу як організуюче начало флоту. На першому місці я ставлю громадянську і професійну відданість, морську освіченість, що цементується на досвіді, на знаннях, а ще до того граничну зібраність, внутрішню потребу самодисципліни в усіх її проявах, вміння додержуватися слова честі; і доброзичливість до всіх підлеглих, без симпатій і антипатій, військово-педагогічна культура, що передбачає не лише тактовність, чуйність, щиросердя, а й творчий підхід, здатність до психоаналізу; і моральна мірка — передусім до себе, звідтак до інших. Революція у військовій справі пройшла не тільки через ходові містки атомних ракетопослів і стики міжконтинентальних ракет, а через серця, уми і біографії людей, моїх сучасників. Я побоювався, щоб ці визначення не сприймалися надто повчально, і шукав таких формулювань, слів, які єднали б мене з аудиторією, що сама вмє теоретизувати.

— Юрію Васильовичу, даруй! Така благодать — озон, вода, сонце, небесна голубиць — і сидіти в каюті, паче під домашнім арештом!

Енергійна рухливість, веселість у щилинках очей. Пілотка в руці і довге, дивовижно цупке, смолисте волосся, відкинуте назад, розсипається надвоє проділом. Собою Галаєв моцакуватий, щось у ньому є башибузукське, відчайдушне. Не чекав од нього такої прихильності і трохи розгубився.

— Доповідь! Про офіцерство як взірець...

Галаєв заглянув у мій конспект, погортав кілька аркушів.

Ніби між іншим, запитав:

— Капітана першого рангу Волошка знаєш?
— Хто такий?
— З ваших, академіків.
— А-а... вчилися разом, товаришували... Залишився в Москві. Ігор Якович. А що?

— До нас, начебто замість Богдана Миколайовича. Я промовчав.

— Є до тебе розмова. Тет-а-тет, конфіденційно.

— В моїй каюті найзручніше, Тимуре Ісмаїловичу.

— Зараз Ягудін прийде і завадить.

— Готується в моря, відмовляти в порадах не прийнято.

— Колекціонер порад.

— Як ваша сім'я? Влаштована дружина, діти?

— Полковник Теребилов, командир бази, подбав. Двадцять вісім квадратних метрів корисної площі, простора кухня, газ, вода холодна і вода гаряча, суміжний санвузол.

— Дружина задоволена?

— Хто, Хаміда?.. Мовчить.

— А сам, Тимуре Ісмаїловичу, як?

— Не скажуся. Квартира квартирою, але найголовніше, щоб дружина була втіхою. Моя Хаміда — мрія джигіта. Тобі, комісарє, також потрібна жінка.

— Всім нам потрібні жінки.

— А чому не одружуєшся, даруй?

— Шукаю любов,— відбувся жартом.

— В підводному плаванні зустрічаються касатки, а всі жінки на поверхні, ближче до берега, до гнізд. Там і слід шукати. Ходімо на пірс провентилуємося.

Я відклав писання, перевдягаючись, слухав старпомові метикування про чоловічу поступливість жінкам на «етапі контркурсового зближення», коли ми, чоловіки, здатні ранили їхню чутливість, відвернути од себе. Галаєв посилався на вихватки Хаміди, котра спершу любила робити собі щоденні подарунки, обідати тільки в ресторанах, подорожувати і знімати номери в кращих готелях, а він, Галаєв, зносив усе заради майбутнього кохання. І в Міжгір'я не хотіла їхати, воловодила од відпустки до відпустки, проте це не завадило, не стало на шкоду їхнім взаєминам.

— Жінки сильніші, ніж ми, чоловіки, у повсякденні і практичніші. І більш справедливі.

Я не заперечував, хоча не в усьому був згоден з Галаєвим. Які вони, жінки, хто їх знає? Мені зустрічалися різні, але запевняти себе і когось, що пізнав природу жінки, ніколи не зважуся. Галаєв прилучав до власних спостережень аргументи наукових світил, переповідав чпсь біографії,

трибожив тієї Бальзака і графині Ганської, а мені пригадалося давніше знайомство в Москві, що полишило на серці вжаленість і заронило стужну обачність.

...Ми приїхали з капітаном-лейтенантом Волошком вступати до військово-політичної академії. Без протекцій, з докладними характеристиками. Капітан-лейтенант і старший лейтенант. Об'їздили і обійшли всі армійські готелі — жодного вільного місця. Волошко поклався влаштуватися в «Росії», ще не знаній нам окрасі Москви. Як це йому поталанило дістати два номери одразу — цілковита загадка. Волошко благав мене не чіпати тасмниці готельного влаштування. Хіба не досить того, що мене поселили на одинадцятому поверсі, а його всього-на-всього на третьому? Нам відвели не просто кімнати для ночівок, а, мабуть, найліпші номери, з передпокоюми, з виглядом на Кремль і Замоскворіччя, де себе почуваш надто поважною особою, хоча живеш під загрозою у будь-який час бути виселеним.

Для мене перша готельна ніч минула перебіжно, бо передзвін курантів на Спаській вежі сприймався уві сні як щось міфічне, пов'язане з мою присутністю на бенкеті в Аполлона, який в оточенні численних жінок-муз грав на кіфарі і примушував гостей співати свої гімни. Скільки разів примушував — стільки тяжко стогнав я, аж поки не прокинувся змучений. Нашвидкуруч розім'явся гімнастичними вправами, прийняв душ. Відчинив балкон навстіж, вийшов подихати вранішньою свіжістю, все ще перебуваючи під враженням химерних видінь. Уночі над Москвою перейшли тили циклону, струсили рештки дощу, і тепер за останнім синявим пасмом хмар заповідався сонячний день. З мого балкона було гаразд видно не лише Кремлівську стіну майже з усіма її вежами та собор Василя Блаженного, а також дбайливо доглянутий садочок, чисті алеї, Цардзвін біля дзвіниці «Іван Великий», Успенський собор і термну церкву, частково Великий палац. Сонячне проміння торкнулося рубіна спаської зорі, і світло від неї розійшлося хвилями по зубцях червлопої стіни, по бійницях, вікнах і куполах соборів. Блищала ще не просохла бруківка, сплетінням олімпійських кілець вигойдувалися сонячні зайчики на хвилях Москви-ріки, мерехтіли тіні мостів і прибережних споруд.

Мені на руку згори впала остання дрібненька краплина. Розглядаючи прозорість дощової краплі, намагався порівняти з чимось її чистоту, закономірність падіння. Телефон-

ним дзвінком Волошко нагадав про себе, велів сходити униз до нього — він завжди відзначався завидною пунктуальністю, все розписував собі погодинно-похвилинно...

— Юрію Васильовичу, — засміявся Галаєв, — протрація пропорційно залежна від утоми. Про що ти зараз думаєш?

— Так... згадалося.

Ми йшли вузьким коридором плавбази, і нам хтось раз по раз поступався дорогою. Дрібно стукали каблучки матроських черевиків — по трапах не ходять, по трапах бігають.

...Волошко завше відзначався завидною пунктуальністю. Зберігав зошити курсантських літ, з яких до найнезначущіших подробиць поставала його юність. Вони накопичувалися роками, як накопичувався і життєвий досвід, і дружина Волошка вважала, що то заготовки до майбутнього роману. Волошко посміювався над цими здогадами, але зошити не знищував. Хто його знає, може, жінки насправді передбачливіші?.. Він рано завів сім'ю, на передостанньому курсі в училищі, одружився, щоб мати якусь рідню, позбутися гіркого усвідомлення самотності, загубленого родоводу. Його батько — Волошко-старший, як і мати, пробілися молодятами до Чорного моря з-під Іркутська, прихопивши один-однісінький сундучок, ізсередини обклеєний старовинними етикетками та марками. Обое найнялися плавати на старому буксирі «Тендра», батько — палубним матросом, мати — куховаркою, коком у спідниці. Там, на буксирі, і знайшовся Волошко-син, уперше скупаний у солоній морській воді. Морячка-мати віддала своє морячення на піклування самотньої жінки, котра залюбки взялася рости його. До цього море відібрало у неї двох синів-сміливців, і їй гадалося, що, змилюючись, винагородило натомість маленькою слухняною істотою. Спробуй тоді батьки відібрати у неї — пізачо не віддала б, на суді не розсудилася б... Розсудила війна — буксир «Тендра» затонув під бомбами на переході до Севастополя. Син полишився самотній жінці. Вона все зробила, щоб вивести його в люди, і вмерла, вимолюючи у святого Миколая-чудотворця щасливої, не сирітської долі для сина. Волошко не дуже захоплювався морем, хоча обрав собі флотську службу. Він не зносив морського спокою, променястої гладіні, що нагадувала йому розрівняні колись та заасфальтовані цвинтарі, і любив негоду, вгадуючи поміж горбастих хвиль братську могилу буксира «Тендра», що позначена хрести-

ком на всіх папих морських лоціях. Море шанує пунктуальність, і Волошко, скільки я знав його, годився бути саме морським офіцером...

З плавбази Галаєва покликали до телефону, він пробачився, просив заждати його на пірсі. Я став осторонь трапа, щоб не заважати матроській біганині по ньому вниз-угору, задивився на рейд — сторожовик минав бонові загородження, виходив у море. Стояв я до сонця спиною і відчув, як поступово мене всього зігрівала його весняна приємна важкість, що влягалася на плечі... На плавбазі скрипіла лебідка, пвартувався ял. Од зеленової поверхні моря тхнуло мазутними випарами і гнилизною водоростей, які часто-густо хвилі виносять з моря на побережжя, і вони бовтаються там доти, доки штормовий вітер ізнову не віджене їх подалі від берега.

...Просторе кафе кипіло командирівочними, і не передбачалося ніякого задоволення від спідання в цій тісноті, хоча мені вже лоскотав нюх запах тушкованої капусти і сосисок. Обійшовши всі столики, ми хотіли було йти, коли нас покликав до себе здоровань, що добирав смаку в третій чи четвертій порції сосисок, запивав їх шампанським і, з усього видно, нікуди не поспішав... «З Балтики?» — спитав. Волошко промовчав, я відповів, що ні. «З Совгавані?» — «З флоту, товаришу», — сказав я. «А ми — сахалінці», — сказав про себе і невідомо ще про кого. Трудно встав, пішов до буфету і невдовзі повернувся від нього з двома пляшками шампанського. Ми з Волошком тільки переглянулися. «Обозріваю Москву, двадцять літ не бував. Багато змін у столиці, нічого не скажеш... жи-ит-ття-а! Вчора найняв таксо, вези, показуй, похвалися... Шляпа, а не столичний таксист! Таганка, Полянка, Садове кільце, Черемушки, Ізмайлово і більше нічого не знає, нічого! Та ми на Курилах менше бували, а про них все знаємо. А коли нічого не знаєш про своє місто, так яке маєш право тут жити?» Шампанське стрельнуло в його руках корком до стелі, зашпилює у трьох великих бокалах. Волошко смаковито уминав сосиски, вдаючи, що не помічає бокала, якого йому підставив сахалінець. Той спробував умовити, але пити Волошко відмовився навідріз, — служба, мовляв, і всілякі вмовляння зайві. «А хіба я схожий на гульгтя? — образився сахалінець. — Капітан третього рангу в запасі, до ваших послуг, командую рибальським сейнером. Народа у нас, союзний форум... Приїхав завчасно, щоб поглянути

на Москву, щоб запам'яталася, бо коли ще випадє така нагода! Не вірите? Ось моє посвідчення»,— і поклав його перед Волошком. Похапки знищивши порцію сосисок, Волошко обпікався міцним чаєм. «Виходить, що я помилився, каплей, га? — із сумом поглядав сахалінець на свої бокалі.— Знайомих не маю, флот у моєму серці, а в жилах пульсує морська кров... То що, підете? Образите?»— і йому самому стало ніяково за неприховану простоту. «Юрію Васильовичу, посидь з товаришем, а я підскочу зареєструю за двох приїзд наш. Розклад візьму». Волошко поїхав, а я залишився із сахалінцем.

Кафе зачиналося на перезміну, і сахалінець запропонував мені перебраться до нього в номер. Я спробував заїкнутися про якусь свою моральну відповідальність, про вміння поєднувати приємне з корисним, але він виявився настирливою людиною і силоміць забрав мене до себе.. «Світ прекрасний! — проголосив сахалінець, порозчинявши все, що відчинялося в номері.— Подихаємо на повні груди!» Й одразу ж подзвонив у ресторан, замовив ще холодного шампанського та шоколаду для прибиральниці, котру люб'язно випровадив з номера, всіляко доводячи, що тут усе чисте, і що йому шкода її рук, і що гарчання пилососа шкодить його нервовій системі. «Світ прекрасний, люди чудові! Вірно, старлей?» — «Взагалі так». — «Взагалі?.. Е-е, тим-то й ба!.. Все слід розглядати у конкретності і зблизька. Всі «за» і всі «проти» кожної особи... То про мертвих годиться казати або тільки хороше, або ніяк». — «А чому? Не замислювалися?» — «Чого ж, зрозуміло, старлей! Потойбічний світ, одвічний морок. Для віруючих рай або пекло, для нас, атеїстів,— нічого, порожнеча... А тут все на видноті, всі бачать, що у тебе за життя — персональний рай а чи пекло... Мертві не мстиві, мстиві живі, і не мертвими, а живими вигадані месники із праху... Оцей висновок призвів мене до катастрофи, а потім до військового трибуналу. Зрештою й познайомив із Сахаліном... Зараз я перша категорія в запасі, готовий виконати почесний громадянський обов'язок!» Шампанське спонукало його до відвертості, до поспішного зближення, що виникає завдяки обопільному симпатизуванню, віднайдених точок зіткнення та внаслідок загальмованої вином обережності. Сахалінець потребував висповідатися переді мною, як і перед будь-ким іншим, до кого полинуло б за наявних обставин його простацьке серце. Навідними репліками я захоплював капітана-сахалінця до цієї сповіді, і не за тим, щоб вивідати од нього якісь таємниці, я був далекий од таких

намірів, а сплатити за товариськість, за чудовий настрій від цього негарадного знайомства.

«Вас коли-небудь переслідувала помисливість? — питав він мене. — Навада, певд'язна думка? Якесь наслання?» — «Щось не пригадую, — кажу йому. — Не було». — «Молодий, не засмиканий, перви міцні, — визначив він. — А зі мною трапилося, коли командував есмінцем на Чорному морі. Ото воно все і скоїлося із немстивими мертвими... І загубило мене, як командира, як морського офіцера. Набридлива певд'язність ятрила мені мозок, коли мій корабель вертався з походу і виходив на траверс Фороського маяка. Спершу я не надавав цьому значення, готовий був заприсягнутися, що це не мною падумане, а пригадане чись філософське визначення. Та відтоді, як мій есмінець став флагаманським, я занепокоївся, чому це труїть саме неподалік Фороса, саме на підході? Ви знаєте, як кораблю-флагману доводиться повсякчас маневрувати, і командир мусить бути вільним од сторонніх думок, зосереджуватися на тому, до чого покликалий. Вести кільватерний стрій бригади, не збитися бодай на піврумба, не відхилитися від курсу на півкабельтова, бездоганно виїти на вказаний фарватер — все це потребує точного розрахунку, плюс майстерності і мінус головоуятства. Було, команду: «Малий хід!» — а в думках кляте: «Мстиві не мертві...», даю команду: «Ліво на борт!» — а в думці: «Мстиві живі». Ех, Чорне море, зелена його хвиля!.. Іду Охотським чи Японським морем, а ввижається мис Фіолент у синій імлі, його кам'яні виступи, що відкидають сутінкові тіні, й усе узбережжя насуплене, нашорошене... Може, воно й інше, але мені видавалося таким з-за отої помисливості, отого конфлікту між живими і мертвими, що вкорінився в моєму мозку. «На фалах, підняти сигнал «Дистанція сім кабельтових!..» Люблю на щоглах колосатий спектр сигнальних прапорців у всій їхній розмаїтості — аз, буки, веді, глаголь, добро, како, люді, мисліте, живіте!.. І щоразу в різній послідовності, в різному складі, згідно з мудрим морським правомисом... А тут «Мстиві не мертві»... Хочу забути, і не забувається... Чому я мушу мститися, кому, ким покладено на мене це важке випробування?.. Матір'ю? Ні. Батьком? Братами? Сестрами? Певже самими мертвими? Але ж минуло чверть віку з війни, й одразу не пригадаєш, хто, умираючи, залишив на мене свою помсту. А може, колись я сам заприсягся, що, поки ми живі і поки наша плоть не стала безмовним прахом, мусимо відплатити всім, хто пролив нашу кров?.. Бо піякі злочини фашизму не забудуться..

А в мене на фок-щоглі комбригів брейдвимпел! Час лягати на новий курс, а мій штурман припав до пеленгатора і ніби води у рот набрав... «Перископ зліва, курсовий сорок, дистанція два кабельтови!» Я знав, що штаб флоту запланував нам сюрпризи, появу човна ждали всі. Мій есмінець ухилився від атаки різким маневром, човен приймає перископ, іде на глибину. Лягаємо на попередній курс — двісті шістдесят п'ять. О, той курс... Ніщо не забудьте, ніхто не забутий... Як і ті, котрих не поховано і котрі ще й тепер нагадують про себе з пісень, і досі падають на екранах кінохроніки, і ще довго падатимуть на очах дітей і онуків... Вахта доповідає семафор з есмінця, що йде за нами, а мені стуканє в скроні. «Не забудь, не забудь, не забудь». Сигнальний відкладавав прожектором мою відповідь, як на місток піднявся адмірал. Одверто невдоволений, питає, що тут у нас. Кажу: «Есмінець «Сміливий» скаржиться, що закапризувала турбіна». — «І що?» — «Хоче вийти з похідного ордера...» А наш адмірал не визнавав непередбачених ускладнень, вважав, що на флоті ускладнення лише передбачаються або флагаманом флоту, або ним, як учебі. Інших ускладнень не буває і не мусить бути! Він мовчки забрав бінокль у вахтового офіцера і глянув у бік корми, на «Сміливого». А той все вергає і вергає у небо чорний дим, ніби ставить димову завісу всій бригаді! «Ганебисько», — кинув комбриг, наче не командир «Сміливого», а я беру дозвіл порушити стрій. «Сміливий» вийшов з похідного ордера і кинув якір. Від нього ми за кілька кабельтових, і нам з містка гаразд видно, як есмінець ще рухається по інерції, але дим уже не пахотить, а так струмує сіруватим стовпом гарячого повітря. Адмірал наказує: «Командире, підніміть сигнал, що флагаман переходить на «Сміливий»...» Чітко, без заминки виконувалися всі мої команди: «Стоп машини! Баркас на воду! Подати трап!» Лежимо у дрейфі, чекаємо, коли адмірал відпустить наш баркас. Врешті той вертається, і від комбрига семафор, щоб одійшли мористіше, прикрили «Сміливий» від атаки торпедоносців, що очікувалася. І наказано галсувати від нього на відстані двадцяти кабельтових... Старпом, щоб не розчула вахта, каже мені: «Двадцять кабельтових забагато, то якраз над братськими могилами, там у сорок четвертому три наших есмінці потоплені, типу «Буки»... Негарно якось». Навіщо він мені тоді сказав?! Флот не передбачає нехтування його залізною дисципліною, всюди мусить бути порядок. І досі не збагну, чому я тоді скомандував змінити

курс, чому не виконав наказ адмірала? Навіщо підійшов до Фороса? Я знав гаразд лоцію Чорного моря, все знав!»

«Ви потерпіли аварію?» — «Вважайте, що так. Я відступився від наказу флагамена, не виконав його. Лікарі склали медичний висновок, що від перевтоми виникла психічна розладнаність. Мабуть, вони мали рацію... Я просив трибунал суворо мене покарати». — «Ви просили собі тяжкої кари?» — «Справедливого вироку. Я — офіцер флоту!.. Тепер я не ношу, як ви, офіцерських погонів, але перед собою залишився чесним... Коли-небудь, старлей, вам зраджували жінки?» Я знизав плечима. «То краше. Я мав дружину, я кохав її, як ніхто більше її не кохатиме... На світі не буває, щоб жінки тікали від кохання,— гласить істина. А моя виявилася поза цією істиною. Я знайшов її на околиці Уфи, де гостював у друга-фронтовика, знайшов майже дорослим дитям, привіз до Севастополя. По суті, ростив і виховував собі друга. Все, що надбав, все, що зберіг святе з війни,— все було для неї. А спіткнувся, і вона враз перекреслила те. Після засідання трибуналу домоглася розлучення і не принесла бодай скупой передачі... Я ніколи не підозрював, що в тому милому створінні криється стільки холодного байдужжя, невдячної жорстокості...»

Сахалінець забрав у мене весь день і вечір. «Розійдемося і не стрінемося,— казав.— Хоча гора з горою не сходиться...» Вечеряти мене присилував разом, у ресторані. За нашим столом сиділи якісь дві незнайомі жіночки. Вони пригощались, як добрі знайомі, похвалювали щедрість сахалінця, ходили танцювати лише з його дозволу. Я теж вальсував з однією. Вона мала зачіску а ля чарівниця, від неї тхнуло сумішшю парфумів, від яких мені паморочилося в голові. Сахалінець замовив оркестрові туш і виголосив жіночкам тост-промову, що зводилася до одного: нічого їм маршувати життя в столичних ресторанах, а ліпше поїхати з ним на Сахалін і Курили, де знайти собі пару, роботу, щастя. Жінки стріли його тост оплесками, посміялися і... повтікали з випадковими кавалерами. Другого дня з важкою головою я поїхав до академії. Капітан-лейтенант Волошко сказав, щоб я зайшов у відділ кадрів на попередню розмову. Мене прийняв якийсь підполковник. «Це ви?» — спитав і показав фото, на якому я демонстрував свої танцювальні здібності. «Так, я, товаришу підполковник». — «Дуже приємно. Забирайте свої документи і їдьте назад. До вступних іспитів ви не допускаєтеся. Про це ми сповістимо ваше командування». Два роки я обходив жінок, пив компоти і хлібний квас. До академії вступив

уже тоді, коли Волошко навчався на третьому курсі. Ми ніколи не згадували про нашу першу спільну поїздку до столиці і моє знайомство з капітаном-сахалінцем. І гора з горою не сходиться, і людина з людиною не завжди стрічається... Й досі згадується його: «Світ прекрасний, люди чудові!»

Час від часу на плавбазі через динаміки оголошувалися команди. Галаєв уже стояв поруч і теж дивився на водяну поверхню, де вигойдувалося сонячне проміння, то там, то сям спалахувало коротким замиканням, димілося, згасало і знову відсвічувало до слъозавості в очах. Ми пішли вздовж пірса, старанно обминаючи палі, до яких кріпилися швартови плавбази і рейдових катерів.

— Юрію Васильовичу, мене викликав віце-адмірал Русіянов,— стримано мовив Галаєв.— Запропоновано прийняти командування екіпажем-два.

— Вітаю вас,— щиро порадів я.

— Русіянов дозволив забрати з собою будь-кого з першого екіпажу. Атомохід через тиждень-півтора вийде у море. Я просив би тебе замполітом.

— А як Арнольд Петрович?

— Він не перечитиме. А втім, мужик він крутий, може, через принцип і не погодиться. Ну як, Юрію Васильовичу?

— У тебе вже є Ягудін.

— Не до душі він мені... Ягудін.

— Я теж, Тимуре Ісмаїловичу, не пиріг з палтусом.

— Овоч овочеві не завжди свояцький. З тобою, чесно кажу, я почуватимусь певніше. Послужимо Вітчизні, Юрію Васильовичу?

— Я служу їй п'ятнадцять літ і ще збираюся служити не менш... Пробач, але вже якось звик до Арнольда Петровича.

Ми повернули назад. Галаєв змінився, посуворішав, веселої збудженості, з якою він зайшов до мене, ніби й не було. Біля старого баркаса, що іржавів неподалік, він зупинився, обійшов останки, неспаче це була не чиясь, а його минувшина, помацав киль, зняв з нього кілька черепашок, що приросли здавна, постояв у задумі. І я відчув, як і мені передався від нього, потроху закрався в серце якийсь незрозумілий щем.

«Достойна. Цільна. Пуцяца. І привітна». Арнольд Петрович ще змовчав про її вродливість. Наш візит увічливості і схвилював Аїду Павлівну, і збентежив,— адже її чоловік і будував наш атомохід, і служив на ньому, і пішов

од нас навічно, — ніяке течиво днів не вилікує до кінця її вранену пам'ять. Кок Лихуша вручив матроський дарунок, і вона, зовсім розчулена, дивилася на всіх зволоженими очима та перебирала пальцями кінчик ґартуха.

Я відрекомендувався, і вона, як давньому знайомому, подала руку, — без остороги і змушеності. «Стривайте, це не вас часом не пустила сюди Лідія Пантеліївна?» — «Так, мене». — «Ви не гніваєтеся?» — «А чому маю гніватися?.. Мені подобається на плавбазі, а ходити в гості до вас, як оце ми прийшли, безперечно, ще приємніше і неабияка честь». — «Не полещуйте мене компліментами, Юрію Васильовичу, а то я... кокетуха!» — і засміялася. В кімнаті запанувала невимушеність.

За столом, якого допомагав хазяйці накривати Лихуша (при цім похвалившись, що в учбовому загоні за сервіровку дістав найвищий бал і запрошення на всефлотську конференцію коків), я потерпав, щоб гостинність Аїди Павлівни не зашкодила моїм підводникам, щоб ніхто із них не дозволив собі випити зайве. Та вони були свідомі своєї гідності і свого обов'язку, дякували за пригощання, потайці стежили, вдоволений я ними чи не вдоволений.

Аїда Павлівна частувала гостей з обережністю жінки, котра гаразд обізнана на службових обмеженнях і не дозволить юнацькій запальності трохи забутися, наразитися на неприємності. Вона була у вовняній, кольору бордо, сукні, і каштанове волосся немовби доповнювало її ошатність. Тонкостанна, із зеленавими очима, Аїда Павлівна палежала до жінок, які без особливих зусиль можуть повернути до себе чоловічу уважність, уміють і тримати чоловіків на відстані. Діставши із бару відкорковану пляшку югославського віньяку, вона прочитала нам усе, що було написано на етикетці: «Пам'ятайте, «Віньяк» — це натуральний напій, міцний і благородний... Ви будете у захопленні від нього, тому що він народжувався протягом умілої перегонки і... і терплячого тривало-го ви-три-му-вання! Він добувається із вибраних виноградних вин, придатних для перегонки, що походять із сонячних ґрунцій нашої, винами багатої країни... Наполегливо і дбайливо його культивували і приборкали...» Чуєте, атомоходи, приборкали! «Силою старішня він облагороджений і збагачений...» Чули, збагачений силою старіння!.. «Віньяком» не варт упиватися, ним слід утішатися. Його наливають не вище двох пальців у широку склянку, що звужена вгорі...» Таких у мене, на жаль, і немає. «Якщо ви його ще розбурхаєте теплом ваших долонь, він поверне вам це тепло міц-

ністю та радісним збудженням». Поезія, Юрію Васильовичу?

— Так, поезія.

— Чи буває на світі таке, щоб тікали жінки від кохання? Бо воно, як полин той, гірке, як осіннього вітру зітхання... Тільки ти, як оті, не втечеш, скорше вигорять сповнені ріки...— зірвалося з Медядькових вуст. Старшина спіймав на собі збентежений погляд радиста Зьоми і вмовк. До цього радист сидів якийсь непомітний, заглиблений у власну похмурість, і пильнував за сумірною комахою сонечком, яку так полюбляють діти і яка невідь-звідки залетіла до кімнати. Сонечко повзало по білій скатертині, натикалося на піну од шампанського, втікало від хмільних випарувань. Урешті розправило крилечка і полетіло до вікна.

— А далі?.. Далі,— жадала поезії Аїда Павлівна.

— Забув,— винувато зітхнув гідроакустик.— Вільний експромт... Оздоба до віньяку... До служби мені привелося заробляти у підсобних в інституті виноробства. Там один професор був, знався на винах. То він казав, що вино — то найживотворніший здобуток людства, а дегустація вина — найкорисніша з усіх людських утіх... Вино, як і кохання, заборонити не можна.

— Я радив би тобі, Василю, переглянути професорові настанови, принаймні на час служби,— слушно завважив Зьома.

— Звільнитися від переконань важче, ніж набути їх. А звільнення, Зьомо, не що інше, як постійна боротьба із самим собою й оточенням. Нікому із нас цього не подужати.

Ми збиралися йти, коли до Аїди Павлівни постукав лейтенант, ад'ютант Богдана Миколайовича. Красень, дещо самовпевнений. Бездоганна стройова постава. Все на ньому чисте, відпрасоване, витончене. Обличчя біле, і мені здалося, злегка припудрене, а вусики причорнені. Він привітався з усіма. «Владлен Карлаш,— сказала Аїда Павлівна, подаючи лейтенантові руку.— Сідайте, Владлене, до столу, ось сюди»,— і підставила йому свого стільця. «Я посланий за вами адміралом і Лідією Пантеліївною. Наказано без вас не показуватися на очі».— «Але ж у мене дорогі гості!» — «Нічого не знаю, товаришу старший лейтенант». Я втрутився в їхню розмову і пояснив, що нам не можна затримуватися і ми, вдячні за гостинність, мусимо відкланятися. Лихуша неохоче виліз з-за столу, позираючи на пляшку з югославським віньяком, наперсток якого кокові дуже хотілося розбурхати теплом своїх долонь і пі-

знати самому, яке тепло і радісне збудження він приносить. Медядько і Зьома підхопилися вслід за мною.

У кінці вулиці, що звертала до причалів, нас наздогнав адміралів ЗІМ. Настійно просигналивши, пригальмував коло мене. Я обернувся, з кабіни мені послала легеньке вітання Аїда Павлівна. Я кивнув їй, і легкова сховалася за поворотом. «Глупота якась,— сказав Лихуша,— почуваєш себе так, неначе перед кимось завинив».— «До жінок гуртом у гості не ходять»,— вирік Медядько. «Субмарина теж... жіночого роду»,— натякав радист незрозуміло на що ї, видно, чекав моїх коментарів або запитань. Я мовчав, бо мовчання інколи така ж потреба, як і розмова. Ще віддалік помітив на пірсі капітана другого рангу Ягудіна, і мені віднялися ноги йти на плавбазу, в каюту, де на столі лежить незакінчена доповідь про офіцерство як взірець на службі і в житті і якому негоже «бути напіввимогливим і напівважливим — половинчастість у всьому шкідлива».

Я звелів Медядькові доповісти черговому, що ми провідали Наївіну, а сам пішов понад берегом, де й чайки над водою, і літак у піднебесі, і сонячне проміння на хвилях. І весна остаточно прокинулася.

ТРАВЕНЬ

З раннього вечора на заході, у сузір'ї Тильця, а потім Близнят яскраво блищить Венера, а лівіше і вище, в сузір'ї Близнят, видно Сатурн. 23—24 травня планети зближуються, і Венера розміщується лівіше і вище Сатурна. У другій половині ночі в сузір'ї Риб видно червоуватий Марс, а лівіше і нижче, теж у сузір'ї Риб,— яскравий Юпітер.

Відсиніли поміж падолисту останні проліски, скапав холодний березовий сік. На світанні в ізворі, де ще ніколи не днював сонячний промінь і де до середини літа живиться розталлю трава, раптом задзвякотів лисячий виводок, сполохав зграю сірих гусей, що прилетіли з-за моря і шукали торішнє місце гніздування. Сірі гуси з гелготом покружляли над зворищем, потім над зелено-малясовою поверхнею бухти, над щоглами плавбази, над причалами, до яких ошвартовані підводні ракетноносці, над селищем, що вабило кумачем і майовістю флотських стягів, і взяли курс на північ. Ще довго морякам вчувався гусячий гелгіт крізь непогамовне чаїне кигичення, стогін реунів і поклики аванпостів бази.

— Хто чув, як весною па Уралі сурмить лось? — спитав Галаєв з тією зажурою, що домішується до терпких сподів.

Ніхто не відповів. Або нікому, крім нього, не привелосся почути того лосевого сурмління, або всі ще дослухалися сирих гусей, які відкинулись од цих місць і полетіли шукати інші, безлюдніші, а значить, більш надійні для гніздування, для розмноження, для спокою, заки молоді не вберуться у пір'я і не стануть на крилі.

Від Головного причалу відійшов рейдовий катер з командним складом ракетопосців, залишив білопінний слід через усю бухту, від сходнів до бонової загорожі. Зі сходу, назустріч катерові, зненацька накотився теплий туман, і високе сонце, що досі мружилося, в'язло у туманній імлі, розплилося в ній жовто-червоною плямою. Посвіжішав з моря вітрець, і дехто, щулячись, попіднімав теплі коміри курток-альтанок. Офіцери стояли на катері тісною стіною, приймали разом в обличчя і солоність морських бризок на крутії хвилі, й ущипливість вітрової туманності.

Можаров насунув кашкета до надбрів'я і, посмоктуючи незапалену люльку, слухав новини, якими ділився командир-сусіда, капітан першого рангу, про службові переміщення у верхах і флотській базі. Натякнув і на можливу відставку контр-адмірала Видиша. Офіцери перемовлялися стиха про все, що боліло їм і безпосередньо зачіпало їхні інтереси. Ягудін непокоївся за дочок, котрі довчалися у школі і мали випорснути з-під батьківського нагляду, їхати кудись у великі міста до вузів. Йому поспівчували, і від того Ягудіну, мабуть, нітрохи не полегшало, бо котрийсь тут-таки вкинув гіркий натяк на дівочу легковажність. Серед усіх офіцерів тут на катері Болюбаш один ухистився ще не обзавестися сімейством, і його не хвилювало ні житлове будівництво, ні військторгівське постачання, ні дорослість дітей, як оце Ягудіна.

Вихід командного складу ракетопосців на рейдовому катері не був прогулянкою для розваги: у штабі флотилії кожен мав доповісти Військовій раді про виконання бойового завдання у попередньому поході й, можливо, дістати відповідальніше на похід наступний. І нікому не знати, на кого там чекає подяка, нагорода, підвищення по службі, а на кого справедлива докора, стягнення, відставка. Втім, двоє — Галаєв і Ягудін — більш-менш почувалися спокійно, їм належало тільки отримати останні настанови.

— Ми станемо в док, а вам накажуть у відпустку, — після тривалої мовчанки обізвався до Можарова капітан

першого рангу. Туманна запона примусила командира катера стишити хід із середнього на малий, катер став чутливіший до мертвої хвили, настроїв в усіх підупав, і капітанові першого рангу, видно, хотілося балачками трохи зняти гнітючість.

— Якщо накажуть,— глянув Можаров із приязню на латиша. Бавлячись люлькою, Арнольд Петрович приховував свій справжній душевний стан. Він удав, що йому добре без відпустки, що він погодиться з будь-яким рішенням командування і, цойно повернувшись з тривалого плавання, зараз же готовий іти в моря і океани.

— Я не ворожбит, Арнольде Петровичу, але на вас чекає Чорноморське узбережжя Кавказу, Південний берег Криму, озеро Ріца... І все це в родинному колі, під щебет райських птахів і вашої Зумрад. Кому в Міжгір'ї не відома залюбленість Можарова у доньку!..

«...Татусю,відтепер я велика-велика! Мені виповнилося, сказала мама, шість років! І дуже хочу до лісу!» — «Чому саме в ліс, а не до моря, Зумрад?» — «У лісі пригоди. Без пригод нецікаво». — «Ова!» Він засміявся, дістав карту, розіклав її на столі і сказав, щоб Зумрад показала червоним олівцем той ліс, до якого вони мають поїхати. Зумрад довго слинила олівця, уважно вивчала карту. Перша спроба виявилася невдалою — донька поставила червону цятку на острові Врангеля. І друга спроба — цілковите непорозуміння, бо заїхати «Волгою» в Керченську протоку ніяк не змогли б. Та й лісів там поблизу не значилося. А Зумрад жадає пригод, що чатували б на неї за кожним деревом, за кожним віттям. «Обирай іще раз, доню», — сказав він і потерпав, щоб не довелося йому сидіти за кермом цілу відпустку. Вибір Зумрад був більше ніж вдалий: вістря олівця поставило червону крапку на річці Рось, деь неподалік Києва... Тенті посміялася з його вигадки, певна, що вони спершу заїдуть погостювати до його рідні в Ленінград, а тоді вона вмовить злітати в Пенджикент і на Вахш, у краї, де все нагадуватиме їй про матір. Він не зважив на прохання дружини, зважив на допичине. Застерігаючи любу Тенті від таємних сліз, доводив їй і довів, що діти не забувають омани, що потьмарити їхню довіру, порушити чесноту значно легше, ніж відновити у всій її незайманості. І Тенті погодилася їхати на Україну, як погодилася б із ним і Зумрад їхати на острів Врангеля, в Керченську протоку чи навіть дряпатися на Еверест — вершину Гімалаїв, визнаний дах світу..

— Чорноморське узбережжя мене не приваблює,— сказав Можаров.

— Так, так,— кивнув капітан першого рангу,— я забув, що ви віддаєте перевагу лісові. Полювання, риболовля, гриби. Лісові пригоди...

— Лісові пригоди,— з пожвавленням мовив Арнольд Петрович,— то не моє хобі, то хобі моєї Зумрад.

...Вони поселилися в будиночку лісника. Першого ж ранку Зумрад ухистилася неабияк похвилювати і Тенті, і його. Ніхто не бачив, як вона прокинулася і вийшла на подвір'я. Біля кабиці, як зветься тамтешня надвірна піч, на ослоні сиділа вивірка. Пухнаста, метка. І не ув'язнена в клітці. Вивірка тримала в лапках шкуринку хліба і ласувала нею, як ласують вивірки горіхами чи шишками. Від захоплення Зумрад аж заніміла. «Доброго ранку!» — привіталася до вивірки, але звірятко чомусь настрахалась і збігло на дерево. «Не втікай, білочко! Дай-но тебе попестити!» — прохала Зумрад, але вивірка стрибала з дерева на дерево, з гілки на гілку, втікаючи від малої. І тоді Зумрад порішила, що вивірка не втікає, а запрошує її до себе в гості, як запрошують дітей усі звірі в казках, мультфільмах і дитячих радіопередачах. Невдовзі Зумрад загубила і лісникову хату, а вивірчиної ще не було видно. Вивірка все вела і вела її далі у ліс... Звідкілясь узялася дика чорно-ряба корова і перетнула Зумрад дорогу. Нехай би вовк чи лисиця, а то корова!.. «Хіба корови бувають дикі, татусю?» Зумрад ще не обійшла чорно-рябу, як з кущів вийшла друга, теж чорна, з білими латками, за нею третя, четверта — ціла череда! Одна з них, надто рогата, зачала сукатися рогами до Зумрад, і Зумрад від жаху заплакала, геть забула і про вивірку і вивірчині запросипи. «Назад, капоспа!.. Ич, яка, захотіла кия!» — загукав на корову чередник, і корова метнулася в кущі. «Чия ж ти будеш, вродпуле?» — запитав чередник Зумрад і втішив. Зняв з плеча торбу, розклав на травиці снідання, запросив на хліб-сіль Зумрад. Вона ж бо і навчилася у чередника казати гостям: «Прошу вас до столу, на хліб-сіль!» Сало, цибуля, пиріжки з сиром — все у чередника було смачніше від маминої манки та тюфтельок!.. А щоб чередник не подумав собі, що Зумрад мовчакувата дівчинка, то вона все докладно розповіла і про себе, і про маму Тенті, і про моряків, з-поміж яких є мічман Деся, найкращий від усіх. «Поцілуй мене, Десю, я тобі щастя принесю!» Вони поснідали, напилися джерельної води,

що витікає з-під велетенського дуба, і погнали череду до Росії, аби напоїти корівок. Чередник привів Зумрад до лісничової хати дуже вчасно, бо мама Тенті заприсяглася втопитися в річці, якщо не знайдеться їхня Зумрад!.. А Зумрад зовсім не винна, що заблукала, винна ота вивірка!.. Стрибуха, і тільки! «Татусю, мама сказала, що від моїх лісових пригод дістане інфаркт. Хіба від лісових пригод інфаркти бувають?..»

— Ліс — велике таїнство, — міркував уголос капітан першого рангу. — У ньому щось споріднене морю.

— В чому? — нагадався Ягудін. — У первісності?

— Припустимо. Як море, ліс щоразу відкривається для тебе заново. Ранком і ввечері, весною і восени, вдень і вночі, в грозу і в погожість.

— І степ так само, — прохопився Болюбаш.

— А гори? — озвався Галаєв, який, здавалося, досі ніяк не міг потрапити в русло загальної розмови. — Ви чули, як весною сурмить уральський лось? Від його сурмів гори змінюють забарвлення (капітан першого рангу з підозрою глянув на Галаєва). Сумніваєтеся? Замість трьох шотландських тер'єрів, вигодуйте одного лося. Лось переконає.

Відповідь Галаєва всім сподобалась, і капітан першого рангу, розгладивши зморшки всією рукою на жовтавому обличчі, сказав:

— У вас, Арнольде Петровичу, здогадуюсь, існує підпільна школа гострословів і дотепників?

— Дошкульників, товаришу капітан першого рангу, — шанобливо відшарирував Болюбаш. — Вчимося закидати вудочки, ловити в проводку, пахлистом, на блешню. Маємо найсучасніші складні вудлища, сиїнінги.

— А рибальську юшку варити вмієте, товаришу замполіт?

— Даруйте, у нас рибальська юшка не вариться. Це передбачено статутом. Вариться юшка командирська. Хіба у вас не так?

— Не так. Окунців і карасиків не беремо.

— Товаришу командир, — звернувся Болюбаш за підмогою до Можарова. — Виручайте!.. Невже ви ловите дрібноту? Це ж образа, навіть!

Можаров провів кінчиком мундштука по губах, і на них одразу залишилася усмішка.

— Траплялось усяко, Юрію Васильовичу. І щуки зривалися, й окунців випускали на волю..

..Зумрад набридло ставити хатинки для ляльок, конати ямки і садити власний садочок із прутиків. «Я хочу з татом на риболовлю», — сказала вона мамі Тенті. «То дуже зарані, Зумрад. Тато іде на риболовлю до схід сонця. І ти ще спиш, і вивірки ще сплять, і зайчики. Не сплять тоді лише вирлоокі сови». Зумрад не відступалася. Звечора припасла вудочку — лозинку з мотузком. А щоб тато не переплутав спросоння, де його вудки, а де вудка Зумрад, своєю вона заховала під хатою. Тільки-но морока із кішкою Муркою, їй аби гратися та гратися мотузочком, ніби Зумрад причепила його для неї. Зумрад, як гадала мама, прокинулася пізно. А може, вона і не спала, а поквапилася зійти сонце. І лісничова корівка вже подоїлася, залишила Зумрад у глечку свіжого молока. А ледащиця Мурка ще глипала заспаними очима і не збиралася вмиватися. Зумрад із слізми випила молоко, поскаржилася мамі на тата, дістала із своєї схованки вудочку і знову пустила слізьку. Тенті була змушена відвести її до тата, на Рось. Та під калиновим кущем сидів не він, а якийсь вусатий дядько, і Зумрад трохи розгубилася. «Він розгнівається і мене прожене». — «Рибалки ніколи не гніваються, — сказала Тенті. — Сиди тихо і не заважай. І не шубовсни у воду. Я наглядатиму, Зумрад». Вусатий рибалка так зосереджено дивився на поплавки, що не помічав присутності Зумрад. Світило сонечко, і їй було видно, як маленькі срібні рибинки метушаться біля поверхні, виловлюють собі поживу — сонячне проміння. «Риби годуються промінцями», — тепер запевняє Зумрад. А її мотузок нітрохи їм не цікавив. «Якби там плавала Мурка, то вона неодмінно вчепилася б кігтиками!..» Рибалка виловлював окунці, плітку, карасиків і кидав їх у бляшанку, але їй боліло, що рибкам тісно, що вони стріпаються, просять водички... І Зумрад носила їм з річки воду пригорщами. Та вода не слухалася і протікала крізь пальці. «Відпущу рибок у річку, щоб поплавали і напилися води досхочу! — сказала вона собі. — А захочуть спійматися знову, то дядько спіймає. Вони ж не шука, вони ж не хижачки». Прийшов рибалка, і Зумрад показала, що доглянула бляшанку, як він прохав. І про рибок все сказала. Вусатий рибалка змотав вудки, попестив їй голівку. Сказав: «У тебе, Зумрад, чуйне серденько. Рости здорова і щаслива». Надвечір прийшов із далекої риболовлі тато. Без вилову... Посміялася з його риболовлі Тенті. А Зумрад мамі заперечила. «То в мого тата чуйне серденько, — сказала. І попестила йому голову. — Рости здоровий і щасливий!..»

— А який батько їм я? Коли вони мене бачать? — сказав котрийсь з офіцерів.

Поглинутий згадками про лісові пригоди Зумрад, Можаров недочув початку розмови.

— І все ж це ніскільки не знімає з вас як батька відповідальності за їхню вихованість, за їхню придатність для суспільства, — відповів офіцерові капітан першого рангу. — Наша держава — це будова, вежа, в основі якої має лежати цеглина кожного. А щоби кожен заклав свою повноцінну цеглину в державну вежу, його ставлять на ноги принаймні двадцять — тридцять п'ять літ!.. Безплатно!.. І всього-на-всього для однієї цеглини. А хтось зумів і дві покласти — хвала йому. Три, сім, десять — не заперечуємо. Але ж одну неодмінно!.. І батьки, як і школа, як і вуз, від-по-ві-дають у повній мірі!..

— Не перечимо вам, — вибачливим голосом проскрипів Ягудін. — А як бути з тими, котрі не мають хисту будувати чого?.. Немає хисту, і все. Є порядність, є освіта, а хисту не дано природою?

Він обвів поглядом усіх на катері, завдяки високому зростові — зверху, — його не зрозуміли.

— ...Під нашу державу, під її підвалини знаходилися, знаходяться і ще знаходитимуться охочі підкладати бомби і толові шашки. А бікфордіві шнури запалюються на відстані. Їх і слід рубати... Ми вміємо це робити, ми покликані навчити цьому і дітей. Для них і заради них.

Туманна запона розімкнулася, сонце заповонило хвиляний простір, осяяло порт і місто, його світлі квартали, телеаптеки, засновані дротами тролейбусні і трамвайні лінії, що відпроміювали зблиски далеко в море. Катер ще йшов фарватером, як над містом уже попливли великі тіні від хмар, і невдовзі все спохмуріло. Насупленість берега поширилася за межі порту, дістала море. З материка все надходило і надходило скупчення важких темних хмар, що охоплювали небокрай від заходу до сходу. Між хмарами і землею вимчав холодний вітер-протяг, й услід йому протівся перший весняний грім. Спершу грім, а вже перегодом і блискавка, малинова і тонка, мов струна, що зірвалась із грифа. Другий пережат грому наблизив хмари до моря, і на палубу упали крупні дощові краплі. Можаров зняв кашкет і підставив дощовим краплям чолату стрижену голову, вітаючи прихід весни. Його наслідував Галаєв, командир-латиш, Ягудін. Повагавшись, Болубаш і собі прийняв на чуприну кілька вагомих крапель. Вони стояли з непокритими головами на катері, що швартувався до

штабної пристані, стояли, сповнені високого чуття, і вдруге поміж перекатами грому чули гелгіт гусиних зграй, які летіли над морем попереду дощу, летіли на різних висотах, і, здавалося, не буде кінця тому хвилюючому летові.

Військова рада на цьому флоті для Болюбаша впервину, і приймальна, дещо стилізована під кают-компанію великого корабля, справила на нього гарне враження. Переступивши поріг, він відчув полегкість, внутрішнє заспокоєння. Не знав, про що саме його запитуватимуть на засіданні Військради, але передбачав і заздалегідь обмірковував усі відповіді. До того ж завше на подібних засіданнях перше слово надавалося командирові, і він мав лише доповнити Можарова. «Стислість і точність — наші рідні сестри і заступниці», — ще на плавбазі сказав йому Арнольд Петрович, сказав жартома, однак він узяв це собі на згадку.

Підлога приймальні була всуціль заслана туркменським килимом кольору морської хвилі, стеля і стіни пофарбовані у світлі тони. Святковість усьому надавали великі вікна із білими шовковими шторами, що спадали хвилями, і репродукції з відомих картин, написаних російськими і радянськими художниками-мариністами... «Чесменський бій 1770 року» Айвазовського, до якої він звик ще у Фрунзенському вищому училищі (там зберігається оригінал цієї картини), копія картини Боголюбова «Синопська битва 18.ХІ.1853 р.» із Центрального військово-морського музею у Ленінграді, картина невідомого художника «Наварінська битва», яку він досі не бачив; на передньому плані, на кораблі «Азов», він упізнав капітана першого рангу Лазарєва, лейтенанта Нахімова, мічмана Корнілова і гардемарина Істоміна, майбутніх героїв оборони Севастополя. Відомий портрет Нахімова-адмірала висів поруч портретів Ушакова і Макарова над столиками з телефонами для чергового та ад'ютантів... Болюбаш залишив Арнольда Петровича з командирами човнів, що стиха обмінювалися думками, й обійшов залу, оглянувши репродукції з картин сучасних художників... Дудник, «Залп «Аврори», Пузиркова «Чорноморці», картини «Атака підводним човном Луїна фашистського рейдера», «На перископній глибині», «Атомний ракетноносець у поході». Останні дві картини були написані нещодавно, належали неплзю художника, про якого Болюбаш ще нічого не знав — його ім'я зустрів тут чи не вперше, — і ці роботи маслом свідчили про неабияку обдарованість автора.

Арнольд Петрович дослухався викликів чергового, по-смоктуючи порожню люльку, походжав неподалік столика з телефонами, інколи кидав побіжні погляди на свого замполіта.

«Запрошується командування чотириста сорокового!»

Ні, не їх.

За півгодини ад'ютант командуючого знову примушує всіх обернутися до нього:

«Запрошується командування чотириста сорок першого!»

Болюбаш підійшов до командира тоді, коли той дещо занепокоївся.

— На черзі ми, — сказав Можаров. — Найголовніше, Юрію Васильовичу, доповідати стисло і точно. Без велеречивості, її командуючий не шанує, до неї нестерпний.

— Все ясно, командире.

Ад'ютант попередив Можарова, що Галаєв з Ягудіним мають заходити на Військграду разом із ним. «Не заперечую», — всміхнувся Можаров, немовби від них залежало, кому і в якому складі йти на засідання.

«Запрошується командування чотириста сорок другого!» — й одразу перед ними відчинилися високі масивні двері.

Хвилювання Можарова, яке він досі старанно приховував від інших і самого себе, враз передалося Болюбашеві і Галаєву; лише Ягудін мав вигляд цілком спокійний. Діставши із кишені авторучку і блокнот, він приготувався занотовувати все, що скаже начальство. «Ніщо не виформовується саме по собі, за всім стоїть теорія і досвід», — підкреслив чиюсь думку, записану раніше, в приймальні.

На Військграді виявилось значно простіше, ніж здавалося Арнольдові Петровичу, від нього не зажадали чогось такого, що примусило б шукати об'єктивних пояснень, виправдувань, до яких удавався його попередник — командир чотириста сорок першого — і якому тепер було запропоновано чекати остаточних висновків Військової ради до закінчення її засідання. Як і пророчив латиш, Арнольдові Петровичу наказувалося відбути у відпустку, однак з умовою, що він готуватиме атомохід до виходу в океан разом із Галаєвим. Болюбашеві, за якого в основному звітував докладними репліками контр-адмірал Видиш, поставили в обов'язок поділитися думками-побажаннями з капітаном другого рангу Ягудіним, котрий встиг занотовувати це Болюбашеве завдання у свій блокнот першим пунктом: «...кап. З р. Ю. В. Бо-щучу забезпечити мене всеохоплюючою інформацією». Нікого із них не затримали більше десяти хвилин,

і Болюбаш навіть не встиг добре розгледіти всіх, хто сидів за довгим столом, ліворуч од командуючого. З-поміж знайомих і незнайомих обличчю Юрію Васильовичу вдалося за примітити Ігоря Волошка, який уже носив звання капітана першого рангу і, мабуть, був призначений обійняти посаду заступника начальника політичного відділу, бо сидів поруч Богдана Миколайовича, і вони удвох розглядали документи із спільної папки. Волошко стрівся поглядом з товаришем по академії, підбадьорююче кивнув, але так обережно і непомітно для інших, що Болюбаш здогадався про це, коли вони знову опинилися на туркменському кілими кольору морської хвилі.

«Запрошусться комацдування чотириста сорок третього!»

До дверей зали засідань ступив щупленький, з лукавим задерикуватим носом і щіточкою вусів під ним, капітан другого рангу; він не встиг взятися за ручку дверей, як вони розчинилися з гуркотом, і з порога гукнув ад'ютантам Волошко: «Лікаря!.. Хутчій лікаря до адмірала Видиша!» Лейтенант Карлаш прожогом кинувся на вихід. Притримуючись правицею за поруччя сходів, лейтенант умить збіг на першій поверх. Черговий мічман і мічман-ад'ютант викликали з двох телефонів «швидку» і «невідкладну допомогу» флотського шпиталю. До приймальної вийшов начальник штабу флоту і стурбовано считав, хто з присутніх ще не встиг доповісти Військраді. Таких виявилось чимало. «Після перерви заслухасмо».

— Ходімо, Юрію Васильовичу, — зітхнув Можаров. — Ми тут йому не поміч.

На сходах вони дали дорогу флагманському терапевтові, який на ходу зав'язував тасьомки халата, пропустили повз себе сестричку і двох матросів із санітарними сумками. Біля під'їзду стояла шпитальна машина. По її кузову переїщили крупні дощові краплі. Можаров глянув на захмарене небо, підняв комір альтанки і попростував під дощем. Болюбаш ледве встигав за ним, не обмипаючи каламутні калюжі, що розливалися на асфальті.

— Отакий травень пригадався мені в сорок п'ятому, у Берліні, — раптом спинився і сказав Можаров. — І мертвим, і живим, і ненародженим — Свято Перемоги — зеленрозмай!

...Залізний канцлер чадів порохомим димом крізь проломини в бронзовій голові, тевтонський бронзовий кінь під ним також випускав з черева чадний дух; фюрер «третьої імперії» попелився у воронці, що вивергнув важкий гау-

бичний снаряд; з берлінського метро виходили на білий світ рештки захисників фашистської столиці, обеззброєні і приголомшені на смерть, символи якої ще недавно гапували собі сріблом на кашкетах, на рукавах, на петлицях, чіпляли на груди. А над усією чаднотою повергнутого Берліна полоскав травневий дощик білі простирадла кашітуляції і співалося «Полечко-поле»... Переступаючи кинути на брук пімецькі автомати, фауст-патрони і штандарти, ми йшли до рейхстагу поставити свої автографи, ми всі були гідні того, щоб Європа пам'ятала їх. «Ставай, танкісте, мені на плечі!» — сказав дядько-піхотинець, і хтось іззаду підсадив мене, аби я дотягнувся до вільного місця на колоні, суціль списаній солдатськими автографами. «За всіх трьох пиши!» — тримав мене на собі піхотинець за брудні чоботи. Той, третій, подав вугільний осколок, і я вивів чорним по сірому: «Ми з України!»

9 травня 1945 року я побачив, як кінчаються війни...

А спершу я пізнав її злочинну суть.

Сошце і чорні хрести на крилах літаків: «юнкерси» заходять бомбувати переправу з-під сонця, і зеїтпники не встигають стріти їх першим залпом, як уже вибухи авіабомб стрясають усе навкруг. Палають цистерни з паливом, горить баржа, горять понтони. Ріка зносить полум'я вниз за течією, і воно не гасне на воді. Мої коні шарахаються вбік, і повозка, підскакуючи на грудді, мчить сільською вуличкою. Коні хропуть, очі лізуть їм із орбіт, і зелена піпа злітає з вудил. Налітають на високий тип, збивають його голоблею і грудьми, спиняються в гуцавині акації. Чорні хрести на крилах і свастика на оперенні пропосяться наді мною з ревищем, коні сахаються, але їх міцно тримає високий червоноармієць, садить обом в сапати важкими кулаками. Я злітаю з підводи і плачем прошу його не бити коней. Втихас гул, хтось посилає навздогін «юнкерсам» пістолетні і рушничні кулі, і тільки тоді я згадую, що везу матір із маленькою сестричкою в евакуацію, на схід... Мама годують сестричку, вона пікому ще не всміхасться, лише мені і мамі, і гуде, як голубеня.

Сестричка не всміхасться, а повсякчас плаче. І мама з нею ридас печутим риданням... Червоноармієць все ще стріляв з-за дерева «юнкерсам» услід, а командир типяв йому під піс револьвера, погрожував трибуналом за головотяпство. Я тримав коней за вуздечки, коні все ще харапудливо тремтіли, я пестив їм морди, заспокоював і піяк не міг збагнути, чому мама сиділи під клунками незрушні, тримали сестричку коло грудей, в яких не було молока,

а була кров, і не ховалися, як раніш, від сторонніх очей. «Ма-мо-о!» Я німів від того, що їм уже відридалося-відплакалося навік... Матір і сестричку, котра назавжди восталася ненагодована, бійці поховали разом із своїми, у братській могилі. Мені звеліли віддати коней і підводу їздовому і йти з ними, з батареєю. Шипель-скатку вручили, проти-газ, обмотки і казанок... Я тепер гаразд знаю, де Сталінград і де Берлін. Та щоразу, коли вдивляюся у лице мадонни Літти, впевнююся в неземному походженні своєї матері!.. Жінка, що годує дитя, тієї часини сама стає божеством. То був непростимий твій злочин, льотчику. Я поклявся помститися і мстився всі чотири роки, поки не прийшов до Берліна. Я розписався на твоєму рейхстазі і віддав свою пайку хліба твоїй матері. Вчора моїй сестричці виповнилося б скількись там літ... Я ненавиджу і завше ненавидітиму війни...

І мертвим, і живим, і ненародженим — Свято Перемоги — зелен-розмай!

Чому, на якій підставі намагаюся ототожити себе з тобою, не знаю. Може, тому, що ти уявляєшся мені схожим на всіх, хто набавляв собі роки і втікав на фронт. Ти запевняв комбата, що «другий сезон» голиш борідку і вуса, що вдома маєш уже наречену, котра ніколи тебе не зрадить і діждеться твого повернення з перемогою; а комбат слухав і думав: отакі хлопчики ідуть у криваве пекло, хоч для них світ іще не відкрився до обріїв, вони не пізнали його справжньої принадності... Ти все-таки умовив комбата, і він звелів тебе вписати на всі види постачання, і відтоді ти став матросом морської піхоти. І пройшов з нею від Новоросійська до Будапешта. На Дунаї 9 травня 1945 року ти бачив, як кінчаються війни...

А спершу ти пізнав її руйпацію.

Усе вирішилося відразу: Надія відхилила твою любов, не віч-на-віч відхилила, а в присутності подруг, з котрими ходила до військкомату на курси радистів. Це сталося того дня, коли ти впіймав двійку з алгебри і посварився з математиком, якого вважав претендентом на її руку і серце, бо всіх достойних мужчин забирала війна, а йому виписувалася броня — зважали на якийсь прихований гандж. Вона сказала тобі, хизуючись собою, Надія Чаюн: «Я не встигаю знищувати твої безглузді записки! Спершу вивчи, чому рівний квадрат суми двох чисел... Ти ж іще ди-ти-на!» Твоє кохання сконало від тих убивчих слів, і натомість, під пир-

ханья її дурненьких подруг, вселилася пенависть. «Я ніколи тебе не любив і не любитиму!» — гукнув ти вслід Надії. — Ми всі знаємо про твої фіглі-міглі з математиком! І ти мені не пара, моя доля ще виросте!» Вона повернулася до тебе, зненацька поцілувала у стрижену голову і сказала: «Ти — молодчина! Твоя доля неодмінно виросте!» І покинула тебе біля військкомату, присоромленого й ураженого... А за кілька днів Надія і математик вилетіли за лінію фронту. Ти гаразд вивчив, чому рівний квадрат суми двох чисел, та твоя громадянська совість, чоловіча гідність твоя не давали тобі спокою, і ти набавив собі літа і пішов на фронт... Ти бачив скатованих фашистами жінок і дітей, знімав із шибениць партизанів, піс на собі в дунайських плавнях пораненого у розвідці товариша і не покинув його навіть мертвого, щоб вороги не поглумилися над тілом моряка. Тобі вручено дві медалі «За відвагу» і було представлено до нагороди третьою, але Надія Чаюн та математик, назустріч яким ти ішов від самого Новоросійська і ніяк не міг наздогнати, просувалися на захід раніше тієї лінії, що визначає фронт... Фронти зійшлися, а ти їх так і не наздогнав. Неподалік Будакесі, у фільварку, старий угорець розповів тобі, як за тиждень до приходу Червоної Армії тут загинули двоє, наші розвідники — дівчина і чоловік. Вони обідали у нього, коли фільварок оточили есесівці. «Красиві об'єд, — сказав угорець. — Він називав її Надею, вона його — Вчителем. І вмирили красиво, стояли спиною одне до одного і стріляли до останнього набою». Угорець показав горбик свіжої землі — там він уночі поховав руських і сам доглядає і доглядатиме доти, поки не накажуть йому перевезти їх до Будапешта. «Там буде вулиця Руської Надії і вулиця Руського Вчителя», — впевнено сказав старий угорець. Ти вірив, що справді будуть такі вулиці, і не хотів повірити, що вже ніколи не буде Надії Чаюн, — ні тієї, котра віддала б руку і серце математикові, ані тієї, котра покохала б тебе так само, як ти кохав її... Тоді, на всеземному згарищі, у дні повсюдної печалі, піхто не бачив твого горя, що впало прозорими краплями на свіжий горбик, а старий угорець не зрозумів, чому тобі, хороброму і молодому, так скорботно в його гостинному фільварку. І дотепер не забулася твоя скорбота. Ти не хочеш повірити в оту безмірну втрату, все ще сподіваєшся почути Надіїн голос, зустрітися з нею. На Свято Перемоги, як і всі фронтовики, ти зодягнеш бойові нагороди. Але я знаю, що ти ненавидиш і завше ненавидітимеш війни...

І мертвим, і живим, і ненародженим — Слава Перемогі — зелен-розмай!

— Дозвольте, товариші командири?

Аратський з'явився на плавбазі одразу ж після засідання Військової ради і у досить доброму настрої. Він уже був зодягнений у парадний мундир з кортиком.

Галаєв сидів у Можарова, і командири разом із своїми замполітами попивали міцний чай. Вели неквапшу дружню бесіду, як люди, котрим уже нікуди поспішати, котрим усе ясно: що було, що є і що буде завтра. Вони також поздавали обмінні рапорти і могли дозволити собі таку розкіш, як чаювання з веселими оповідками. Болубаш і Ягудін здебільшого мовчали, слухали Арнольда Петровича, і кавторанг Ягудін, можливо, вперше за всі ці дні, що передували його виходу в море з Галаєвим, забув про авторучку і блокнот. Можаров з невимушеною ввічливістю привітався до Аратського, запропонував майорові вільне місце біля себе, і вистовий Рамій негайно подав корабельному лікареві неодмінний чай. «Із сухариками вам, товаришу майор, чи без сухариків? Цукор-пісок чи рафінад?» — «Дякую, Раміре, і без сухарів, і без цукру».

— А дружина ж ваша як? — допитувався Галаєв Арнольда Петровича. Присутність Аратського не завадила їхній розмові, й Аратський усівся зручніше, привільніше.

— Тенті?.. Як вона вважає? А ніяк. Моя Тенті належить до тих дружин, життя яких цілком підпорядковане службі мужа. А якщо б це було не так, то навіщо дружина військовому морякові?.. Вона не бурчить, не скаржиться ні на мене, ні на вище начальство, ні на кого. І Тенті, і Зумрад звикли до того, що у святкові дні я неодмінно чергуватиму. І якщо станеться надзвичайна подія, то вона має статися при мені і ні при кому іншому!.. Недатчик!..

Аратський відзначив у душі, що Арнольд Петрович і всі тут у доброму гуморі, що всі вони знають гаразд — ніколи і ніяких ЧП не було з вини Можарова, а тому їхньому командирові зараз нелегко пригадати якусь трагікомічну пригоду на чергуванні, аби цим повеселити товариство і заодно самому посміятися із себе. Вигадає щось — нехай вигадує... Він, Аратський, на флотилії раніше від Можарова і Галаєва, не кажучи про замполітів, і міг би пригадати із командирової служби більше, ніж сам командир.

— ...Михайло Михайлович не дасть збрехати,— ніби підслухавши, послався на нього Можаров.— Шість літ тому я прибув із Балтики сюди старшим помічником. А приймати корабель привелося в одного кап-два, на берег той списувався. Човен новенький, любо глянути. А непорядку на пьому, як на старій калоші!.. Дисциплінка — ну й скажу вам, як на буксирах: «Вапько, подай кінець!» А що вже документація, різні формуляри... «Слухай, товаришу дорогий, нічого приймати не буду. Підписуємо рапорти і до побачення! Сам розберуся!» Він образився, звичайно, але доповіли адміралові, і я вступив у командування. На Первомай. Тенті ще в Киргизії, хати немає, правлю за холостяка, то куди мене подіти на свято? Звісно, чіпляй пов'язку, неси службу!.. Шефи тоді приїхали з міста, двома рейдовими катерами. Комсомол!.. Усі в спідничках наші шефи, брюнетки, блондинки, шатенки! Провели ми з ними засідання, концерт їм, вони — нам концерт, все за плапом. Час і запросити на флотський обід. До кают-компанії провели, посадили на чільне місце, шампанським одсалютували. І дівчата вже не дівчата, а райські яблучка. Той лейтенант щось нашіптує їхньому комсоргові, а той старшина пропонує показати кубрики, інший, мій командир механічної, персонально одну блондиночку до каюти, погортати фотопальбоми... Е, ні, так далі не годиться! Шефи собі поїдуть, а мені ще служити та служити... «Боцман, сурми збір!» Зпасте, поки я не вневнився, що катери з шефами за боноюю загорожею, моєму серцю не було ніякого спокою. Інфаркт!.. Стою на верхній палубі плавбази із своїм помічником і дихаю озоном, пабираюся сил. І раптом... бульк пляшка за борт. Викинув хтось з ілюмінатора. Ми збігли вниз... Ніде нікого! Офіцерські каюти всі замкнені. У кают-компанії теж світло вимкнуте, і кают-компанія зачинепа. Звідки пляшка? Хто викинув? Через хвилину ми були нагорі. Ні, таки з ілюмінатора кают-компанії. Вертаємося, стукаємо. Анітелень. «Відчипіть, черговий по з'єднанню!» Увімкнулося світло, відчипили. Троє хлопців-молодців... Тверезі, але чимось трохи поколошкані. Двоє стоять струнко, а третій тримає правицю в кишені. І не змигне, бісова кров... «Хто такі?» — «Кок, товаришу капітан третього рангу». — «Вістовий». — «А ви?» — «Гідроакустик». Підходжу до буфета, відчиняю. Так і є, дві склянки з горілкою, по вінця. «Чия?» — «Кок». — «Так, виливай в ілюмінатор!» Скривився, але вилів. «Це чия?» — І гідроакустик вилів свою. Спиняюся

коло вістового, допомагаю витягти йому руку з кишені... Так і є, третя склянка. Не схлюпнув же ані грама!.. А дивиться на мене так благально, неначе я відбираю у нього якийсь скарб. «Виливайте!» Зітхнув бідолаха і вихлюпнув у ілюмінатор усю. «Отепер побалакаємо за статутом, товариші,— кажу.— Без гауптваhti не обійдеться. Хто ваш командир? З якого корабля?..» Мовчать, переминаються з ноги на ногу. «Наказую зізнатися!» А цей гідроакустик схидненько завважує: «Хіба ви нас не впізнали, товаришу капітан третього рангу? Ми ж... ваші!» Ось так, Галаєв, вступати в командування, коли ще не знаєш свого особового складу. Скомандував я штрафникам «вільно», сів з ними рядком, і домовилися, що в разі чогось подібного, то... «Слово підводників!» — запевнив акустик, як старший званням і заводій. Відтоді щось не пригадую порушень, дотримали слова... Так, Раміре?

— Додержали, товаришу командир!

— І Медядько виріс справним старшиною... Того ж таки вечора, після відбою, коли екіпажам зіграли первомайський сон, мене запросив до себе командир-сусіда на шинку, що надіслали батьки. Святкову норму сухого винця розпили, розгомонілися. Мало-помалу на вогник завітали командири з інших кораблів, замполіти... Хто ще у формі, а хто з каюти в каюту прошмигнув майже поспортивному, наче пляжники. Розсілися кружком, частуємо оди одного, куримо, аж дим коромислом, тости виголошуємо... Я звільнився від ременя з пістолетом, розстібнув кітель — хо-орро-ше-е!.. І в цей час заходить сам Русіянов, він тоді у нас командував з'єднанням, ходив у контр-адміралах. Німа сцена!.. А він оглянув усіх і спинився на моїй особі. «Чому не доповідаєте, товаришу черговий по з'єднанню?» — «Даруйте, товаришу адмірал, не по формі... Я зараз, я миттю!» — «Сидіть уже... Що ж, я можу спокійно їхати додому і відпочивати. На з'єднанні, як бачу, повний порядок. Добраніч, товариші офіцери!» І справді, хвилин через зо дві покотив... Усі розбіглися по каютах, залишився тільки я та сусіда-командир. Дивимося адміралові услід і питаємо себе, що б то значило: «На з'єднанні, як бачу, повний порядок...» До ранку я ходив пірсом, думав над цим і не додумався, аж поки не змінився з чергування... Як ви гадаєте, Ягудін, у чому була вся сіль сказаного?

Кавторанг Ягудін здвигнув плечима.

— А ви, докторе?

Аратський відсюрбнув чаю, всіміхнувся:

— Якщо командири човнів дозволили собі зібратися у тісному колі разом із черговим по з'єднашню, то це найперша ознака благополуччя. Не безтурботності, а саме порядку. Адмірал і мав це на увазі.

— Цілком вірно, докторе. Він ніколи мені про той випадок не нагадував і стягнення, яке я заслужив, не наклав. Але з того травня, якщо мій човен не в морі, він завжди ставив на свята мене у наряд. Не знаю, чи то стало традицією, чи з якихось адміралових міркувань, без моєї пов'язки не обходилося досі, не обійдеться і цього разу, — закінчив трохи зажурено.

Для нього самого і для всіх присутніх стало приємністю, коли до каюти, обережно переступивши комінгс, увійшла старший лейтенант Наївіна. Аїда Павлівна з недбалістю, злегка торкнувшись берета кінцівками пальців правих, віддала честь. Як жінка, певна своєї значущості в товаристві чоловіків, вона, усміхаючись зеленавістю очей, спинилася навпроти Болюбаша, і він, ніби під впливом бісового паслання, встав перед нею, галантно вклонився. Це справило палезке враження і на Аїду, і на офіцерів-чоловіків, які не спромоглися вийти з-за столу, щоб привітатися.

Вістовий Рамір дістав з буфета чашечку для Наївіної, але Можаров подав знак принести корабельні бокали. Масандрівський мускат не звабив Аїду присісти і скуштувати хоча б кілька його краплин, і це дещо розчарувало Можарова.

— Потроху ви забуваєте нас, Аїдо, — сумно сказав.

— Не гнівайтесь, Арнольде Петровичу. Я прийшла до Галаєва зі скаргою. Їхній хімік не виписав і не отримав іще дозиметричні прилади для екіпажу. Невже ще вам, товаришу капітан другого рангу, нагадувати про «олівці»?.. А якщо готовність «раз» і вихід у море?

Галаєв послався на свою недосвідченість як командира підводного ракетноносця і, визнавши перед Аїдою Павлівною провину, попросив її поради, кого з хіміків варто взяти з собою у перший самостійний похід. Вона сказала, що подумає, і годна була піти, як Болюбаш увічливо вказав їй на вільне місце. Замполіт не те що затримувачи намагався затримати її, ні, — він припрошував не погордувати гостинністю Арнольда Петровича, виявляв усю їхню шанобу до неї і до пам'яті її чоловіка. Губи Аїди розімкнулися для подяки, але вона нічого не сказала, лише в зеленавих очах промайнув смуток. Але тут же її вуст торкнулася усмішка:

— Ви, сподіваюся, за дорученням командира,— вказала на Можарова,— врочисто запрошуюте мене на бал? Я не помилилася, Юрію Васильовичу?

— Зробіть ласку...— тільки й мовив у відповідь

— Арнольде Петровичу, ви не ображені? — подала руку Можарову.

— Нітрохи, Аїдо! Юрію Васильовичу, проведи гостю до трапа... І не затримуйся!— гукнув наздогін, коли Болюбаш з гуркотом зачинив за собою двері каюти.

Він провів її до прохідної. Коли повернувся, пляшка мускату так і лишилася невідкоркована, вістовий збирав на тацю бокали і чашки з-під чаю. Аратський нашіпував щось капітанові другого рангу Галаєву, Ягудін переглядав свіжі газети, а Можаров стояв перед ілюмінатором і дивився на лазурову синь бухти. Без особливого задоволення дав йому прочитати семафор із штабу з'єднання: Арнольдові Петровичу довірялося святкове чергування!..

— Що ж, командире, присмно, коли прямо вказано — довіряється,— повернув Болюбаш семафорограму.— Сам татко рідний підписався.

— Авжеж. Ще Мойсей заповідав: «Шануй батька твого й матір твою, тоді добре тобі буде і довговічний будеш ти на землі».

ФЕЙЄРВЕРК

Звертаючись до своїх мрій, до прийдешності, я питаю себе: чому вона, така приваблива і багатообіцяюча, менше хвилює і зачіпає душу, ніж спогади про дитинство, позначене нестатками повоєнних років і вічною зажурою матері?.. «Де істина; у тому, що було, чи у тім, що має бути з тобою? А може так статися, і ніхто не помітить цього, навіть ти сам, що твої мрії стануть дійсністю когось іншого, значно наполегливішого від тебе, хоча його пересічність ніхто не зважиться порівняти з твоїм обдаруванням...» Кому належать ці слова?.. Кому з великих чи визначних? Ні, моїй мамі, котра завжди вміла мріяти, і з усіх її мрій здійснилася лише одна, пайперша — виростити синів. Мама надіслала вітальну листівку, і я, перечитавши все, що старанно писалося її рукою, довго розглядав малюнок на зворотному боці листівки — святковий фейєрверк... Іще листівки від брата — ходить

геологом по Сибіру. Листівка із Києва. Телеграма з Москви. Й лист від мого друга Валтасара.

«...Дух людський продовжує злетати, дерзання, свої спроби, часом безплідні, вирватися за межі, що його обступають. Догматики — вороги повизни, відмахуються від усього незвичного, як від легковажних захоплень, скоро минучості. Більш проникливі розуміють, як кожному поколінню хочеться позначитися своєрідністю, і та своєрідність визначає обриси майбуття. Я не знаю, друже Юрію, чи належу і чи належатиму взагалі до тих, кого веління збаламученого духу веде до відкриттів, гідних визначних попередників, і в якій галузі це станеться (історії, філософії, архітектурі), але те, що стало моїм фахом, уже мене не задовольняє. Тобі легше, ти — військовий моряк, офіцер, ти визначився одразу. А я, на жаль, ще ні. Я хочу вічного! Не смійся, я знаю, хто я такий і до чого здатний. Та хіба я не можу мріяти про свій Ечміадзінський собор — диво раннього середньовіччя, або диво сучасності — Асуанську греблю? Чи потрібен я своїй Вірменії отакий, коли у неї були Месроп Маштоц, Анапій Ширакаці, Ованес Туманян і Маргірос Сар'ян?.. Саят-Нова писав і співав на трьох мовах. Я намагаюся опанувати хоча б одну, рідну. Я полишу скоро це меланхолійне приморське місто і переберуся до Єревана сам, якщо наша родина відмовиться. Я маю намір вступити до університету, вчитися тому, що прокинулося в мені, що чекає на мене — покликанню!..»

Те, що він писав далі, свідчило про його першову виснаженість: в усьому сквапливі паміри, суцільні скарги на життя. У нього велика потреба зустрітися зі мною і порадитися. І він майже благав брати відпустку з одним-єдиним паміром — приїхати до нього, тим більше, що на мене чекає ВОНА!..

«...О, добривечір, проходите! — Поставпа дівчина у блакитній сукні з глибоким вирізом і червоною стрічкою в чорній косі зирнула із Валтасаром і ще раз люб'язно запросила: — Прошу, товаришу капітан-лейтенант». З-під довгих вигинастих вій посвічували великі темні очі, ніби одразу винували: чи гідна вона того, щоб уподобатися з першого погляду?.. Лисніюча засмагість шкіри дещо скрадала недозрілість її як жінки, ту пору формування, коли ще дівоча безпосередність і необізнаність із таємницями справжньої жіночої приваби компенсуються

задиркуватістю та цнотливим кокетством. Жваво вистукуючи поперед мене своїми каблуками-шпильками, вона так голосно розповідала Валтасарові якусь пригоду, що я відчував, як до нас прислухаються всі мешканці поверху. З квартири на мене війнув насичений куривом потік повітря, і я мимохіть одступився за поріг. Дружні оплески Валтасарових друзів повернули мене до кімнати, але я вголос подивувався, як вони можуть веселитися у такому пеклі. «Для вас, Юрію, ми все переінакшимо!» — сказала ставна шатенка у блакитній декольтованій сукні і порозчиняла навстіж вікна. «Будемо знайомі, Кето», — відрекомендувалася. «Браво, Кето, ти випередила всіх!» — заплескала в долоні дівчина на канапі, на перший погляд старша від усіх на п'ять, а то й на шість літ. Вона сиділа в колі мерехтливого світла, що промінилося з торшера, і бавилася перлоновим ведмедиком. Її золотаве волосся сягало пліч, спадаючи хвилями, вбирало оте мерехтіння, і це надавало блідуватому обличчю особливої привабливості, тільки очі ховалися за окулярами. Коли я підійшов, вона відклала вбік ведмедика, підвелася. «Лізет», — і подала руку. Рука в неї була холодна.

Валтасар пробачився переді мною за примітивно сервірований стіл, відсутність серветок, які його мати здала у пральню, і за все те, чого не стало для повного комфорту. «Але ж ми маємо сардини, сосиски, гірчицю і хрін, різні бутерброди, а все це присмачується дотепами і взаємними компліментами!» Серед наших спільних друзів Валтасар завжди вирізнявся світськими манерами і вмінням створити товариську атмосферу. За присудом компанії я сів за стіл поруч із Лізет. Мене трохи відражали її окуляри в золотій оправі, за якими важко розгледіти навіть колір очей; я був уважніший до Кето, котра також зацікавлено позирала на мене і принагідно наступала мені на ногу під столом. І чим частіше Кето пригублювала з келиха, тим болючіше наступала гострим каблучком на мій черевик, і все це у неї виходило непароком, ніби без ніякого умислу. Лізет же на мене не посягала. Знаючи безліч дотепних анекдотів та бувальщизн, вона певтомно веселила товариство, а заодно веселилася й сама.

Пила вино і жартувала по черзі з усіма, — і з тими, хто її зачіпав, і з тими, хто її остерігався. Раптом звернулася і до мене: «Кето подобається вашому другові. Ліпше запропонуйте тост, ніж зачіпати Кето». — «А ви вільні, Лізет?» — «Так, я вільна». — «Пречудово!.. Прошу вас зняти окуляри». — «Вони комусь заважають?» — «Нікому,

але я хотів би...» Вона зважила на моє прохання, і тоді я побачив, які у неї лазурно-голубі очі і яка вона вся ніжна-ніжна!.. «За кохання, Юрію!» — гукнула мені через стіл розпаленіла Кето. «Нехай буде так», — відповів я...

Ще на катері Можаров запитав мене, як і де маю провести відпустку. Якщо мої особисті плани не відповідають тим, що пропонує штаб, а саме — перебування у санаторії разом із екіпажем, то я вільний їхати будь-куди. В такому разі Арнольд Петрович відпочиватиме з матросами. І забере з собою дружину й доньку. Флотський санаторій міститься на березі ріки з мальовничими краєвидами, з грибними місцями в правічному лісі і непоганою риболовлею в заплавах. Якщо ж я вирішу побути цю відпустку з нашими атомоходами, то командир запланує собі автомобільну подорож у Заволжя, про яке наслуханий від Галаєва і де ніколи не бував. Я вже мав намір їхати з екіпажем, як моє рішення похитнулося від Валтасарового нагадування про НЕІ.

«...Мальгані з Мадагаскару, — чомусь почав розповідати Валтасар, — вважають, що дівоча незайманість — ганьба. Із заохочення батьків незаміжні мальгашки намагаються віддатися сильним чоловікам і почуваються щасливими, маючи від них потомство. Здатність народжувати — найвища цінність жінки, і та, яка доведе це, стане бажаною нареченою. Даяки з острова Борнео зраджують одне одному без трагічних наслідків. Хіба що чоловік-рогоносець вимагає потім від суперника сплатити викуп, і той ніколи не відмовляється од такої честі». — «Це — аморально». — Мене розізлила не сама тема його розмови, а те, що він почав її у товаристві жінок. Та Кето додала: «Ще Мечников застерігав не придушувати статевого інстинкту». — «Кето, скажіть, на кого ви вчитеся? На медика чи хіміка?» Кето всміхнулася мені кутиками рожевих вуст. «На історика. Вас, Юрію, цікавить що-небудь з історії розвитку сім'ї та шлюбу? За всіх формацій, прецінь, для жінок, як і для чоловіків, зовсім не було байдуже, з ким вони вступали в найінтимніші стосунки... Ви задоволені?» — «Так. А хто ви, Кето, за походженням? Знаєте?» Кето без усякої похвальби відповіла: «Ще б пак! З князівського роду Чавчавадзе, по матері. Мій дідусь Реваз Чавчавадзе в громадянську війну командував ескадроном у Залізній дивізії Гая». — «Дякую, Кето, за вичерпну інформацію». — «Чи не завчасно дякуєте, Юрію? Ви могли б поцікавитися моїми іншими даними!..» Валтасар

включив радіолу і запросив Лізет до танцю. За ними вийшла на середину кімнати студентська пара — обоє в клітчастому. Кето підхопив мовчакуватий інженер із Баку, теж, як мені подумалося, ймовірний претендент на її вроду. Під виття саксофонів усі три пари вмить зійшлися до купи і злилися в один лихоманливий вихор. Мені й раніше доводилося спостерігати сучасні танці, де звання тіл пагадувало копання гідр, Лаокоонові муки, тубільські ігрища. Але мені це було байдуже, дратувало те, як поводитися Кето: вона мліла в дужих руках партнера, і від отієї млості гаснув її іскрометний зір, а губи прагнули цілунку. Студент зваявся наблизити свої вуста до її, та водночас хтось несамохіть зойкнув і всі три пари завмерли, розсипалися. Лише в центрі кола, неначе боячись зійти з місця, стояв розгублений Валтасар. Ніхто не збагнув, що трапилося, кому негаразд. Валтасар зваявся підняти ногу, і всі побачили скалки від розчавлених окулярів Лізет.

Лізет ізнову сіла біля мене, і вже ніщо не сполукало її до пустощів. Ми відокремилися у розмовах, непомітно для себе поринули у заобрійність. «Ну, зачекай, я тобі це колись пригадаю! — насварилася Кето. Відійшла і ще гукнула:— Розшукаю і знищу!» — «Серйозно?» — «То буде жорстока помста!.. Не забувай, що я за походженням із князівського роду!» Виклично відкинула назад косу, набула погорди, а вже тоді і декольтованим бюстом повела, і руки врозліт; і, постукуючи каблучками туфель, улад кубинському ритмові закружляла блакитною квіткою у вихорі хабанери. Валтасар розправив груди, виструнчився і, відбиваючи жаркий ритм, рушив назустріч Кето. Вони зійшлися пліч-о-пліч під дружнє плескання товариства. «Юрію, повірте, що Кето закохалася... Ви аж надто подобаетесь їй. Зверніть увагу». Я дивився і нічого такого не помічав: блакитна квітка двоїлася в моїх очах, ніби вивергала вогонь од вулкана хабанери. І в тому пеклі ось-ось мала згоріти вогниста Кето — чорна коса, червона стрічка. Лізет охопили чомусь дриготи, і вона щільно притулилась до мене. Її руки стали ще холодніші, ніж були досі. Я взяв їх у свої і погрів долоями.

— Товаришу капітан третього рангу, дозвольте ваш парадний мундир.

— Навіщо, Раміре?

— Командир сказав.

— Командир? Навіщо?

— Чистити будемо, прасувати будемо. І медалі щоб блищали.

— Дякую, Раміре. Це я можу і сам.

— Не можна заперечувати, товаришу капітан третього рангу, якщо сказав командир. Він ліпше знає.

— Тоді бери, коли ліпше. А що я маю робити?

— Нічого. Сидіть і читайте. Ми впраємося, як на звільнення... За сім з половиною хвилин.

— А чому за сім з половиною?

Рамір показав білий злиток міцних зубів.

— Мундир люблять майстерність. Командир сказав, що вистовий Рамір — майстер на сім з половиною хвилин, а далі Рамір може все зіпсувати. Командир не кепкував, товаришу капітан третього рангу, він має рацію! — І шморгнув носом, ніби застудився. Випереджаючи мене, вистовий відчинив шафу і забрав мундир із собою.

...Чверть віку тому швейцарський хімік Альберт Гофман винайшов лікарський препарат ЛСД. Цей винахід за твердженням преси, як ніякий інший, викликає безліч суперечок, має невідступних прихильників і непримирених недругів. Його лікувальні властивості казкові, йому скоряється алкоголізм, шизофренія, дитячі неврози. Він полегшує страждання хворих, які вже безнадійні. Та цим препаратом почали зловживати шукачі гострих вражень для збудження містичних уяв, хвилинного трансу, бо тоді контроль над часом відсутній, час і простір дивно змінюються... Щось подібне чинилося зі мною вранці після Валтасарових вечорниць. Я прокинувся з гірким щемом у серці, з болем у голові, що розколювалася від клетоту винних парів, вони розріджували мозок, тьмянили свідомість. Мені було бридко самого себе, здавалося, що моя гідність розтоптана мною ж. Ще ввижались вогняні змії, схожі на птерозаврів, велетенські динозаври і мамонти, неначе вживав отой препарат ЛСД. Як це сталося, що я втратив самоконтроль, загубив розум? Повіки мовби спеклись, я падсилу розплющив очі: лежав біля вікна, на розложистій канапі, що правила за ліжко. Я був укритий накрохмаленим до цупкості простирадлом. Крізь відчинене вікно до мене зазірало ясно-зелене виноградне віття, і з-під лапастого листу напівпромінням пробивалося ранкове сонце. Я відвернувся од його нестерпної променистості й ураз закляк від ясного і гострого, як сонячне проміння, погляду Лізет. Свіжа і прозора, дещо зніяковіла, вона мовби боялася мого дотику і

притулилася скраю капани, лежала бочком, зіпнувшись на лікоть. Вільною рукою раз по раз підправляла волосся, що спадало їй на лице, з якого не сходила тінь лагідності та сумирного смутку. Я спробував підвестися й обійняти Лізет, пригасити незручність, у якій негадано опинився, спекатися докору її бентежного погляду. Лізет вгадала мою думку і вкрай засоромилася, краска залляла їй щоки, шию, груди — все відкрите, не приховане простирадлом. Ураз померкла блакить її очей, згасло все, що в них світилося. Сором'язливість Лізет перехопилася на мене, і я, теж зніяковілий, поспіхом укрив її всю. «Не мовчи, Юрію», — стиха попрохала мене. «Я забув усі дитячі казки». — «Зрозуміло... Я тобі поступилася, і ти засуджуєш... Так, моїй поведінці немає виправдання». — «Не катуйся, чого рантом?» — «Тобі легше, ти чоловік». — «Ліза, нічого не сталося. Мені ввижались диплодоки і мамонти. Я тільки хотів тебе поцілувати». — «Зрозуміло... Тобі так зручніше піти звідси і не турбуватися...» — «Нікуди я зараз не хочу йти!..» — «Ти вартій мого кохання», — пошепки мовила і несміло присунулася до мене, певнарок торкнулася моїх грудей жалами персів, зруйнувала мою ще не міцну цілісність. Згодом примусила відвернутися до вікна, накрила всього мене простирадлом і сковзнула з ліжка. «За півгодини ми втечемо на море. У холодильнику я маю дві пляшки «Мокко»... Я лежав під простирадлом із розплющеними очима і вивчав розпливчату червону пляму сонячного диска, що підбився над виноградним галуззям, один промінчик по-домашньому влігся зверх простирадла. Лізет приставила до ліжка стілець, на якому було складено мій одяг, і вийшла, щоб не знічувати ні мене, ні себе.

...Коли одягнувся, вона повернулася до кімнати, як і вчора, в окулярах, з глумливою посмішкою на вустах, пофарбованих блідо-рожевою помадою. Одна неприступна строгість — ні сумирної лагідності, ні блакиті очей. «Лізо, де ти взяла нові скельця?» Лізет прибрала з вуст насмішкуватість, сказала, що вона завжди має запасні окуляри. Буденне ситцеве платтячко на поворозках, з-під якого визирав обідець купальника, панамы і босоніжки-танкетки на ній нагадали, що вона має намір утекти зі мною до моря. «Сюди скоро прийдуть старша сестра з чоловіком». Я спитав Лізет, де можна вмитися, і вона провела мене до рукомийника, прихопивши із шафи ямчатого рушника. Тепер я роздивився, де ми ночували: це була одна із приморських приватних дач. Лізет відкрила холодильник і по-

чала збирати в сумку все, що можна було там узяти. «Лізо, я не маю часу купатися. Я маю сьогодні ж їхати. Кінчається відпустка, а я злочинно ще не побував у батьків, в Єланці. Ти чула... про Єланець?» — «Я тебе не затримую», — холодно сказала вона. Нашвидкуруч вивільнила сумку від страв, порозсовувала пляшки і згортки в холодильник, прибрала постіль, старанно обдивилася навкруг і сказала: «Я тебе проведу, а то ще заблукаєш». Ми прощалися на зупинці таксі. З Москви я написав докладного листа, і вона не відповіла. Тепер ізнову об'явилася, через два роки... «ВОНА посилається на Герцена, на його твердження, що співжиття під одним дахом саме по собі — річ жахлива. Не знаючи твоїх остаточних намірів, як друг, — писав Валтасар, — запевняю, що вона знемагає по тобі...»

Під'їжджали і від'їжджали легкові машини ф'лагманів усіх рангів, — чорні «Волиги» змінювалися блакитними, сірими та кофейними, — і кожен, хто виходив із легкової, вважав за честь привітатися з черговим по з'єднанню, а заодно поцікавитися мосю особою. В ЗІМі Богдана Миколайовича прибула Лідія Пантеліївна. У темному костюмі з орденськими планками у два ряди на грудях, вона привітно всміхнулася Можарову.

Ми піднялися сходами, що були заслані килимовими доріжками й обабіч заставлені квітами. У ясному освітленні люстр і відблиску свічад я вперше після Москви побачив себе на повний зріст і подивувався, що на атомоході позбувся академічної важкості. Приємна теплина сповнила мене від усвідомлення того, що я матиму вільний од служби за всі останні місяці вечір.

Лідію Пантеліївну зустрів капітан-розпорядник, забрав до президії. Можарову й мені запропонував певеличку ложку в кінці зали, задрапіровану з боків малиновим оксамитом, з окремим входом.

Ми увійшли до ложі якраз вчасно: всі підвелися, щоб зустріти командуючого і членів Військової ради, котрі займали місця в президії. Андрій Волошко скромно сів іззаду, в другому ряду. Лідія Пантеліївна сиділа між начальником штабу і секретарем обкому. Русіянов підвівся, і шелест ушух. Командуючий не говорив нічого особливого, повторював усе те, що звичайно говорять на подібних зібраннях, однак його уважно слухали. Спочатку я не звертав уваги на столичок, покритий червоним сукном, що стояв обіч довгого столу президії; виявляється, там лежали нагороди й офіцерські погони. Командуючий

назвав з-поміж багатьох імен також моє і Можарова — Військова рада відзначала наш атомохід.

Русіянов вийшов з-за столу, спивився біля нагород. Начальник штабу зачитував Указ... Називалися військові звання, прізвища, ім'я та по батькові знайомих і не знайомих іще мені командирів, старших помічників, замполітів, командирів бойових частин. І те, що Можарова нагороджено орденом Леніна, я збагнув лише тоді, коли Арнольд Петрович пройшов центральним проходом до президії, піднявся на сцену і командуєчий, потиснувши йому руку, прикріпив орден.

Галаєв прийняв нагороду як палежне, зате майор Аратський увесь розпаленів од несподіванки і почуттів, що переповнили його, — він довго не міг заспокоїтися, все позиравав направо та наліво — відповідав на поздоровлення.

Можарову ще раз довелося виходити з ложі до президії, за погонями капітана першого рангу. Цим наказом головнокомандуючого чергове звання надавалося також мені; зустрівшись у проході з Арнольдом Петровичем, я відступив і ненароком зачепився своїм кортиком за кортик якогось полковника-береговика, чим потішив усіх, хто помітив мою необачність. Русіянов не втримався сказати мені щось глузливо-ущипливе, на зразок того, що, мовляв, наступного разу він принесе погони в ложу, де ми так зручно влаштувалися з Можаровим. Я спантеличився, і моє «Служу Радянському Союзу!» не вийшло чітким і бадьористим, як того ми домагаємося від усіх матросів та старшин. Сідати у ложі після в'їдливого жарту Русіянова ніби вже й не годилося, — віднайшовши позаду вільний стілець, я присів так, щоб мені було видно все і всіх, а сам полишався непоміченим. Закінчилося вручення цінних подарунків Військової ради, з привітанням виступив секретар обкому.

Перший поверх Будинку флоту було відведено під буфет, шаховий клуб і кімнату сюрпризів. Тут-таки, як значилося в запрошеннях, працювали кафе і телевізійна кімната, відкрився для прогулянок зимовий сад-оранжерей.

Я ще не встиг привітати Арнольда Петровича, як його оточили командири човнів, вимагаючи влаштувати їм фейєрверк із шампанського і бенгальських вогнів. «Як рівний рівного!» — стиснув мою руку Галаєв, і я сказав йому, що теж радий за наше спільне плавання з Можаровим. «Кавторанг Болюбаш, будемо вважати, що стіна взаємної неприязні між нами зруйнована!» — «Приймається, командире Галаєв!» Із зали все виходили й вихо-

дили у фойє іменинники на цьому торжестві, їх обступали ті, яких вітатимуть наступного свята, говорилися банальні необхідності, і від того загального юрління, гомону мені стало тісно і задушно. «Подивлюся на зимовий сад»,— вирішив і попрямував до сходів. «Юрію Васильовичу!» В усьому почажний і надто розсудливий, Можаров зійшов слідом за мною поквалливо, ніби я зібрався втікати од нього.

«За париу кількість запурень і підйомів! Законний тост підводника»,— басив хтось у буфеті.

Можаров підвів мене до жінок і перше відрекомендував своїй Тенті, відтак дружині Галаєва й Аратській, котра, не пазиваючи себе, зажадала відповісти, куди заподівся її Мішель. «Юрію Васильовичу, оскільки я на службі, то прошу опікати мою Тенті!.. Люба дружино, побережіть мого замполіта від сторонніх красунь!» — «Арнольде, а чому я не бачу Аїди Павлівни?» — «Не знаю, поспитай Болюбаня». — «Як же це ви сплехували?..» Напахчені духами-чарами, у вечірніх туалетах, дами, яким мені передоручив Можаров, дружино заявили, що відмовляються від будь-яких пригощань і прогулянок, і категорично вимагають супроводити їх до танцювальної зали. Маленька Тенті, зачіска якої відзначалася особливим смаком, як і весь її туалет, взяла мене під руку, і ми попрямували до зали, де вже гримів духовий оркестр.

Капітан-розпорядник стояв посередині зали і подавав знаки диригентові закінчувати виконання флотського маршу, розпочинати вальс. Оркестр обірвав бравурну мелодію, виждав паузу; диригент-підполковник змахнув паличкою, музиканти пабрали повітря повні груди, і, мовби погойдуючись на хвилях ніжного моря, попливли звуки старовинного вальсу. Капітан-розпорядник підійшов до віце-адмірала Русіянова, взяв у нього дозвіл запросити до танцю молоду адміральшу, галантно вивів у коло, охопив її тонку талію і під захоплені погляди закружляв у вальсі. Вслід за капітаном у коло вийшло ще декілька пар, в основному тих, які стояли ближче до командуючого і штабних. Я глянув на Тенті, і в її чорних оливках очей прочитав істеричність.

Вона була легка і граціозна у танці, настільки легка, що я не відчував дотику її руки, яка лежала у мене на плечі, не відчував її затасного дихання і щиро здивувався, що скінчився цей незгасний старовинний вальс і мені належало вести Тенті назад, до колони, під якою ми залишили Галаєву й Аратську. Наступний танець я мусив від-

кружляти з котроюсь із них, а мені так було хороше з Тенті, що мимохіть подумав про незвичайне щастя свого командира. На превелике моє задоволення, Галаєв і майор Аратський стояли вже біля дружин, вислуховували Аратську, яка не переставала про щось доводити їм обом. «Ні, ні,— закінчила вона, коли я підвів до них Тенті,— ми з Мішелем ні в які моря більше не підемо. Нас чекає серйозна наукова праця!.. Так, так...» — «Михайло Михайлович прохав мене взяти, сам, особисто,— заперечив Галаєв.— Я доповів начштабу, і він схвалив. Є наказ!» — «Ні, ні, наказ відмінять! — не здавалася Аратська.— Як же це можна?.. Мішель заслужив орден! Скажіть-но, чи багато лікарів на флоті мають бойові ордени у мирних походах? — і вже до Тенті:— Я в захваті від тебе!.. Як тобі пасує ця парчева сукня! Тут ніхто не має подібних стрій, хіба що Русіянова!.. Вона — саме блаженство! Ти помітила?» Аратський почував себе так, ніби його ось-ось мали позбавити нагороди і відправити під домашній арешт; на моє поздоровлення він мовчки кивнув, показуючи очима на дружину, котра годна зіпсувати чию б то не було святковість.

Андрій Волошко з Лідією Паптеліївною відкрили туртанго, і майор, скоряючись дружині, запросив Галаєву. Аратська познайомила з Тенті якогось капітан-лейтенанта, і той щоразу, коли вони з Тенті, танцюючи, опинялися поблизу нас, дякував Аратській поглядами відданості.

«Даремне Арнольд Петрович турбувався, що його Тенті пудьгуватиме на вечорі. Ні, тепер мені до неї не доступитися». І я з полегшенням відчув себе якщо не зайвим тут, то й не обов'язковим.

Заглянув у шаховий клуб, але там нікого не було, і це теж чомусь викликало в мені полегшення. В телевізійній кімнаті перед екраном, що демонстрував жіночі моделі на весняно-літній сезон, сиділо двоє літніх чоловіків — відставний капітан третього рангу і вусатий чоловік в темному костюмі. Жодного з них я не знав, але затримався послухати вусача, який, зрідка поглядаючи на екран телевізора, переконливо казав: «Мода? Це короткочасне папування тих чи інших смаків у певному громадському середовищі. Вона виявляється у зовнішніх формах побуту, але не може пести в собі докорінні зміни художніх стилів. Її популярність нетривка, скороминуча. І так в усіх виявах буття... Але є мода в політичній сфері, небезпечніша, ніж міні-спіднички! То значно небезпечніше...»

Вусач скоса глянув на мене і замовк. Я вийшов, щоб не

заважати їм, й одразу потрапив до зимового саду-оранжереї, про який наслуханий був од товаришів і фото якого прикрашало четверту сторінку запрошення.

Аїда постала переді мною, як володарка підводного світу, де жіноча лагідність і жвавність розуму приховані зовнішньою недоступністю і владністю. «Юрію Васильовичу, а ви ж куди? Самі запросили мене, самі ж і втікаєте? Негоже, негоже. Я вправі образитися!» Вона казала це, пітрохи не посміхаючись. І хоча в зеленавості її очей ховалася лукавинка, не можна було зрозуміти, чи насправді вона ображена, а чи це удаваність досвідченої жінки, для якої цілком байдуже, зустрівся б я з нею на цьому вечорі чи не зустрівся. «Ах, я не привітала вас з підвищенням у ранзі? Де ж ваша друга зірка?» — «В кишені», — з незрозумілою для себе ніяковістю відповів я. «Браво! Прекрасно сказано!» — підступився ближче ад'ютант контр-адмірала Видиша, і лише зараз я збагнув, що Аїда Павлівна прийшла на вечір разом із ним. «Склалася ситуація... і я мушу». — «Не вигадуйте, я вас, Юрію, нікуди не відпущу, — твердо заявила вона. — Богдан Миколайович передавав особистий привіт. Я від нього. Чи не так, Владлене?» — «Я не вмію свідчити», — похмуро сказав лейтенант Карлаш. «Хіба я не подобаюся вам?» — глянула мені у вічі й подала руку, затуляючи її в рукавичку. Я сказав, що вона подобається не одному мені. Аїда озирнулася на адмірального лейтенанта, котрий занепокоєно тупцював на місці: на його щоках помітно грали м'язи, а пальці правих м'яли гудзика на лівому рукаві. «Сьогодні розіграватиметься чудовий приз. Я сподіваюся на успіх з вами, Юрію. Лідія Пантеліївна шепнула мені, що то дуже оригінальний сувенір!» Вона казала про той приз, як про річ, наперед уже визначену. Аїда взяла мене під руку і, запрошуючи лейтенанта іти попереду, поспішила до танцювальної зали. У фойє вона затрималася перед великим дзеркалом, оглянула себе. Їй дуже личила темпо-зеленава павбархатна сукня, яку доповнювали бурштиновий браслет і золота обручка. Бальні лаковані черевички ще більше підкреслювали її поставність. Наші погляди зустрілися у свічадовім відображенні, і вона мені усміхнулася, непаче запитувала тією усмішкою: невже я не чарівна в цьому вбранні?

ТОЙ ЖЕ САМИЙ ТРАВЕНЬ

Крізь сон Богдан Миколайович виразно чув музику і, ще не розплющивши очі, заусміхався своєму новому ранкові. Однак за хвилину збурено підхопився з постелі: за вікнами його квартири грав духовий оркестр, і це могло бути тільки на основному базовому пірсі.

Лідія Пантеліївна прокинулася тоді, коли він стояв біля розчиненого вікна, зодягнений, поголений, і задумливо дивився на причал, де під бравурність флотського маршу достоював останні хвилини біля пірса підводний атомохід Галасва. Додаткові швартови було вже прибрано, й атомохід з берегом зв'язували тільки два сталевих триси, накинуті на металеві палі. На ходовому містку вона візнула Волошка і Ягудіна, інших не знала. На носі і кормі ракетноносця приготувалися віддати швартови дві команди, по чотири матроси з офіцером на чолі.

— Мила жінка, — сказала Лідія Пантеліївна і, прихилившись до чоловіка, поклала голову на його плече.

— Про кого ти?

— Про Галасву. І дітки у них хороші, слухвяні. Мабуть, теж стоїть коло вікна, проводжає. Це їй упервину, певично. Я зайду до неї.

— Зайди... Лідю, ти поклала мені посовичків?

— Поклала.

— І сірий костюм?

— І костюм... Смішний ти у мене, сам спаковувався, а претензії адресуєш іншим. Раніше це за тобою не помічалось.

— Раніше я не мав що спаковувати.

Оркестр умовк, і стало чути, як певіддалік, на березі, свистіли шпаки.

— І чого я тебе послухався і не пішов на пірс? — із жалем мовив Богдан Миколайович.

— Там і без тебе наставників предостатньо, — просто сказала Лідія Пантеліївна.

Командуючий на прощання потиснув руку Галасву, і той піднявся на корабель. Базова команда, що забезпечувала відхід ракетноносця від пірса, взялася за поручні сходнів, стягла їх на берег. Носова та кормова швартові команди прибрали сталеві кінці на човен, залишили їх на палубі і вишикувалися лицем до пірса. Грянув «Варяг».

Завирували гвинти, і корабель, тихо відійшовши од берега, розгорнувся на чистій воді і націлювався на вихід із бухти. Коло бонової загорожі на нього чекала охорона-

супровід, над бухтою з'явилася ланка вертольотів. Як і морський супровід, льотчики пильнуватимуть ракетносець доти, поки не зникнуть обриси рідних берегів і з ходового містка ракетонесця не подадуть прощальний сигнал. Потроху відстануть сторожовики, згодом і катери, вертольоти. З останнього із них побачать, як спорожніє ходовий місток і наглухо задрайт'ся верхній рубочний люк, як завирує навкруг човна морська вода, що рине у цистерни, і як, занурившись спершу носом, а потім і рубкою, підводний атомохід піде на глибину. Льотчик зичитиме морякам щасливого плавання, коли лягатиме на зворотний курс.

Небо вибухнуло грозою, і на місто, з якого Богдап Миколайович мав вилітати до Москви, впали дощові потоки, змиваючи з дахів, балконів, вікон, тротуарів товстий шар післязимового бруду. Вода у камінних ущелинах міста сповнилася клекотом гірських річок, підбирала і несла до моря все кинуте, затоптане, непідібране. Над асфальтом заклобочилася пара, у повітрі стали відчутні пахощі квітух вишень, молодого різнотрав'я.

Синяво-чорна стяга зависла над аеропортом, лілові блискавиці викрешувалися над злітною смугою. Унаслідок негоди виліт літаків припинили. Подейкували, що над Внуковом також проходить фронт циклону і Москва не прийматиме щонайменше півтори доби. Нетерпеливі пасажери товпилися біля кас, навперербій здавали квитки.

— Єресь, вигодинит'ся, і полетимо, — сказав контр-адмірал Болюбашеві, котрий летів у відпустку кудись на південь, але куди саме, не сказав, відбувшись жартом: «Злочинців повсякчас вабить на місця їхніх колишніх злочинів». Богдап Миколайович не став допитуватися, осміхнувшись собі у думці, що для неодруженого офіцера-моряка місцем злочину може бути лише дівоча келія.

— Гроза минає, — сказав чоловік у макінтоші і капелюсі з широкими крисами, якого патяг на самі вуха. — Хмари шматовані, не всуціль.

— Сербіячине гадання, — обізвався до нього Болюбаш, переключавши черговий спалах яскраво-огненної блискавиці й оглушливий удар грому, що прийшовся цього разу на скляний купол метеостанції аеропорту. — Привіт синоптикам! Наступні жертви ми з вами, товаришу адмірал... Прошу ваш квиток, і я піду до старшої касирки, подякую їй за зручність пересувань на звичайній залізниці у комфортабельному вагоні міжнародного класу. Обіцяю вам,

товаришу адмірал, взяти прямий квиток до Карлових Вар. У поїзді і спокійніше, і надійніше.

Богдан Миколайович завагався, однак віддавати свій квиток не квапився. Як і багато хто з пасажирів, вони стояли під велетенським козирком із алюмінію і скла головної будови аеропорту і спостерігали грозу, що розгулялася над полем, та слухали булькіт дощової води, від якої захлиналися ринви. Неподалік од них, на посадочному майданчику, понуро вистоював серед калюжі їхній АН-10 — турбогвинтовий лайнер; з крил збігали сріблясті патьоки, калюжа більшала, розливалася, і складалося враження, що ця незграбна металева махина не годна не те що злетіти, а й зрушити з місця. Чоловік у макінтоші скрушно мовив:

— Під Львовом два отаких потрапили у грозу і розвалилися на висоті сім тисяч метрів.

— А люди? Люди ж як? — злякано спитала кругленька жіночка.

— Нічого, як і не було їх. Правда, один дід-сектант унава на Говерлу і котився до границі, до Чопа.

Жіночка заходилася сварити жартівника за недоречні оповідки, а тим часом несподавано оголосили посадку на Москву. Богдан Миколайович тріумфував!

Вони виконували чийсь команди, настанови, застерігання, аж поки не розсілися згідно з квитками і не пристебнулися ременями. Не встигли передихнути, обдивитися навколо, а повітряний лайнер уже пробився крізь хмари — в ілюмінатори до кабіни вливалось щедre сонце. Світлове табло, що застерігало пасажирів од куріння, враз погасло, і їм дозволялося відстебнутися і закурити, але з доброї ласки сусіда.

Контр-адмірал Видиш сидів на кілька рядів попереду Болюбаша. Болюбашеві випало сидіти поруч молодій жінки, схожій на Лізет білявістю й окулярами, за якими причайлись очі. А ще — прихованим осміхом на пишних губах, пофарбованих лискучою світлою помадою. Мружачись од сонячної яскравості, вона закрила фіранкою ілюмінатор. Для годиться запитала: «Ви не заперечуєте?» — «Як вам, так і мені», — байдуже відповів Болюбаш. «Мені нічого, я звична. А вам, морякові, мабуть, жаркувато. Все-таки не море, а небо... Чимала відстань до морських бризок і мушель!» — «Ви — науковець? Досліджуєте черепашки і камку, що викидають шторми на берег?» — «Аж ні, капітане другого рангу. Друкую феїлетони на морально-етичні теми». — «Журналістка?» — «Так». Вона дістала коректу статті, розклала її на підвісному столику, заходилася ви-

читувати, ставлячи на берегах аркушів знаки виправлення, заміни, виділення абзаців, цитат, вставок. Болюбаш пенароком глянув, про що там писалося, і журналістка одразу підвела голову, ввічливо запитала: «Хочете розважитися? Я можу запропонувати роман». Дістала із сумочки «Номо Габег» Макса Фріша. Болюбаш розгорнув книгу без особливої насолоди, аби не образити ввічливу журналістку. «...Я закурив, кинув погляд в ілюмінатор: під нами лежала блакитна Мексіканська затока — лілові тіні на зеленуватій воді від зграйок хмарин, звичайна гра фарб, я вже тисячу разів знімав це своєю кінокамерою, — я заплющив очі, щоб хоч якийсь надолужити ті години сну, які у мене забрала Айві; політ більше не порушував мого спокою...» Болюбаш позіхнув і закрити книгу, розлютившись на себе: певже він так ніколи і не домучить цей роман до кінця? Втретє потрапляє йому до рук, і втретє він відкладає його.

Журналістка сховала коректу, відкинула спинку крісла й, удаючи, піби їй дуже захотілося спати, відвернулася.

Одномаїтно гули мотори, злегка вібрували крила гіганта, так що ледь дзвеніли скляночки з крем-содою на таці стюардеси. Перше вона спинилася біля Богдана Миколайовича і чемно запропонувала: «Прошу вас, товаришу адмірал». — «Спасибі», — і, як усі пасажир-чоловіки, обвів поглядом струнку постать, подумавши, що їй дуже пасує блакитна уніформа. Не зловживаючи терпінням стюардеси, Богдан Миколайович узяв собі крайню скляночку. Одним ковтком випив крем-соду, — бо пити йому таки захотілося, — не сприйнявши на смак різкуватий газований напій. Хтось іззаду спитав: «Суттєвіше маєте?» — «М'ятні цукерки, подам, коли будемо заходити на посадку. Суттєвіше видається на дальні лінії. Наша вважається близькою. Можу запропонувати свіжі газети і журнали». — «Наприклад?» — «Крокодил», польські «Шпильки». — «А якщ без гумору?» — «Огонек», «Работницу», зарубіжні — «Народна Болгарія», «Польша», «Америка». — «Мені «Америку». Вона хутко віднесла тацю і повернулася з американським журналом для перебірливого пасажира.

Богдан Миколайович визирнув в ілюмінатор (сонце залишилося десь за хвостовим оперенням літака) і побачив крізь розкидані у світлому просторі ланцюги брунатно-сірих хмар оповиту бузковим серпанком далечинь. Угадувалися зеленаві масиви лісів, сріблясті заплави, жовтогарячі латки пісків на річкових берегах, червонясті подзьобини численних ярів та виярків, ряснота заводських селищ

та сільських поселень. АН-10 пішов на зниження, зіткнувся із смугою грозових хмар, і в салоні зразу посутеніло. За ілюмінаторами, піби на телевізійних екранах, спалахнули електричні розряди. Грибоподібні хмари нагадували атомні вибухи. Літак здригнувся, затремтів, ривувся до землі. Стюардеса підійшла до Богдана Миколайовича і, всміхнувшись йому доброю усмішкою, пристебнула його ременями до крісла. «Хто ж мене відстебне на землі?» — пожартував він. «О, ці мені чоловіки! І пристебни, і відстебни... як діти». — «Ви маєте дітей?» — озвався Болюбаш. «Мої діти мають і тата», — відпариувала стюардеса. Вона знову нахилилася до Богдана Миколайовича, щоб показати, як прибирається складаний столик, і він, приклавши руку до серця, подякував за турботи.

АН-10 м'яко торкнувся колесами мокрої посадочної смуги, пробіг належну відстань, вирулив на стоянку. Пасажири занепокоєно зазбиралися. Болюбаш підвівся, сказав журналістці на прощання кілька приемних слів, як подяку за спільний політ, і залишився чекати контр-адмірала, котрий не поспішав виходити з літака. Він був засмучений, що тут, у Москві, вони мали розпрощатися з Болюбашем, до якого так звик — капітан другого рангу летів далі, на південь, а йому, Богданові Миколайовичу, пересідати на поїзд, що відходив уже через дві години.

«Яка розкіш! Нам поталанило на супутника, подорожуватимемо з морячком!» — в захопленні вигукнула екстравагантна дівчина, відчиняючи з гуркотом двері купе. «Славко, ну-бо сюди!» — погукала в коридор і пропустила до купе забіганого молодика з валізами. По всьому видно, вони ледве встигли вскочити у вагон. Молоді люди були високі на зріст, обоє біляві, і якби не чітка російська вимова, можна було б сприйняти їх за прибалтійців. Вони скидалися на естонців чи латинів не тільки зовнішніми рисами, але й одягом тієї пістрявості, що поширена на Ризькому узмор'ї, де легкість курортного покрою костюмів та сукенок доповнюється національним орнаментом. Валізи їхні були обліплені наклейками з назвами різних міст Радянського Союзу, а також болгарських, польських, німецьких, італійських, що дозволяло непомилково визначити: молода пара чимало подорожує. «Хто вони? Спортсмени? Актори?» Богдан Миколайович із цікавістю розглядав їх. Врешті вони порозсовували валізи, здали провідникові квитки, замовили постелі. Молодик виклав на столик дві пачки сигарет, «Вісент» і «Опал», запропонував

Богданові Миколайовичу: «Куріть». — «Спасибі, категорично заборонено». Дівчина взяла собі сигарету, але курити у купе не зважувалася. «Нічого, нічого», — дозволив Богдан Миколайович. Пускаючи до вікна струминку диму, спитала: «Яке це у вас звання, що так багато паншивок?» — «Контр-адмірал, хіба не бачиш?» — із незаперечною обізнаністю відповів їй Славко. «Контр-адмірал? Це ж як? Адмірал, що виступає проти інших адміралів?.. А скажіть, чи справді на флоті є такий закон, що велить змивати начисто всю палубу, після того як на кораблі побуває жінка?» — «Тримати в ідеальному стані корабель — флотський закон», — ухилився від прямої відповіді. Вона дістала із саквояжа жіночі дорожні речі, щоб перевдягнутися, і Богдан Миколайович вийшов у коридор.

Провідник ніс на таці склянки з міцним чаєм. Постукав у сусіднє купе, йому відчинили. Звідти повалив цигарковий дим. Двері лишилися розчиненими, і Богдан Миколайович мимохіть став дослухатися до гомінкої розмови, що точилася там між чоловіками. Один із них обурювався: «Хто вигадав, що кіно — мистецтво синтетичне? Ніякого синтетизму, скоріше — синкретизм». Його підтримав соковитий бас: «Синтетичним може бути тільки псевдомистецтво». — «Синкретизм лежить в основі первісного мистецтва, а в сучасній філософії розглядається як різновидність еклектизму. А еклектизм — це дилетантизм». — «Віддайте пальму першості в кіно його винахідникам!» — «В чому ж критерій завершеності?» — І став на дверях купе, поглядаючи на контр-адмірала без застереженості. Він був зовсім інше молодий, широкий у плечах. «Так в чому ж критерій завершеності?» — перепитав. Йому відбасили: «В завершеності всіх компонентів». Він твердив своє: «Мистецтво за своєю природою — справа глибоко особиста, воно не може бути поліавторським. Ви — вчена людина і кажете, що автор синтетичний. Це історична пісенітниця!» — «Не автор фільму синтетичний, а природа кінематографа — це об'єктивна істина! — стояв на своєму бас. — Не можна канонізувати якусь одну грань, одну можливість кіно. Мудрість недільної проповіді, як правило, не належить проповідникові, вона належить колективній мудрості. Але несе, вірніше, повертає її в маси проповідник!..»

Диктори читали останні вісті: «...усі спроби маоїстів повернути на свій бік робітників зазнають провалу. Їх теза про «спонтанність і насильство» у революційній боротьбі, яку взято з цитатника Мао, відхиляється свідомими пролетарями як авантюристична, така, що відвертає трудящих

від організованих, розумних форм боротьби за їх права і соціальні перетворення...»

— Ви чули нашу дискусію? — запитав адмірала кіномитець, все ще розхвилюваний чієюсь незгодою з його думками.

— Безперечно.

— І на чієму ви боці, дозвольте?

«...Основним завданням нового космічного експерименту є продовження досліджень планети Венера, здійснюваних автоматичними станціями. У процесі польоту по трасі Земля — Венера планується проведення з борту станції досліджень фізичних характеристик міжпланетного простору, зокрема вимірювань концентрації нейтрального водню і потоків сонячної плазми...»

— Я не знаю, хто «винахідник» дискусій — Арістофан чи Арістотель і кому належить пальма першості у кіно, але певен, що розходитися у поглядах і смаках дозволено лише в межах справжнього мистецтва, яке, між іншим, належить народові. Всілякі теорії доводяться практикою. Я добре зазнайомлений з одним старшиною першої статті, він іще служить і не обізнаний ні з синтетизмом, ні з синкретизмом, але безумовно талановитий. Його обдарованість виявилася у тім, що забортні шуми на морській глибині він уявляє зорово і фіксує їх...

Наступне повідомлення радіодиктора змусило Богдана Миколайовича обірвати розповідь і дослухатися: «...Згідно з планом бойової та оперативної підготовки Військово-Морського Флоту СРСР в Атлантичному та Тихому океанах будуть проведені маневри флотів з участю надводних кораблів, підводних човнів, морської авіації і морської піхоти. Основу бойової могутності нашого флоту становлять атомні підводні човни і морська авіація, які здатні вирішувати коло наступальних задач не тільки оперативного, а й стратегічного характеру. Маневри охоплюють великі простори океанських і морських театрів. Дії відбуватимуться на Атлантичному і Тихому океанах, на морях, що до них прилягають, — Баренцеве, Норвезьке, Північне, Охотське, Японське, Філіппінське, Середземне, Чорне, Балтійське...»

Кіномитець похитав головою, виявляючи захоплення масштабністю флотських маневрів. Богдан Миколайович відчув себе немовби присоромленим, а ще більше ображеним на віце-адмірала Русіянова і свою Лідію Пантеліївну, які відправили його на курорт перед початком всефлотських маневрів, найбільших за всі роки служби.

Богдан Миколайович постукав у двері свого купе, і йому

відчинила дівчина, вже перевдягнена в дорожню піжаму. «Ми чули, що у вас, контр-адміралє, розпочинаються маневри,— стріла шампанським.— Ми із Славком пропонуємо за вашу бойову готовність...» — «Ні, ні, мені протиноказано. Я замовлю собі чаю». — «Чаю вам замовить Славко», — і піднесла йому апельсин. Богдан Миколайович не відмовився. «Ви до самих Карлових Вар, контр-адміралє?» — прикурювала від запальнички. «До самих». — «Уперше, контр-адміралє?» — «Так, уперше». — «І ми із Славком вирішили ще повояжувати до Карлових. Бували і на Золотих Пісках, і на Майямі, здійснили круїз. Ви не здійснювали круїзів?» — «Не здійснював». — «Ми із Славком собі не відмовляємо в цьому. Захоплюємося аквалангами. Ви, звичайно, аквалангами не захоплюєтеся? Скажіть, будь ласка, хоча ви і контр-адмірал, а доводилося бувати на підводних човнах?» — «Хоч і контр-адмірал, а бувало...» Богдана Миколайовича балакучість дівчини тішила. «Як там? Видно всіляких риб, восьминогів, акул?» — «Акули стрічалися, осьминогів не привелося спостерігати». — «Я чула, що незабаром на підводних човнах будуть здійснюватися туристські подорожі точнісінько так, як на турбоходах і теплоходах. Ви радите нам із Славком записатися на чергу?» — «І раджу, і схвалюю... Путівки дорожувати. Ваші батьки мають заощадження для цього?» — «Ні, ми із Славком зовсім не ощадливі. Все, що маємо, неодмінно розвозимо!» — «Ви працюєте? Обоє?» — «Ми геологи. Верхня і Нижня Тунгуски... Чули? Славко відкрив там великі родовища корисних копалин і газу. Він уже кандидат наук і кандидат у лауреати!» — «А ви самі?» — «Я?.. Дружина-романтик. Ми й одружилися в тайзі». — «І щасливий ваш шлюб?» — спитав Богдан Миколайович, хоча з усього було видно, що вона цілком задоволена своєю долею. «Скажи, Славко, ти задоволений мною? — засміялася вона і взялася палити пову цигарку. — Тобі зручно зі мною?» — «Людині завжди щось зручно, а щось їй заважає», — озвався Славко і запропонував провітрити купе. Богдан Миколайович знову вийшов у коридор й зупинився біля вікна, за яким чорніла ніч. Ніяк не міг заспокоїтися від повідомлення ТАРС про флотські маневри, і якби не нагадувало про себе слабке серце, він, усупереч лікарським попередженням, взявся б тамувати цигарками душевний біль.

Він вистояв би коло вагонного вікна, можливо, коротку травневу ніч, якби провідник не нагадав, що слід йому і перепочити. Богдан Миколайович повернувся до купе, коли молоде подружжя вже спало міцним сном з тією безтур-

ботністю, що притаманна тільки людям, для яких усе попереду. Безумовно, вони були щасливі, як щасливий кожен, хто впевнений у майбутньому. І Юрій Болюбан щасливий, якщо він може обирати собі будь-який маршрут, не носити при собі висновки консиліуму, не думати про життя, а пізнавати його.

Він лежав з розплющеними очима і дивився на нічник, що світив синім світлом; і не заперечив би проти будь-якого світла на підволоці своєї каюти на атомному ракетоносці, аби бути там з ними в далекому морі. Відхиливши фіранку, Богдан Миколайович виглянув у вікно, — поїзд стояв на якійсь станції. Зоріло світання в білопінному цвітінні садів, в різноголосі пташиних співів. На пероні гомоніли селянки з корзинами і клунками, ладналися кудись зрання на недільний базар. За водокачкою заіржав кінь. Простував молоточками вагонні колеса обходчик. Богдан Миколайович підвіся і вийшов у тамбур. Спитав провідника: «Скільки зупинок іще до станції Яблунька?» — «Дві зупинки, товаришу начальник». — «Стоятимемо в Яблунці?» — «Всього хвилину, товаришу начальник». Поїзд рушив, і Богдан Миколайович, повернувшись до купе, зібрав свої речі. Його молоді супутники міцно спали. Він у думці побажав їм приємного подорожування і нерозлучності зі щастям. І тим, що вже є, і тим, що має бути, — адже воно змінюється відповідно нашим віковим змінам і так само, як і ми, здатне народжуватися і вмирати разом із нами. Щастя не є рухомим чи нерухомим майном, що заповідається дітям на гербовому папері, — щастя заповідають духовно, як честь, як совість.

ЧЕРВЕНЬ

На вечірньому небі на заході, спочатку у сузір'ї Рака, а потім Лева, яскраво блищить Венера. На початку місяця на вечірньому небі у більш південних районах СРСР нижче і правіше Венери ще можна помітити Сатурн, який невдовзі ховається в променях Сонця. У другій половині ночі в сузір'ї Риб видно червопуватий Марс і яскравий Юпітер. 15—16 червня планети наближаються одна до одної.

Ярввся вогонь; і тріщав хмиз, який пожирало полум'я, що вихоплювалося спіднизу палючою іскрометністю; і яскраво-червоні тіні навкруг котилися по траві; і виграва-

ли троїсті музики без упицу, так, що на струнах скрипки та цимбалів викрешувалися огнини, а з бубна гуло, як з глибокого льоху; і закосичені дівчата дріботіли в танці босими ногами по зеленому моріжку, а хлопці, ніби дияволи, стрибали через вогнище із сміхом та ляском; і він, молодий та дужий, в двадцять літ, як берест на волі, стояв осторонь тих ігрищ, і серце його раділо цьому червневому вечорові: сьогодні Купала, а завтра Івана. То й на Купалі огонь горить, і хлопці над ним літають уперехрест. Він стоїть у безкозирці з гвардійською стрічкою, білій форменці, смугастому тільникові, що сповив його широкі матроські груди, і не зважається перестрибути Купайлове вогнище. «Якщо ти силохуєш, моряче, — сказав йому сивовусий Скрипаль, — то ніякою хвабрістю не поправити тобі перед дівоцтвом моряцької честі!.. Востаннє граємо, востаннє тапцюємо, і втече дівоцтво до Чорного Ташлика пускати вінки. Послухай мене, старого, покажи їм, хто ти є і з чийого роду!» І знову змахнув смичком, і знову на струнах скрипки та цимбалів закресали огнини, і з бубна загуло гірським обвалиськом; і він змахнув руками й перелетів вогнище раз, і вдруге, і втретє — тільки мигнула в ясному світлі вогнища чорно-оранжева стрічка на безкозирці... Вмовкли музики, зникли у темряві дівчата, і парубоцтво розійшлося по селу, а він все ще не відходив од вогнища і дивився на вуглини, що гасли і знов спалахували то там, то сям, перебігали з місця на місце і, дотліваючи, не хтіли дотлівати. «Вогонь живучий, ой, який живучий! — сказав йому Скрипаль. — А душу має холодну, вовіки-віки гріє її, та ніяк не обігріє ні в печі, ні в полі, ні на різдво, ні на пасху, і на Купала не зогрівається. Холодна душа, як попіл... Як буває і в людей холодна, хоч усім спершу дається однакова, чиста. Згодом у людську душу вселяються духи: дух добра — Світоч і дух зла — Химера. Людина росте, і ростуть у ній духи, ростуть і навчають-підказують. І людина прислухається до них — то до одного, то до другого. Якого більше вподобає собі — Світоча чи Химеру — той дух і бере верх назавше. Другий же залишається в душі, як квітка, з якої не бути ягоді... Не журися, моряче-козаче, в твоїй душі дозрів Світоч, це певне знаю, бо ж кому про це знати, як не мені! Переді мною не криються ніякі тайства ні дня, ні ночі. Ще в мої молоді літа жив лірник Абакум, до якого ходили у гості всі праведні душі, як-от Богупова і Наливайкова, Довбушева і Кармалюкова, Вакуленчукова і Матюшенкова, Котовського і Щорсова. Лірник Абакум і показав дорогу до палороти, що цвіте цієї ночі. Ніхто ще

з моряків не зривав квітки папороті, а тобі судилося зірвати... Чи не забоїшся?» — «Нічого я не боюся, — відповів він, — та навіщо мені ота квітка? Аби знайти скарб? Це треба мені скарбів, я все маю! І матір, і долю, і землю, і море, і кохання не забаряться... А золото? Навіщо воно? Хіба що годиться для дівочих підківок?» — «Ніякого скарбу тобі, моряче-козаче, не обіцяю, а папоротевий цвіт згодиться для неї, твоєї обрайці, коли чекатиме на тебе з далеких морських походів. Щоб і вітри були тобі супутні, і щогли не гнулися, і всі чотири сторони світу були видні. То підеш чи ні?» — «Піду», — сказав Скрипалеві, і той повів його стежкою до гаю, що темнів на тлі небесної скупавості.

Скрипаль залишив його в гущавині ясеневій порості й ураз зник. «Де ви?» — гукнув він, і до нього обізвалася тільки луна. Рушив навмання, продираючись між кущами терну і глоду, але, на диво, ні разу не вколосся, не спіткнувся, і колюче тернове віття, коли торкалося його обличчя і рук, здавалося оксамитовим, злегка полоскотувало. Скіпчилася гущавина — відкрилася галява з трьома дубами і зоряним небом над ними. Зорі гойдалися у вишині, наче на хвилях, то спливаючи на саму поверхню, то занурюючись у глибину, так що їх зовсім не було видно. Він задивився на них і вперше побачив, як народжується місяць, тендітний серпик. І в гаю все змінилося, гай ожив: забігала звірина, стали перепурхувати нічні птахи, закружляли лебідки... Лебідки-дівчата, в усьому білому-білому. І його Ліда поміж них. Він кинувся до неї, та вона, не впізнавши, сховалася в колі лебідок, що обступили її. Над гаєм пророкотів вертоліт, кинувши величезну тінь, і дівчата-лебідки, як одна, розсипалися навсібіч. Ще мить, і піде не стало жодної. А він попростував далі не звать куди. Невдовзі натрапив на пролісок і тим проліском дійшов до сухостою, що світився проти місяця голим покрученим гіллям до самого неба. «Обійду його», — подумав собі, та раптом біля вузлуватого коріння, з-поміж густого листя папороті, зблиснув світляк. «Заберу собі на згадку про цю купайлову ніч, показуватиму товаришам на човні», — вирішив і нагнувся підібрати. А той світляк немовби ожив, підняв червону голівку-зерня і поволі розпустився в небачену яскраву квітку, яскравішу від троянди чи гвоздики. «Цвіт папороті!» — несамохіть вирвалося з його грудей, і він поквалливо, із шаленим серцебиттям, зірвав його обома руками... І закинули над ним чайки, і зашумів морський прибіій, і не стало ні гаю, ні серпика місяця, ні зірок, ні ночі, а натомість —

неосяжність моря з білою шумовиною, з вітрильником на хвилях. А він стояв на капітанському містку і тримав у руці не квітку папороті, тримав підзорну трубу, і команда вітрильника бездоганно виконувала всі його накази. «Курс порд-вест! Стерновий, скільки на румбі?» Стерновий відповів щось, але не було чути, бо сварився боцман, його старший брат Степан: «Блага, блага для всіх! А не всі блага твої мені підходять!.. Ти образив поважну людину, почесного колгоспника! Можна подумати, що збіднів би ваш кошторис, якби до всіх більярдів та купили пенсіонерам одне доміно!» — «Не в коштах заковика, тату, — захищався хтось, — заковика у тім, що то нерозумна гра, засміяна!» — «Ким засміяна? — обурювався боцман-брат. — Не хочеш сам грати — не грай, а йому нічого вказувати. Не твоя старість, а його, і не тобі нею розпоряджатися!..» — «Онде кіно дивіться, кольорове, широкоекранне!» — «Ти йому доміно подавай!» — «На флоті найінтелектуальніша гра — перетягування каната», — чомусь подумав він і передав підзорну трубу помічникові. Поглянув на сонце, що стояло саме над вітрильником.

Сонячне проміння засліпило йому очі, і він прокинувся, радіючи гарному спочинкові, відчуттю оновлення. І те, що хвилиною раніше бачив і почував себе двадцятилітнім, тишило його і водночас вражало усвідомленням невідворотності життя. Однак ця думка анітрохи не зіпсувала йому настроїв. Він став прислухатися до розмов брата із сином, але до воріт підкотив на мотоциклі поштар, і вони замовкли, пішли навстріч. А йому не хотілося вставати, лежав і ніжився на тапчані у саду під крислатою яблунею, де він спав. Його задовольняла короткість червневих ночей, коли вечоріння майже сходиться із світком.

Степан Миколайович дякував братові, що той завернув до нього погостювати, знехтувавши Карловими Варами, без яких і їхній дід переступив сто двадцять літ, і батько не лічив своїх років. Вони засиджувалися до останньої дівочої пісні, до перших півнячих співів, і лише тоді Степан Миколайович неохоче підводився і ронив: «На добраніч, Богдане, спи». І він, дочекавшись другого, інколи і третього переключу півнів, поволі засинав, маючи насолоду вже від тієї дрімливості, що дає спочинок і не відособлює від навколишнього світу. Яблуня одцвіла до його приїзду, і запашистість яблуневого листа й зеленої зав'язі доповнювала равкову свіжість саду. Між віттям, ніби на ткацькому верстаті, впереміж соталося проміння і павутиння, стри-

бали горобці, сповнюючи сад цвіріньканням. За будинком на високому ясені пищали в шпаківні пташата, в картоплинні нявчало кошеня. І все це, знайоме з дитинства, викликало в ньому схвильовану радість. «Як мені добре! — думав він. — Як мені хороше!.. Так, так, я це відчув зразу, ще там, на станції, коли зійшов із поїзда...»

...На пристанційному майдані не було жодного автобуса до Крутоярів: то на Тарасове, то на Білі Млини, то ще кудись. «З Крутоярів, товаришу генерал, онде підвода! — назвавши його не адміралом, а генералом, підказав пасажир, котрому треба було до Верблюжкки. — За кленовим рядом!» Крутоярівський візник саме підготовував коників, на свіжу пашу сипав овес, ніби тим вівсом її здобрював. «Ви з Крутоярів? Здорові були, товаришу», — весело привітався до візника. Йому пригадалося давніше подорожування з Мінеральних Вод до П'ятигорська на бричці Пантелія Кузьмича, яке піколи не забудеться. Та подорож починалася так само: візник підготовував коней вівсом. Непогана прикмета!.. «Пробачте, ми з вами незнайомі. Чий будете, до кого? В гості?» — «В гості, до брата Степана Миколайовича Видиша», — відповів, ще не певний, чи пощастить їхати. «Пізнаю, пізнаю, — зняв кашкетика візник і, пригладжуючи скуйовджене ріденське волосся на голові, злегка вкленився. — І по формі пізнаю, і за змістом... Прокіп Малина сам буду, приїжджав зустрічати донечку Нінель, учиться на радіотелеграфіста». — «Зустріли?» — «Тепер діти дають батькам телеграми і забувають, — зітхнув. — А Степан Миколайович уже на пенсії, вся бухгалтерія перейшла до сина. Скупуший, як сам міністр фінансів. На доміно для колбуду не розживешся». — «То поїдемо?» — «З вами? На підводі?.. Щоб мені перед людьми сором очі виїв? Такого важного гостя посадовити на рядно?.. Ні-і». — «Годиться на рядні, чого там ні! — засміявся і кинув свої речі на підводу. — Таж я сам... підводник!» Прокіп Малина почухав за вухом. «У нашому райпарткомі є три «Волги» різних мастей. Позвольте доповісти про вас товаришеві секретарю, і, забожуся, секретар звелить відправити вас у відповідності із заслугами». — «Не треба нікому нічого доповідати. Я за кіньми скучив». — «Що то — наш чоловік! А пиво любите?» У станційному буфеті вони із задоволенням випили по кухлю бочкового пива і поїхали... Підвода котилася рівним грейдером. Бігли коники, візник Прокіп улад підсвищував жайворонам, що висіли над нивами у цезрушньому льоті, спіли у шумовинні шпениці, медово цвіли сояш-

ники. Біло стелилася гречка попереду, діставала обрію. Вони поминули її, а виднокруг одступився кудись далі, за ярвину, відтак іще далі й іще, немовби надаючи йому, Богданові Миколайовичу, змоги вдовольнитися степовим привіллям. Неподалік Крутоярів через степ газовики прокладали трасу; відчутно гуцикнувшись на розкопаному, підвода з'їхала з грейдера на путівець, і Богдан Миколайович, аби непароком не випасти, вхопився за передок обома руками. Прокіп засміявся, показуючи прокурені зуби: «Казав же вам, райкомівською «Волгою» було б і швидше, і зручніше». Кутив Прокіп багато, морщив собі лице і сльозавив очі цигарковим димом, але цигарки з рота не випускав. «Зате на осінь ми будемо з газом. І дорогу зарівняємо. А так ще маємо з вами двічі гуцикнутися, як перше. Під байраком та перед самими Крутоярами, там водогін ставлять і якийсь канал вигадали. З дорогами покращало, а колісь, було, від конюшні до станції і назад до конюшні, пробачте, так утрамбує тебе, що стаєш легший від горобиної пір'їни. Скільки писалося про наші дороги!.. Тепер уже не ми нишемо, а нам уряд записує — значить, наїздимося вволю...»

Він лежав і чув, як мотоцикліст-поштар біля воріт усе заводив і ніяк не міг завести мотоцикла, що заглух, — моторчик гарчав і кашляв на все село, і запах паленого мастила діставав до саду. Старший брат і небіж щось підказували поштареві. «Покотимо? — озвався ще хтось із вулиці. — На скільки кінських сил твій «іжівець»?»

«Все кінськими силами вимірюється! Що тобі трактор, що аероплан, що ракета! А де глузд?» — питав його, Богдана Миколайовича, Прокіп Малина на вечері, що влаштували Видишні на честь родака-адмірала. «Це ж умовність! Для вимірів! Як і вольти, як і кіловат-години, як і метри!» — пояснював Прокопові Видиш-старший. «Умовність? Не перечу. На вольтах не перечу. Та все-таки кінь є кінь, і кінь конєві різниця. На випасі всі вони пастися гаразд, та ще коли гедзь не кусає і трава висока. А до діла, то одному тягати плуга не впервину, а іншому подавай арену, годиться для цирків. На вороному до вінця поспієш, а на гнідому і на розвод не встигнеться!.. Є сила проворна, є сила ледача! То треба за умовності і казати: скількись проворних кінських сил!» Цікаво мислить Прокіп, і він, адмірал-політком, був не від того, щоб довше побалакати з Прокопом, та на вечері перебували майже всі Крутояри —

і старе, і мале, — і вийшло так, що він з Прокопом навіть не попрощався: візник устав із-за столу з останніми візниками й одразу загубився за обійстям. Хмільний і щасливий від того, що Видиші запросили його на знаменну погулянку, Прокіп усе заводив та заводив однієї:

Туман ярм, туман долиною,
Туман ярм, туман-ан до-олп-ино-ою...

Щодо співів, то всяк крутоярець до цього мастак і на роботі, і вдома. Стануть укупі двоє — дует, зійдеться трое, то вже не трое, а тріо. Хор-ланка — не дивина, якщо є бригадні хори і в кожній бригаді не запозичені солісти. І перші голоси славні, і підголоски незгірше. Наспівався село, вляжеться на спочинок, а дівчатам ніби і втоми немає, доспівують і ніколи не доспівують про любов, про хлопців-романтиків, котрі забули їх, подалися в заобрійні краї: хто па Абакан і Тайшет, хто на Ангару і Єнісей, а хто ще далі — на Камчатку, на Діксон.

Учора про це говорено на сіножаті, під лісосмугою. Косили траву навперемін: одну ручку проходив Видиш-старший, другу — Богдан-адмірал. Незвично Богданові Миколайовичу махати косою, важко давався укіс, мульке для його долоні кісся. Змагав утому, не здавався. Полуднували там-таки, в лісосмузі, жували запашний хліб і запивали свіжим молоком із полив'яного глека. «А чом і не сумувати дівчатам? — не питав, а стверджував Степан Миколайович. — Природа на своє верше, а хлопців не вдосталь. Скрізь наші хлопці — і на будовах, і в армії, і на флоті. Хоча б ви своїх демобілізували. Нам би сюди рій морячків! А то все берете та берете». — «І беремо, і демобілізуємо, Степане... У світі не все так просто, більше ніж складно». — «Так, знаємо. Ось і маневри у вас були... А без маневрів не можна, це вірно. В усьому тепер без маневрів не обійтись. Як то воно вам у морі? Чим воно до себе призвичаює?» — «Життям. Море створює людей за своєю подобою. Хто йому не піддається, того море викидає на берег, як баговиння». — «Ти, виходить, одразу піддався?» — «Не відразу, всяко бувало. Самодисципліна — найголовніше. Корабельна служба — передовсім праця, щоденна, чорнова, як тут у вас, у степу. Ви дбаєте про хліб, а ми про бовготовність. А якщо заглянути глибше, то всім стане видно, що це у взаємозв'язку». Степан Миколайович сказав по паузі: «Як не добре вам у морі, а все-таки вертаєтеся на грішну землю, на бережок». — «Моряки повертаються не на зем-

лю, а в море». — «Скажи, Богдане, як перед присягою, чи справний із тебе адмірал вийшов, незамінний, а чи так... для загалу, для щоту?» — «Незамінних, як кажуть, немає». — «Неправда. Був у нас коваль, циган Ладо, на всі Крутоярри коваль. Із тих циган, що тебе малого вирятували з озера і зимували всі зими до колективізації разом із нами. Так у нього був до ковалювання талант. І хати крив околотом. Не хати були, а лялечки! Немає тепер такого і не скоро буде!» — «Так ось, Степане, я — адмірал учорашній, як коваль, що крив околотом хати. А коли хочеш знати, то я політичний адмірал, комісар тобто... по партійній лінії». — «Еге ж, значить, незамінний!» Він, Богдан Миколайович, зірвав колосок із шиенячої пиви, що напочувала на лісо-смугу хвиля за хвилею, і покуснував молочко зеленого зерня. «Яке-бо смачне! — вихопилося в нього. — Вагомий коровай обіцяєте!» — «Не лише обіцяємо, а чапевно дамо, — завважив Степан Миколайович. — Вистачить цього золота ще на одип твій човен?» — «З цієї пиви? Ні, не вистачить». — «А з усього крутоярівського колгоспу?» — «І з усього колгоспу замало. І з н'яти колгоспів». — «Дорого ви обходитеся нам, Богдане, дорого... А твої хлопці, моряки, знають усьому ціну?» — «Знають. Ми нічого від них не приховуємо». — «І не приховуйте. Аби все ними зналося і не забувалося...»

Стріляючи глушителем, мотоцикл помчав назад у село. Богдан Миколайович сів на постелі, певен, що старший брат не забариться заглянути сюди до нього під яблуню. Він і заглянув, спершу несміло, з-за тинка, ніби довідувався, чи прокинувся гість і чи подобає його турбувати.

— Заходь, заходь, — поквапив Богдан Миколайович старшого брата, ніби той стояв на порозі. — Що там, якась депеша?

— Ранок добрий. Ліда б'є на сполох. Телеграма, — і подав бланк, заповнений від руки школярським почерком.

«Всі подивовані схвильовані крп як ти міг знехтувати порадами лікарів толстовська етеча знак питання коли зустрічати знак питання Ліда».

Богдан Миколайович сидів над телеграмою, що лежала перед ним на простирадлі, яким закутав собі коліна, і вивчав її, ніби шифровку, де поміж коротких фраз, після кожного розділового знака, можна багато чого доповнити здо-

гадами. О, він без особливих зусиль уявляв собі Лідині громи-блискавки, що посилалися йому до Крутоярів, і тихі сльози, з якими вона благала всевишнього подарувати її мужеві здоровий глузд.

— Чорна корова, біле молоко! — плекав Степан Миколайович кінчики сивих острішкуватих вусів.

— Я сам винен, Степане, сам двічі неправий.

— Що за стільки літ завітав до рідні? — все ще крутив вуса і хмурился сиві колоски брів старший брат. — Телеграми вжахнувся? Чи свої Ліди боїшся, як атеїст ладану?

— Не те говориш, винен я, і все.

Увіруваний, що останнє засідання Військової Ради взагалі для нього було останнім на цім світі, він на третій день викликав до себе на квартиру полковника — командира бази. Щільно зачинивши двері, попередив: «Розмова конфіденціальна». — «Присягаюся, товаришу адмірал», — запевнив полковник. «Статут гарнізонної і караульної служб приніс? Дай-но сюди. Ми проглянемо розділ, у якому йдеться про те, як слід ховати радянських адміралів». — «Богдане Миколайовичу! Звільніть!» — «Мовчати, ти заприсягся!» Він знайшов потрібний розділ статуту, уважно прочитав. «Все ясно, — повернув статут командирові бази. — Друже дорогий, оркестр, почесний ескорт і всіляке пошанування ні до чого. Я не владен ревізувати статут і маю до тебе прохання. І до командуєчого, звичайно. Перекажеш, коли стане на часі... Так ось, траурні мелодії теж скасовуються. Прошу «Варяга» — «Наверх вы, товарищи, все по местам, последний парад наступает...» І ніякої траурної процесії, а відразу на катер і в море, на острів Вітрів. Там сторожують вхід до бухти мої побратими з війни, під обеліском. Двісті сімдесят п'ять... Я буду двісті сімдесят шостий... Статутом передбачено самот, холостими патронами, то як уже вирішите. Коли у нас не було пабоїв і фашисти хотіли нас скинути з острова у море, ми піпли врукопашну...» Командир бази зажадав, щоб прохання товариша адмірала були зафіксовані на папері. «Писати заповіти не вмію», — сказав він і з тим відпустив командира бази, котрий пішов од нього й ошелешений і неабияк наляканий. Як би там не було, але полковник не посмів переповісти увесь зміст своєї розмови з адміралом, не дався, щоб у нього випитали Лідія Пантеліївна і флагаманські лікарі. Того дня, мабуть, на прохання дружини або з власної ласки контр-адмірала провідала Аїда Наївіна. «Богдане Миколайовичу, чому ви зволікаєте поїздку на лікування? І з якого часу у вас з'я-

вилися домашні секрети від дружини?» Він дуже шанував Аїду Павлівну, щоб грубо обійтися з нею за втручання в його особистий світ. «Не питаєте... я не скажу». — «Нехай, а чому ви гніваєтеся на всіх, хто вам радить на краще, зичить добро?» — «Я гніваюся лише на Ліду, вона образила мене». — «Лідія Пантелиївна? Не віряться». — «Образила. Вона сказала, щоб я ішов у відставку, коли не вмію зберегти останнє здоров'я на флоті. А навіщо мені здоров'я без флоту?.. І взагалі я не хочу ні від кого чути про відставку! Мені адмірал флоту Радянського Союзу не пропонує цього». Аїда потвердила, що ходити в пенсіонерах — це не для нього і ніякий постільний режим не замінить перебування у відкритому морі. Аїда Павлівна повідомила, що в гавані на неї чекає бронекатер, бо вона має обстежити хімслужбу на далеких постах. Добре було б йому, Богданові Миколайовичу, вийти з нею на катері у море, побувати на острові Вітрів, куди вона найперше завітає, щоби віддати шану морським піхотинцям, які там полягли з війни. Аїда Павлівна вважала, що він на острові, повертаючись думками у минуле, неодмінно затамує свій душевний неспокій. Та цього не сталося: лікарі запропонували йому поїхати до Карлових Вар.

— Відбий їм, Богдане, заспокоїливу телеграму про здоров'я. І не дуже бери до серця.

— Збиратимуся додому.

— Краще гостювати вдвох. То недобре, що не взяв Ліду із собою. Я не образив тебе?.. Моє діло сторона, я міг би тобі й не казати.

— Чому ж, я визнаю. Справді, недобре... Ліда сюди давно мріяла... А скільки я розповідав їй про наше озеро, про цигана Ладо, Віруцу...

— То давнє, як казка, Богдане. Мені вже і не пригадається все.

— Я нічого не забув.

Дикі сірі гуси і дикі качки табунами пролітали щовесни й щоосені над їхньою хатою. Змалку він знав, що вони летять кудись на озеро, що на тому озері гніздують, висиджують гусенят і каченят, таких же пухнастих і моторних, як домашні, виводять їх на воду, ставлять на крило. Як то можна ставити на крило, він не міг уявити собі хоча б через те, що домашні гуси злітали невисоко і зрідка, а більше ходили перевальцем і бруднили в калюжах своє біле та сіре

пир'я. Якогось літа батько запряг у гарбу волів і взяв його і Степана на озеро косити серпами осоку. Дорога до озера видалася далекою-далекою — перевалили кілька горбів, об'їжджали глибокі яри і балки, доки не заблищало перед ними те озеро. Весь світ, який він устиг побачити і пізнати раніше, враз померк перед тією красою: сонячний розлив на воді від берега до берега, тасмичий шеліт очеретів з волоттю, прозоринь озерової глибини, качине кахкання в осоках. А за очеретами, на чистому березі білили шатра циганського табору, горів вогонь і подзвонювали молоточки на ковадлі цигана-коваля. «Нікуди не ходи, Даньку, стережи волів», — сказав батько. Удвох із старшим братом вони взяли серпи, підкотили холоші і пішли в осоковище, де пагівця резкішіше і лист довший. Він зостався сидіти під гарбою, чесно постерігаючи волів, які нікуди не збиралися утікати, ходили понаски та відмахувались од гедзів і в'їдливої мушви. «Хочеш, лебедя покажу?» Вона спитала його так знепацька, так непомітно підійшла, що він аж сторопів. «Хто ти?» — підхопився із землі і став коло ярма. «Віруца... Хочеш, лебедя покажу?» Вона дивилася на нього великими чорними очима, і він одразу вгадав, чия це дівчинка і що з неї неодмінно виросте ворожка. Як у всіх дорослих ворожок, які приходили до їхньої хати, на грудях Віруци блищали срібні дукати з царськими гербами, тоненьку шию охоплювали разки червоного намиста, а в покошляці кіски замість справжніх стрічок були вплетені дві біленькі поворозини. На ній метлялася полатана, з чийогось плеча, зелена кофта і рясна спідниця в квітках, що шаруділа воланами, ніби те комишиння, з якого вона вийшла і на яке йому показувала худенькою ручкою. Ноги у Віруци були попідбивані, з ципками і в саднах. «Задаром покажеш?» — спитав для певності. «Задаром. Сама бачила». Він поглянув на волів, рішуче сказав: «Хрест на мені, хрест на тобі — де?» Очерет, до якого повела його Віруца, стояв у глибокій воді, і він, пом'явшись, зважився скинути з себе одєжінку, полізти у воду. Віруца показувала йому з берега, і він слухняно перебирався з купини на купину, незважаючи на вранені гострими лезами очеретин руки і ноги. За очеретами, на чистій воді, він побачив їх — лебедя і лебідку. Сніжно-білі, вони поважно торкалися дзьобами води і тими дзьобами прибирали одне одного — чистили пир'ячко. Він не годен був зворухнутися, зацімів увесь. Найчарівнішими, наймилішими над усе на світі видалися вони йому тієї мяті, і він, сподіваючись загнати їх в очерет, спіймати, приборкати, печутно зліз із купини і поплив в обхід. Він досі ще не за-

пливав так далеко і не знав, яка-бо холодна вода в озері, що живилося студеними джерелами; джерельна вода зсудомила йому тіло і потягла його кудись у безвість. Він загукав лебедям, щоби підставили йому крила, а птахи з жалким ячанням забили крильми об воду, згойднули високу хвилю і полетіли... А може, то не лебеді ячали, ячала Віруца? І не циган Ладо, а все-таки вони, горді птахи, винесли з озера і поклали на теплій землі. Як і ті лебеді, що полетіли, циган Ладо був вільний птах, кочував з табором із ранньої весни до пізньої осені і приходив до них на зимування з Віруцою завжди об одній і тій же порі, коли ставало на морози й опадала осіння червлена заполоч, а холодні листопадові вітри тужили за журавлиними ключами. Ладо вмів усе: і стельманити, і лимарювати, і чоботарювати. А ще вмів оповідати про людські сміхоти та людську невдячність, од якої він утікав і втікати, як од релігії. Вечорами Ладо награвав на гітарі, Віруца танцювала. І так майже щовечора до перших теплих днів. Сходили сніги, і Ладо, спорядкувавшись у дорогу, забирав із собою Віруцу, що нібито доводилася йому меншою сестрою, прощався з ними. Всі Видиші виходили за ворота і дивилися їм услід, поки Ладо і Віруца не ховалися за серпанковими обр'ями... До озера він, Богдан, іще їздив і ходив пішки не раз. І щовесни прилітали туди на гніздування дикі сірі гуси і дикі качки. Тільки лебеді минали їхнє озеро, більше не бачив він, як милуються у парі і як прибирають одне одного на весільне свято. І Ладо з Віруцою десь загубилися, не прийшли на їхнє перше созівське зимування. Вільні птахи! Чимось і їх не задовольняло зпайоме село, як не задовольнило лебедів озеро...

Якою б категоричною не була телеграма, та поїхати з Крутоярів і не провідати озера Богдан Миколайович не міг. Нічого не сказавши старшому братові, котрий був заклопотаний проводами, він подався давніми стежками до озера. Угадував горби та балки, якими їхав уперше на гарбі з батьком. Серед буйнолистої кукурудзи, що блищала на ниві проти сонця, піби озерне плесо, він побачив лише кілька мичок осочиння і миршавого очерету, а самого озера так і не знайшов. Неначе того озера, як і дитинства, у нього ніколи не було... Де воно поділося? Люди не догледіли? Чи чужі невситимі копі випили всю холодну джерельну воду? А чи збігла озерна вода у Чорне море і звідти влилася в Світовий Океан, по якому ходять його підводні ракетноносці?

ДОКОНЕЧНІСТЬ

«А, толстовець! Невдатний втікач! — Віце-адмірал Русіанов підвівся з-за столу і пішов назустріч Богданові Миколайовичу, тільки-но той з'явився у кабінеті командуючого. — Яка присмність!»

Богдав Миколайович вмотивувався у м'якому кріслі і заждав, поки віце-адмірал закінчить візувати невідкладні папери. Русіанов склав їх у папку і віддав ад'ютантові. Кілька разів він потай глянув на Богдана Миколайовича, ніби визначаючи на око його здоров'я і душевний стан.

Контр-адмірал сидів у кріслі, поклавши лікті на бильця, і дивився перед себе на стіну, де висів новий барометр: надворі світило сонце, а стрілка показувала на опади.

Русіанов теж пересів у крісло, передбачливо присувавши його так, щоб вони могли дивитися один одному у вічі.

Контр-адмірал приготувався відповідати на всі запитання командуючого і як товариша по службі, члена Військової ради, і як давнього друга.

— Питай же, — знетерпеливився він. Русіанов усміхнувся.

— Що тебе спонукало утнути отой позастатутний маневр?

— Зійти з поїзда?

— Ми розшукували тебе всіма засобами, телеграфно і телефонно, по всіх каналах. Уяви собі.

— Уявляю. Але ж я сповістив Лідії третього дня.

— У штабі дізналися через тиждень!

Слід було апелювати до Міністерства зв'язку. Там, у Крутоярах, ще й досі листоноші роз'їжджають на велосипедах, а на телефонній лінії висить до дюжини абонентів. Ліда сказала, що його самопочуттям цікавився головком і що це було у присутності міністра оборони.

— Все вірно.

— І що ти йому відповів? Сказав щось певніше?

— Нічого подібного. Тоді я вже мав докладні відомості про тебе від Лідії Пантеліївни. І зацевав головкома, що ти розпрощаєшся з усіма хворобами після того, як походиш по рідній землі, наберешся сил, як Антей.

— Дякую, все так і є. Я цілком здоровий і готовий виконати будь-який наказ. Будь-який!..

— Товаришу адмірал, тобі наказувати ще зарані, маєш пройти медичний огляд. Неодмінно.

— Згоден, без застережень. Але, товаришу командуючий, прошу вважати, що від сьогодні я стаю до виконання службових обов'язків.

Русіянов відповів не зразу.

— Можаров виходить у море. За наказом міністра.

— Зрозуміло, товаришу командуючий.

Одразу ж після зустрічі з Русіяновим Богдан Миколайович поїхав до атомоходів: хотілося самому побачити, як екіпаж Можарова готується до нового походу.

На пірсі, до якого були ошвартовані ракетоносці, спостерігалося неметушливе пожвавлення: кораблі завантажувалися боезапасом і спорядженням. Оберталися підйомні крани, скрипіли лебідки, снували автокари. Богдан Миколайович залишив ЗІМ біля КПП, де його зустрів черговий по базі, і в супроводі чергового попрямував до човна капітана першого рангу Можарова. Всі, хто йшов назустріч, шанобливо поступалися дорогою і, віддаючи військову честь-вітання, стримано всміхалися. І він особливо був задоволений собою, що не засидівся у штабі чи політвідділі, а відразу приїхав сюди. З корабля Можарова через мегафон басив вахтовий: «Особовому складові зібратися коло баталерки». І вся ця повсякденна, але неодмінна для нормальної флотської служби метушня, гомін, усмішки не могли не тішити контр-адмірала і не вселяти упевненість у своє остаточне одужання.

«Шоколад виписаний на всіх. І на тих, хто курить, і на тих, хто зневажає тютюн!.. Прощу підходити за алфавітом!»

Мічман Чотій стояв в оточенні матросів з двома речовими мішками і готовий був подати команду для зустрічі адмірала, та Богдан Миколайович умісне, щоб не заважати боцманові, обминув баталерку і піднявся на ракетоносець. Старпом Вайнейкіс провів його у перший відсік, де гостро нахло свіжою фарбою, відтак у другий, третій.

На перебірці реакторного відсіку поблискувала металева меморіальна пластинка з іменем Олексія Наївіна.

Контр-адмірал віддав військову честь і запитав Вайнейкіса, де можна бачити командира корабля і замполіта. Старший помічник доповів, що Можаров і Болюбаш, котрий уже тиждень як повернувся з відпустки, на плавбазі готують документацію до походу, і якщо звелить товариш адмірал, то він пошле за ними вахтового матроса. Богдан Миколайович подякував і зійшов з корабля, маючи намір побувати на плавбазі.

Передовсім він заглянув у каюту Болюбаша. Юрій Васильович саме розмовляв із старшиною Девушкіним, і ця його бесіда в присутності контр-адмірала стала вирішальною не тільки для старшини, а й для нього, Богдана Миколайовича.

Трохи згодом, їдучи назад у політвідділ, він скрушно думав над тим, що майор Аратський списався з підводників, а хімік Девушкін подавав командуванню човна рапорт, що межував із відступництвом, із порушенням військової присяги. Старшину-хіміка не знітила поява адмірала, він стояв на своєму, хоч і хвилювався, — нервово перебирав краї безкозирки, яку тримав у руках. «Я прошу списати мене на берег». — «Ви не хочете йти з нами у море?» — питає Болюбаш. «З цього походу ми не повернемося, човен загине». — «Хто вам про це сказав?» Богдан Миколайович запитував старшину досить лагідно, не як високе начальство, а просто як літня, навчена досвідом людина. «Ніхто мені нічого не казав, у мене інтуїція, товаришу адмірал». — «І все?» — «Все». І Богдан Миколайович, і Болюбаш знали, що Девушкін призваний на флот із студентської лави, що в нього незакінчена вища освіта і посилається на інтуїцію йому не годилося б. «Ви, товаришу старшина, мусите знати, — нагадав Болюбаш, — що по-латинськи *intueri* — це пильно, уважно дивитися. Передчуття, здогад, проникливість. В ідеалістичній філософії — безпосереднє, себто містичне розуміння істини без наукових тверджень. А по-флотському, по-нашому, це — боягузтво... Ви хочете зажити слави боягуза? Що ж, ось вам папір, ручка і пишійть відповідну командирові». Старшина спокійно запитав: «Зараз писати?» — «Так», — ствердив замполіт, і Богдан Миколайович у душі не схвалив Болюбаша за таку покvapливу пропозицію. Старшина-хімік сів за стіл, присунув до себе чистий аркуш, взяв авторучку, і його рука зрадила, не спромоглася вивести бодай заголовної літери. В очах виступили сльози, він підхопився і тремтливим голосом попросив, щоб йому дозволили піти. Богдан Миколайович дозволив, і всі відчули полегшення, а тепер, у ЗІМі, він роздумував над тим, наскільки вірно зробив, зразу ж погодившись відпустити Девушкіна. «Старшина вилікується, неодмінно вилікується од боягузтва! — переконував себе Богдан Миколайович. — Є речі, які не вкладаються ні в які статuti і кодекси, їх важко навіть передбачити. Але чи варт усе передбачати, все піддавати регламентації? Відвагу в морякові слід виховувати так само, як і дисциплінованість — від першого до останнього дня служби; як вихо-

вуеться любов до моря, до корабля, до свого командира. І якщо із цим не все гаразд, значить — у тому моя провинна».

Як ніхто інший, Богдан Миколайович усвідомлював, що матросська доля залежить від інтелектуальної підготовленості командира, від того, наскільки сам командир зріднився з кораблем, відчуває його, і матрос годен пробачити командирові все: і його важкий характер, і несправедливий наказ, якщо вже так станеться, і надто скупу похвалу. З гордістю військовий моряк знесе будь-яку біду, але прикріє грудьми свого командира...

Старшину другої статті, котрого він узяв собі в ординарці на острові Вітрів, усі звали Помором, хоча старшина мав інше прізвище, яке важко запам'ятовувалося. Тепер, через тридцять літ, якби хотів добре пригадати риси свого ординарця, скільки б не напружував пам'ять, окрім дрібненького ластовиння на переніссі і щоках і те, що Помор був високий на зріст та худючий, нічого не пригадав би. З усього говореного між ними у споминах залишилася тільки коротка розповідь з дитинства, коли старшина Помор, ще хлопчиком, надібав мурашник, просидів біля нього півдня і відкрив для себе обурливе явище: всі мурахи безнастанно трудилися, і лише той, що сидів зверху мурашиної купи, поглядав на їхню працю та чистив лапки і поводив вусиками. Старшині Помору насамперед ставилося за обов'язок підтримувати зв'язок з віддаленими постами, переписувати і розмножувати ранкові та вечірні повідомлення Радінформбюро, що приймалися по рації, і Помор усе це виконував справно, без нагадувань. Ординарець ішов у хуртовину і повертався з хуртовини так, що важко було визначити, де він щойно ходив: розносив оті повідомлення в матроські окопчики чи збирав сушнячок для буржуйки, яку він же сам облаштував у комісаровім бліндажі, бо без того сушняку Помор ніколи не повертався. І не дивно, що тепер, через тридцять літ, йому, батальйонному комісарові, не пригадуються добре всі риси ординарця, котрий умів завжди полишатися непоміченим: чи то ходив з ним в атаки, чи стелився спати поруч, чи розливав із казанка на двох каламутний кип'яток — воду топили із снігу, на тій-таки буржуйці. Куриє Помор чи не куриє? Теж ніяк не пригадується, хоча достеменно пам'ятає, що в ординарця був квітчастий кисет, з якого той добував чай для заварки і грудочки цукру. А чи не було в Помора два кисети, квітчастий і синій, що пошив його Помор з нагрудних кишень

матроської роби?.. Тієї ночі йшов навальний сніг, — небо, земля і море змішалися в сніговій запоні, й острів Вітрів скидався на величезний білий сніг, який підхопила повінь. Фашисти вперше за два роки війни зважилися на нічну атаку. В хуртовині зійшлися морські піхотинці з альпійськими стрільцями. «Вперед, ура, матроси!» — гукнув він своїм хлопцям, і ніхто не почув його голосу, але всі кинулися за ним нагинці проти вітру і снігу. У сніговім чорторії металися білі примари, чулись автоматні черги, постріли з карабінів, солоні матроські слівця та гортанні німецької команди. Він сам тоді пристрелив якогось фашистського здорованя на відстані двох кроків, спершу сприйнявши його за ротного баталера й окликнувши на ймення. Вітер війну часниковим запахом, і з щільної снігової порошні виринули дві постаті, пальнули в нього з двох автоматів синім полум'ям, та він, уцілілий не дивом, а тим, що його відштовхнув од вогню старшина Помор, котрий невідь-звідки ошинився поряд нього, встиг перезарядити ППП і кількома чергами покласти обох гітлерівців. Потім набігли ще двоє, ще і ще, і він, оточений з усіх боків, відбивався прикладом, а Помор упав од пострілу фашистського офіцера, котрого він, комісар, збив з ніг і на мить забув, що збити з ніг на війні не все, що того замало. Його самого матроси внесли до бліндажа непритомного, і він опам'ятався лише тоді, коли Ліда забинтувала рану і поклала ближче до буржуйки, в якій ще жевріли вуглики. Він лежав із розплющеними очима і дивився на те жевріння, не розуміючи, чому не йде його ординарець і не несе сушнячку, від якого у них в бліндажі завше так тепло і затишно. Поволі згасли останні жеврини, охолов попід, а старшина Помор не прийшов... За хуртовинною ніччю настав пізній зимовий ранок без вітру і без снігопаду, і ворог знову атакував десант. До вечора він один, тяжко поранений, лежав у бліндажі біля холодної буржуйки, не стогнав і нікого не кликав, хіба що поглядав на двері, за якими гримів бій на нейтральній смузі і наступної ночі, і другого дня, поки десантникам не підійшла допомога і не було звільнено острів. Він і тепер там, на острові Вітрів, під обеліском.

Пізнім вечором за склянкою чаю, на квартирі Богдана Миколайовича вони з командуючим дійшли згоди, що новий похід в Атлантику і Середземне море підводного човна капітана першого рангу Можарова має очолити саме він, член Військової ради контр-адмірал Видиш. Це — доконеч-

ність. Лідія Пантеліївна не протестувала, бо її протест не брався б ним, чоловіком, до уваги, він принижував би його, а вона сама ніколи не стерпіла б ніякого приниження.

Іще через п'ять днів, такого ж пізнього вечора, підводний ракетносець Можарова залишив базу, пославши останні сигнали-промені острову Вітрів. Атомохід занурився на глибину, зімкнулися над його рубкою морські хвилі, вляглося вирування темної води над місцем занурення, і море знову, не засинаючи, з одвічною послідовністю погнало до берегів хвилю за хвилиною.

ЛИПЕНЬ

З раннього вечора у променях зорі на заході в сузір'ї Лева яскраво блищить Венера, яку протягом місяця стає дедалі гірше видно. У другій половині ночі в сузір'ї Риб видно яскравий Юпітер, а лівіше, в сузір'ї Овна, — червонуватий Марс. Сатурн ховається в променях Сонця.

Ракетносець огинав Скандінавію, виходив на глибинний простір Атлантичного океану. Всі, хто попервах дослухався забортного шурхотіння, такого знайомого з попередніх походів, звикся з ним і зайнявся своїми справами, підпорядкувався всесильному корабельному розкладові. Ракетносець спускався до південних широт, а температура повітря у відсіках не підвищилася ні на градус, ні на півградуса, і його вологість не збільшилася від встановленої норми; ніяких відхилів у всьому, ніяких змін. Як завжди і всюди на підводних атомоходах, все та ж мнимість дня і ночі, без вечорових сутінок і ранкових світань. А схід сонця над океаном, його пінні сполохи, чистий розлив барв у передштормовому небі, сухий шелест колосків, що дозрівають, і свіжість роси на травах та ботвині, нічні запахи матіол та помідорової розсади, і солодкісна втома від кохання — то все в уяві і бажаннях.

Минула зима з усіма її принадами лишилася осторонь нас, і тепер ось літо мало бути вкорочене до одного червня, що промайнув комусь під смалким каракумським сонцем, комусь білими лєнінградськими ночами, комусь за дніпровою сагою, а мені спершу на морському узбережжі Кавказу, потім, останній тиждень, у матері, серед широкого степу, де мій пращур Охрім Бирка-Божлюбий випріг із

гарби волів і зостався павічно, так і не добувшись із своїм підводним човном до глибокого Дунаю... Зліва по борту ракетоносця береги Європи, тієї Європи, що століттями не хотіла нас визнавати і була змушена визнати, зняти перед нами капелюха і віддати нам палежне; та про це зараз найменше думалося. Я відлітав на південь у теплу літню грозу, і цілий місяць, усю відпустку, гриміли і проливалися грози, і коли повертався назад, також наді мною гуртувалися грозові хмари... З веранди і вікна кімнатки, яку було собі зафрахтував, вечорами я кмітив, як в улоговинах гір влягаються останні хмари, чіпляючись розмитими краями за гірський ліс, як вони дрімотно погойдуються на верхівках дерев, прощаються із сонцем, і морем, і горами. На тих хмарах потроху тьмяніють рожеві полиски заходу, далекі гори втрачають велич, а невисокі скелі передгір'я, до яких, здається, можна дістати рукою, суворішають, стають темними і непривітними. Я був вдячний Валтасарові, який вибрав мені цю квартиру, коли я довів йому, що мешкати у нього просто не можу: не хотілося завдавати зайвого клопоту Валтасаровим батькам, та й для наших дружніх розмов і моїх побачень з Лізет найзручніше мати свій, ні від кого не залежний затишок. Валтасар напятав квартиру на тихій околиці міста, з видом на гори і море, хазяйка якої працювала десь у санаторії, тим, власпе, і жила. Валтасар днями вилежував у мене на канапі, перечитував філософські журнали, робив виписки і, коли я мав настрій слухати його, заходився міркувати про те, що визначає людину як рушія прогресу чи занепаду, добра чи зла, дивовижно змішуючи грішне з праведним. Я тактовно його підправляв, і він погоджувався зі мною не стільки за переконаннями, скільки з дружніх почуттів. Валтасар подав документи до Єреванського університету на філософський факультет, з дня на день чекав виклику. На скронях у нього пробивалася сивина, а він усе ще виважував, де, на чому спинитися, як найплідніше прислужитися суспільству своїм талантом, бо «людський талант — то зерня, з якого проростають і беруть початок усі зримі, відчутні і не відчутні на дотик дива». Валтасарова самовпевненість не була така смішна, як зворушлива. У присутності Лізет він ніби зрікався філософії, вигадував різні анекдоти, повторював історію закоханості електронного робота Роббі, якого сконструювали на «Дженерал моторс». Хтось із інженерів запитав, що Роббі виходить з ладу, тільки-но повз нього проходить приваблива лаборантка; згодом було встановлено і причину його небайдужості до неї: на фотоеlementи

Роббі впливав колір помади лаборантки. «Я теж не байдужий до тебе, Лізет,— сміявся Валтасар,— до того, як ти фарбуєш губи. Невже тебе влаштовує тільки блідо-рожеве? Ми, чоловіки, жадібні і жорстокі, і нас найбільше приваблює на жіночих устах солона кров!» Лізет засміялася і тут-таки запропонувала Валтасарові піти, залишити нас удвох. І Валтасар пішов, увіруваний, що врешті-решт ми з Лізою-Лізет про все домовимося.

Лізет сиділа у плетеному кріслі в кінці веранди під лапатам виноградним поростом і крізь окуляри в тоненькій золотій оправі дивилася на рештки грозєвих хмар, що лягали на спочинок в улоговинах гірського пасма. Чекала, що я підійду; і я підійшов і взяв її холодну руку, спершу поцілувавши і притиснувшись до неї щочою; тримав у своїх долонях з тією обережністю, з якою тримають пташку, що влетіла до твоєї хати і яку слід одігріти і випустити на волю. Лізет ждала від мене іще чогось і, не дїждавшись, сказала з неудаваним спокоєм: «Я виважила все, чесно і розсудливо. Не гнівайся, Юрію, в дружини я тобі не годжуся і стати нею не можу». — «Ти сама визнала, що вблагала Валтасара запросити мене сюди». — «Вблагала, так. Але ж не для того, щоб ми одружилися. Я спізнала заміжжя, і теж з моряком... Ні!» — «Ти про це ніколи не обмовилася». — «Ти ніколи мене про це не питав». — «Хто він?» — «Був командиром есмінця, все філософствував, як твій Валтасар... І погони втратив, і флотові нашкодив. Тепер десь на Сахаліці, рибалить на траулері». — «Ти не любила його», — сказав я, намагаючись щось пригадати, і ніяк не міг. «Досить того, що він кохав мене. А справжнє кохання дороге, навіть коли воно без взаємності». — «Між вами був хтось третій?» — «Ні, Юрію, третього не було. Кохання — доля двох, а третій завжди претендує на своє кохання, на свою долю. Третього, власне першого, я знайшла в тобі, знайшла і зважилася відмовитися». — «Лізо, ти не віриш мені, ти боїшся, що мене може звабити інша?» — «Ні, спокусити інша тебе не зможе, поки знаходитимеш у мені все тобі потрібне. А про це я вже подбала б!» Вона встала з крісла. Проводжати себе не дозволила.

Цілу ніч я просидів у тому самому кріслі, де сиділа Лізет, не розуміючи, що сталося з нею і чому вона знехтувала щастям і любов'ю. Не хотілося вірити, що я для неї цілком розгаданий і вичерпаний, що її, мабуть, уже гнітила вірність, до якої не звикла. Мучив себе різними припущеннями і здогадами, пригадував, а воно не пригадувалось, аж поки не звівся у горах світлий ранок і гори не стали горами,

а скелі скелями, дерева деревами, трава травою; і тоді постав переді мною сахалінець — колишній чоловік Лізи-Лізет — із його щедрим серцем і доброю душею, із його «Мстиві не мертві, мстиві живі». А ще казав він: «Люблю на щоглах полосатий спектр сигнальних прапорців у всій їхній розмаїтості — аз, буки, веді, глаголь, добро, како, люди, мислите, живіте!.. І щоразу в різній послідовності, у різному складі, згідно з мудрим морським правописом!» Я встав, пашвидкуруч спакував речі, діждався хазяйки і віддав платню за кімнатку, за всі ті дні, що мешкав, і за ті, що мав іще мешкати. Написав і вкинув у поштову скриньку для Валтасара прощального листа; мені ні з ким не хотілося ні говорити, ні бачитися, — тільки на аеродром!.. Було парко, і під обідню пору знову в горах зібралася гроза. Виліт затримувався. Я відчув після безсонної ночі смертельну втому і голод, вирішив закусити в аеродромному ресторані. Швейцар — дядько у синьому мундирі із золотими галунами — навідріз відмовився взяти валізу і плаща, пославшись на те, що в ресторані надто завізно і я не транзитний пасажир, а тому можу поспідати у кафе. Прогримів грім, заляпотів дощ. Я зодягнув плащ, вичікуючи кінця зливи, аби перебігти до блакитного намету літнього кафе. А дощ все припускав і припускав, і великі краплини залітали під козирок головного корпусу, де я стояв. Сюди, до входу, підкотила чорна «Волга», збурунила калюжу. З машини вийшов кремезний чоловік у сірому костюмі і сірому капелюсі. Я зачудувався, як він уміло тримав краєчками губ важку сигару, і не помітив, хто вийшов з машини слідом за ним. Несамохіть здригнувся, коли мого лица торкнулася дівоча рука. «В венке олів, под белым покрывалом, предстала женщина, облачена в зеленый плащ и в платье огнеалом...» Кето вся палала, як має палати покровителька грозових блискавок. Іскрометно змигували каринки очей, грайливо ворушилися чорні шнурочки брів, крізь усміхнені уста світився білий злиток зубів. «Я знала, що впіймаю вас, Юрію. Тату, це він, наш загадковий підводник. Pozнайомтеся». Її тато прибрав з рота сигару, стримано мовив: «Приємно, капітане другого рангу. А загадковості не бачу. Запрошуємо з нами. Подбай, Кето». Біля її батька з'явився начальник аеродромної служби і запросив до кімнати офіційних прийомів. Кето проводжала батька на курорт до Закарпаття; і хоч це місто теж курортне, має безліч всесоюзних здравниць, він, як його незмінний мер, вважав за доцільніше відпочивати деінде і мав рацію: який-бо відпочинок там, де робота. Я дивився на

Кето і її батька і не знаходив ніякої схожості між ними. У батька обличчя широке, синювате, очі не карі, а якісь водянисто-зелені під ріденькими кущиками брів; і хвилясте волосся непевного кольору, і вуха, вкриті рудуватим пушком, і великі червоні руки. І весь він кремезний, грубувато простацький. Густо намастивши мені, доньці і собі маслом і червоною ікрою скибочки білого хліба, він розлив у бокали шампанське, цокнувся з нами і проголосив: «За розквіт підводного флоту!» — «За ваш спокійний відпочинок!» — відповів йому. Кето запитала мене: «Тобі подобається мій папа?» Я відповів: «Так, дуже». — «Ви з Лізет розбили горщики назавсім?» — «А ти звідки знаєш?» — спитав я. «Мене все цікавить, що стосується твоїх справ», — сказала вона. «Можу заповнити, що з Лізет ми більше не зустрінемося». — «Я це передбачала, — мовила Кето, глянувши на мене скося. — Знатися з такими, як Лізет, це ризикувати життям». — «Я тебе не розумію, Кето. Що ти мала на увазі?» — «Ти все, Юрію, прекрасно розумієш, — відповіла вона. — Мелодраму Рисаковського «Любов-кохання» бачив? Там є така Анжела, хижачка». — «По-чесному, мелодрамами не захоплююся». — «І оперетами, гадаю, так само?» Я всміхнувся. «Чому ж, люблю оперети Кальмапа, приміром. А ще грузинську «Кето і Коте». Вона надшила трохи шампанського, почистила й розломилла навпіл апельсин і подала мені. «Юрію, що ти зараз думаєш про мене?» — спитала. «Що ти молода, вродлива і що я більше сюди не приїду, а значить, ніколи вже тебе не побачу». — «Який оракул тобі сказав таке? На світі сто пророків вічить, та всіх зірок і їм не злічить... Наступного разу ти приїдеш до нас, до мене». — «Невже?» — «Не смійся. Не захочеш ти приїхати, я сама тебе розшукаю». — «Ех, Кето, наївне дівчисько, я ж буду в далекому океані, на його найбільшій глибині!» — «Де б ти не був, а до свого берега повернешся. А на тій березі стоятиму я! І ти будеш зі мною щасливий...» За годину я вилетів до матері, і весь політ перебував у незрозумілій гнітючості і смуткові, що обіймав мою душу...

Солов'їні трелі знепацька порушили підводну тишу ракетноносця, ніби сповнили відсіки пахощами яблуневого та вишневого цвіту, м'ятним настоем любистку, і повітря в моїй каюті немовби сколихнулося і заструменіло, як воно струменить тоді, коли співають солсв'ї, а сині роси сходять легким туманцем, і земля бучавіє від проросту, що зводиться до сонця, і сади ронять пелюсткову білорожевість на

траву, а журба плакучих верб капле у прозоріть ставів, і злетом жайворона над врунами починається ранок.

Тьохкання солов'їв у підводному човні враз обірвалося, і по корабельній трансляції голосом Можарова оголосили, що сьогодні мені виповнилося тридцять два роки і що екіпаж човна зичить моряцького здоров'я, службових успіхів і всього того, що годиться бажати з нагоди дня народження... А солов'їний спів — теж для мене, щоб мені пригадалася моя Україна з Дніпром, що тече до моря синього, і зеленава розгойданість степу, і моя старенька мати.

На столику від учора лежить радіограма, яку привіс радист Зьома. Вкотре я перечитував її і не йняв собі віри:

«Дорогий Юрію вітаю цілую зичу щасливого плавання крп приїхала Міжгір'я влаштувалася Аїди Павлівни все гаразд чекаю крп Кето».

Дівчино-грузинко, як же це ти зважилася полишити свої гори і прилетіти до мого моря, одвічно песпокійного і завжди невідомого? Хто тобі папророчив щастя в моєму домі? І коли ми разом увійдемо у мій дім?.. Попереду ще багато місяців походу і скільки ще випробувань чатують на нас! І чи зумієш, дівчино, перебороти розлуку і діждатися нашого повернення? І все життя в розлуках, у чеканні. Ти звірилася своєму серцю, і я ніколи не завдам йому болю.

Тож нехай день той буде вересневий, у червоних китицях горобини; або січневий — у білій порошокній інею та морозяних візерунках на шибках, або ж і цей, літній, в різнозіллі, запахчений липневим цвітом. І щоб не цуралися гості, і були весільні батько-мати, в Грузії — за грузинськими звичаями, на Україні — за українськими. А за флотською традицією — старостою обрано командира корабля. І щоб не образити і не прогнівити своїх товаришів, то все має розпочатись у Міжгір'ї, серед них, підводників, які зодягнуть парадну форму і задалегідь подадуть білий штабний катер. І сурмач заграє заходження, і ми з Кето відправимося на катері до Палацу шлюбів... Кето надзвичайно пасує фата! «Я виглядала тебе з отого бескиду!» — і покаже, з якого саме, коли катер виходитиме з бухти. «Тебе нітрохи не зістарила самотність». — «О любий, хіба не знаєш, що самотність старить дружин і ніколи наречених...» У Палаці шлюбів ми прослухасмо напучення якогось ветерана праці або війни, врочисто поставимо підписи у державному акті, обмінємося обручками і вперше, на людях, пізнаємо наш поцілунок... Весільний день буде обміркований до деталей жіночою радою, що знається на всіх церемоніалах. Лідія

Пантеліївна піднесе хліб-сіль і благословить, і потім привітає Аїда, і Тенті, і всі дружини наших офіцерів, а Зумрад піднесе обом запарші квіти. «Я вам вдячний, Аїдо Павлівно, що ви прийняли до себе Кето. Не осудіть її, дівчисько ж!» — «Юрію, я чинила так, як підказало сумління. Сьогодні розігруватиметься чудовий приз. Я сподіваюся на успіх з вами. Лідія Пантеліївна шепнула мені, що то дуже оригінальний сувенір. Ми його виграємо і подаруємо Кето». Як у дні торжеств і на вечорах-балах, велика зала Будинку флогу сяятиме вогнями кристалевих люстр, що відбиватимуться у свічадах, і капітан-розпорядник подасть знак диригентові, й оркестр зустріне нашу появу флотським маршем, і ми в супроводі друзів пройдемо до весільного столу, і Богдан Миколайович виголосить промову, і в бокалах піпитиметься шампанське, а всі, ще не вмочивши у його хмільну піну уста, кричатимуть: «Гірко!» — і не шадитимуть власного голосу... «Про медовий місяць у корабельному статуті нічого не сказано, але вам, товаришу капітан другого рангу, я надаю відпустку на весільну подорож», — скаже віце-адмірал Русіянов, і ми з Кето зараз же полетимо на Кавказ. «Даруйте, нащадки славнозвісного роду Чавчавадзе, я давно мріяв познайомитися з вами». — «Ти, дорогий, — питає мене її батько, — часом не Грибсєдов?» — «На жаль, ні». — «Лихо з розуму» читав?» — «Люблю Чацького, пенавиджу фамусових... А що?» — «Проси собі і своїй красуні дружині карету». І подадуть нам карету — «Волгу», і в супроводі братів-джигітів помчимо в гори, де асфальтована стрічка в'ється нагасем, де зелені патли плюща звисають на дорогу із стрімких скель і на камені, як на чорноземі, дозріває колосся, де синявість гірських вершин невіддільна од синявості хмар і де на галявині, що відкриється нам серед лісових хащів, розпалено вогнище і смажиться шашлик із баранини, й оздоблений сріблом ріг з вином передається по колу з рук у руки, і вчувається «Ніченька» Рубінштейна, яку так любить Богдан Миколайович, і все навкруг таке незвичайне, як незвичайне наше життя. А ще будуть вірші і пісні, і джигіти з дівчатами при світлі вогнища танцюватимуть. І як це вони вміють вихоритись отак... Дріботно ходити перед жіноцтвом навшипінках, кружляти дзигами, злітати вгору без крил?.. А жінки в усьому білому пливуть і пливуть одна за одною, ніби лебідоньки, горді та пишні... І поїдемо вдвох з Кето далі, у наші стени. До мого села простелено асфальт і можна їхати автобусом, мотоциклом, легковою машиною, на підводі або бричці. «Ходімо, Кето, пішки, через пшениці,

стежками дитинства мого, межами юності!» І стрівуться нам у полі дівчата, і всі як одна привітаються чемно, хоча не впізнають нас,— бо ж заведено тут вітати всіх,— а як упізнають, то перезирнуть і, певно, подумають: невже йому було замало нашої вроди, що подався шукати собі пари в горах? Подумають, та не скажуть і не осудять, хіба що переллють водою доріжку до маминих воріт, а хлопці поставлять на тій доріжці дубовий стіл і зажадають чималий викуп за Кето... А ніякого ж викупу їм і не треба, їм аби зазнайомитися з молодістю та дістати її згоди на бояринування; а ще, на втіху всім, прокричати загальне: «Гірко!..»

— Перепрошую, товаришу капітан другого рангу, але я за дорученням екіпажу. Командир корабля запрошує вас до кают-компанії. Як іменинника. Віншувати.

Людас Вайнейкіс ставить кошик з яблуками.

— А це від мене, приберіг.

— Вельми вдячний, Людасе. Не знаю, чим вам і віддячити.

— Це зимівки, з литовського саду. Для вас, як для людини, що народилася під сузір'ям Лева і яка перебуває під покровительством самого Сонця, це дуже корисно. І взагалі яблука корисні будь-кому.

Я надкусив яблуко і спитав Людаса:

— Ви цікавитеся астрологією, добре на ній знаєтеся?

— За фахом я — штурман, а всі штурмани трохи звідарі. Виходить, що астролог за сумісництвом.

Капітан-лейтенанта Вайнейкіса на човні знали як уважного, привітного офіцера, і кожен у душі схвалював вибір Можарова; і все ж до нього — старшого помічника командира — придивлялися заново, мимовільно порівнюючи з Галасвим.

Людас розповідав про себе неохоче, однак нічого суттєвого із своєї біографії не приховував. У нього завше спокійне обличчя, зятого зімкнуті губи і ясні сині очі. А над ними світле густобрів'я і високе чоло, мов у якогось древнього філософа-проповідника. Вайнейкіс успадкував усе найкраще від діда — народного вчителя, який восени 1895 року зустрічався у Вільнюсі з Леніним; Вайнейкіс-дід належав до тих литовських просвітителів, які не боялись арештів, заслань, а навчали селян грамоти рідною мовою, читали їм заборонені твори Юлії Жемайте, знайомили з Тарасом Шевченком, шукали майбуття Литви в ленінській «Искре»; вчителем став і батько Людаса, внев-

нений, що педагогіка стане і синоюю потребою, та Людасові Вайнейкісу життєвий шлях проліг на флот.

За святковим столом, після того як мене привітали контр-адмірал Видиш і капітан першого рангу Можаров, хтось із офіцерів попрохав Людаса виголосити астрологічний тост. Людас знітився і спробував відмовитися. Адмірал і командир корабля наполягли, і я вислухав уперше «найповнішу свою характеристику, що визначена мудрецами Сходу і Заходу від глибокої давнини до новітніх часів».

— Чоловік, який народився під сузір'ям Лева,— прочитав із свого записника Вайнейкіс,— підвладний знакові вогню, а тому характер у нього владний. Лев — центральна фігура Зодіака, вона виблискує, царює. Йому дуже важко, є чимало зваб застосувати свою силу. Основна його риса — доброта. Поруч нього кожен почуває себе впевнено, може розраховувати на його допомогу. Він темпераментний, імпульсивний, у нього величезні внутрішні сили, він здатний, як Геракл, на будь-який подвиг. Однак йому притаманне марнолюбство, він паївний і потрапляє інколи в пастку. Та хоч як йому важко, особливо у сердечних справах, він не втрачає своєї життєвої сили. Найбільше його раниць зрада, підступність. Сам Лев — вірний друг, щедрий душею, гостинний господар. Залюблений у спорт, у музику, літературу, мистецтво. Народжені під знаком Лева на землі займають керівні посади, у небі — це пілоти і космонавти, на підводних човнах — командири та їхні заступники по політичній частині... Їхній колір золотий, діамантовий, жовтий, оранжевий. Їхній день — неділя.

Чотій очолив матроську делегацію, що завітала до кают-компанії після зміни чергових вахт. Без зайвих слів мічман подав мені матроський дарунок — макет нашого підводного ракетноносця. Зьома і Девушкін внесли портативний магнітофон і включили. «Сюрприз для вас, товаришу капітан третього рангу»,— пояснив хімік. Я глянув на контр-адмірала, але той вдавав, що матроський сюрприз для нього самого несподіванка; він сидів край столу, спершись на лікті і втопивши в долоні підборіддя, очі його стежили за магнітофonomою стрічкою, що після хвилинного потрїскування раптом вибухнула гучними оплесками, перозбірливим гомоном, з якого виразно почувся голос Аїди Наївіної: «Вплив на емоційність?.. Можливо. Кажуть, що рани переможців гояться швидше, ніж рани переможених, і що солдати та закохані ніколи не хворіють. Мабуть, це тому, що енергія закоханих куди сильніша, аніж у байдужих людей. Кохання тут діє, як патхнення. Про емоцій-

ність?.. Не знаю більше. Скажіть ви їм, Юрію Васильовичу...» Шелест магнітофонної стрічки — і вже мій голос: «До цього часу про кохання була сказана одна незаперечна правда, а саме, що «тайна сия велика єсть». Розпорядник балу: «Це сказав Чехов, а що ви самі скажете?» — «Приз, який ми з Аїдою Павлівною виграли, будемо вважати випадковістю. Моя партнерша гарно танцює. Я намагався її не зганьбити. І все». Розпорядник балу: «Ні, ні, відповідайте по суті: який має вплив на емоційність танцю закоханість партнерів одне в одного?» Моя різка відповідь: «Дорогий товаришу, ви хочете потім скопіювати чужу любов? Надаремне. Скопіювати чужу любов не можна так само, як неможливо прожити чуже життя...»

Я почервонів. Людас Вайнейкіс простягнув руку до магнітофона і висмикнув із розетки шнур, магнітофон умовк.

— Де це ви взяли? — запитав Людас радиста.

— Морська винахідливість, товаришу капітан-лейтенант, — відповів за всіх Денис Калинович.

— А все-таки?

— Донитуватися, старпومه, не годяться, — всміхнувся Богдан Миколайович. — Найголовніше, що сюрприз удався. Ви ж не образилися на них, Юрію Васильовичу? — кивнув у бік старшин.

— Ні, товаришу адмірал.

— І чудово!.. Я пропоную тост за здоров'я всіх флотських невдачників-холостяків! І за тих, що народилися під сузір'ям Лева, і під сузір'ям Водолія, і під сузір'ям Близнюків! І за вас, мічмане. Адже, за свідченням старпома, ваша щаслива зірка не яка інша, як Козерог?

Мічман Чотій дивився на всіх нас із поблажливою усмішкою.

Кок Лихуша подав на стіл морський торт. Ділити його належало мені. Я тільки-но взяв ножа і під загальне схвалення почав його різати, як корабельна трансляція рознесла дзвін гучного бою, офіцери посхоплювалися з місць.

— У цьому щось символічне, — сказав контр-адмірал Вдиш. — До відбою бойової тривоги залиште торт на столі, — і теж підвівся. — Ходімо, товаришу імениннику, у центральний відсік.

Повільно піднімається один із перископів, і як тільки його нижня голівка показується над палубою, капітан першого рангу Можаров присідає навпочіпки, відкидає рукоятки, припадає до окуляра. Перископ виходить із води, і ко-

маджрові тепер гаразд видно розхвильовану блакитну безмежність.

Ми сидимо в кают-компанії і п'ємо чорну каву з тортом. Настрій у всіх препоганий; щойно повідомив командир БЧ-2 певтішну новину — у ракетному контейнері підвищилася вологість. «Гобто?» — «Теча, товаришу командир». — «А якщо неполадки в щитках покажчиків?» — «Всі щитки ніяк не можуть вийти з ладу водночас». За шаховим столиком новий корабельний лікар і штурман гомілко розбирали якийсь шаховий етюд; прислухалися до розмови командира і ракетника — одразу вмовкли. Штурман досі кидав кісточки — зараз потиху зібрав їх у кишеню. І нікого вже не цікавлять ні шахи, ні кидання кісточок, полишається недопитою кава, хоча вістовий Рамір подбав, щоб вона відповідала всім вимогам Арнольда Петровича. «То що ви пропонуєте, кавторанг?» — питає Можаров. «Треба спливати, товаришу командир». — «Категорично заборонено». — «Інженер також вважає, що це єдиний вихід. Якщо не заварити корпус...» — «Все ясно. Запросіть інженер-капітана третього рангу. — І до мене: — Як будемо, комісарє?» Ми йдемо до контр-адмірала Видиша, — він найстарший на кораблі, і командир діятиме з його згоди.

Богдан Миколайович у каюті не сам. Куйовдячи всією цятірнею сивизну, розглядає новий Медядьків альбом.

Повідомлення Можарова змінило йому настрій: адже це означало, що треба спливати в районі, де повсякчас патрулюють патовські кораблі й авіація, і нашими підводними ракетноносцями цікавляться так само, як і ракетними базами стратегічного призначення. «Я готовий на все, щоб не зірвати виконання бойового наказу, товаришу адмірал. Я готовий на все, і нехай опісля мене розстріляють на кормі човна». — «Крайності ні до чого, Арнольде Петровичу». — «Тоді з настанням сутінок будемо спливати». — «Зварники у вас є? Хто заварить?» — «Оголосимо по трансляції, товаришу адмірал». — «Добро, від екіпажу критися нічого. Всі мусять знати, що нам загрожує. Самі ставайте на командирську вахту, а ми вдвох із замполітом пройдемося по відсіках».

Зовні контр-адмірал залишався цілком спокійний, навіть, як здалося мені, спокійний надміру. Цей адміралів спокій можна було пояснювати або впевненістю Богдана Миколайовича в тім, що командир БЧ-2 дещо перебільшив небезпеку, або гальмуванням сприйняття, що притаманне людям його, Богдана Миколайовича, віку. Та коли він подав мені знак іти за ним у кормовий відсік і глянув на

Арнольда Петровича так, ніби питав себе, чи варто зараз полишати його самого у центральному посту, ми обидва зрозуміли, що адміралів спокій не що інше, як незбагненне самовладання, і що він, як і ми, готовий до всього. Контр-адмірал знав добре всіх старшин і матросів, однак, обстежуючи відсіки і зустрічаючись з ними, свильна вдивлявся в очі кожного, перед кожним ставив одне і те ж запитання: «Як почуваетесь? Маєте просьбу?» І майже незмінна відповідь: «Вважатиму за честь попрацювати за бортом, товаришу адмірал!» — «Добре. Мужності підводникам не позичати. Ви підводник». Повертаючись до центрального поста, Богдан Миколайович поклав руку мені на плече і замислено мовив: «Найцінніше, що є на атомоході, Юрію Васильовичу, так це їхня молодість».

Контр-адмірал, командир, старпом і я переглянули кандидатури добровольців, обміркували все до деталей і спинилися на тому, що за борт ракетноносця підуть Вайнейкіс і Девушкін, — старшина запевнив: надійно заварював подібні шви на лабораторних заняттях в учбовому загоні.

Білий світ, крута зелена хвиля.

У рятувальних жилетах і гумових рукавицях, з інструментами, старпом і хімік стояли перед Можаровим, вислухуючи останні настанови. «Скільки часу потрібно, щоб заварити шов, старшина?» — «Залежно від тріщини, товаришу командир. Хвилин п'ятнадцять щонайменше». — «Забагато. Над морем висять вертольоти. Чужі вертольоти». — «У мене інтуїція...» — «Добро. Зі мною на ходовий місток піднімуться сигнальники. Як ви, товаришу адмірал?» — «Так, командире, нікого зайвого на містку не повинно бути».

На ракетноносці залягає первісна тиша, на хвилину, другу, поки корабельна трансляція не гучніє командами Можарова:

«Старшині радистів заступити на вахту. Тримати з базою постійний зв'язок!»

«Стерновим-сигнальникам приготуватися до виходу!»

«По місцях стояти!.. Продути середню!»

Цей день народження — пайдовший день у моєму житті. Відтоді, як ми спливли на поверхню, і за бортом атомохода опинилися офіцер і старшина, й іскри електрозварювання викресалися з морських хвиль, що накочувалися на атомохід у світлих середземноморських сутінках, а човен, залягаючи з борта на борт, підставляв Девушкіну свою рану, — відтоді я не чув ні свого серця у грудях, ні пінявого шумовиння моря, ні доповідей, що падали з відсіків, а

якось отупіло дивився на корабельний і свій годинники, хвилини стрілки яких, здавалося, остаточно зупинилися. І чомусь спало на думку, як учитель історії, аби зацікавити нас, вигадував подробиці давнини. (Сьогодні у Нефертіті день народження і вже з раннього ранку тисячі рабів прикрашають місто, вбирають квітами її святкову колісницю. А великий Ехнатон, повелитель землі й улюбленець богів, готується піднести їй найщедріші дарунки. Нетерпеливиться Нефертіті дізнатися, що саме куплено для неї у Фівах, і вона посилас вірну рабіню дізнатись. І приходиться стара рабіня назад, і нашіптує вродливиці з вродливиць, що привезено високу тіару, всіяну перлами, незбагненної краси золоті каблучки, дивовижні браслети. І немає меж жіночому щастю, і хвала всім богам за земний рай для фараонів!..) Що їм видно звідти, з ходового містка? Літаки і кораблі Шостого американського флоту а чи єгипетські піраміди? А чи небосхил із сузір'ям мого Лева і пустельне море? Я вдихнув на повні груди солонявого озону, що надходив у центральний згори, і мені приємно запаморочилося в голові. Дуже хотілося, щоб до мене чи до будького заговорив Богдан Миколайович, та він, завжди щирий співрозмовник, не прохоплювався жодним словом, незрушно сидів на командирському стільці біля колони перископів і слухав, що діється на ходовому містку і за бортом. По його обличчю, осяяному яскраво-червоним світлом, час від часу плинули тіні невизначених сумнівів. Контр-адмірал ні разу не глянув ні на свій годинник, ні на корабельний, — його очі дивилися тільки на міцні, жиливі руки мічмана Чотія, в яких скрипіли затиснуті керма — душа корабля. Адмірал рішуче встав, підправив на голові кашкет, обсмикнув кітель, так, ніби зараз мусив вітати когось старшого або приймати вітання.

— Пройду в ракетний і носовий відсіки, — сказав приглушеним голосом.

— Дозвольте вас супроводити?

— Ні, Болюбаше, слухайте ходовий місток.

Богдан Миколайович спільна глянув на мене, на боцмана, на матросів біля переговорної і вийшов з центрального поста. Мені довго вчувалися його гучні тверді кроки.

В обличчя б'ють бризки морської води; неначе гемонські діти, стрибають з ходового містка у центральний капітан-лейтенант Вайнейкіс і старшина Девушкін — мокрі, ще збентежені і до знавісності втємнені. Стоять і не ймуть віри, що все позаду, що наказ виконано і можна скидати гумові рукавиці, рятувальні жилети, перевдягатися. Великі

краплі води скочуються з їхніх чуприн, на палубі у них під ногами розпливаються дві калюжки. Порожніе ходовий місток — у човен спустилися сигнальніки, і Можаров наглухо задраїв верхній та нижній рубочні люки. У цистерни ринула забортна вода майже одночасно із передзвоном клапанів вентиляції. Здригнулася стрілка глибиноміра, поповзла по шкалі, і по тому, як швидко зростала глибина і як щосекунди індикатор відлічував десятки метрів, я зрозумів, що ракетносець круто пішов у безодню.

«Перекласти стерна! Так тримати! Обдивитися...»

Не встигаємо перехопити дух і відчуті полегшення, як із носових відсіків у центральний пост вийшло гаряче повітря, немовби атомехід простромив мантію й увіткнувся в земне ядро. Корпус корабля здригнувся.

«Перекласти стерна! Глибина — сорок метрів!»

Ні Можаров, ні я, ні старпом не могли збагнути, що сталося. А ракетносець уже йшов до поверхні моря, так само корився волі командира і стернових.

— Де адмірал? — раптом запитав Арнольд Петрович; як потім з'ясувалося, він не міг пригадати, навіщо був йому потрібний контр-адмірал. Я теж не пригадував, що саме відповів командирові і що взагалі відбувалося далі в центральному посту: я стояв у не знаному до того заціпенінні і лише бачив руки мічмана Чотія, на які перед тим уважно дивився Богдан Миколайович.

«Командире, чуєш мене? — озвався контр-адмірал по гучномовному зв'язку.— Центральний пост! Перекрити трубопровід гідравліки!»

«Єсть перекрити!»

У центральному запала нестерпна тиша. Мічман Чотій тримав корабель на заданій глибині, лаг лічив милою за милою. Я кинувся у перший відсік, за мною старпом.

«Товаришу адмірал! Товаришу адмірал! Богдане Миколайовичу!» — гукнув Можаров. Контр-адмірал не озивався.

Удвох із старпомом ми спробували зайти у носовий відсік, але рукоять кремальєри була затиснута і потрапити у відсік було неможливо. Вайнейкіс постукав у перебірку, однак ніхто не поспішав нам відчиняти. Ми певно знали, що, крім Богдана Миколайовича, там іще семеро: старшина торпедистів, трюмний старшина, матроси і командир БЧ-3,— хто-хто, а він мав відізватися!..

...Контр-адмірал переступив комінгс і був уражений, що відсік заволокло густим мастильним туманом і раз у раз погрозливо вихоплювалося якесь сичання. А ті, хто стояв на бойових постах, цього не помічали і не били на сполох.

«У трюмі, доповісти про стан трубопроводів системи гідравліки! — наказав трюмному старшині Богдан Миколайович. Йому нетерпеливилося, і контр-адмірал грубо додав: — Ви що там, спите? Доповідайте!» — «Через свищ і флюсове з'єднання масло тече... з магістралі!» — вже не тямлячи себе, закричав трюмний, і його крик почули на всіх постах носового відсіку. Торпедисти попідохлювалися з місць і зацікавилися. Розмірено хурчав вентилятор. Праворуч і ліворуч лежали вповодж борту величезні сигари запасних торпед. Бойові торпеди в апаратах... Досить найменшої іскри — і ракетносець вибухне. Пекуча, як жало, думка пройняла контр-адмірала, передалася матросам. Котрийсь із них кинувся з відсіка, та адмірал заступив йому дорогу і задрів відсік. Він не встиг подати команди, як командир БЧ-3 зірвав шнур-вентилятор. «Аврал! Зашпарувати течу!» Тоді саме й озвався Богдан Миколайович до нас у центральний: «Командире, чуєш мене?.. Перекрийте трубопровід!» На виклики капітана першого рангу контр-адмірал не відізвався жодним словом: йому вже не стачило часу для переговорів... Стихло сичання, відсік поволі звільнявся від підступного туману, і командир третьої бойової частини вирішив доповісти адміралові, що небезпеку знешкоджено. Він підійшов до Богдана Миколайовича, як належить підходити до старших, і, як належить, приклав руку до головного убору і спершу ніяк не міг збагнути, чому адмірал, прихилившись до перебірки, все ще міцно тримає руки кремальєри і не збирається відпускати. Офіцер схилився до Богдана Миколайовича і тільки по тому зрозумів, що для нього, адмірала Видиша, назавжди відійшли всі накази і всі доповіді і що, заступивши собою корабель від загибелі, він завершив бойову путь далеко від них, там, де ніколи не було і не буде нічого земного.

У супроводі ескадрених міноносців і кораблів протичовнової оборони ми входимо в базу з приспущеним стягом. По правому борту ракетносеця острів Вітрів. Здалеку в ранковій прозорості видно, як на острові торкнулося обеліска перше проміння заобрійного сонця і вичервонило його вершину, і весь обеліск здається із суцільного литва морських бурупів. А море котить хвилю за хвилику, все до острова та до острова. Звідти навстріч нам уже летять білокрилі чайки. Летять і завжди летітимуть.

ЧОРНІ БУШЛАТИ. Роман	5
ВАЖКА ВОДА. Роман	357

Віталій Андреевич Логвиненко

СОЧИНЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том второй

Чёрные бушлаты

Тяжёлая вода

Романы

Київ, «Радянський письменник», 1986

(На українском языке)

Редактор М. Ф. Стеблина

Художник В. М. Флокс

Художній редактор В. С. Соловійов

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректори: А. М. Голик, Н. В. Камендровська

Інформ. бланк № 2000.

Здано на виробництво 29.07.85. Підписано до друку 29.11.85. БФ 16632. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Високий друк. 27,72 ум.-друк. арк., 28,49 ум. фарб.-відб., 30,74 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. Зам. 5-1327. Ціна в оправі 2 крб. 30 к. Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Логвиненко В. А.

Л69 Твори в 2-х т. Т. 2. Чорні бушлати. Важка вода: Романи.— К.: Рад. письменник, 1986.— 528 с.

До другого тому творів відомого українського радянського письменника Віталія Логвиненка увійшли романи «Чорні бушлати» і «Важка вода».

В центрі оповіді роману «Чорні бушлати» доля сільського хлопця Семена Ромодана, який перед війною пішов на флот, став довідченим командиром, а в суворі роки Великої Вітчизняної разом зі своїми побратимами-червонофлотцями мужньо захищав рідну землю на Дунаї, на Бузі, під Перекопом і в Сталінграді.

Роман «Важка вода» — про героїчні будні радянських моряків-підводників. Головний герой твору — контр-адмірал Видиш — типовий сучасний командир, комуніст-організатор, довкруг якого гуртується флотський колектив.

У своїх творах автор утверджує романтику морської служби, героїзм, вірність в любові і дружбі.

1891

